

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

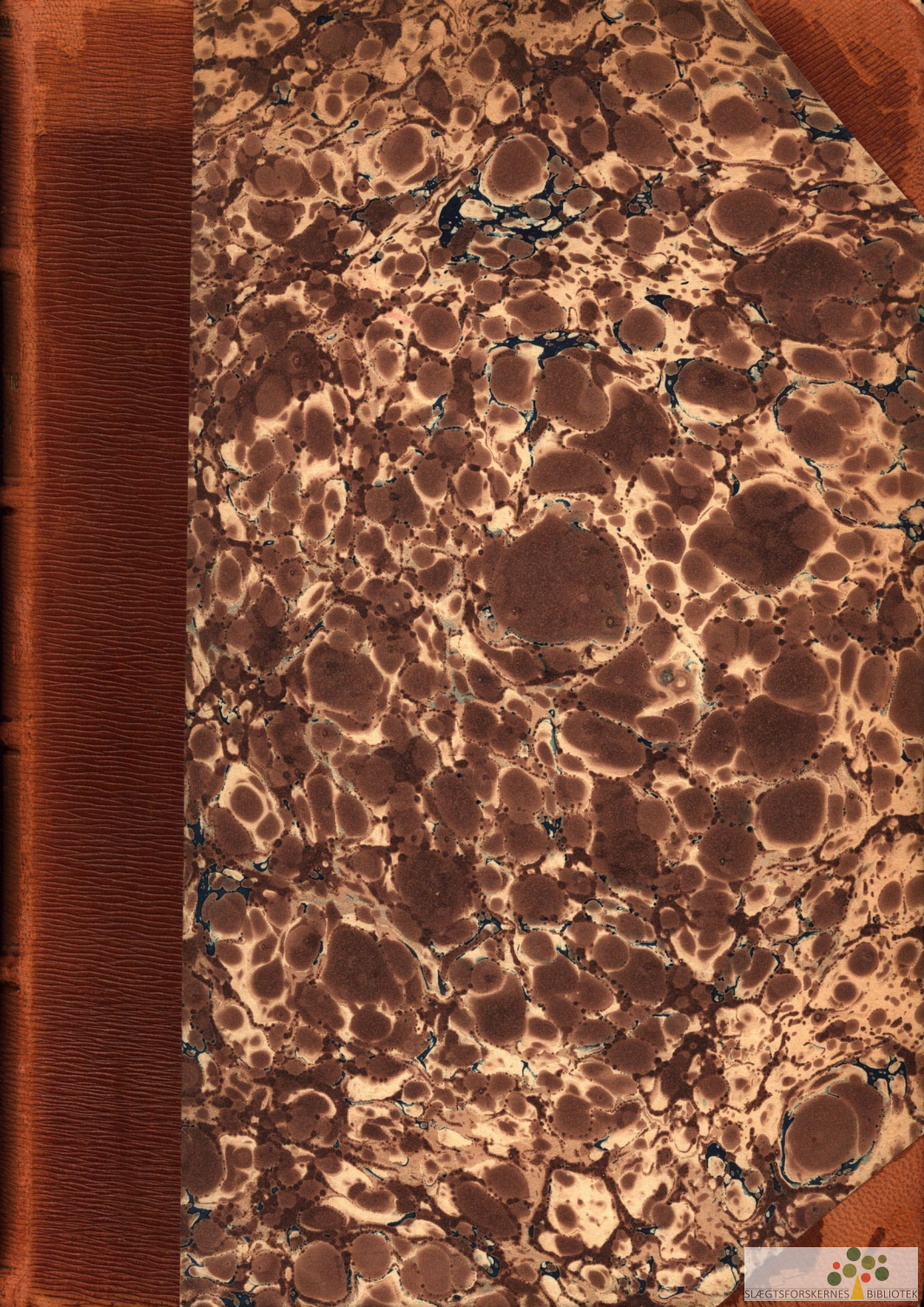
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

**BERNSTORFFERNE
OG
DANMARK**

II. BIND

JEAN-LOUIS TOCQUÉ PINX.

FREDERIKSBORG.

Joh. Fr. Bernstorff

FL. CTYPI. FACIT & CROVES ESTFLB.

AAGE FRIIS

BERNSTORFFERNE
OG DANMARK

BIDRAG
TIL DEN DANSKE STATS
POLITISKE OG KULTURELLE
UDVIKLINGSHISTORIE
1750—1835

II. BIND

JOHAN HARTVIG ERNST BERNSTORFF
I FREDERIK V's KONSEIL

GYLDENDALSKE BOGHANDEL
KØBENHAVN OG KRISTIANIA
MDCCCXIX

Udgivet med Understøttelse af Carlsbergfondet.

GRÆBES BOGTRYKKERI · KØBENHAVN.

INDHOLDSFORTEGNELSE.

FORORD OG INDGANG

1. KAPITEL. <i>Johan Hartvig Ernst Bernstorffs Plads i Stats-</i> <i>mandskredsen</i>	Side 1—80
2. KAPITEL. <i>Tyske Kancelli</i>	— 81—147
3. KAPITEL. <i>Bernstorffs Udenrigspolitik og Handelspolitik</i>	— 148—229
4. KAPITEL. <i>Kommercekollegium og Finansstyrelse</i>	— 230—274
5. KAPITEL. <i>Det bernstorffske Hjem</i>	— 275—320
6. KAPITEL. <i>Andreas Peter Bernstorffs første Tid i Danmark</i> ..	— 321—359
7. KAPITEL. <i>Bernstorffernes Landbrug og Landboreform</i>	— 360—386
KILDEHENVISNINGER OC ANMÆRKNINGER	— 387—411
NAVNEFORTEGNELSE TIL I.—II. BIND	— 412—429
TRYKFEJL	— 429
BILLEDLISTE	— 430

Mindet om

J. A. FRIDERICA

min Lærer og Ven.

FORORD.

JOHAN HARTVIG ERNST BERNSTORFFS Liv i Danmark vil blive skildret i to Bind af „Bernstorfferne og Danmark“. I det foreliggende Bind behandles fornemlig hans Statsmandsgærning i Frederik V's Tid, og der fremføres en Række Personer af den Kreds, for hvilken han blev Midtpunktet. Det følgende Bind vil give en sammenfattende Skildring af denne Kreds; der vil blive fortalt om Bernstorffernes Arbejde i Christian VII's første seks Regeringsaar 1766—1772, om deres Deltagelse i Reformforsøgene 1767—69, deres Kamp med Struensee, deres Fordrivelse fra Danmark og om den ældre Bernstorffs Død; hans Forhold til en Række politiske og kulturelle Spørgsmaal vil blive særskilt behandlet, en Vurdering af hans Personlighed givet.

Jeg havde ønsket allerede i det foreliggende Bind at fremstille Hertugdømmernes Styrelse og andre Spørgsmaal vedrørende de nationale Forhold i Monarkiet og gøre Rede for Bernstorffs Stilling til den nationale Brydning i den dansk-norsk-holstenske Helstat, der begyndte i Christian VII's første Aar, da de urolige Forhold i Regeringskredsen forstyrrede den tidligere nationale og politiske Idyl, medens Kritiken af Bernstorff kom til Orde. Under Verdenskrigen har jeg imidlertid ikke kunnet afslutte nødvendige Studier i Statsarkivet i Slesvig, Ridderskabsarkivet i Itzehoe og andre tyske Arkiver.

Jeg har ikke tilstræbt en udtømmende Redegørelse for Enkeltheder af den ældre Bernstorffs Embedsgærning, medens han ledede Danmark-Norges Udenrigspolitik og øvede Indflydelse paa væsentlige Sider af Rigernes indre Styrelse. Min Opgave har ikke været at genfortælle, hvad P. Vedel og E. Holm i deres grundlæggende

Arbejder har meddelt om Danmark-Norges Udenrigspolitik eller indre Historie i hin Tid, selv om Bernstorfferne havde Haand med deri; meget, der tidligere er udførlig behandlet, har jeg med beraad Hu kun strejft. Af den Mængde Embedspapirer og private Breve, der ligger igen efter J. H. E. Bernstorff i de danske Statsarkiver og i det bernstorffske Familiearkiv paa Wotersen, har jeg kun kunnet fremdrage typiske Eksempler for at karakterisere hans Personlighed og paavise den Plads, som han og hans Kreds indtager i det dansk-tyske Samfund og Aandsliv.

Mine Kilder er angivet i Henvisningerne. Hovedstoffet har, foruden Centraladministrationens Arkivalier i Rigsarkivet, været de bernstorffske og reventlouske Familiearkivers Indhold, hvoraf vigtige Dele er trykt i „Bernstorffske Papirer“ I—III samt i det endnu ikke udkomne IV. Bind. Jeg maa gentage den Tak, jeg i mine tidligere Arbejder har udtalt, til de tyske adelige Familier Bernstorff, Reventlou-Altenhof og von Roeder, der med Tillid og Imødekommenhed i en lang Aarrække uden mindste Forbehold har stillet deres Familiearkiver til min Raadighed. Uden denne Støtte vilde mit Arbejde ikke have kunnet fremkomme.

Jeg takker for de Understøttelser, der af Staten og Carlsbergfondet i en Aarrække er ydet mig til Fremme af mine Studier og til Trykningen af dette Bind. Det skyldes Overtagelse af ny Embedsgærning og langvarig Sygdom, at Fortsættelsen af mit Arbejde først fremkommer nu.

Jeg er yderligere Tak skyldig for Bistand af forskellig Art til Embedsmænd i det danske Rigsarkiv, i Statsarkiverne i Berlin og Slesvig, i de mecklenburgske Arkiver i Schwerin og Rostock, til mange Kyndige, blandt hvilke jeg nævner Dr. L. Bobé og Dr. Ejler Nystrøm, samt til Bibliothekar Alfred Krarup, der har hjulpet mig med Korrektur og Navnefortegnelse.

København, den 27. November 1919.

Aage Friis.

INDGANG.

I første Bind af dette Værk er fortalt om de Slægtstraditioner og personlige Forudsætninger fra foregaaende Livsførelse uden for Danmarks Grænser, som de to nordtyske Adelsmænd, Johan Hartvig Ernst Bernstorff og hans Brodersøn Andreas Peter Bernstorff medbragte, da de ved det 18. Aarhundredes Midte slog sig ned i København og paabegyndte den Gærning dør, som gjorde dem til de betydeligste af alle de Statsmænd, der i det 18. Aarhundrede tjente den dansk-norsk-holstenske Stat.

I dette Bind skal fortælles om den ældre Bernstorffs Virksomhed som Gehejmeraad i Frederik V's Konseil, om hvorledes han paa dansk Grund videre udfoldede sine Ævner og sit Væsen og dannede sin Kreds i København; dernæst om hvorledes den yngre Bernstorff i Skyggen af sin faderlige Vens fremragende og vidtfavnende Personlighed begyndte en lignende Gærning.

I Maj 1750 kom Johan Hartvig Ernst Bernstorff til Danmark, et Aar senere fik han Sæde i Gehejmekonseilet; i nitten Aar, indtil September 1770, beklædte han en Række betydningsfulde, meget omfattende Embeder i Danmark-Norges Regering. I 1758 drog han sin Brodersøn hertil, skaffede ham Plads ved sin Side og bandt ham til Statstjenesten i det Land, i hvilket han selv var groet fast; i Løbet af de følgende elleve Aar naaede A. P. Bernstorff frem til de højeste Embeder, kun Konseilet havde endnu ikke aabnet sig for ham. De to Mænds Virksomhed i denne Tid satte sig Spor i Danmarks Styrelse; deres Hjem blev Midtpunkt for en aandelig og kulturelt særpræget Kreds inden for det danske Samfund, der paavirkede den da levende Slægt og syntes at indebære frugtbare Spirer for Fremtiden. Da brødes begges Forhold til Danmark brat; i de sidste halvandet

Aar af J. H. E. Bernstorffs Liv maatte de leve i Uvirksomhed uden for Danmarks Grænser.

Fortællingen om disse Afsnit af Bernstorffernes Forhold til Danmark vil snart handle om den ældre Bernstorff og hans Virksomhed, snart om Andreas Peters Bernstorffs særlige Udvikling; stundom slynger Traadene sig gennem begges fælles Arbejde. I dette Bind skildres Hovedtræk af den ældre Bernstorffs Statsmandsgærning i Frederik V's Tid indtil Januar 1766. Alt trives for ham, han udfolder i Fred og Harmoni sine Ævner, kan gøre sin Indflydelse fuldtud gældende og danner sin Kreds, medens hans Brodersøn i sine første Manddomsaar lærer Danmark og Arbejdet for Danmark at kende. Det er den lykkeligste Periode af den bernstorffske Slægts Tilværelse i det Hundredaar, i hvilket dens betydeligste Mænd var knyttet til Danmark. Saa kommer Christian VII's første fire Aar, Harmonien afløses af Uro og Utryghed i alle Forhold, dybtliggende nationale Modsætninger i Riget begynder at fremtræde. J. H. E. Bernstorffs Stilling er udadtil foreløbig lige glimrende; nu først opnaar han store Resultater af sin Udenrigspolitik og faar dertil svarende Udmærkelser. Men Grunden rokkes. Der rejser sig en hidtil ukendt principiel Modstand mod hans indre og ydre Politik; hans Indflydelse svækkes, og efter flere forgæves Forsøg lykkes det personlige Fjender i September 1770 at bringe ham til Fald. Med ham trænges den yngre Bernstorff ud af de høje Embeder i Rigsstyrelsen. Det sidste Afsnit af den nu aldrende Mands Liv bliver saare trist og præges af vanskelige Kaar; han tynges af Mismod og bøjes af Sygdom, indtil Døden den 18. Februar 1772 kalder ham bort, just som hans Fjender i Danmark styrtes, og Tanken om hans Tilbagekaldelse rejses. Ved hans Kiste stod Andreas Peter Bernstorff, endnu ung, fuld af Arbejdskraft og Arbejdsvilje, men utryg, løsrevet fra det Land, hvortil hans Farbroder havde haabet gennem ham at fæste sin Slægt.

FØRSTE KAPITEL.

Johan Hartvig Ernst Bernstorffs Plads i Statsmandskredsen.

I.

J H. E. BERNSTORFF blev i 1751 kaldet til den danske Konges • Konseil ikke ved et Tilfælde eller et Lune, der lod den enevældige Konge ophøje en Mand, i hvem han havde fundet personligt Behag. Det var ikke formaaende Slægtninges Indflydelse eller personlige Intriger, der bragte Bernstorff fra Diplomattjenersten i Udlandet ind i den langt mere betydningsfulde Stilling i København. Hans Fortjenester under aarelangt Arbejde havde ladet de ledende Mænd fatte Tillid til hans Ævner og Vilje. Han tilkaldtes ikke for at pryde Hoffet med sit franskslebne Hofmandsvæsen, men for at arbejde. Der er ved hans Person og Løbebane intet, der minder om de Æventyrere eller Hofmænd, der i det attende Aarhundrede ad krogede Veje listede ind over fremmede Landegrænser for let og behageligt at erhverve sig Fyrstegunst, Guld og grønne Skove. Bernstorff er en Type paa de Adelsmænd, der i Enevældens og Oplysningens Tidsaldre stillede sig i Tjeneste hos en fremmed Fyrste og i et fremmed Folkesamfund for at yde rigeligt Arbejde for rimelig Løn.

Han var, da han tog Plads i Frederik V's Raadssal paa Christiansborg Slot, naaet saa højt, som det var en tysk-dansk Adelsmand mulig; det mere, der kunde naas af Penge, Rang eller Titel, interesserede ham ikke væsentlig, men han slog sig ikke til Ro med, hvad han havde udrettet. Den knap fyrretyveaarige Mand stod paa Højden af sin Arbejdskraft, og

han var ikke til Sinds at formindske det energiske Arbejde, der hidtil havde præget hans Tilværelse. Hans Ophold i Danmark blev en travl Arbejdsdag. Hans Virksomhedstrang formælede sig med hans religiøse Pligtfølelse og Næstekærlighed og med hans naturlige Ærgærrighed. Han vilde til det yderste gøre Fyldest i den Gærning, hvori Gud havde sat ham, og arbejde, medens det var Dag.

Fra den første Time, han satte sin Fod paa dansk Jord, dirrer hele hans Væsen af Lidenskab efter at udrette det mest mulige i sit nye Fædrelands Tjeneste. Han var fuld af Ideer og Planer, som han brændte efter at sætte i Værk, og hørte til de aktive Naturer, der aldrig er i Hvile, aldrig slaar sig til Ro med de Opgaver, som andre stiller, men altid spejder efter nye Opgaver, der kalder paa Omsigt og Initiativ. Bernstorffs Liv i Danmark var fra første til sidste Dag spændt af to stærke Drivfjedere: han vilde opfylde de Pligter, der flød af hans Embeder, med den yderste Omhu, og han vilde uden for disse faste Rammer gøre sit yderste for at udvikle det Samfund, der fra nu af blev hans andet Fædreland. Da han tog Sæde i Konseilet i København, fik hans handlekraftige, livfulde Personlighed rige Muligheder for at gøre sig gældende. Han var i sin bedste Alder, fuldt moden, færdig dannet ved Viden og Erfaring, myndig og selvbevidst.

II.

Den dansk-norsk-holstenske Stat bar trods sin geografiske Splittelse ved det 18. Aarhundredes Midte i høj Grad Præg af Enhed. Vel rummede den tre forskellige Nationaliteter, men de to, den danske og norske, stod hinanden meget nær, og Brydninger mellem dem indbyrdes eller mellem de nordiske Folkeelementer og det tyske i Monarkiets sydlige Del havde overhovedet siden 1660 ikke sat Spor i Helstatens Udvikling eller i dens Forfatningsliv. Det viste sig siden, at det tyske Rigsland Holstens særlige statslige Vilkaar og Forhold til det danske Kronland Slesvig indebar store Vanskeligheder, men paa dette Tidspunkt mærkedes dette ikke. Det afgørende for Helstatens daværende Forhold var, at den dansk-norske Enevælde et Aarhundrede

igennem i Ro havde kunnet fæstne sig til de Styrelsesformer, som Bernstorfferne traf, da de 1750 og 1758 kom til København og indtog deres faste Plads i Rigsstyrelsens Centrum¹⁾. Siden Enevældens Indførelse 1660 havde intet Angreb truet den, og dens Organisation var kun langsomt og i forholdsvis ringe Grad undergaaet Forandringer. Ingen aabenbar eller hemmelig Opposition, end ikke nogen uvillig Stemning skabte politisk Uro i Rigerne; ingen selvstændig tænkende Personlighed rejste Hovedet. I den dansk-norske Stat eksisterede intet Forfatningsspørgsmaal; der herskede en Enevældens Idyl. „Danmark er i Sandhed et absolut Monarki, men med en af de mest indskrænkede Regeringsformer i Verden. Dets Mildhed er ikke blot et Resultat af Herskernes personlige Dyder, men en naturlig Frugt af Forfatningen.“²⁾

Saaledes var Samtidens Opfattelse af den hundredaargamle Enevælde; Ordet Despoti vilde man nødig anvende om det absolute, ubegrænsede Kongedømme, som Kongeloven havde fastslaaet.³⁾ Man fremhævede Enevældens lovbundne Karakter; Kongen stod ganske vist kun Gud til Regnskab for sine Handlinger, men baade i Kraft af Enevældens Idé og ifølge Kongeloven var han bundet til at følge Rigets Love. Undtagelser bekræftede Regelen; Folkets Vel, „det almindelige Bedste“ og ikke despotiske Luner bestemte Principperne for Styrelsen.

Saaledes var Forholdet blevet fæstnet gennem tre Menneskealdres Udvikling. De dansk-norske Konger havde alle været yderst jævne Mænd, snart, som Frederik III, lidt over, snart under Jævnmaalet i intellektuel som i moralsk Henseende, aldrig saa stærkt fremtrædende i godt eller ondt, at deres Bevægelser havde bragt Statsvognen til Slingring. Som Kongerne saaledes deres betydeligste Tjenere; Peder Griffenfeld tilhørte Enevældens allerførste Tid og fjærnedes hurtig; Peder Tordenskjolds Kraft virkede kort og kun i Krig; Ludvig Holbergs Betydning mærkedes lidet af hans Samtid. Ingen Statsmand saa lidt som nogen aandelig Foregangsmand havde formaaet at sætte dybe Spor i den statslige eller folkelige Udvikling. Ingen Dansk, Norsk eller Holstener var vendt hjem over Elben eller over Vesterhavet med gennembrydende nye Tanker, der kunde ildne eller omskabe Livssyn eller Livsvilkaar. Hvad nyt der var kommet ude fra,

var sivet ind langsomt og var umærkeligt blevet optaget i den Blandingskultur, der beherskede de førende øvre Lag i det dansk-norsk-holstenske Samfund.

Graat i graat, kun med Nuancer af denne Farve, uden fængslende stærkere Skær, saaledes tager Enevældens første Aarhundrede sig ud. Meget hæderligt trofast Slid var der øvet i denne ensformige Arbejdsdag. Udadtil var de nærmestliggende Opgaver søgt løst; Slesvig var genvundet for Danmarks Rige; Faren fra Sverige var formindsket gennem uafadeligt Vagthold. Der var blevet arbejdet trofast og forstandigt paa at bringe Holstens anden halve Part i Fred til Danmark for dermed at skaffe det gottorpske Spørgsmaal helt ud af Verden. Alt dette var sket, uden at Riget ubesindig var kastet ind i Æventyrpolitik for dynastiske Særinteresser, saaledes som det var gaaet rundt om i Europa. Siden 1720 havde Freden hersket. For det Europa, der i det 18. Aarhundrede opreves af uafbrudte Krige, stod Danmark som et Fristed, en Fredens Bostavn, hvis Konger hyldedes som vise Fredsfyrster.

Formelt laa al Magt i Danmark-Norge i Kongens Haand, og der fremkom ikke det officielle Aktstykke, den teoretiske statsretslige Afhandling eller den praktiske politiske Udtalelse, uden at det bekræftede dette. Enhver Lov, enhver Handling af Rigets høje eller lave Embedsmænd henførtes til den enevældige Konges suveræne Vilje; der fandtes vel ingen Stat i det europæiske Stats-system, hvor denne Tankegang var saa konsekvent gennemført som i Danmark-Norge. Ethvert Spor af en Folkerepræsentation, der kunde begrænse den kongelige Magtfuldkommenhed, var for længst bortryddet. Ingen stændersk Myndighed fandtes i de to Kongeriger efter 1660 eller i Hertugdømmerne efter 1712. Al Skattebevillingsret og anden Lovgivning øvede Kongen, ogsaa i Slesvig saa vel som i Holsten, der hørte til det tyske Rige. Mod dette Forhold rejste der sig i Johan Hartvig Ernst Bernstorffs Tid ingen som helst Modstand eller Tvivl. Han fandt i sit nye Hjem intet, der i mindste Maade mindede om, hvad han havde set af stændersk Opposition i Mecklenburg eller Hannover, af Brydninger mellem Parlamenter og Kongemagt i Frankrig, af konstitutionelt Forfatningsliv i England.

Men var end den enevældige Konges Magt i Danmark-Norge

formelt ubegrænset, eller rettere sagt kun begrænset af Enevældens Fundamentallov, Kongeloven, *lex Regia*, saa havde dog Udviklingens stille Magt vist sin Ævne til at begrænse Kongens personlige Initiativ, saaledes at Tyngdepunktet i Rigsstyrelsen laa uden for hans Personlighed. I Frederik V's Tid traadte dette klarere frem end nogen Sinde.

Den enevældige Konge udøvede sin Vilje ved Hjælp af et gennemført centraliseret Embedsmaskineri, hvormed allerede Enevældens Skaber havde begyndt at omgive Fyrsten. Som en fast Ring omsluttedes Tronen af Konseilet og Kollegierne; alene gennem Embedsmænd, der beklædte de øverste Stillinger i Centraladministrationen, formaaede Kongen at gøre sin Vilje gældende ud i Riget. Hans personlige Egenskaber blev afgørende; kun naar han var kraftig, selvstændig og rig paa Initiativ, kunde han gyde Liv i Absolutismens Form. Men dette var mindre Tilfældet med Frederik V end med nogen af de foregaaende Konger.

Kongens personlige Indgriben sporedes kun paa faa Omraader og højst ustadig; en fremmed Gesandt kunde i Sommeren 1751, just da Bernstorff var indtraadt i Konseilet, med god Grund indberette,¹⁾ at der, bortset fra rene Naadesakter, kun var meget faa Eksempler paa, at Kongen paa egen Haand afgjorde Sager, der normalt behandledes gennem Kollegier. Selv Bønskrifter, der flyedes ham selv i Hænde, oversendtes til Kollegierne til Undersøgelse og Betænkning. Kun Hofsager og lignende afgjordes alene ved Hofmarskallen, ligesom Udgifter gennem „Partikulærkassen“, Kongens Chatolkasse. Visse Dele af Styrelsen fulgte Frederik V, i alt Fald i de første Aar af sin Regering, med Interesse, saaledes Udenrigspolitikken, men hverken hans Kundskaber eller Stadighed strakte saa vidt, at han paa noget Omraade kunde føre Tømmerne med fast Haand. Den reelle Afgørelse laa derfor hos Konseilsministrene, der tog Initiativet for ham, og hos de faa Medlemmer af Kollegierne, der havde Indflydelse nok til at paavirke Konseilet eller forme de Forestillinger, der i alle vigtigere Sager fra Kollegierne gik ind til kongelig Resolution. Hertil kom en enkelt Mand, der, skønt han i den længste Tid intet fast Statsembede beklædte, øvede en afgørende Indflydelse, Kongens Yndling, Overhofmarskallen Adam Gottlob Moltke.

III.

Johan Hartvig Ernst Bernstorffs Udnævnelse den 14. Maj 1751 til Gehejmeraad i Konseilet og den 1. Oktober samme Aar til Chef for Tyske Kancelli, hvorunder Ledelsen af Forholdet til Udlandet og Styrelsen af Slesvig, Holsten og Oldenburg-Delmenhorst laa, gav ham den faste Stilling inden for den danske Regering, som han bevarede, til han i September 1770 maatte tage sin Afsked. Disse to Embeder var blandt de allervigtigste, den enevældige Konge havde at betro de Mænd, som han stillede nærmest om sin Trone.

Gehejmekonseilet, Kongens Raad, var fra Enevældens første Tid vedblevet at være en Institution med en formelt meget ubestemt Myndighed og et kun lidet fast begrænset Forretningsomraade.¹⁾ Dette var for saa vidt mærkeligt, som Konseilet efter den Opfattelse, der ved Midten af det 18. Aarhundrede havde fæstnet sig, var et fast Midtpunkt for den danske Enevælde. Som Bernstorff en Gang udtrykte det i en højtidelig Forestilling²⁾ til Kongen, var Konseilets „fornemste Nytte det at være et levende, og om det stadig successivt bliver besat, udødeligt Depositum for Regentens System, Hensigter, Forbindelser og Handlinger“. Men dog havde dets Virksomhed aldrig faaet faste Former. Det var en faatallig Kreds af Adelsmænd, sjældent mere end fire, hvem Kongen kaldte til at give sig Raad i de Sager, han fandt for godt at forelægge dem til Betænkning. Som Regel var dette de fleste indre- og ydre-politiske Afgørelser af større Betydning, men gennem den første Halvdel af det 18. Aarhundrede var det tillige blevet fastslaaet, at Konseilet, naar det fungerede uden Kongens personlige Nærværelse, altsaa omtrent som vore Dages Ministerraad, regelmæssig skulde behandle alle blot nogenlunde vigtige Sager fra Danske og Tyske Kancelli. Konseilet, hvori de to Kancelliers Chefer, de saakaldte Oversekretærer, siden Christian VI's Tid uafbrudt havde haft Sæde, mødtes regelmæssig in pleno uden Kongens Nærværelse mindst en Gang om Ugen, om Vinteren undertiden to Gange. Her forelagde Oversekretærerne selv — eller hvem de tilkaldte — alle vigtigere Sager; de blev foreløbig afgjort, og der blev taget Bestemmelse om, hvorvidt Kancellierne eller Konseilet selv kunde træffe endelig Afgørelse, eller

om de med Konseilets Betænkning skulde henvises til Kongen. I sidste Tilfælde foredroges disse Sager af Oversekretærerne for Majestæten alene eller i et „Konseil hos Kongen“, der som oftest holdtes Dagen efter det „forberedende Konseil“ og altsaa svarede til vore Dages Statsraad. Senere ekspederedes Sagerne fra Kancellierne overensstemmende med den faldne kongelige Resolution, enten med Kongens egenhændige Underskrift eller i hans Navn (ad mandatum). Alle vigtigere udenrigspolitiske Sager, Depecher, Instrukser og Noter af større Betydning forelagdes som Regel for Kongen i Konseilet, og der lagdes i Frederik V's Tid særlig Vægt paa, at Udenrigspolitikken drøftedes og endelig fastsloges i alle fire Gehejmeraaders Nærværelse, selv om de vigtigste Spørgsmaal som oftest afgjordes ved udenoms Forhandling mellem Udenrigsministeren og den almægtige Overhofmarskal A. G. Moltke.

Medens Konseilet saaledes havde en regelmæssig Indflydelse paa Kancellisagerne, gjaldt det samme ikke Sagerne fra de øvrige Kollegier, selv om Medlemmer, Deputerede, fra et af Kollegierne, f. Eks. fra Rentekammeret, Hovedkollegiet for Statens materielle Anliggender, Generaltoldkammeret, Kommercekollegiet eller for et af de militære Kollegier tilfældigvis var Konseilsministre. Alle disse Kollegiers Anliggender blev først drøftet i Plenarforsamlinger af hvert enkelt Kollegiums Deputerede, der underkastede dem en forberedende Behandling, svarende til den, der blev Kancellisagerne til Del i Kancellierne og i Konseilet; de Forestillinger, hvorom de Deputerede enedes, og som de kollegialiter alle underskrev, blev derefter refereret direkte for Kongen ved en af de Deputerede, og kun i Tilfælde, hvor Kongen udtrykkelig forlangte det, blev de forelagt Konseilet til Betænkning. De vigtige Finanssager og alle militære Anliggender kunde saaledes, som Styrelsesformen en Gang var, blive afgjort helt uden Konseilets Viden eller Medvirkning. Der er en afgørende Forskel paa Datidens Konseil og vore Dages Statsraad, hvor alle Ministrene har Sæde, hvor alle Centraladministrationens Hovedtraade løber sammen og alle vigtigere Sager behandles.

Konseilet havde ingen fast Instruks eller Forretningsorden, intet Kontor, ingen Sekretær, ingen Protokoller, saaledes som vore Dages Statsraad. Dets Betænkninger findes som Regel i

Form af korte Vedtegninger i de Kancelliprotokoller — saasom Danske Kancellis Protokoller med Uddrag af de indkomne Andragender, de saakaldte „Supplikprotokoller“ —, efter hvilke Sagerne foredroges i Konseilsmøderne; forholdsvis sjældent er der bevaret længere Betænkninger om vigtigere Sager, afgivet og underskrevet af alle Gehejmeraaderne i Konseilet eller endnu sjældnere af hver enkelt for sig. I Tilfælde, hvor Konseilet havde noget at meddele andre Myndigheder, f. Eks. naar det tog Initiativet i en eller anden Sag, fungerede i Regelen Danske Kancelli som dets Ekspeditionskontor.

Konseilets Myndighed beroede aldeles paa, hvor megen Magt Kongen undte det, og dette stemmede nøje med Forfatningen; ifølge Kongeloven hvilede al Magt hos ham; ifølge dens Aand og Bogstav skulde han saa vidt mulig selv personlig udøve Magten. Adskillige af den danske Enevældes Konger havde ærlig bestræbt sig herfor, saaledes baade Kong Frederik V's Fader og Bedstefader; baade Christian VI og Frederik IV havde efter Ævne søgt at holde alle Regeringens smaa og store Traade fast i deres Haand. Pligtfølelse og ængstelig Vaagen over den enevældige Magt havde virket dertil. Frederik V var af en hel anden Støbning, hverken Pligtfølelse eller Magtsyge, saa lidt som naturlig Arbejdslyst, fremkaldte hos ham Trang til at udøve Myndighed ud over det allernødvendigste. Hans Begavelse var normal, men heller ikke mere, og hans Kundskaber ikke større; hans aandelige Interesser var ringe, og naar der ydedes ham den Underdanighed, der tilkom en Arveenevoldskonge, attraaede den godmodige og velvillige Herre ikke nogen virkelig Myndighed, hvis Udøvelse kunde forstyrre ham i at henleve sine Dage i stilfærdig Nydelse af Tilværelsens materielle Goder, hvis groveste Sider, umaadeholden Nydelse af Vin og den allertarveligste Kvindegunst, han satte højt. Det faldt ham naturligt at overlade Styrelsen til en snæver Kreds af Stormænd, ved hvem han, med en Blanding af Trofasthed og Ligegladhed, urokkelig holdt fast. Vi mærker intet som helst til, at han i Sager af nogen Betydning gjorde sin Vilje gældende eller paavirkede sine Raader. Ud over nogle fortrolige Smaabreve til hans Yndling, A. G. Moltke, der indeholder velmente Venskabsforsikringer samt jævne og enfoldige, religiøse Udgivelser, har Frederik V næsten intet skriftligt efterladt sig, og slet

intet, der viser politisk Interesse. A. G. Moltke har ganske vist fortalt, at Kongen i enkelte almindelige Spørgsmaal af større Betydning kunde fastholde et udpræget Standpunkt mod sine Raadgivere; han var saaledes bestemt imod at paalægge Ekstraskatter til Dækning af Udgifter, der var foraarsaget ved andet end Krig og andre lignende Ulykker.¹⁾ Men vi sporer ingen personlig Indgriben i Styrelsen fra hans Side. Vi ser hans Underskrift eller hører gennem hans Overhofmarskal, der forelagde ham de forskellige Sager til Afgørelse og i Sygdomstilfælde alene havde Adgang til ham, at Majestætens Vilje er denne eller hin, men vi har ingen som helst Mulighed for at udskille Frederik V fra den ham omgivende Stormandskreds, hvis Opfattelse og Vilje indpodedes ham. Hvis han i en eller anden Sag havde en Mening, som det var Konseilet om at gøre at faa ham bort fra, arbejdede man gennem Moltke forsigtigt og behændigt for at faa ham hen, hvor man ønskede. Sligt gik, saa vidt vi skønner, stedse uden Brydninger, og det er tvivlsomt, om den umistænksomme Konge nogen Sinde forstod, at det ikke var ham selv, der herskede. Han har med et godt Sind været tilfreds, naar Æren forbeholdtes ham, medens Byrden og Ansaret overtoges af den snævre Kreds af Stormænd, der, saa længe han sad paa Tronen, sammenholdtes af A. G. Moltke.²⁾

Det blev afgørende for Bernstorffs Stilling i Danmark, at det var efter Moltkes Ønske og som Udtryk for hans Planer, at han i 1750 kaldtes til København og fik Sæde i Konseilet.³⁾ Denne jævne mecklenburgske Adelsmand, der som tolvvaars Dreng 1720 var kommet til Danmark og var blevet Kammerpage, siden Hofmarskal hos Prins Frederik, den senere Kronprins, havde hurtig vundet den unge Fyrstes Yndest; lige fra Frederik V's Tronbestigelse i 1746 havde han haft Magten over Kongen. Den røkkedes ikke paa noget Tidspunkt, og han bestemte i saa stort Omfang, som han ønskede, de Principper, hvorefter Frederik V's Regering blev ført, baade med Hensyn til Personer og Sager. Moltke vidste straks ved Tronskiftet, hvad han vilde; han havde i fire og tyve Aar studeret Forholdene i Hof- og Regeringskredse og kunde formulere en meget velovervejet Plan for den unge Konges Regering.⁴⁾ Der skete ingen væsentlige Afvigelser i denne Plan uden med Moltkes Billigelse, men Yndlingen ønskede ikke at be-

nytte sin Magt til at drage hele Styrelsen over i sine Hænder. Gang efter Gang viste han sin Klogskab og sit Maadehold ved at afvise indtrængende Ønsker fra Kongens Side, naar de gik ud paa at tildele ham en større Magtfylde. Han afslog alt, hvad der „vel for en Stund kunde gøre ham og hans Familie lykkelig“, men siden ufejlbarligen vilde gøre „ham misundt og forfulgt af alle Mennesker og til sidst ulykkelig“. ¹⁾ Dette gjaldt, da Frederik V. efter sin første Dronnings Død vilde ægte Moltkes Datter, det gjaldt Forslag om straks efter Tronskiftet at indtræde i Konseilet eller overtage en Oversekretærplads. I Modsætning til den ubetænksomme Favorit, der siden under Christian VII en kort Tid samlede al Magt hos sig, vilde Moltke systematisk skyde Konseilet og de høje Kollegieembedsmænd i Forgrunden, og vel at mærke ikke blot give dem formel, men ogsaa virkelig Indflydelse. Han vilde ikke indtage nogen fast Ministerstilling eller være Medlem af Konseilet; da han i 1763 af Kongen ligefrem blev nødet til at gaa ind i dette, gav han som Regel ikke Møde i Raadsforsamlingen. ²⁾ Han optraadte vel jævnlig som Præsident i ekstraordinære Kommissioner eller Selskaber paa Omraader, hvor hans særlige Interesser saasom for Handel, Kunst eller Videnskab gav ham speciel Indsigt, og hvor han udførte et stort positivt Arbejde, men bortset fra Ledelsen af Hofholdningen og en Række Naadessager, hvortil Midlerne kom fra Partikulærkassen, øvede han sin Indflydelse indirekte i venskabelig Forstaaelse med de høje Embedsmænd eller, om det var nødvendigt, ved at fremlægge en kongelig Ordre, som han i hvert Tilfælde var sikker paa at kunne forme, som han ønskede det. Det er betegnende, at han, naar han omtaler, at han ikke gav Møde i Konseilet, da han blev Medlem deraf, begrunder det med, at han jo alligevel fik Kendskab til alle indenlandske og udenlandske Affærer, idet de for største Delen ved ham blev foredraget for Kongen. ³⁾ Moltkes Klogskab, saavel som den retskafne Tænkemaade, som anerkendes hos ham af alle nogenlunde uvildige Dommere over hans Færd, førte ham fra først til sidst til at anvende stor Forsigtighed; han for altid med Lemp og opnaaede derved uantastet at bevare en Stilling som altformaaende Yndling, der vel knap har et Sidestykke i noget andet Land. Det beroede ikke blot paa Frederik V's Svaghed

og ringe Personlighed, men ogsaa paa værdifulde Egenskaber hos Moltke.

Moltke var klar over, at Frederik V ikke blot burde bevare Konseilet i dets overleverede Skikkelse, men at baade dets Indflydelse skulde styrkes og den Myndighed, som de højeste kollegiale Embedsmænd uden for Konseilet havde paa Styrelsen. Han fremstillede straks efter Tronskiftet for sin unge Konge og Ven, med hvem han ofte havde drøftet disse Forhold, at det ikke var muligt for den suveræne Landsherre at se alt med egne Øjne; han maatte have et Konseil og Kollegier, der omhyggelig skulde iagttage alt, veje Enkeltinteresser og Enkeltforslag mod, hvad Helheden og det almindelige Bedste krævede, gøre Forslag om nødvendige Reformer, men paase, at „det hele ikke blev kastet over Ende“; de nødvendige Forbedringer skulde indføres lidt efter lidt, saa der ikke idelig kom Forandringer, men Bestræbelserne for Statens Vel kunde faa Fasthed. Kun naar Konseilet og de høje Kollegieembeder blev besat med Personer, der „ved Klogskab, Dygtighed, Redelighed og Erfaring var værdige til Kongens Tillid“, kunde Regimentet blive ført efter Statsklogskabens, Hæderlighedens og den kristne Morals Grundsætninger. Der maatte sørges for, at Kongens Raadgivere følte sig trygge og kunde arbejde i Fred. Kongen burde efter Moltkes Forslag ikke træffe vigtige Afgørelser uden at have hørt Konseilet eller Kollegierne; han skulde skænke sine Raadgivere fuld Tillid, eller, hvis de viste sig udygtige, fjerne dem; saa længe de var i Embedet, skulde han skærme dem „mod alle deres Misunderes og Fjenders Anløb“.¹)

Da Moltke ved Tronskiftet 1746 forelagde denne sin Regeringsplan for den treogtyveaarige Konge, kunde han ikke være i Tvivl om, at den fremskudte Stilling, som Konseilet herefter skulde indtage, var en virkelig Indskrænkning i den absolute Suverænitæt, som de hidtilværende Enevoldskonger havde anset for deres dyreste Klenodie, hvis Glans ikke i mindste Maade maatte fordunkles. Den Indflydelse, Moltke vilde indrømme de kongelige Raader, var større, end nogen af de tidligere Enevoldskonger havde givet dem, om ikke formelt, saa i hvert Fald reelt. Moltke paaviste ganske vist omhyggeligt, at den Ordning, han anbefalede, kun skete for at sætte Kongen i Stand til med bedst mulige Sagkundskab og

Overlæg at træffe alle Afgørelser. Men at han forudsaa, at det System, han vilde have Frederik V til at følge, kunde blive fremstillet som en Indskrænkning i Suveræniteten, tør vi slutte af hans Ord i Regeringsplanen af 1746. Han „tillod sig den Anmærkning“, at Konseilets Undersøgelse og Prøvelse af alle væsentlige Statssager ikke „forringede Hans Kongelige Majestæts Suverænitet med et Haar eller traadte den for nær“. „Thi Deres Kongelige Majestæt bliver, selv om alle Anliggender gaar gennem Deres Konseils Hænder, allen Tid Herre og Mester og kan ville eller undlade, hvad der behager Dem selv“.

Frederik V og hans Yndling har utvivlsomt ikke een Gang, men ofte drøftet dette Forhold; det skulde være sært, om ikke Moltkes Misundere og Fjender ad den ene eller den anden Vej havde gjort Insinuationer hos Kongen mod den Praksis, der i tyve Aar fulgtes, men Frykten for at se Suveræniteten krænknet paa-virkede ikke Frederik V det mindste; han saa anderledes herpaa end hans Fader før ham og hans Søn efter ham. Han fulgte det af Moltke foreslaaede System, og i tyve Aar havde Stormandskredsen Magten i Hænde. Men det blev Moltke, der havde Hovedindflydelse paa, hvorledes denne Kreds blev sammensat.

Han havde i 1746 fremhævet, at det vilde være bedst, om Kongen alene kunde besætte Pladserne i sit Conseil med Mænd, indfødte i Rigerne, altsaa med Danske, Norske og Holstenere; han fremhævede, rimeligvis under Indtryk af, hvad der var blevet gjort gældende mod de ikke faa fremmede Raader, der havde haft Sæde i det danske Conseil, at hvor klog en Udlænding end kunde være, saa maatte han dog altid først lære, hvad der passede for danske Forhold.¹⁾ Hvis en udenlandsk Mand, udvalgt af Kongen, i saa høj Grad stolede paa sin Forstand og sine Indsigter, at han troede, at hvad der var godt andensteds, ogsaa uden videre skulde indføres her, saa vilde der let kunne opstaa Forvirring og Skade; Landenes egne Folk vilde blive misfornøjede, og det kunde blive nødvendigt hastigen at foretage Ændringer i trufne Foranstaltninger. Med Eftertryk fremhævede Moltke, der ønskede mange Forbedringer og Reformers, at disse maatte ske efter modent Overlæg; hvad man satte i Gang, maatte blive til varig Fordel og Lykke; idelige Forandringer maatte ikke blive nødvendige.

Moltke havde i sin Plan for Frederik V's Regering udviklet et stort Arbejdsprogram for den unge Konge, baade med Hensyn til Rigets udenrigske Politik, til Ophjælpning af Statens Hjelpekilder og til Ændringer i Administrationen. Til Udførelsen krævedes dygtige Mænd, men nogen Tilgang af saadanne fandt ikke Sted i Frederik V's første Regeringsaar; Moltke var ængstelig for bratte Personskifter og havde afholdt den unge Konge fra at foretage saadanne. Luner og Intriger kom ved sligt let til at spille ind, og dette ønskede Moltke ikke; fik den kongelige Herre først Smag paa Forandringer, kunde ingen vide, hvortil dette kunde føre. I de første fire Aar suppleredes Konseilet ikke; kun et Par høje Embedsmænd i Finans- og Militærstyrelsen ombyttedes med andre, men det gav ikke Regeringen forøget Kraft. Moltke og de tre Konseilsministre, J. L. Holstein, Schulin og Berckentin indsaa, at man maatte have frisk Tilførsel. Imellem de indfødte Stormænd fandt de ingen, der var tjenlige, og det er heller ikke nu bagefter let at paapege nogen indfødt Mand, som ubetinget burde være fremdraget. Man saa sig da nødt til at fravige det af Moltke selv opstillede Princip og søge blandt fremmede. I første Række kom saadanne i Betragtning, der allerede var knyttet til Statens Tjeneste, og hvem helt Ukendskab til Rigernes Forhold ikke kunde forekastes. Vi har set, hvorledes der her blev Tale om to tyske Adelsmænd, Grev Rochus Fr. Lynar og Bernstorff, og hvorledes Stemningen i Konseilet og Moltkes Ønsker vendte sig til Fordel for den sidstnævnte.¹⁾ Grundene var baade personlige og saglige. Bernstorff havde vist nok ingen Uvenner ved Hoffet, medens Lynar havde saadanne og i det hele ikke var vel lidt, men hertil kom, hvad der rimeligvis — bestemte Udtalelser derom foreligger ikke — har spillet en Rolle, at Bernstorff ikke blot havde de bedst mulige Forudsætninger for at overtage Ledelsen af Forholdet til Udlandet, men ogsaa maatte anses for særlig skikket til at medvirke ved Udførelse af meget vigtige Punkter i det Arbejdsprogram for Frederik V's Regering, som Moltke havde opstillet. Udviklingen af Landets Hjelpekilder, Arbejdet paa Videnskabens og Kunstens Fremme, som Moltke havde lagt Kongen paa Sinde i 1746, udkrævede et Kendskab til den aandelige og materielle Kultur uden for Danmarks Grænser, som man i høj Grad savnede i Regeringskred-

sene; Moltke selv besad den kun paa anden Haand, da han aldrig havde været ude i Europa. I Bernstorff havde man en Mand, der havde de allerbedste Forudsætninger og kunde være Raad-giver under Bestræbelserne for ind over Riget at lede befrugtende Strømme fra de forskellige Dele af Europa.

Bernstorff kom til at indtage sin Stilling i København som særlig knyttet til Moltke. Han var, da han overtog Udenrigsministeriet i Foraaret 1751, fuldkommen paa det rene med Omfanget af Moltkes Indflydelse og Indgriben i Styrelsen; siden Efteraaret 1750 havde han daglig arbejdet i Tyske Kancelli og faktisk besørget en Udenrigsministers Forretninger, medens Berckentin dog stadig deltog i Behandlingen af Sagerne og underskrev Akterne. Bernstorff vidste selvfølgelig, at der allerede i Foraaret 1749 var truffet den Ordning, at alle indgaaende og udgaaende diplomatiske Skrivelser blev forelagt for Moltke, „for at han kunde være desto bedre underrettet om alt og saa meget bedre i Stand til at tale med Hans Majestæt og forelægge sine Tanker for ham“.¹⁾ Moltkes ekstraordinære Indflydelse var derved fastslaaet, og Bernstorff vilde efter hele sin Karakter ikke være gaaet ind paa disse Vilkaar, saafremt han ikke havde billiget det System, for hvilket denne Ordning i de udenrigske Sagers Behandling var et Udtryk. Han maa have gennemdrøftet alle derhen hørende Spørgsmaal med Moltke og Berckentin i de Maaneder, han tilbragte paa det uvisse i København. Men nu som siden finder vi kun Vidnesbyrd om, at Bernstorff fandt sig fuldt ud tilfreds med den Form for Enevælde, han fandt i Frederik V's Danmark, denne Blanding af Konseilstyrelse og Yndlingsregimente, hvorved der raadedes Bod paa Frederik V's manglende Ævne til at styre, men samtidig blev sat en Bom for de Intriger, som uværdige Favoriter kunde øve gennem en saa svag Konge. Naturligvis kunde det ikke undgaas, at Bernstorff og de andre Ministre maatte føle, at Moltkes Indflydelse begrænsede deres Magt,²⁾ men vi hører ham aldrig klage derover eller røbe den mindste Tilbøjelighed til at faa ændret den Styrelsesform, der frembød Mulighed for dette Forhold; og senere i Christian VII's Tid, da andre gjorde Forsøg herpaa, udtalte han sin dybe Tilfredshed med de Forhold, der havde hersket.

Gennem sin vidtstrakte Læsning, sin rige Erfaring om de forskellige Landes Styrelse, sit Bekendtskab med politisk interes-

serede Forfattere, der som Montesquieu opstillede nye Forfatningsidealer, var Bernstorff nøje bekendt med den Kritik, der kunde rejses mod Enevælden; i Ludvig XV's Frankrig havde han set anderledes graverende Udslag af Systemet end i Danmark, hvor man uden at smile opretholdt Fiktionen om, at en Mand som Frederik V var enevældig Suveræn. Men Bernstorffs politiske Anskuelser førte ham ikke til en Opposition mod den danske Enevældes System; han bøjede sig af religiøs Overbevisning for Kongemagten af Guds Naade; de Idealer, han idelig gav Udtryk i Statsskrifter og Breve, om en Fyrstemagt, der herskede efter Religionens, Moralens og Retfærdighedens Grundsætninger og af yderste Ævne søgte at fremme Undersaatternes Vel og Statens Tarv, ansaa han saa vidt menneskelig muligt, virkeliggjort i den danske Enevælde. Udformet gennem Kongeloven og et Aarhundredes Sædvaner stod den for ham som den bedste Form for Monarkiet, en tiltalende Modsætning til et vilkaarligt og hensynsløst Despoti. Bernstorfferne krævede, at Monarkiet skulde formes saaledes, at den enevældige Konge ikke blev „en Tyran, men en Herre, der var Fader for sine Folk“. ¹⁾ Der findes i, hvad Bernstorff skriftlig har efterladt sig, ingen teoretiske, statsretlige Overvejelser, der giver nærmere Indblik i hans politiske Anskuelser. Men det er klart, at han villig og med Glæde accepterede Forfatningen i Danmark, ganske som han forefandt den, og det var ogsaa hans Hjertes Overbevisning, naar A. P. Bernstorff i 1760 i Anledning af Hundredaarsdagen for Enevældens Indførelse takkede Gud for Regeringsforandringen, der hundrede Aar før havde udvidet Kongemagten fra at være begrænset til et suverænt og absolut Regimente. „Det er kun retfærdigt, at man takker den gode Gud for en Begivenhed, der øjensynlig har vendt sig til den allerstørste Fordel for Landet“. ²⁾ Det blev Bernstorffs og Moltkes Opgave paa Grundlag af den overleverede danske Forfatning og den gældende Praksis „med Iver at arbejde videre paa, hvad deres Fædre og Forgængere havde forsøgt at udfinde til Gavn for Staten“. Naturligvis ønskede han som Moltke at tilvejebringe Ændringer af Enkeltheder i Systemet, men ikke i Hovedsagen. Man finder Udtalelser, der viser, at Bernstorfferne betragtede Suveræniteten i Danmark som højst fordelagtig for det almene Vel i Modsætning til Forholdet i Mecklenburg eller Hannover, hvor Stænderne havde be-

varet megen Magt.¹⁾ Man ser dem fremhæve Farerne ved Forholdene i England, „hvor man er yderliggaaende fanatisk for en Frihed, der næsten altid bliver uheldig opfattet“;²⁾ man finder endvidere en Række Udtalelser, der viser, hvor uheldig Bernstorfferne fandt den Form for Enevælde, der i Preussen fandt Udtryk i Frederik II's Kabinetsstyrelse, den „mest despotiske Forfatning i Europa“, som A. P. Bernstorff kaldte den. Men der er aldrig Tale om, at de uden for Danmarks Grænser finder en Styrelsesform, de anser for mere værdifuld end den, de virkede under i Frederik V's Tid. Det laa Bernstorff stærkt paa Sinde at give det politisk interesserede, oplyste Europa rigtig Besked om, hvor udmærket den danske Forfatningsform var; han som andre danske Statsmænd følte sig dybt krænkede, naar den danske Enevælde skildres som „et Despoti“, der prisgav Folket til en Tyrans Vilkaarlighed. I flere Skrifter, der under hans Auspicer fremkom paa fremmede Sprog om danske Forhold, fremhævedes stærkt det urigtige i en saadan Opfattelse.

En ubetinget Tilslutning til det monarkiske System, han tjente, var saaledes Grundlaget for Bernstorffs Gærning i Kredsen af Frederik V's Raader.

Embederne som Gehejmerraad i Konseilet og som Udenrigsminister og Oversekretær i Tyske Kancelli — de Betegnelser, vi godt kan bruge for den dobbelte Virksomhed, som han udføvede i dette Kancelli — var det faste Grundlag for hans Myndighed. Men hertil føjede han den 18. Februar 1752 Stillingen som Deputeret i General-Landets-Økonomi- og Kommercekollegium, kortere Kommercekollegiet kaldet. Dette Navn var det korrekteste, thi Kollegiet, der ved sin Stiftelse i 1735 havde faaet til Opgave at sørge for alt vedkommende „Landvæsenet, Manufacturerne eller Kommercien“, havde for længst ophørt at give sig af med de fleste Landvæsansliggender; de laa i Bernstorffs Tid under Rentekammeret eller under særlige Landbo-kommissioner. At sørge for Handelens, Haandværkets, Fabriksvæsenets og Fiskeriernes Opkomst og Forbedring, for Søfart, Mønt- og Bankvæsen blev Kommercekollegiets Opgave. Men i dette Kollegium blev Bernstorffs Stilling ikke den samme som i Tyske Kancelli. Der var han, som senere³⁾ skal blive nærmere paavist, ene-

raadende Chef med underordnede Embedsmænd under sig; i Kommercekollegiet sad han sammen med flere andre ligestillede Deputerede, af hvilke en anden længe var Præses. Først i Efteraaret 1762 blev Bernstorff selv Præses og fungerede som saadan, indtil han udtraadte af dette Kollegium i Januar 1767.

Foruden disse Hovedstillinger beklædte Bernstorff kun et Par Embeder, i det hele meget færre end de fleste andre højadelige Herrer inden for Regeringen sædvanligvis indtog. Han stræbte ikke efter at samle Æreshverv eller Sinecurer paa sin Haand.

Den 8. Oktober 1762 blev han Præses for „de Fattiges Væsen“ i København, og allerede i 1753 den 16. Marts var han blevet udnævnt til Præses for en anden, men mindre omfattende human Institution, nemlig for Opfostringshuset; dets Oprettelse skyldtes hans eget Initiativ. Ingen af disse to sidste Stillinger var lønnet.

Udenrigspolitikken, den almindelige Styrelse af Hertugdømmerne, Handel, Haandværk og Fabriksdrift og alt dertil knyttet Næringsliv, endelig visse humane Opgaver, dette var Bernstorffs faste, daglige Gærning. Men da alle Konseilets Gehejmeraader formelt havde samme Indflydelse paa alt, hvad der forelagdes Kongens Raad, bragte Bernstorffs Stilling som Medlem af Konseilet ham ogsaa i Forbindelse med andre Sider af Styrelsen, og han fulgte opmærksomt alt, selv om han viste stor Selvbeher-skelse ved ikke uden særlig Foranledning eller Opfordring at indblande sig i andres Sager.

Kongens Raad havde ingen Formand; hvert enkelt Møde lededes af den tilstedeværende Gehejmeraad, der var ældst i Embedet og højst i Rangen. Indtil 1763 førte Johan Ludvig Holstein Forsædet, efter hans Død blev Bernstorff Konseilets Præses; det blev ham, der den 14. Januar 1766 traadte ud paa Balkonen foran Tronsalen paa Christiansborg og forkyndte den forsamlede Mængde, at Frederik V's Dage var omme.¹⁾ Fra 1763—1770 havde Bernstorff Forrang og Forsæde i Konseilet, men allerede fra omkring 1760, da Berckentin var død og Johan Ludvig Holstein gammel, stod han utvivlsomt i den almindelige Opfattelse som Regeringens betydeligste Mand. Der var nok adskillige, der ikke saa dette uden Misstemning. Denne kom dog ikke

til Udbrud i Frederik V's Tid, men da Uviljen straks i 1766 kom til Orde, lød der Klage over, at Bernstorff vilde „primere i Konseilet“ og „uddele reprocher“ der, hvor Gehejmeraaderne „ikke kendte nogen Overmand uden Kongen“. ¹⁾ De særlige Omstændigheder, der foranledigede denne Klage, skal paa sit Sted blive undersøgt, men det skal her fremhæves, at nogen Premierministers Stilling indtog Bernstorff saa lidt som nogen anden dansk Konseilsminister i det attende Aarhundrede. Konseilets Ordning gav ikke formelt Plads for noget saadant, og A. G. Moltkes Tilstedeværelse udelukkede Muligheden for, at en Minister støtted til Kongen kunde øve en dirigerende Indflydelse paa Konseilets Medlemmer, end sige paa de Kollegier, der ikke var repræsenterede der. Struensee blev som Kabinetminister „Premier“, men da var der intet Konseil „at primere i“. Bernstorff kom i Aarenes Løb til at fylde en meget stor Plads i Regeringen, men der var store Omraader af den daglige Styrelse, hvor han ikke havde den mindste Indflydelse. Det gjaldt saaledes Danske Kancelli; det kan vel ses, at han en enkelt Gang under Konseilets Behandling af et Principspørgsmaal har gjort en Mening gældende i en Sag derfra ²⁾, og det tør vel forudsættes, at han oftere har udtalt sig om danske Sager, men det har været sjældne Undtagelser, og det samme gælder den Del af Administrationen, der laa under Rentekammeret, de fleste andre Finanskontorer og de militære Kollegier. Kun under ganske særlige Omstændigheder kom Bernstorff sammen med de andre Konseilsministre til at gribe ind i disse Sager. Det maa staa til Troende, hvad han i 1767 udtrykkelig hævdede, at „han aldrig havde gjort Fordring paa at være Universalminister eller at have Tilsyn med Forretningsgangen og Ledelsen af de Departementer, der ikke var ham betroede“ ³⁾, og naar han efter sin Afskedigelse udtalte, at han „aldrig havde gjort Indgreb i noget ham ikke underlagt Departements Sager.“ Han tog Kongen og sine Kolleger til Vidne paa Rigtigheden heraf. ⁴⁾ Hele Styrelsesformen med Konseilets begrænsede Myndighed, med de direkte Referater uden om Konseilet fra vigtige Kontorer, med Moltkes Indflydelse, umuliggjorde en saadan Stilling, der kun lod sig praktisere af en Kabinetminister. Samtidige Iagttagere fremhæver den Klogskab, Bernstorff viste ved at begrænse sin Indgriben selv paa et Tidspunkt,

da hans Magt var størst.¹⁾ Man kan ikke tillægge Bernstorff Ære eller Ansvar for Dele af Rigernes Styrelse, hvor der ikke foreligger sikre Vidnesbyrd om hans Indgriben.

Alligevel er det forstaaeligt, at en Modstander af Bernstorff, der efter Udløbet af Frederik V's Regering sad i Konseilet med ham, kunde bruge det Udtryk om ham, at han „primerede i Konseilet“. Thi han havde ubestridelig i Aarenes Løb faaet en fremragende Plads i Kredsen omkring Frederik V's Trone. Hertil havde virket, ikke blot de mange Aars regelmæssige og omfattende Arbejde, men ogsaa de personlige Egenskaber, hans Ævne til mundtlig og skriftlig at gøre sine Meninger gældende, hans Erfaring og Sikkerhed og endelig hans gode Forhold til næsten alle Medlemmer af Statsmandskredsen. Han havde den Egenskab, der for Statsmænd og Politikere til alle Tider har været saa værdifuld, at lade sin kraftige Personlighed fremtræde i en saare elskværdig og vindende Form.

III.

Man maa for ret at forstaa Bernstorffs Stilling og Virksomhed i Frederik V's Tid, under hvilken hans Stilling i Danmark grundfæstedes, betragte hans personlige Forhold til Kongen og til de enkelte Medlemmer af den herskende Statsmandskreds.

Bernstorff kom til København med de bedste Tanker om Kongen, og denne mødte ham med en Elskværdighed og Tillid, der tog ham med Storm.²⁾ Bernstorffs Breve fra de følgende Aar strømmer over af Lovtaler. „Jeg er fortryllet af Kongens Dyder, Elskværdighed og Aand,“ skrev han til en Ven.³⁾ „De har aldrig set en Fyrste, der er mere elsket eller mere værdig til at være det. Det er den elskværdigste og høfligste Mand, man kan tænke sig; han har ingen Last og ingen anden Liden-skab end den at ville skabe sine Folks Lykke og herske med Visdom og Ære. I de fire Aar, han har siddet paa Tronen, har han lettet sine Undersaatters Skatter, betalt Statens Gæld, bragt Kunsten og Handelen til at blomstre og opsparet anselige Summer, alt ved en klog Sparsommelighed og uden at berøve et Menneske noget. De maa indrømme, at det er en smuk Begyn-

delse paa en Regering og en, der lover en glimrende Fortsættelse, da den Fyrste, hvem man skylder hin, og af hvem man venter denne, kun er syvogtyve Aar. Da han undgaar al Slags Debauche og alle Udskejelser, tør man smigre sig med Haabet om, at han endnu længe vil gøre sine Riger lykkelige. Anse ikke, hvad jeg her siger, for en Panegyrik; De kender mig nok til at vide, at jeg stedse er fjærn fra en saadan Lavhed, og at jeg fremfor alt foragter Forstillelse, naar jeg taler med en Ven.“

Saaledes var Bernstorffs Tone en Maaned efter hans Ankomst til København, og den skiftede ikke de følgende Aar. Aldrig, selv i de intimeste Breve, lød der fra ham eller hans nærmeste om Frederik V Udtryk for andet end den varmeste Hengivenhed. Til en af sine bedste Venner skrev han i dyb Sorg over „sin gode Herre“s Bortgang om „denne Fyrste, der kun har behandlet mig som Ven og ikke som Tjener, og hvis Godhed aldrig har fornægtet sig over for mig.“¹⁾ Altid talte Bernstorfferne om „notre bon et cher roi“ som „le meilleur des maîtres“ og kaldte ham „bon et doux.“ Ved Frederik V's Død sagde Andreas Peter Bernstorff om ham, at „han var en af de bedste Herrer, der nogen Sinde havde været til, en Herre, der aldrig havde bedrøvet et Menneske, aldrig gjort nogen Uret, men gjort vel og villet gøre vel mod enhver.“²⁾

Mod Johan Hartvig Ernst Bernstorff havde Frederik V. stedse vist „fuldkommen Venskab og Tillid“. ³⁾ „Wie hatte mein seliger Herr diesen Mann so lieb,“ skal Juliane Marie have sagt, da hun erfarede Bernstorffs Fald. ⁴⁾ Alt tyder paa, at deres Forhold har været fuldkommen harmonisk.

Dette gav sig til Kende i den urokkelige Tillid, der vistes Bernstorff under hans Embedsgærrning paa dens forskellige Omraader. Fremmede Gesandter kunde ganske vist nu og da berette mærkelige Ting om Rænker, der spandtes for at rokke Bernstorffs Stilling, og i 1752—53 intrigerede Frederik af Preussen mod ham. ⁵⁾ Men hverken den Gang eller paa noget andet Tidspunkt lykkedes det at undergrave hans Stilling, og der er end ikke Hjemmel for, at der nogen Sinde har været Misstemning hos Frederik V mod Bernstorff. Saa længe Frederik V levede, var der i Bernstorffernes Breve aldrig en Antydning af, at deres Stilling i København kunde være usikker, saaledes som

Tilfældet idelig blev i de følgende Aar. Bernstorff levede sig hurtig ind i den Tanke, at han og hans Slægt hørte hjemme i Danmark. Han bekymredes ikke ved Frygt for Hofintriger eller kongelige Luner; den eneste Krise, han oplevede i disse Aar, fremkaldtes af de faretruende, udenrigspolitiske Begivenheder i 1762.

Den Tryghed og Arbejdsro, Frederik V skænkede, var den Gave, Bernstorff satte mest Pris paa. Af Titler og Æresbevisninger gav Kongen ham, hvad der efter Tidens Sædvane var rimeligt; Bernstorff var taknemmelig for Gehejmeraadtitlen, der var blevet ham til Del i Efteraaret 1749 „uden for hans Rang“; 8. Juli 1752 blev han i Anledning af Kongens Bryllup med Juliane Marie Ridder af Elefanten, og allerede forinden, d. 30. Marts 1752, havde Enkedronning Sofie Magdalene tildelt ham sin Orden l'Union parfaite eller *In felicissimae Unionis Memoriam* d. v. s.: til Minde om hendes og Christian VI's lykkelige Ægteskab. Siden i Christian VII's Tid ophøjedes han og med ham hans Brodersøn i Grevestanden til Belønning for de Resultater, han opnaaede ved sin Udenrigspolitik.

Af Velgærninger i Penge og Gods fik Bernstorff af Frederik V trods den Yndest, han nød, intet, der kan lignedes med, hvad Kongen gav sin Yndling, A. G. Moltke, da han overdrog ham Bregentved, bortset fra, hvad han ellers kan have skænket ham. Bernstorff fik den Gage, der var almindelig for en Mand i hans Stilling. Ved hans Tiltrædelse var det i alt 4000 Rdlr. aarlig, medens hans ældre Kollega, Berckentin, oppebar 10,000 Rdlr., Dehn 6000 Rdlr. I 1758 fik han 2000 Rdlr.s Tillæg „til et vist Brug“, og med denne Gage for al sin Embedsgærning stod han til sin Afgang i 1770.¹⁾ Hans eneste Sinecure var Direktoratet for Øresunds Toldkammer, hvorfra varetoges Opkrævningen af Rigets store Indtægtskilde, Øresundstolden. Denne Stilling, der lønnedes med 3500 Rdlr. om Aaret, men intet Arbejde gav, fik han 2. Juli 1766. Der vides intet om, at Bernstorff nogen Sinde fik Pengegaver. Kort efter sin Ankomst til København fik han som flere andre Stormænd gratis Byggegrund til et Palæ i „Frederiksstaden“, og 1752 skænkede Kongen ham Fasanhaven ved Jægersborg til Opførelse af et Sommerhus. Disse Stykker Land havde efter Tidens Priser kun ringe Værdi, og den senere Over-

dragelse af de Jorder, der kom til at udgøre Bernstorff Gods, skete paa Vilkaar, som Bernstorfferne og alle samtidige ansaa for lidet gunstige. At Godset efterhaanden blev et — dog ikke meget indbringende — Aktiv for Bernstorffs Arvinger, skyldtes den Reformvirksomhed, hvori Bernstorfferne blev Foregangs-mænd.¹⁾

I 1768, da Bernstorff ledsagede Christian VII paa en lang Udenlandsrejse, skænkede Kongen ham og Ditlev Reventlou de holstenske, i Elben beliggende Lensgodser, Smaaøerne Peute og Mückeburg, der ansloges til en Værdi af henimod 50,000 Rdlr., men først længe efter Bernstorffs Død fik hans Slægt en Indtægt deraf.²⁾

At Bernstorff enkelte Gange med Kongens Samtykke modtog Gaver af udenlandske Magter for Afslutningen af Traktater eller i anden Anledning, var efter Tidens Skik, og lignende Fordele tilfaldt de andre Ministre. Det svarede til vore Dages Ordensdekorationer, og det drejede sig kun om ringe Værdier, i alt vel en Snes Tusinde Rdlr., samt fra Frankrig nogle smukke Kunstgenstande til Pryd for det bernstorffske Palæ.³⁾ Det var ogsaa efter Tidens Sædvaner, at Bernstorff, der ofte var i Forlegenhed for rede Penge, rejste Laan af offentlige Kasser, men det skete mod god Rente og al Sikkerhed, og Laanene blev alle tilbagebetalt.⁴⁾

Medens Samtiden ofte skumlede over de herskende Stormænds Forhold i Pengesager, klagede over A. G. Moltkes og Hans Ahlefeldts formentlige Gridskhed og Fr. Rosenkrantz's bundløse Gæld, der blev dækket af Kongen, antastede aldrig nogen Bernstorffs Redelighed; alle roste hans Ærlighed og Uegennyttighed. De, der klagede over, at han var en daarlig Økonom med Statens Penge, fremhævede, at han aldrig tog noget til sig selv, men gav til offentlige Formaal af sit eget, satte til af sin Formue i Statens Tjeneste. Men heller ikke sine nærmestes Fordel søgte Bernstorff. A. P. Bernstorff fik ikke Pengegaver af nogen Art, og det er karakteristisk for den Samvittighedsfuldhed, hvormed Bernstorff optraadte i slige Forhold, at han, da hans Brodersøn i Maj 1760 efter en Tids Volontørtjeneste i Tyske Kancelli første Gang fik Gage, nøjedes med en mindre Sum paa 700 Rdlr., medens han sandsynligvis havde kunnet „forlange og opnaa 1000 med

samme Lethed“. ¹⁾ „Jeg beder Dig om Tilgivelse for ikke at have forlangt mere,“ skrev han til sin Brodersøn, „men det vilde da være sket paa Bekostning af en anden, som trænger mere end Du, og jeg ved, at Dit Hjerter er saa godt og saa nobelt, at jeg er overbevist om, at det at have gjort mere for dem og mindre for Dig er at have opfyldt Din Hensigt og just at have gjort, hvad Du selv vilde have gjort.“ Hvis de Herrer, der havde faaet de Penge, der var Tale om, var tilfredse, skrev J. H. E. Bernstorff, vilde han være glad. „Hvad Dig angaar, min kære Brodersøn, saa skal Din Gage nok med Guds Hjælp inden ret længe blive bedre, og det kan da hænde, at dens nuværende ringe Størrelse vil blive til Din Fordel, ogsaa rent pekuniært set. Du kender min Handlemaade; det er min Omhu for Dig, der bestemmer den, og det er mit store Formaal at faa Dig frem uden at skabe Dig Fjender og Misundere.“ Saavel i Frederik V's Tid som siden i Christian VII's modtog A. P. Bernstorff kun normal Løn for de Embeder, han beklædte, og det Arbejde, han udførte, stod i rimeligt Forhold dertil. Begge Bernstorfferne holdt sig fri for den Opsamling af højtlønnede Æresposter, hvorved mange af Samtidens Stormænd skabte sig og deres nærmeste Venner Forøgelse af relativt smaa Embedslønninger.

I 1762 ser vi et tilsvarende Træk af Finfølelse og Klogskab; under Felttoget, da Russerne ventedes, havde den danske Hær i Mecklenburg anrettet adskillig Skade, der senere blev erstattet af den danske Statskasse. Ogsaa et Par bernstorffske Godser havde lidt, men Bernstorff vilde ikke gøre Krav paa Erstatning til sig eller til Beboerne paa Godset, da han selv vilde holde dem skadesløse.²⁾

Bernstorffernes Hengivenhed og Troskab mod Frederik V, og siden deres Pietet mod hans Minde var naturlig, men det maa dog vække Undren, at der aldrig, selv i deres intimeste Breve, findes blot en Antydning af, hvor ringe en Mand Kongen var, og i hvor høj Grad hans Liv maatte støde an mod deres Begreber om menneskelig og kristelig Sømmelighed og kongelig Værdighed. Det er troligt, at J. H. E. Bernstorff, da han kom til København, har været uvidende om Frederik V's Debaucher; der nævnes intet derom i noget bevaret Brev til ham fra hans Venner i København, og Kongens Svagheder lagde sig ogsaa først siden ret for Dagen. Men det er utænkeligt, at Bernstorff i Aarenes Løb ikke er blevet

klar over Forholdet. Han og Moltke maa have drøftet det; Bernstorff maa have talt med sin Brodersøn derom. Da Frederik V laa paa sit yderste, glædede Bernstorfferne sig over, at han „lagde en levende Anger for Dagen óver sine Fejl og Vildfarelser og ydmygede sig for Gud som for den Dommer, for hvem han skal stedes“. Disse almindelige Ord er omtrent de eneste, hvori antydes, at Kongens Livsførelse ikke var, som den burde være.¹⁾ Ingen skulde efter deres Omtale ane, at hans Sundhed og aandelige Ævner undergravedes Aar for Aar af Drikfældighed og grove kønslige Udskejelser. Der skulde meget til, for at Bernstorfferne skulde kritisere den af Gud indsatte Hersker. Da Christian VII siden i saa høj Grad gav dem Anledning til Klager, gav de dem kun maadeholdne Udtryk. A. P. Bernstorff kom en Gang med en karakteristisk Udtalelse til sin Broder i Anledning af, at de mecklenburgske Stænder skarpt havde kritiseret deres Hertug.²⁾ Han ansaa dennes Optræden for meget uheldig, men da han „ogsaa var deres Herre“, fordi de havde Godser liggende i hans Land, „saa tillader jeg mig kun at kritisere ham til et vist Punkt og endnu mindre offentlig at dadle hans Adfærd. Det er en Pligt, som en Del af hans Under-saatter helt synes at have glemt, men som ikke desto mindre fuldt ud bestaar“.

Endvidere maa det erindres, at Frederik V's Svagheder i Regelen gav sig meget diskrete Udtryk, saaledes at det var lettere at se bort fra dem. „Alt foregik lykkeligvis med Sømmelighed, og lidet eller intet sivede ud om Kongens smaa, private Udskejelser, der gik for sig uden éclat“.³⁾ Det er i nogle faa hemmelige Optegnelser fra Datiden, at Kongens Debaucher er skildret, — i øvrigt maaske i noget overdreven Form. Frederik V holdt sine Drikkelag i den allersnævreste Kreds, inden for hvilken hans Elskerinder færdedes og de løse Kvinder, med hvem han holdt til. Hans Forbindelser maa have været kendt i Hovedstaden, hvor mange interesserede sig for sligt, men de fik ingen Indflydelse paa hans Forhold til Ministrene. Dette i Forbindelse med hans vennesæle Væsen og det personlige Hengivenhedsforhold gør det forstaaeligt, at Bernstorfferne i alt Fald i deres skriftlige Meddelelser har kunnet bevare Taushed om denne Side af Hoflivet.

Uforklarlig bliver dog efter vore Begreber den ubegrænsede

Ros, der i Bernstorffernes Breve ofres ham, som var han en af Jordens ypperste Herskere, den paa hvem Rigets Fred og Trivsel, alle Undersaatters Velfærd og Lykke beror. Bernstorfferne benytter enhver Lejlighed til i private Breve som i officielle Skriftstykker at glorificere Frederik V, ogsaa naar det er udelukket, at de kan have anset det for formaalistjænligt at gøre det. Man kan ikke uden videre afvise Bernstorffs ovenfor citerede Udtalelse, at han er fjærn fra en lav Panegyrik og ikke forstiller sig, naar han taler med en Ven. Den for os saa urimelige Ros bunder i en fast og nedarvet Sædvane, som ingen Embedsmand og Hofmand i Enevældens Dage — og meget faa andre — unddrog sig; — endnu efter halvandet Hundrede Aars Forløb er Kongedyrkelsen ikke ganske udryddet af Verden. Det, der for os er flove, usmagelige Talemaader, betød i Bernstorffernes Mund mere. De har selvfølgelig ikke efterladt os en Redegørelse for deres Opfattelse deraf, men for dem stod Kongedømmet som en Guds Indstiftelse, og de maatte affinde sig med de menneskelige Ufuldkommenheder, der knyttede sig til dets Repræsentanter. Frederik V fyldestgjorde den Hovedfordring, som de stillede til det Menneske, der af Gud var sat paa det ophøjede Sæde: Han var Kristen, og han bøjede sig ydmygt for Gud. Da Frederik V laa paa sit Dødsleje, skrev den yngre Bernstorff, at Kongen bevarede den Sindsro, der altid havde været en væsentlig Side af hans Karakter, men hvad der betød langt mere, „han lagde et oprigtigt fromt og gudhengivent Sindelag for Dagen“. Gennem Moltke vidste de, at Kongen kastede sig i Støvet for den Gud, mod hvis Bud han idelig syndede. Dette stillede ham, trods alt, i deres Øjne langt højere end Fyrster, der f. Eks. som Frederik II, udmærkede sig ved glimrende Ævner, men savnede det ene fornødne: Troen paa Gud. Bernstorff havde for megen Erfaring om Skyggesiderne ved lastefulde Kongers Favoritregimente og om andre uhyggelige Følger af det uindskrænkede Monarki til, at han ikke skulde paaskønne den Stabilitet og Mildhed, der udmærkede Frederik V's Regimente. Han var for indlevet i det absolute Kongedømmes Former til, at det kan have generet ham, at Æren for det Arbejde, han udførte, formelt ikke blev ham tildelt. Han fandt det i sin Orden, at Takken blev ydet en Fyrste, hvis

Dyd var passiv, men som uden Misundelse ved sin Trone fastholdt gode Tjenere; Bernstorff havde ikke svært ved at prise Frederik V som Nordens „Louis le Grand“, naar han hørte sig selv nævnt som Nordens Sully eller Colbert.

Kongefamiliens øvrige Medlemmer betød i Frederik V's Tid intet væsentligt for Bernstorff. Kongens første Hustru, den elskelige Dronning Louise, levede kun halvandet Aar efter hans Komme til Danmark. Han gav ved hendes Død i December 1751 Udtryk for den almindelige Sorg over, at hun var blevet berøvet det danske Folk, „i hvis Hjerter hendes Minde forblev uudslettelig indskrevet“. ¹⁾ Inden en Maaned efter Dødsfaldet var Bernstorff sammen med Moltke i fuld Virksomhed for at skaffe Kongen en ny Hustru, og det skønt „Saaret endnu var aabent“, og det derfor egentlig „var upassende at tale om en ny Forbindelse“. ²⁾ Det var paa dette Tidspunkt, Kongen nærede Ønske om at indgaa Ægteskab med en Datter af Moltke; Overhofmarskallen afværgede dette, og han og Bernstorff var muligvis ivrige for hurtigst mulig at faa bragt et nyt Ægteskab i Stand, fordi de nærede Haab om derved at lægge Baand paa Kongens urolige Tilbøjeligheder. Gennem Diplomater og Venner rundt om i Europa undersøgte Bernstorff Mulighederne for et passende Parti. Med stor Ros nævntes en Prinsesse af Brunsvig, Søster til den regerende Hertug og Svigerinde til Frederik II af Preussen, den treogtyveaarige Prinsesse Juliane Marie, der var født den 4. September 1729. Allerede i Januar 1752 bragte den hollandske Minister, Thomas Larrey, hende i Forslag, og i Februar Maaned gav Bernstorffs Ven, daværende Oberst H. W. Schmettau, fra Slesvig udførlige Meddelelser om Prinsessen støttet til Tillidsmænd i Brunsvig og personlige lagttagelser. Juliane Marie havde efter Sigende adskillige ydre Fortrin. Hun var en regelmæssig Skønhed og rostes for sit beskedne og milde Sind; hun holdt sig fjernt fra alle Slags „Trakasserier“, var høflig og forekommende. Hun var ikke glimrende begavet, men havde dog en god Forstand og var meget pligttopfyldende. Hendes eneste Mangel var, at hun ligesom sin Søster, den preussiske Dronning, stammede lidt; hun var derfor ikke af mange Ord, men naar hun talte, skete det tydeligt og uden Forlegenhed.

Denne Mangel saa man bort fra. Efter nogen Modstand fra

Frederik V's Side indledede Bernstorff og Moltke Forhandlinger i Brunsvig. Baron F. L. Dehn, der 1750 var kommet ind i Konseilet, sendtes af Sted for at skaffe nærmere Oplysninger. Den 8. Juli 1752 fandt Vielsen og Kroningen Sted paa Fredensborg. Bernstorff havde drøftet Ægteskabsplanerne med Choiseul, og i det Brev, hvori denne lykønskede ham til Resultatet af hans Anstrængelser, udtalte han det Haab, at den nye Dronning maatte gøre det eneste, der kunde sikre hendes Lykke i Danmark, nemlig omhyggelig holde sig borte fra Statssager og „kun forsøge at behage for derved at skaffe sig Ævne til at gøre godt“; Historien afgav mange Eksempler paa, sagde Choiseul, hvilken Ulykke det var, naar fremmede Dronninger søgte at faa Indflydelse paa Regeringen, hvor de kom hen.¹⁾ Haabet gik i Opfyldelse. Saa længe Bernstorff var i Danmark, baade i Frederik V's Tid og i Christian VII's første Regeringsaar, blandede Juliane Marie sig aldrig i Statssager, og der spores ikke mindste Brydning mellem hende og Ministrene. Kort efter hendes Ankomst til Danmark forsøgte hendes Svoger, Frederik II, der allerede paa dette Tidspunkt synes at have haft Sympati for hende, at benytte hende til en Kabale mod Bernstorff. Han havde ikke Held med sig; uagtet Juliane Marie paavirkedes gennem sine brunsvigske Brødre, hvem hun stedse stod nær, lod hun sig ikke bruge.

Juliane Marie betød intet for Bernstorfferne ud over den officielle Omgang. Denne voldte vistnok Fru Bernstorff nogen Ulejlighed, baade naar hun efter sin høje Rang maatte figurere ved de store Hoffester, og naar Dronningen under lagttagelse af al Etikette aflagde hende Besøg. „Det Følge, der ledsager Hendes Majestæt ved slige Lejligheder, er temmelig stort og forøger den Gene, der uhjælpelig klæber ved en slig inkommoderende Godhed“, bemærkede A. P. Bernstorff.²⁾

Den danske Kongefamilie rummede ikke en eneste betydelig eller værdifuld Personlighed. Ældst var Frederik V's Moder, Enkedronning Sophie Magdalene, født 1700, der i Christian VI's Tid havde „domineret baade Hof og Stat“³⁾. Hun havde nu ingen som helst Indflydelse, men levede optaget af pietistisk Fromhed og ledede myndigt sin store Hofholdning i København og paa Hørsholm. I Frederik V's sidste Aar var der en ret livlig Forbindelse mellem hendes Hof og Bernstorfferne, da A. P. Bern-

storff i Efteraaret 1761 blev forlovet med og i December 1762 ægtede en Datter af Sophie Magdalenes Overhofmester, Grev Christian Günther Stolberg, i Hørsholm, hvor Sophie Magdalene opholdt sig fra tidligt Foraar til ud paa Vinteren. Henriette Stolberg var Æresdame hos Enkedronningen og omfattedes af denne med stor Kærlighed; hun viste over for hende, at hun, der, som A. P. Bernstorff udtrykte sig, „var en stolt Karakter“, kunde være højst naadig og elskværdig mod dem, hun satte Pris paa. De unge Bernstorffs havde stadig Forbindelse med Enkedronningens Hof. Hun stod Fadder til et af deres første Børn, og A. P. Bernstorff kom i Christian VII's første Tid til at beskæftige sig med Ordningen af hendes slette Finanser.¹⁾

Sophie Magdalenes Søster, Enkehertuginde Sophie Caroline af Ostfriesland (1707—1764) havde fra omtrent 1740 opholdt sig i Danmark og boede paa Sorgenfri. Hendes Person havde været Genstand for ugrundede og ildesindede Rygter om et utilladeligt Forhold til Svogeren, Christian VI. Hun skildres som en smuk og tiltalende Personlighed, men levede fuldkommen tilbaketrukket. Ved hendes Død 1764 sagde A. P. Bernstorff, at hun i mange Aar i sin Ensomhed alene havde beskæftiget sig med at „studere sine religiøse Pligter og havde forberedt sig paa at foretage Overgangen fra Livet til Evigheden“. ²⁾

En lignende ubemærket Tilværelse førte Frederik IV's endnu levende Datter, Frederik V's Tante, Prinsesse Charlotte Amalie (1706—1782), som om Sommeren boede paa Charlottenlund. De to Prinsessers smaa Hoffer spillede en vis Rolle i Bernstorffernes Sommerliv, men intet af dem betød noget væsentligt for dem.

Det yngre Slægtled inden for Kongehuset var Genstand for levende Interesse, men baade Prinser og Prinsesser var i Frederik V's Tid Børn; det gjaldt Kronprins Christian, der var født 1749, hans Helsøstre Sophie Magdalene, født 1746, og Louise, født 1750, samt Halvbroderen, Arveprins Frederik, født 1753. Bernstorff havde som Medlem af Konseilet meget med Prinsernes Opdragelse at gøre og blev taget med paa Raad ved Ansættelsen af deres Hofmestre og Lærere. Han fulgte med Opmærksomhed deres Opdragelse, og Bernstorffernes Breve indeholder en Række Udtalelser om, hvor god de fandt Kronprinsens Udvikling. ³⁾ Da A. P. Bernstorff kom til København, fik han

Lejlighed til som Kammerjunker ofte at være sammen med den livlige Dreng og roste hans udmærkede Egenskaber og store Muligheder. Da Prinsesserne blev giftefærdige, og Kronprinsen var konfirmeret og ved at blive voksen, kom Tronskiftet. Kronprins Christian traadte nu i Forgrunden, og Prinsessernes Giftermaal lagde Beslag paa Interessen. I Frederik V's Tid spillede denne Ungdom en ganske underordnet Rolle.

Naar Bernstorffs Forhold til Kongefamllien og Hoffet blev fuldkommen harmonisk, skyldes det først og fremmest Adam Gottlob Moltke.¹⁾ Hans Forhold til Frederik V har, som vi har fremhævet, intet Sidestykke i vor Historie, ikke blot paa Grund af den urokkede og til alle Omraader udstrakte Myndighed, som Frederik V skænkede ham, men ogsaa paa Grund af den Samvittighedsfuldhed, hvormed han øvede sin Indflydelse. Moltkes Magt beroede hverken paa fremragende Ævner eller paa blændende Fremtræden, men alene paa, at Frederik V ikke kunde undvære ham og stoled ubetinget paa ham. Over for Kongen brugte Moltke, men uden Held, sin Indflydelse til at styrke hans svage Vilje og tøjle hans onde Drifter. Man kan selvfølgelig ikke uden videre fæste Lid til den Skildring af sin Uegennytte, som Moltke giver, hvor han i sine Mindeskrifter omtaler sit Forhold til Kongen, og den Beskedenhed, hvormed han fremstiller sine Formuesforhold, synes overdreven.²⁾ Men de Gaver af Jordegods og Penge, Frederik V ydede ham, var efter hin Tids Lejlighed ikke urimelig store, mindre, end hvad tilsvarende Favoritter modtog andetsteds. Ganske vist havde Moltke Partikulærkassen under sig, og det er ikke muligt at kontrolere, hvad han kan have modtaget til sig selv og bogført paa forskellige Poster. Dog er der ingen Grund til at tro, at han har gjort sig utilladelig Fordel; da der efter Frederik V's Død rejstes Beskyldninger mod ham for hans Forvaltning af Kongens Kasse, blev hans Regnskab efter hans eget Ønske gennemset af Bernstorff, Thott og Reventlou, de redeligste Mænd i Staten; de erklærede Regnskabet for i enhver Henseende korrekt. I Bernstorffs Øjne stod han som en redelig Mand, og han erklærede i de stærkeste Udtryk, at Moltke aldrig havde misbrugt sin Indflydelse.³⁾ Den nærliggende Sigtelse mod en Mand i hans udsatte Stilling for at have gjort sig ulovlig Fordel kan man ikke uden videre tage for god; hvad der fore-

ligger er, at han i et Par Tilfælde synes at have haft materiel Vinding af at skaffe et Par Rigmænd et hvidt Baand og en Gehejmeraadstitel.¹⁾ Da Moltkes Efterslægt har holdt Familiearkivet tillukket, har en dokumenteret Oplysning af hans Forhold hidtil ikke kunnet finde Sted. Det er rimeligt, at Moltke har været en pengekræver Mand og nu og da under en eller anden Form af Rigmænd har taget Vederlag for Ordener og Titler, men i noget større Omfang er dette næppe sket, og ingen har paastaet, at han har solgt Retten for Penge eller sligt. I hin Tid solgtes Naadesbevisninger aabenlyst, medens det nutildags gaar mere stille af. Selv om Moltke har taget det mindre nøje end f. Eks. Bernstorfferne, selv om han i de tyve Aar, han nød sin Lykke, ikke glemte sin egen Fordel, men sørgede rundeligt for sig selv og sin Børneflokk og var en god Ven for sine Venner, — saa vejer dette lidet mod den Kendsgærning, at der ikke kan paapeges nogen ond-sindet eller uhæderlig Handling, hvortil han har rakt Haanden.

I Optegnelser af samtidige, saaledes af Suhm²⁾, blev der rejst Anklage mod Moltke for stor Gemenhed, bl. a. for at have anvendt uværdige Midler for at bevare sin Magt over Frederik V. Der foreligger intet som helst til Støtte for disse Beskyldninger, og de strider mod alt, hvad man ved om Moltkes Karakter. Næppe nogen anden almegetig Fyrstefavorit har haft saa bløde Hænder som han; „Grev Moltke er den personificerede Blidhed“, sagde en Mand, der saa med megen Kritik paa ham.³⁾ Man kender kun ganske faa Eksempler paa, at han benyttede sin Magt til at fjærne Embedsmænd, mod hvem han var uvillig stemt; der kan vistnok i alle disse Tilfælde paapeges saglige Grunde.

Det laa Moltke fjærnt at ville vise sin Magt over Kongen ved at foranledige Ministerskifter. Han søgte at bevare de dygtigste Mænd i deres Stillinger, og der skabtes en fast Praksis, saaledes at alle Sager afgjordes efter Forstaaelse mellem ham og Konseilets Medlemmer eller de øvrige høje Herrer. Hans personlige Interesser og Meninger spillede en afgørende Rolle, da han altid kunde drage Kongen over paa sin Side, men jo vigtigere Sagerne var, desto mere tilbøjelig var han til at rette sig efter den, der formelt havde med Forretningerne at gøre. Meningsforskell i enkelte Tilfælde forstyrrede ikke det harmoniske Forhold mellem ham og Ministrene.

Straks efter Frederik V's Død bemærkede A. P. Bernstorff, at Ministrene nu havde langt større Magt, end de nogen Sinde havde haft i den foregaaende Tid: „hvor god Ven end en almægtig Yndling kan være af Embedsmændene, saa absorberer han dog nødvendigvis en stor Del af den Myndighed, der tilkommer Departementerne.“¹⁾ Men hvilke Vanskeligheder dette end nu og da maa have voldt, saa kan der ikke paapeges en eneste Brydning foraarsaget ved Moltkes almægtige Stilling. „Hoffet og Ministeriet levede meget lykkeligt og enigt og uden mange Intriger paa Grund af Enigheden mellem Greverne Moltke og Bernstorff, som forstod at forebygge og forhindre dem, og paa Grund af Kongens Troskab mod sin Yndling. Saaledes var man fuldt sikret mod al Ubillighed og Uretfærdighed, og der var den største Sikkerhed for Embederne. Det er, tror jeg, en Ros for denne Regering og disse Ministre.“ Saaledes lød en samtidigs Dom.²⁾

Den lange Række af Breve, der er bevaret fra Moltke til Bernstorff,³⁾ vidner om, at de hurtig havde fundet en Form, hvorunder Moltkes Indflydelse og Bernstorffs Dygtighed og anselige Personlighed kunde samvirke; Moltke blev Bernstorff en trofast Støtte.

De var i meget saare forskellige: den høje, magre, rødhaarede Moltke, — „oben Fuchs unten Storch“, som det ondsindet sagdes om ham⁴⁾ — der aldrig havde set andet af Verden end Nordtyskland og Danmark-Norge, og den velproportionerede elegante Bernstorff, der var aandelig og legemlig tilslebet i alle Europas Lande. De var omtrent jævnaldrende; Moltke var født 1710, to Aar før Bernstorff, men medens Bernstorff havde faaet en rigt nuanceret Udvikling, havde Moltkes Verden fra 1722, da han blev Page, været det danske Hofs snævre Kreds. Medens Bernstorff havde erhvervet sig en rig og alsidig Verdenskundskab, var det centrale i Moltkes Tilværelse blevet Studiet af Frederik V, til hvem han allerede 1730 blev knyttet, og de bonede Hofgulve, hvorpaa han færdedes. En stærk Religiositet var et Baand imellem dem; Bernstorff bevarede sin Bibel og sin Bøn paa alle sine Veje; Moltkes Kristendom er Baggrund for den Samvittighedsfuldhed og Retskaffenhed, han viste, saavel i sit

Mentorforhold over for sin Kronprins som senere i sin Yndling- og Raagiverstilling hos Kongen.

Moltke var en forstandig Mand med mange Interesser, selv om han savnede Bernstorffs vidtstrakte Dannelse og Belæsthed. Der var Tilknytning imellem dem, da Moltke havde aabent Øre for alle Forslag fra Bernstorff om at hæve Frederik V's Glans ved at beskytte Kunst og Videnskab; han satte personlig mere ind paa kunstneriske Formaal og havde meget større Pengemidler til sin Raadighed; han skabte sig en egen Malerisamling, der var langt større end Bernstorffs, og hentede værdifulde Kobberstik, Naturalier og andre Rariteter ude fra Europa; fra 1754 var han Præsides for det ny oprettede Kunstakademi, og han var en af Hovedophavsmændene til de Byggeforetagender og kunstneriske Arbejder, der fandt Sted under Frederik V. Han delte Bernstorffs humane Synspunkter. Ungdommens Opdragelse, Forsorgen for Børn, for syge og fattige laa dem begge paa Sinde; deres Opfattelse af Nyttens ved en censurfri Diskussion om økonomiske Spørgsmaal faldt sammen.

Udenrigspolitikken, Bernstorffs Hovedfelt, beskæftigede Moltke stærkt; da han i 1749 nægtede at gaa ind i Konseilet, havde Kongen bestemt, at den diplomatiske Korrespondance skulde forelægges ham, for at de kunde gennemdrøfte alt.¹⁾ Det fremgaar af Akter og private Breve, at Bernstorff om enhver Sag af Betydning først forhandlede med Moltke; hvor det gjordes behov, lagde denne Sagerne til Rette for at læmpe den igennem. Naar Kongen var syg eller paa Rejser, forelagde Moltke ham alle Sager og havde alene Adgang til ham. Bernstorff og Moltke arbejdede, saa længe Frederik V sad paa Tronen, daglig sammen i stort og smaat.

Der er blevet paapeget Tegn til, at det i de første Aar af Bernstorffs Virksomhed i København har været lidt vanskeligt for ham og Moltke at komme i Trit med Hensyn til Udenrigspolitikken, og det er jo ingenlunde umuligt, at der kan have gjort sig rent saglige Uoverensstemmelser gældende. Troen herpaa blev i 1752—1753 benyttet af Frederik II til det ovenfor berørte Forsøg paa at sætte Splid mellem dem for ad denne Vej at faa Bernstorff styrtet i et Øjeblik, da hans Politik ikke fremmede de preussiske Interesser.²⁾ Gennem sin Gesandt i København, gen-

nem Juliane Maries brunsvigske Brødre og ad andre Veje søgte Frederik II mod Bernstorff at skabe en Kabale, der regnede med Moltkes formentlige Skinsyge og Utilfredshed med Bernstorffs Politik. Alt tyder paa, at Meddelelserne om en formentlig Uenighed mellem de to Mænd enten har været helt grundløse eller meget overdrevne. Moltkes senere Optegnelser viser, at han har gennemskuet den preussiske Intrige. Frederik II's Forsøg blev resultatløst, og den Jalousi over for Bernstorff, som Moltke paa dette Tidspunkt skulde have næret, har rimeligvis kun eksisteret i de forskellige preussiske Udsendinges Fantasi.

Det vilde være besynderligt, om der under de to Mænds mangeaarige Samarbejde ikke skulde være opstaaet Uoverensstemmelser om, hvorledes denne eller hin Sag skulde gribes an. Der er dog ikke overleveret et eneste Vidnesbyrd herom, end-sige om alvorlige Sammenstød, eller om Forsøg fra den enes Side paa at fortrænge eller styrte den anden. En Mand, der nøje kendte Hofkredsens Historie, har omtalt Moltkes og Bernstorffs gode Forstaaelse i kategoriske Udtryk, som han ikke kunde have brugt, om alvorlige Modsætninger havde fundet Sted.¹⁾ Der var fortrolig Omgang mellem Bernstorff og Moltke, skønt de vel ikke var Venner i allerintimeste Forstand; dertil var deres Interesser og Karakter for forskellige. I København saas de daglig eller aftalte ved Breve og Billetter, hvorledes alle Sager bedst skulde gribes an.

Moltke veg næsten aldrig fra Kongens Side; han førte ikke Hus paa Bregentved, hvor han kun havde indrettet sig til Sommerophold; han modtog undertiden Kongen et Par Dage dernede, og Bregentved var et af de faa Steder uden for Københavns Omegn, hvor Bernstorff kom paa Besøg. Moltkes ældste Søn, Christian Frederik Moltke, der var jævnaldrende med A. P. Bernstorff, Deputeret i de finansielle Kollegier og fra 1760 Hofmarskal, blev 1760 Svoger til Bernstorff ved Giftermaal med Fru Bernstorffs Søster, Ida Hedevid von Buchwald, og Moltke tog ofte Bernstorff paa Raad om vanskelige Forhold, der opstod ved dette ulykkelige Ægteskab.

Da Bernstorff i Oktober 1770 var blevet styrtet, og Moltke i December samme Aar ved Konseilets Ophævelse definitivt fjærnedes fra Stats tjenesten, skrev Bernstorff stærkt bevæget et Brev til sin mangeaarige Kollega.²⁾ Han saa tilbage paa deres lange

Samarbejde, og højtidelig aflagde han Vidnesbyrd om Moltkes Gærning. „Jeg har været i Stand til paa nært Hold at se Deres Excellences Synspunkter, Handlinger, Raad og Optræden, og jeg vil, indtil jeg drager mit sidste Suk, højlydt udtale, at aldrig har en Minister, der i den Grad som De har besiddet sin Herres Kærlighed og Tillid, gjort en mere hæderfuld Brug af sin Indflydelse eller arbejdet med større Iver for sin Konges Hæder og Tjeneste. Aldrig skal jeg glemme, og aldrig skal jeg fortie, at i de seksten Aar, i hvilke jeg har været et nøje underrettet Vidne dertil, har Deres Excellence hverken kendt Hævn eller Hovmod eller misbrugt Deres Magt; Kærlighed til Deres Herre og til Staten har beaandet alle Deres Handlinger; De har gjort vel mod alle, ondt imod ingen, ved Dem har Handel og Skibsfart blomstret, ved Deres Raad har de fattige og syge fundet Bistand, ved Deres Mellenkomst har Fortjenester fundet Beskyttelse og enhver Dyd Opmuntring; med et Ord: De har gjort den Tid, i hvilken man laante Dem Øre, til en Velgørenhedens og Hæderens Epoke. Dette vil jeg overalt bekræfte, jeg, der ved det og som, Himlen være lovet, er kendt i Riget og uden for Riget som den, der ikke smigrer, end ikke mine Venner. Dette er den Sandhed, der altid vil udgøre Deres Excellences Lykke, en Lykke, som ingen dødelig kan fratage Dem i denne Verden eller i den anden.“

Selv om man vil henføre adskilligt i denne varme Anerkendelse til den ejendommelige Situation, hvori den blev udtalt, saa udtrykker det den Grundopfattelse, som Bernstorff i den forløbne Tid havde faaet af Moltke. Forholdet til denne var den Hovedhjørneste, hvorpaa hans Stilling i Frederik V's Tid hvilede fast og trygt.

Ingen af de andre høje Herrer, der stod Tronen nærmest, betød tilnærmelsesvis saa meget for ham.

Da Bernstorff 1751 traadte ind i Konseilet, sad der i Forvejen tre højadelige Gehejmeraader. Ældst af Aar og ældst i dansk Tjeneste var Grev Johan Ludvig Holstein til Lethrabort, der fra 1735 havde været Oversekretær i Danske Kancelli og Medlem af Konseilet. Næst ham kom Bernstorffs Ven og Velnyder fra de unge Dage, Grev Christian August Berckentin, der i det halvandet Aar efter Schulins Død havde fungeret som Leder

af Tyske Kancelli; siden 1740 havde han været Medlem af Konseilet og som 1. Deputeret for Finanserne og Præses i Kommercekollegiet haft Hovedindflydelsen paa Statens materielle Anliggender. Den tredje Gehejmerraad i Konseilet var Baron Frederik Ludvig Dehn, der var indtraadt i Sommeren 1750, da Bernstorff havde givet Afslag; han var tillige Deputeret i Økonomi- og Kommercekollegiet. Disse tre var alle indvandrede Mecklenburgere; Hannoveraneren Bernstorff blev saaledes den fjerde indvandrede fremmede i Frederik V's Conseil; ikke een indfødt dansk Mand, ikke een indfødt Holstener havde Sæde der. I 1740 var Iver Rosenkrantz blevet afskediget; han havde været ene Dansk i Konseilet i ti Aar, og før ham maatte man atter ti Aar tilbage for at finde en indfødt dansk Konseilsminister. I Løbet af Frederik V's Regering ændredes dette Forhold noget; da Berckentin døde 1758, afløstes han i Konseilet af Otto Thott, en Mand af dansk Uradel, der længe havde indtaget høje Embeder i Finansstyrelsen, og som efter J. L. Holsteins Død i Januar 1763 afløste ham som Oversekretær i Danske Kancelli. 1762 udtraadte Dehn af Konseilet. 1763 erstattedes han af den holstenske Adelsmand Ditlev Reventlou og af Adam Gottlob Moltke, hvilken sidste dog beklædte sin ny Stilling mere af Navn end af Gavn. Ved Frederik V's Død i Januar 1766 sad saaledes to indenlandske Mænd i Konseilet, en Dansk og en Holstener, ved Siden af de to nordtyske indvandrede Herrer.

C. A. Berckentin var den af Konseilsministrene, som Bernstorff ved sin Ankomst kendte bedst, og indtil Berckentins Død 2. Juli 1758 arbejdede de godt sammen.¹⁾ Berckentin var som gammel Diplomat stærkt interesseret for Udenrigspolitik, og i Halvtredserne var han sammen med Moltke Bernstorffs Raadgiver i alle vigtige, udenrigspolitiske Sager. Som Præses i Kommercekollegiet og Præsident for det almindelige Handelsselskab beskæftigede han sig med den Handelspolitik, som Bernstorff var levende optaget af, og som ofte gled sammen med Udenrigsstyrelsen. Som Mecklenburger var han med Moltke og Bernstorff interesseret saavel i de mecklenburgske indre Stridigheder mellem Hertugen og Stænderne som i Landets vanskelige Forhold under Syvaarskrigen; om de tyske Anliggender, som Berckentin fra sit lange Ophold i Wien kendte ud og ind, plejede de stadig

Raad. Berckentin var inderlig velsindet mod Bernstorff. Ordene „Vale et me semper ama“, hvormed han slutter sine Breve, kendetegner deres Forhold.

De kom meget sammen; i Norgesgade laa det berckentinske Palæ (det senere schimmelmanske, nu Koncertpalæet), tæt ved Bernstorffs; om Sommeren var der stadig Forbindelse mellem Bernstorff og Kokkedal i Rungsted, til hvis Bygning og Udstyrelse Berckentin havde hentet Raad hos Bernstorff i Paris.¹⁾ Berckentin havde i mange Aar været Enkemand, hans højtelskede Datter Louise var indtil 1755 gift med Chr. Sigfred v. Plessen, Amtmand i Københavns Amt og Rentekammerdeputeret; efter hans Død levede hun hos Faderen og kom daglig i Bernstorffs Hus.²⁾ Hun var meget religiøs og politisk interesseret, en alvorlig og myndig Dame, „en Kvinde med Herskernatur“, kalder Andreas Peter Bernstorff hende. I Frederik V's Tid levede hun stille, bl. a. optaget af en Opdragelsesanstalt for fattige Pigebørn paa Christianshavn, som hun i 1755 havde stillet sig i Spidsen for, maaske tilskyndet ved Faderens Virksomhed som Præses for De Fattiges Væsen. Bernstorff stod højt anskrevet hos hende, og efter Faderens Død hjalp han hende med at ordne Boet og skaffe hende af med det kostbare Palæ, som i 1761 blev solgt til Schimmelmann. I Christian VII's første Aar drog hendes Venskab med de ledende Herrer hende frem i første Række ved Hoffet, idet hun i Efteraaret 1766 blev Overhofmesterinde hos den unge Dronning Caroline Mathilde, en Stilling, der kun voldte hende Sorg.

Berckentin var ingen stor Aand og øvede i sine sidste Aar ikke megen Indflydelse. Endnu mindre betød dog Baron Frederik Ludvig von Dehn, der sad i Konseilet fra Foraaret 1750 til 1762, da han blev Statholder i Hertugdømmerne.³⁾ Han var født i Brunsvig af en Slægt, der hørte hjemme i Holland, men over Mecklenburg sidst i det 17. Aarhundrede var traadt i dansk Tjeneste. Han havde været dansk Gesandt i Madrid, var blevet rigt gift i Holland og ejede store Godser i Hertugdømmerne. Han havde været en samvittighedsfuld Gesandt og betegnedes af samtidige „som en blid og velvillig, paalidelig og elskværdig Mand“, som munter og fornøjet, men han var uden Dygtighed. Det er uforklarligt, hvorfor han blev udset til at indtræde i Kon-

seilet. Ved Forhandlingerne i 1752 om Frederik V's Giftermaal med Juliane Marie spillede han en vis Rolle som Afsending ved det brunsvigske Hof; efter hvad der blev berettet til Frederik II, skulde han i Brunsvig have røbet stor Uvilje mod Bernstorff og Lyst til at styrte ham, men da der ad anden Vej ikke foreligger det fjærneste til Støtte herfor, bør der ikke lægges for stor Vægt derpaa, især da der senere herskede det allerbedste Forhold mellem Bernstorff og ham. Herom findes Vidnesbyrd i en fortrolig og saare venskabelig mangeaarig Korrespondance, af hvilken Dehns Breve til Bernstorff er bevaret. Dehn underskriver sig næsten altid med de spanske Ord „Hasta“, „trofast“ eller „Hasta la muerta“, „trofast indtil Døden“, hvert Brev vidner om, hvilken blind Tillid han nærede til Bernstorff. Bernstorff selv kaldte Dehn „son bon et digne ami“, en Betegnelse han aldrig vilde have brugt, hvis Dehn nogen Sinde havde intrigeret imod ham; i 1770 sagde han om Dehn, „at det var en Mand, hvis Hjerte var saa godt, hvis Sjæl saa retskaffen, og hvis Synspunkter saa rene, at man maatte holde af ham.“¹⁾

Dehn var i København Bernstorffs Genbo, idet han havde bygget sig et Palæ i Frederiksstadens paa Hjørnet af Frederiksgade og Norgesgade.

Konseils ældste Medlem var i 1751 Johan Ludvig Holstein, der var født 1694 i Mecklenburg, men siden Tyveaarsalderen havde været i dansk Tjeneste og var groet fast i Danmark gennem en lang og betydningsfuld Embedsvirksomhed, der havde de indre, danske Anliggender til Genstand.²⁾ Christian VI havde draget Holstein frem til høje Embeder; i 1735 var han blevet Oversekretær for Danske Kancelli og samtidig Medlem af Konseilet. Disse Embeder beholdt han til sin Død som næsten 70-aarig Mand i 1763 og føjede dertil forskellige andre Hverv. Som Præsides i Generalkirkeinspektionskollegiet ledede han de kirkelige Sager; han fungerede som Patron for Universitetet og for Waisenhuset og var Præsides for Missionskollegiet.

Holstein var en stilfærdig, harmonisk Natur, en dygtig og samvittighedsfuld Mand. Han var vel oplært og havde videnskabelige Interesser, men hans Intelligens var ikke stor; hans Betydning beror paa en retskaffen og human Ledelse af de vigtigste Dele af Administrationen, der laa under ham. I Christian

VI's Tid havde hans Indflydelse gjort sig mere gældende, end Tilfældet blev i Frederik V's, da Moltke og Bernstorff traadte i Forgrunden. I denne senere Periode gav han ikke nogen Indsats i den almindelige Styrelse; hans Udtalelser om de udenrigs-politiske Sager, han i Konseilet fik med at gøre, er ganske interesseløse. Men han udfyldte i sin Stilling i Danske Kancelli en betydningsfuld Plads i Rigets Administration, og i Bernstorffs Tid betragtedes han næppe længere som en indvandret fremmed; for længst havde han solgt alle sine mecklenburgske Godser og paa Lethrabort bygget sig et Hjem, i hvis prægtige Have bl. a. fandtes Minder af Danmarks Historie. Til Hustru havde han taget en Dame af gammel, dansk Adel og havde lært sig at skrive og tale Dansk til Fuldkommenhed. Til det danske hjemmegroede Aandsliv var han nøje knyttet; han havde bragt Tanken om Videnskabernes Selskabs Stiftelse til Udførelse og var blevet dets første Præsident. Han stod i nær Forbindelse med Historikerne Andreas Højer og Hans Gram; inden for Danske Kancelli støttede han udpræget danske Mænd som Henrik Stampe og Henrik Hielmstjerne, Kofoed-Ancker og Luxdorph. I en helt anden Grad, end Tilfældet var med nogen anden af de tyskfødte Stormænd, havde hans tyske Opdragelse og hans europæiske Studier faaet en Tilsætning af hans Fædrelands særlige Aandsliv, men dette stillede ham ikke i Modsætning til hans mere tysk prægede Kolleger; deres kosmopolitiske Dannelse gav dem fælles Udgangspunkt.

Bernstorff kom aldrig i intimt Forhold til Holstein, men han satte Pris paa den venlige Herre, i hvem han fandt en loyal Kollega, der holdt sig strængt paa sine Enemærker.¹⁾

Berckentin blev ved sin Død i Juli 1758 erstattet med Otto Thott, den eneste Mand af gammel dansk Adel, der fik Sæde i Frederik V's Conseil.²⁾

Thott var en brav Mand og en samvittighedsfuld Stats-tjener, der ængstelig vogtede sig for at begaa nogen Uret. Han var flittig og vel indlevet i Administrationen, men hans store Betænksomhed gjorde ham ubeslutsom og svag; han nærede Mistillid til sin egen Indsigt. Han var uden Initiativ, arbejdede langsomt og uden Overblik og havde ikke Ævne til at skabe Disciplin og Præcision inden for sine mange Departementer, hvis sendrægtige Forretningsgang var berøgtet. Arbejdet overvældede

ham. Han var nærsynet, kejtet og svagelig; man kaldte ham tidlig „den gamle“. Han vedblev ganske vist at beklæde sine Embeder til sin Død 1785, men allerede i 1767 ventedes det, at han snart vilde gaa af. Han førte trods sit store Virksomhedsomraade en meget beskeden Tilværelse; hans Personlighed forsvinder som oftest bag Kollegerne, og kun naar disse fjærnes, som i den urolige Tid 1770—72, træder Thott et Øjeblik i Forgrunden. Men han var en dannet Mand med stor boglig Interesse, i den Henseende den mest fremragende af den gamle danske Adel i Statsmandskredsen. Han havde i sin Ungdom foretaget en lang Studierejse i Tyskland og Vesteuropa, havde knyttet Forbindelse med Videnskabsmænd og grundlagt en stor Samling Bøger og Haandskrifter. Som Bogven og Bogsamler blev han den ypperste i Landet; ved sin Død ejede han 120,000 Bind, til Dels de ældste og sjældneste Tryk, og over 4,000 Manuskripter; velvillig aabnede han sine Samlinger for alle Videnskabsdyrkere og gjaldt med Rette som en forstaaende og kyndig Ven af alt aandeligt Arbejde, selv om han ikke paa noget Omraade udrettede noget selvstændigt.

Mellem Bernstorff og Thott blev Forholdet godt og venligt, som det havde været til Holstein, men med ingen af dem var han „intimement lié“. Det blev han derimod med Ditlev Reventlou, den eneste Repræsentant for den holstenske Adel, der i Frederik V's Tid fik Sæde i Konseilet. Med ham knyttede Bernstorfferne i disse Aar et Venskab og Forbund, der trods alle Brydninger kom til at vare Livet ud.

Ditlev Reventlou var født 28. Oktober 1712 og altsaa Bernstorffs jævnaldrende.¹⁾ Han hørte til en ren tysk Gren af den adelige Slægt; hans Linie havde i et Par Hundrede Aar ejt store Godser i Slesvig og Holsten og naaet anselige Stillinger i den danske Konges Tjeneste; han var saaledes en ægte Repræsentant for det slesvig-holstenske Ridderskab. Hans Fader Cai Friedrich Reventlou (f. 1685) døde først 24. November 1762; da tilfaldt bl. a. Godserne Altenhof, Glasau og Wittenberg Ditlev Reventlou; selv købte denne i Aaret 1764 af Gehejmerraad Desmercières det holstenske Gods Emkendorf; desuden kom han ved Arv i Besiddelse af Aschau og Osterrade og blev saaledes

efterhaanden en stor og rig Godsejer. „Han er en virkelig Grand-seigneur i dette Land“, skrev Bernstorff om ham.

I 1736 var Ditlev Reventlou, efter Studieophold ved tyske Universiteter, blevet Kammerjunker hos Sophie Magdalene. I 1746 blev han Kammerherre og i April 1749 Overpræsident i Altona. Allerede i Juni 1750 blev han udset til Bernstorffs Efterfølger som Gesandt i Frankrig, og 8. April 1751 kom han til Paris.

Man kender lidet til Reventlous Forhold før dette Tidspunkt, og hans korte Virksomhed som Overpræsident i Altona kunde ikke sætte sig Spor. Heller ikke hans Diplomativirksomhed fik særlig Betydning. Han afsluttede de Traktatforhandlinger, der reelt var bragt i Orden af Bernstorff, og det vigtigste Anliggende, som han i øvrigt fik at gøre med, var den kniephausenske Sag, en Familietvist mellem Grev Bentinck og hans Hustru, en født Grevinde af Aldenburg, i hvilken Anledning Danmark og Preussen var stødt sammen, og som blev endelig ordnet ved Mægling af Frankrig. Bernstorff var vel tilfreds med hans Arbejde, men særlig betydningsfuldt blev dette ikke.

Reventlou følte sig ikke vel i Paris, som Bernstorff havde gjort; han forstod ikke at leve sig ind i det fremmede. Indretning af Bolig og Husførelse voldte ham Bryderi, og han havde svært ved at faa Indpas i det parisiske Selskabsliv. Det var ikke, fordi han savnede aandelige eller politiske Interesser eller lod haant om Belæring og Udvikling. Han attraaede sligt og vilde gerne i Forbindelse med det parisiske Aandslivs store, til hvem Bernstorffs Anbefalingsbreve indførte ham. Han var saaledes en stor Beundrer af Montesquieus Værker og i sit tungt bevægelige, men trofaste Sind gemte han til sine sidste Dage Mindet om den berømte Forfatter, hvem han havde lært at kende i Bernstorffs Kreds. Men hans Væsen var kantet, og han kom ikke rigtig i Lag med de Mennesker i Paris, blandt hvilke Bernstorff havde følt sig hjemme. Et Aars Tid efter hans Ankomst beklagede Stainville, at han havde været optaget de forskellige Gange, Reventlou havde bedt ham til Middag; Reventlou og hans Hustru vilde, tilføjede Stainville, gerne gøre Bekendtskaber, men Reventlou havde antydnet, at det voldte ham nogen Vanskelighed at „mettre sa femme dans le monde.“¹⁾ Desuden forbitredes Op-

holdet for Reventlou ved Utilfredshed med de pekuniære Vilkaar. Da han kom til Paris, fik han den højeste Gesandtskabsgage paa 8000 Rdlr. aarlig og dertil Tilskud, som det var brugeligt ved ekstraordinære Lejligheder. Han kunde ikke klare sig og indgav allerede inden Aarets Udgang Ansøgninger om Forhøjelse. En saadan blev ikke tilstaaet ham, og A. G. Moltke meddelte ham kort og godt, at hvis han ikke kunde komme ud af det med, hvad han havde, vilde Kongen bevillige ham hans Tilbagekaldelse, hvor kort hans Ophold i Paris end maatte blive.

Reventlou svarede Moltke i et Brev, „der uden at være krybende lagde for Dagen, at han ikke vilde kæmpe mod sin Herres Yndling“, men han var rasende, og vi møder allerede nu et Modsætningsforhold imellem ham og Moltke, der siden gav sig stærke Udtryk. Reventlou var vred over Tonen i Overhofmarskallens Brev; da samtidig hans højtskattede Legationssekretær, Wasserschlebe, skulde hjem til København, frygtede han, at man vilde sende ham en ubehagelig Afløser. „Mit Humør er saa sort, at jeg tænker mig det allerubehageligste og indbilder mig, at man ikke vil være bedrøvet over at ærgre mig“. ¹⁾

Et kolerisk og vanskeligt Sindelag, som Reventlou stedse fik at kæmpe med, gav sig allerede her Udtryk, og i Modsætning til Bernstorff stod han ikke i noget godt Forhold til sine Underordnede. I Efteraaret 1752 gav Legationspræsten Mathias Schreiber sin Ven Wasserschlebe en bidsk, helt karikaturagtig Skildring af Reventlous Person og Optræden. ²⁾ Han fortalte, at Gesandten allerede havde lagt sig ud med mange og talte om „100 Uretfærdigheder og 10,000 Ridiculités, der bragte hele Huset til at sukke“. „Der var intet Menneske, der ikke foragtede ham, ved Hoffet moquerede man sig i høj Grad over ham“; „enhver flygter for ham, fordi han, selv naar han er venlig, dog er en mauvais plaisant“, „optræder fier og hautain og incommoderer enhver med sin Snak om sit vel arrangerede Hus“. Schreiber henstillede til Wasserschlebe, om Reventlou ikke kunde komme bort fra Paris, da han der kun skadede Danmarks Anseelse; Præsten var saa forbitret paa sin Chef, at han tiltroede ham at bryde fremmede Breve. Schreibers Skildring maa læses med stor Forsigtighed; han var selv meget kolerisk; der var andre, han tog haardt fat paa og siden erkendte at have gjort Uret; nogle Maa-

neder senere var hans Stemning mod Reventlou meget blidere.¹⁾ Hans Angreb var uden Tvivl meget overdrevet, men nem at omgaas var Reventlou ikke, og under Pariseropholdet lægger han Egenskaber for Dagen, der Livet igennem genfindes i hans Embedsgærning og i hans Forhold til Familie og Venner.

Ditlev Reventlou var „som Frakturskrift eller som Basunstød, alt hos ham var højt, hørligt og synligt, det gode som hans Fejl“, sagde efter hans Død den meget begavede Louise Stolberg, der forstod ham og holdt af ham.²⁾ „Han elskede det ædle, skønne og gode,“ havde Sans for alt, hvad der var stort, og hans Begejstring udstraalede Varme til andre. Men hans Temperament var voldsomt, ikke blot var hans „Spot over de Narre“, han traf paa sin Vej, bidsk og tilintetgørende, men han var stejl og ikke til at diskutere med; han havde mange Meninger, som han ikke vilde ændre, og naar de blev angrebet, blev han haard eller gav sig Udseende af at være det. Der kunde da i hans svære og grove Ansigt med det udviklede Kæbeparti og de noget stikkende Øjne komme et Udtryk af Brutalitet, der skræmmede og fuldkommen dækkede de blidere Sider af hans Karakter, der først i hans sidste Aar fik større Herredømme over ham. Han var en grundærlig Mand, gennemtrængt af Sandhedskærlighed og lidenskabeligt Had mod alt, hvad der var lavt og falskt, men han var uden Maadehold eller Sagtmodighed. Han brød paa, forstod ikke at fare med Læmpe, og som det engang blev sagt, brugte han kun „der Stab Wehe“ aldrig „der Stab Sanft“. Derfor kom han let paa Kant med sine Omgivelser og skabte sig bitre Fjender, der haardt stod dem imod, der var trængt igennem den haarde Skal og havde følt, at Reventlous Karakter ikke blot var „et saare interessant Bidrag til Menneskehjertets Historie“ men ogsaa, at denne grovtskaarne Mand, da han forlod Jordelivet, „ikke blev en fremmed i det stores og godes Verden, selv om han ikke straks kunde trænge ind i det anskuende Kærligheds Allerhelligste“, som Louise Stolberg fint og forstaaende udtrykte det ved Reventlous Død.

Før sin Gesandtskabs Tid havde Reventlou vistnok slet ikke kendt Bernstorff; trods højst forskelligartet Temperament og Form kom de straks paa en god Fod med hinanden. Bernstorff maa have faaet Respekt for Reventlous kraftfulde Retsindighed,

der byggede paa en alvorlig Kristendom. Reventlou paa sin Side fattede Tillid til Bernstorff og lod sig paavirke af hans milde Elskværdighed. Under Opholdet i Paris som siden stedse tog han ham til Raadgiver i stort og smaat, tyede til ham med alle Sorger og Bekymringer, trøstede sig ved hans Breve, selv naar Bernstorff i Gagespørgsmaal ikke formaaede at hjælpe ham.

I Efteraaret 1753 begyndte man ved Hoffet og i Konseilet at lægge Planer for den fireaarige Kronprins Christians Opdragelse, og det besluttedes, at Reventlou skulde hjemkaldes for at overtage Stillingen som Hovmester. Efter den Vægt, man lagde paa at faa Tronfølgeren vel opdraget, viser Valget, at man maa have haft en meget gunstig Mening om Reventlous Karakter og Ævner, og man tør slutte, at Bernstorff har bifaldet Valget. Reventlou havde ikke intrigeret sig til Stillingen, som han var højst betænkelig ved at overtage. Han maatte dog blive i Paris til Efteraaret 1754; først i Foraaret 1755 kom den sekssaarige Prins „til Mandfolkene“ og fik sin egen Hofstat. Reventlou blev Hofmester, medens Berckentin som Medlem af Konseilet fungerede som Overhofmester til sin Død 1758. Før sin Hjemvenden havde Reventlou gennem Bernstorff ansøgt om at maatte faa det hvide Baand; samme Dag han fik sin Udnævnelse 31. Marts 1754, opfyldtes hans Ønske.

I 1759 blev Reventlou Gehejmæraad, 2. Februar 1763 blev han Overhofmester hos Kronprinsen, og Dagen efter, 3. Februar 1763, traadte han ind i Konseilet. Halvandet Aar efter, den 19. November 1764, fik han ved Hans Ahlefeldts Afgang den særlig vigtige og brydsomme Post som „Finansminister“, det vil sige som Deputeret for Finanserne og for Generaltoldkammeret samt Medlem af Overskattedirektionen. Medens han i Konseilet var blevet den ældre Bernstorffs Kollega, kom han i Generaltoldkammeret til at samarbejde med A. P. Bernstorff.

Skønt Reventlou saaledes først fra 1763 blev Bernstorffs Medarbejder i Rigsstyrelsen, havde der i de foregaaende Aar været Anledning til Forbindelse og Tankeudveksling mellem dem, idet Konseilets Gehejmæraader sammen med Moltke havde til Opgave at føre Tilsyn med Kronprinsens Opdragelse og Undervisning. Et af Konseilets Medlemmer skulde staa i Spidsen for den umyndige Kronprins's Hofstat, og de kongelige Prinsers aarlige Eks-

amen foregik i Nærværelse af Konseilet. Alle vigtigere, kongelige Ordre angaaende Kronprinsens Forhold paraferedes af Gehejmeraadene, og alle Opdragelsesspørgsmaal drøftedes af Reventlou med Moltke og Bernstorff. Vi faar Indblik heri i Sommeren 1760, da de tre Stormænd, der alle erkendte Koppeinoculationens store Betydning og virkede for dens Udbredelse, havde faaet Frederik V's Tilladelse til at lade Kronprinsen inoculere paa et Tidspunkt, da Inoculationen var højst omtvistet og i Kongefamilien og ved Hoffet havde meget ivrige Modstandere.¹⁾ Kongen, der kort i Forvejen havde været syg af Kopper, synes at have været imod, at Sønnen skulde behandles, og Reventlou med sit koleriske Sindelag kom i stærk Sindsbevægelse, fordi Kongen, da det kom til Stykket, ikke vilde udfærdige en formel, skriftlig, af Konseilet paraferet Befaling om Inoculationen, men vilde nøjes med at give Overhofmesteren og Kronprinsen en mundtlig Besked om sin Vilje. Uden skriftlig Befaling vilde Reventlou ikke iværksætte Operationen. „En formelig Unaade, Berøvelse af mit Embede og af ethvert andet i Kongens Tjeneste, er intet at regne over for den Bebrejdelse, Almenheden vil kunne rette imod mig for at have iværksat en Sag, der interesserer hele Staten, uden underskrevne Ordre. Der er en Letsindighed, som selv det heldigste Udfald ikke vilde kunne retfærdiggøre“. Reventlou vendte sig til Bernstorff og Moltke, og Sagen gik i Orden paa en Maade, der dog ikke helt tilfredsstillede Reventlou, idet Kongen supplerede sin mundtlige Ordre ved paa en Lægebetænkning om Operationens Nødvendighed at give Paategning om sin Billigelse. Reventlou slog sig til Ro, da den elleveaarige Kronprins „med en Opræden forud for hans Alder“ med stor Bestemthed udtrykte sit Ønske om at blive inoculeret og ikke vilde benytte sig af den Lejlighed, Kongen gav ham til at afslaa Operationen. Inoculationen fandt Sted den 10. August 1760 under stor Bevægelse ved Hoffet, men alt gik lykkeligt. „Den naaderige Gud, der“, som Bernstorff udtrykte sig, „havde villet, at Menneskene i Inoculationen skulde lære at kende et Middel mod en af Menneskehedens største Ulykker og største Svøber“, hørte hele Nationens Bønner, „og dette Folkenes elskede Barn, dette mit Hjertebarn“, som Reventlou kaldte Kronprinsen, kom vel over Sygdommen; Reventlou haabede, at det lykkelige Udfald skulde „blive til Glæde, Tilfredshed og Lykke for den

seneste Efterslægt“. „Gid de kommende Aarhundreder vil se en Haandsrækning af den Gud, der vaager over os, og gid de vil prise ham derfor!“ udbød Reventlou begejstret, og Bernstorff nærede det fromme Haab, at „dette elskværdige Barn, vore Hjerters Glæde, maa overvinde de Farer, der en Dag vil true hans Dyd og Moral, ligesom han nu har overvundet Livsfaren“. Reventlous Glæde over det gunstige Udfald blev dog forspildt, da hans Uvenner ved Hoffet ophidsede Kongen, der under Rekonvalescensen havde været bortrejst, ved at paastaa, at Hofmesteren under Kuren havde overtraadt en udtrykkelig kongelig Ordre paa et ret ligegyldigt Punkt. Man vilde bringe ham i Kongens Unaade til Trods for den lykkelige overstaaede Operation. Atter tog Reventlou i stor Ophidselse sin Tilflugt til Bernstorff og Moltke, og som sædvanlig, naar en eller anden havde stemt Frederik V uvenlig mod nogen, fik Moltke Kongen til at betænke sig, før han tilkendegav sin Misfornøjelse. Da Sagen først var blevet undersøgt, blev Reventlous Optræden godkendt. Sagens Forløb viser, at der paa dette Tidspunkt herskede et intimt Forhold mellem Bernstorff og Reventlou, og det var med ubetinget Tilslutning fra Bernstorffernes Side, at Reventlou i disse Aar røgtede sit Hverv som Kronprinsens Opdrager. Hvis, hvad der senere bliver Lejlighed til at undersøge, Reventlous Opdragelse af Christian VII var uheldig, har Bernstorff Medansvar.

Bernstorffernes Forhold til Ditlev Reventlou fik særlig i Christian VII's Tid overordentlig stor Betydning, men Forholdet blev grundlagt i Frederik V's Dage. I deres indbyrdes Brevveksling, hvor de — i Spørgsmaal af denne Art — udtaler sig med fuld Aabenhed, kan vi følge deres Opfattelse af Reventlou fra Aar til Aar. Det er et typisk Eksempel paa, hvorledes de bedømmer og omtaler de Mænd, med hvem de samarbejder, og tillige paa deres bristende Ævne til hurtig og kritisk at vurdere de Mennesker, der stod dem nær. J. H. E. Bernstorffs manglende Menneskekundskab træder os i Møde just over for Reventlou, der engang senere udtalte, at Bernstorff var den af hans Venner, der mest manglede Menneskekundskab. Naar Bernstorfferne engang havde fattet Tillid til en Mands Karakter og Ævner og følte sig knyttet til ham ved Livssyn og Grundanskuelser, havde de svært ved at se hans Mangler eller Fejl. Der kunde gaa Aar, før deres Kritik

vaagnede, selv hvor det skulde synes, at den daglige Omgang maatte have aabnet Øjnene paa dem. Først naar det personlige Forhold undergik en Krise, sporer man en Kritik, der staar i Modstrid med den tidligere ubetingede Anerkendelse. Dette Forhold er en Grundsvaghed hos J. H. E. Bernstorff og bevirker, at hans Domme om Mennesker maa tages med stort Forbehold.

I Frederik V's Tid lød der fra begge Bernstorffer den stærkeste Ros over Reventlou. „Jeg betragter Reventlou som en hæderlig Mand, som en Mand, der er nødvendig for Staten, og som min Ven“, skrev den ældre Bernstorff i 1762.¹⁾ „Kronprinsens Opdragelse er udmærket“, skrev A. P. Bernstorff til sin Fader i et af de første Aar, han opholdt sig i Danmark; „Landet kan ikke noksom takke Herr Reventlou, der har Tilsynet med Opdragelsen og er en saare bestemt og forstandig Mand“. ²⁾ „Reventlou er en intim Ven af min Onkel og af mig“, skrev A. P. Bernstorff et Par Dage efter, at Ditlev Reventlou var traadt ind i Konseilet.³⁾ „Da han er en fremragende og i Sandhed fortjenstfuld Mand, er jeg henrykt derover, og jeg haaber, at Staten og Kongen vil drage Fordel deraf“. I 1764, da Kronprinsen var fyldt 15 Aar, udtalte A. P. Bernstorff paa ny sin Tilfredshed med Reventlous Opdragervirksomhed; „med et udmærket Hjertelag forener han en Catos hele Fasthed og Strængthed“. ⁴⁾ „Reventlou er en Mand af den allerstørste Fortjeneste, og jeg betragter ham stadig som min bedste Ven i Danmark næst efter min Onkel; han har fuldkommen overlegne Ævner“; „det er en sand Lykke at skulle arbejde med en Mand som han“, lød det endvidere, da Reventlou indtraadte som 1. Deputeret i A. P. Bernstorffs Departement; kort efter benævnedes han ham „sin Ven og sin Beskytter“, senere „ce grand et digne homme“. Lejlighedsvis hævdede han, at man kunde stole paa Reventlou som paa ingen anden, og efter Bernstorffernes hele Udtryksmaade er det givet, at den yngre Bernstorff ikke vilde have udtalt sig saa ensartet og kategorisk, hvis ikke hans Onkel havde næret tilsvarende Anskuelser. Denne overstrømmende Ros svækkedes i Frederik V's Tid ikke ved Antydning af mindre heldige Egenskaber. Under de rolige og harmoniske Forhold i Regeringen havde disse vel heller ikke generet Bernstorfferne personlig, men

efter Tronskiftet kom Reventlou ud af Ligevægt, og Bernstorffernes Dom om ham nuanceredes omsider. Adam Gottlob Moltke var ikke længere almægtig Yndling; Reventlou blev straks Overkammerherre hos den unge Konge, men Umuligheden af at fastholde hans Gunst blev hurtigt indlysende, og det kostede den lidenskabelige Mand, den største Vanskelighed at forsone sig hermed. I Sommeren 1766 kom det til et alvorligt Sammenstød mellem ham og Bernstorfferne, idet Reventlou uden rimelig Grund havde ytret Skinsyge over for A. P. Bernstorff, da Kongen havde ønsket at overdrage denne Styrelsen af Partikulærkassen, som Reventlou krævede i Arv efter Moltke. Dette og andre ubetænksomme Skridt fremkaldte omsider Bernstorffernes Kritik. De fornægtede vel ikke deres Venskab for Reventlou og anerkendte stadig hans Dygtighed, men paapegede nu de Mangler, som de hidtil havde dækket med Kærlighedens Kaabe. Vi vender tilbage hertil ved Skildringen af Forholdene i Regeringskredsene i 1766.¹⁾ Her skal kun nævnes, at A. P. Bernstorff ikke blot gentog, at Reventlou havde store Egenskaber og store Dyder, men ogsaa udtalte, at han var „saa hovmodig, saa haard og saa lidenskabelig“, at han ingen Mulighed havde for at klare sig i den unge Konges Nærhed og gjorde det vanskeligt for sine Venner at støtte ham. Nu saa Bernstorfferne klart, at Reventlou havde „en fordærvelig Ævne til at sukke ud over al Sandhed og ud over en Tingenes rette Værd“. Det var med dyb Beklagelse, at de saa ham gaa ned i Malstrømmen i de med Intriger fyldte Aar; thi de nærede stadig Godhed for ham, og Andreas Peter Bernstorff sagde, at Reventlou og hans Onkel „holdt af, agtede og ikke kunde undvære hinanden, selv om de tænkte forskelligt om Tusind og atter Tusind Ting“.

De nævnte højadelige Herrer, med hvilke Bernstorff sad i Konseil i Frederik V's Tid, betød mest for ham under hans daglige Gærning, men der var endnu nogle Mænd uden for Konseilet, der indtog saa vigtige Stillinger, at de maa regnes med til den regerende Kreds og havde væsentlig Indflydelse paa Bernstorffs Tilværelse.

Vi møder først to Mænd af den i Danmark og Hertugdømmerne saare talrige, godsrige Slægt Ahlefeldt, nemlig Gehejmeraad Hans Ahlefeldt og Grev Conrad Vilhelm Ahlefeldt.

I December 1759, da Otto Thott, der efter Berckentins Død kom ind i Konseilet, traadte ud af Rentekammeret, blev han afløst af Hans Ahlefeldt, født 1710, der var helt ny i Centraladministrationen og i henvend tyve Aar havde levet fjærnt fra Hovedstaden. Han var Amtmand i Husum, men overtog nu Ledelsen af Finanserne som 1. Deputeret i Rentekammeret og blev kort efter Medlem af Kommercekollegiet og 1. Deputeret i det nyoprettede Generaltoldkammer, hvor ogsaa A. P. Bernstorff fik Sæde, og hvortil en Del af Rentekammerets Forretninger blev henlagt.¹⁾

Ahlefeldt var Bernstorffs Kammerat fra det første Ophold i København 1732, „Don Hansios de l'Anguillcampos“, der sammen med den nu for længst afdøde Kay Frederik Schnell havde dannet „Trifoliet“ og et hyggeligt „Kotteri“ sammen med Bernstorff.²⁾ Siden var de to Mænd kommet langt fra hinanden; Ahlefeldt havde alle Dage været i Pengeforlegenhed, og i de unge Aar, da Bernstorff ogsaa havde det smaat, skaffede denne ham gentagne Gange Laan; men det gik her som saa ofte, og som Bernstorff bittert udtalte: „Det ser ud til, at jeg har givet mine Penge ud for at miste en Ven“. Da Ahlefeldt havde laant en større Sum, trak han sig bort; han skrev ikke mere og betalte hverken Renter eller Afdrag. Det gjorde Bernstorff ondt, og i mange Aar var der ingen Forbindelse imellem dem. Ahlefeldt blev Landdrost i Oldenburg og siden Amtmand i Husum; han synes ikke at have udmærket sig i disse Stillinger, og det er ikke til at se, hvorfor Valget faldt paa ham, da man i 1759 søgte en Finansminister. Han forstod intet af Finansvæsenet, havde aldrig gjort Tjeneste i Centralstyrelsen og altsaa end ikke kunnet erhverve almindelig administrativt Overblik. U. A. Holstein sagde siden, at man havde valgt ham uden egentlig at vide hvorfor og og uden ordentlig Overvejelse.³⁾ Bernstorff synes at have bidraget til Valget sammen med A. G. Moltke; i hvert Fald udtalte Ahlefeldt sin varmeste Tak til Bernstorff, fordi han var kaldet til København, og fordi han havde faaet pekuniære Begunstigelser ved Ansættelsen og havde opnaaet, at hans hidtidige Embede var blevet ham reserveret.⁴⁾ Bernstorff modtog Komplimenter i Anledning af Ahlefeldts Udnævnelse, og det blev sagt ham, at „le public“ bifaldt Valget⁵⁾, hvad efter Tidens Sprogbrug vil sige, at de ledende Hof- og Embedskredse fandt det rigtigt, at Ahlefeldt var

blevet anbragt i den høje Stilling. Bernstorff har altsaa ikke frygtet at sætte en Mand, der fra Ungdommen af havde været en daarlig Husholder i sine egne Sager, til at varetage Statens Finanser. Hans Dom om Mennesker synes altsaa ogsaa her at have været usikker. Ahlefeldt var elskværdig og velvillig, men uden Energi og kun jævnt begavet. Efter en samtidigs Sigende¹⁾ tænkte han mest paa „bien faire ses propres affaires“, og hans Finansstyrelse blev et højst ulykkeligt Afsnit af Statens økonomiske Historie. Da Ahlefeldt tiltraadte sit Embede, udtalte han, at han indsaa, hvor vanskeligt det var, og at han først og fremmest gjorde Regning paa Raad hos sin fordums Ven.²⁾ De faa bevarede Breve viser, at han søgte at holde sig nær til Bernstorff, og han kom paa en god Fod med A. P. Bernstorff, hvis Kollega han blev, og som fandt,³⁾ at han havde en meget god Karakter, men ikke var nogen Dygtighed. Det varede ikke længe, før Bernstorff indsaa, at Ahlefeldt var ude af Stand til at udfylde sin Stilling; hans Ævner svigtede ganske i den vanskelige Tid under Syvaarskrigen og fremfor alt i Aaret 1762, da det russiske Angreb stillede de største Krav til de danske Finanser. Da blev Bernstorff klar over, at „Finanserne siden 1759 ikke var blevet forvaltet saa dygtigt og klogt, som de skulde have været, og at de krævede en forstandigere og flittigere Leder“. Han og Moltke maatte fjerne den Mand, de ubetænksomt havde draget til København. I dyb Hemmelighed og paa den skaansomste Maade maatte de meddele Ahlefeldt, at Kongen fandt, at en mindre besværlig og trættende Gærning svarede bedre til hans vaklende Helbred.⁴⁾ Ahlefeldt maatte gøre gode Miner til slet Spil; de to Stormænd skaffede ham en god Retræte som Landdrost i Pinneberg med en Gage paa 4000 Rdlr.; han havde forlangt 6000, og at Kongen skulde afkøbe ham hans Hus i København, men disse Fordringer fandt Moltke dog for stive, og de blev ikke bevilliget.

Ahlefeldts femaarige Ophold i København foraarsagede Bernstorff mange Bryderier og pinlige Overvejelser. Fornyelsen af Omgangen imellem dem gav næppe noget af Værdi. Men heller ikke Forholdet til den anden Ahlefeldt beredte Bernstorff Glæde.

Grev Conrad Vilhelm Ahlefeldt (født 1707) havde siden 1725

tjent i den danske Hær; 1755 avancerede han fra Generalmajor i Kavalleriet til Overkrigssekretær for Landetaten.¹⁾ U. A. Holstein, der saa med megen Kritik paa Ahlefeldt, ydede ham den betingede Ros, at han var en meget virksom Mand „og saa dygtig en Officer, som man kunde blive uden at kende Krigsførelsen i Praksis eller at have studeret i Faget“. Han havde et bramfrit og vindende Væsen, „elskede Hæren lidenskabeligt og blev til Gengæld højt elsket af den“. Som Overkrigssekretær og siden som Militærguvernør i København var han vel lidt baade af Hæren og af den civile Befolkning, men saa vidt man kan se, var han uden administrative Ævner; vort Hærvæsens Historie fra hin Periode er saa lidt udforsket, at det er umuligt i det enkelte at paapege hans Mangler, men der synes at have været Enighed om, at den danske Hær i 1762, da man stod over for en alvorlig Krise, var i en skandaløs slet Tilstand. Ansvar et lagdes for en stor Del paa Ahlefeldt; selv hævdede han allerede før den Tid, at han ikke een Gang, men tyve Gange havde stillet Forslag om, hvorledes Hæren skulde komme ud af sin plorable Tilstand; han paastod, at man ikke havde villet bevillige ham de nødvendige Pengemidler til Reformer, og han fralagde sig paa Forhaand alt Ansvar, hvis der skulde vise sig slemme Følger af, at man „i umindelig Tid under Freden havde tænkt lidet paa Krigen, saa at det meste, hvad dertil hørte og ikke faldt lige i Øjnene, var blevet meget negligeret“. ²⁾

Hvorledes dette nu end forholder sig, saa maatte Ahlefeldt fjærnes, da Konseilet i Løbet af 1762 havde indset, at Hærens Tilstand var elendig; i Efteraaret 1763 fik han sin Afsked, men var derefter indtil Struenseetiden anbragt i den anselige Stilling som Guvernør i Hovedstaden. Breve fra ham til Bernstorff fra Aarene 1761—63 tyder paa et godt Forhold, og gennem hans Ægteskab med en Søster til Bernstorffs nære Venner, Brødrene Gramm, stod de hinanden selskabelig nær. Helt tilfreds med Ahlefeldts Livsførelse var Bernstorff næppe, naar Ditlev Reventlou i 1771 kunde udtale³⁾, at Generalen i København havde holdt sig et helt „Serail“, medens hans Hustru maatte tilbringe sit Liv syg og sorrigfuld, optaget af at pleje en aandssvag Datter. I 1766 bemærkede Bernstorff, at den Indgriben, han havde foretaget i de militære Forhold, havde kostet ham „Venner, som han agtede og

beklagede“. ¹⁾ Her tænkte han vel paa Ahlefeldt, og denne var ham i alt Fald senere ingen paalidelig Ven. „Jeg tror, at jeg i mit Liv har gjort ham mere godt end ondt“, sagde Bernstorff siden; „jeg har intet at bebrejde mig for hans Skyld; jeg maa overlade til hans egne Overvejelser, om han kan sige det samme, hvad mig angaar“ ²⁾).

C. V. Ahlefeldt var den betydeligste indenlandske Stormand, der i Bernstorffs Tid havde med Hærledelsen at gøre. Ledende Mænd inden for Marinestyrelsen var Gehejmerraad Carl Holstein, Johan Ludvig Holsteins yngre Broder; han var fra Frederik V's Tronbestigelse til sin Død 1763 Oversekretær i Marinen og havde et ualmindelig godt Lov paa sig. Han var svagelig og stilfærdig, men han synes at have gjort udmærket Fyldest i sit Embede. Han døde som „en god og elsket Mand“, og Andreas Peter Bernstorff mente, at det vilde blive meget vanskeligt at erstatte ham. ³⁾

Hans Efterfølger blev en Mand, som Bernstorff ansaa for Ven, og som ved hans Støtte havde gjort Karriere; men atter her møder vi Bernstorffs svigtende Menneskekundskab og manglende Klarsyn over for Venner.

Frederik Christian Rosenkrantz, der blev Holsteins Efterfølger, var en Søn af Ivar Rosenkrantz, der var Konseilsminister og Oversekretær i Tyske Kancelli, da Bernstorff i 1732 indtraadte i dansk Tjeneste. ⁴⁾ Bernstorff havde sat Pris paa ham og hans Hustru og skyldte dem megen Tak. ⁵⁾ Frederik Christian Rosenkrantz var født 1724 og altsaa en lille Dreng under Bernstorffs Ophold i København, men med sædvanlig Troskab overførte Bernstorff sit Venskab paa ham. Rosenkrantz var vel begavet og kunde, naar han vilde, gøre et godt Arbejde, men han var overfladisk, urolig og intrigant, altid optaget af private Interesser; tilmed var han lidet elskværdig og kom let i Strid med sine Medarbejdere. Værst var det dog, at hans hele Tilværelse undergravedes ved en skandaløs slet Økonomi. Han var idelig paa Fallittens Rand, og København var fuld af Historier om hans Pengeaffærer; de fleste bevarede Breve til hans Venner er Tiggerbreve og Klagesange; Vennernes indbyrdes Breve viser deres Forsøg paa at skaffe ham Laan, bringe ham over en Termin eller arrangere en Akkord for ham. Dette Forhold var saa fremtrædende og saa vel kendt, at det burde have gjort Rosenkrantz umulig som Embedsmand, men

Bernstorff og Rosenkrantz's andre højadelige Venner, særlig A. G. Moltke, holdt ham oppe; de skaffede ham Laan af Statskassen og af Pengemænd, paa hvem de havde Indflydelse, de hjalp ham til at gøre en udmærket Karriere. Allerede 1751 var Bernstorff med til at gøre ham til Gesandt i London, men da han ikke kunde opfylde hans ublu Krav om Gageforhøjelser og Tilskud, maatte Rosenkrantz forlade Stillingen allerede 1754. Saa kom han som Deputeret ind i Marinestyrelsen, og i 1763 blev han Oversekretær for Søetaten, samtidig med at han fik det hvide Baand, og som saa mange andre høje Herrer blev Præses i et Handelskompagni. Fra 1763—66 var han Direktør for de nye Vejanlæg, for hvilke Bernstorff var særlig stærkt interesseret. Bernstorff betragtede ham som en nær Ven og maa have haft den Opfattelse, at han var en dygtig Leder af Marinen. Det var Bernstorfferne en Sorg, da det i Christian VII's allerførste Tid paa forskellig Maade gik ud over ham, og det var P. A. Bernstorff, der i 1767 bragte ham ind i Konseilet, hvor han blev Gehejmeraad i et Øjeblik, da det var Bernstorff om at gøre at forøge Konseilet med en Mand, der kunde være ham en trofast Støtte. Saa længe sov Bernstorffs Kritik, og først i Struenseetiden, da Rosenkrantz's moralske Svagheder og Upaalidelighed havde rig Lejlighed til at fremtræde, vaagnede den. Da skrev A. P. Bernstorff til sin Onkel, at Rosenkrantz var „et slaaende Eksempel paa, at Aandfuldhed alene ikke er tilstrækkelig, end ikke i en Verden som den, vi lever i, men at der ogsaa maa kræves Maadehold og sund Sans, Ry for hæderlig Vandel og en god Karakter.“¹⁾ Mange Aar efter, da Rosenkrantz døde 1802, skrev en fin og varmhjertet Dame af den bernstorffske Vennekreds, Christian Ditlev Reventlous Hustru, „at ingen beklagede hans Bortgang undtagen maaske nogle Bordvenner og Snyltegæster. Gud være hans Sjæl naadig, det ønsker jeg ham; den trænger til en Lutrering“. „Han manglede ikke Vid og vilde heller ikke have manglet Forstand, naar blot hans Hjerte havde været bedre.“²⁾ Disse to Domme bekræfter det almindelige Indtryk af Rosenkrantz som en lidet værdifuld Personlighed, der alene skyldte det Milieu, i hvilket han var født, at han naaede saa højt, som han gjorde. Det er karakteristisk for Bernstorff, at han i hele Frederik V's Tid ikke var klar herover, men hjalp en Mand af denne Støbning frem.

Alle de nævnte Mænd var jævnt og naturlig gledet ind i den danske Regeringskreds, men i Aaret 1761 forøgedes denne pludselig paa Foranledning af Bernstorff med to Mænd ude fra. De kom ikke til at arbejde paa Omraader, der laa direkte under ham, men de skulde løse Opgaver, der i Frederik V's sidste Aar i høj Grad beslaglagde hans Opmærksomhed, og deres Virksomhed i Danmark fik den allerstørste Betydning for hans daglige Gærning.

I det nævnte Aar indkaldtes den franske Feltherre, Marskal Saint-Germain, og den tyske Pengematador, Heinrich Carl Schimmelmann, for at yde den danske Regering militær og finanspolitisk Støtte.

Under hele sit Forløb havde Syvaarskrigen voldt den neutrale danske Regering store Vanskeligheder. Ved Aaret 1760 var Forholdet til Rusland paa Grund af det uløste holstenskgottorpske Mellemværende yderligere blevet faretruende. De Rustninger, der maatte foretages til Sikring af Sydgrænsen, stillede Regeringen over for store militære og finansielle Opgaver. Til en alvorlig Krise kom det først i Aaret 1762, og først da blev det Bernstorff klart, hvor uheldige de militære og finansielle Forhold i Riget var. Allerede forinden havde Konseilet og Moltke dog indset, at man maatte skaffe sig sagkyndig Bistand ude fra, da de for Haanden værende Personer ikke alene magtede de ekstraordinære Forhold. Gennem sit Diplomati og sine andre Forbindelser maatte Bernstorff som saa ofte hidkalde nye Kræfter.

Først skaffede han en dygtig Feltherre til Danmark. Allerede under sit Gesandtskab i Paris havde han forhandlet med Marskalen af Løvendal, den danske Kongestammes uægte Ætling, om at træde i dansk Tjeneste.¹⁾ Det førte ikke til noget, og Bernstorff havde da forhandlet med en anden fransk General, Greve Claude-Louis de Saint-Germain (f. 1707), der i bayersk og østrigsk Tjeneste havde vundet et Feltherrery, som han senere under Syvaarskrigen i høj Grad forøgede. • Han var en alsidig dannet, energisk og fyrig Mand, berømt baade som Feltsoldat og som videnskabelig Strateg og Taktiker.²⁾ I 1750 vilde han ikke forlade Frankrig. Ved senere Forhandlinger paa et Tidspunkt, da Saint-Germain som saa ofte før var uenig med den franske Hærledelse, havde han tilbudt at træde i dansk Tjeneste, men

havde stillet for store Fordringer. Bernstorff havde dog ikke tabt ham af Syne. Han havde stadig Forbindelse med Marskalen gennem H. W. Schmettau, en af de mange dansk-holstenske Officerer, der havde tjent sammen med eller under ham. I 1760 traadte Marskalen i Vrede ud af den franske Militærtjeneste, og medens han derefter opholdt sig i Holland og Tyskland, indledede Bernstorff gennem Schmettau og andre Forhandlinger med ham. Januar 1761 endte det med, at den berømte Mand tog Ansættelse som dansk Generalfeltmarskal med en meget høj Gage. Schmettau, der havde et aabent Blik for Manglerne ved det danske Hærvæsen og vistnok ved sin Kritik væsentlig underbyggede Bernstorffs Meninger om Forholdene i Hærstyrelsen, var overordentlig glad ved Erhvervelsen af den „store Mand; det vilde være en Lykke for Danmark; hvis man gav ham frie Hænder, vilde han kunne bringe os ud af de vanskelige Forhold“.¹) Bernstorff havde øjensynlig høje Tanker om Saint-Germains Dygtighed, og det afskrækkede ham ikke, at han fra den franske Minister, Hertugen af Choiseul, paa hvis Ord han ellers lagde megen Vægt, fik en alvorlig Advarsel. Saint-Germain var som omtalt gaaet fra Frankrig i Uenighed med Regeringen. Det havde voldt Vanskeligheder at skaffe Tilladelse til, at han maatte træde i dansk Tjeneste, og det var kun lykkedes, efter at Frederik V egenhændig havde skrevet til Ludvig XV, og Bernstorff havde lagt Pres paa den franske Regering.²) Da Sagen var i Orden, skrev Choiseul til Bernstorff, at han for sin Del jo kunde være ligeglad, da Saint-Germain havde opført sig saaledes i Frankrig, at han aldrig mere vilde komme tilbage dertil, men han vilde dog af Venskab for Bernstorff sige ham sin uforbeholdne Mening om den Mand, man havde lagt saa megen Vægt paa at drage til Danmark, hvor han vilde komme til at spille en Rolle. Choiseuls skarpt udtalte Mening var, at Saint-Germain var en ualmindelig ubehagelig Mand med en slet Karakter. Han var ikke til at komme ud af det med, og de Klager, han førte over Statsmænd og Forhold i Frankrig, var ligesaa ugrundede som ufor-skammede. Bernstorff vilde før eller senere komme til at indse, at Saint-Germain „havde et lige saa farligt som ufordrageligt Sindelag“, og Choiseul skulde tage fuldkommen fejl i sin Bedømmelse, hvis „Luften i Danmark“ skulde forandre Saint-Ger-

main saa meget, at han fik Uret. Nu havde han advaret Bernstorff og bad ham vogte sig for at vise for megen Tillid over for en fremmed, der var vel i Stand til at bedrage ham.

Bernstorff tog ikke Hensyn til Choiseuls Advarsel, og i de første Aar af Saint-Germains Ophold i Danmark synes han, om han end næppe kan have været blind for, at Saint-Germains Karakter og Optræden kunde volde Vanskeligheder, at have skudt ham stærkt i Forgrunden. I 1762 under Forberedelserne til Forsvaret mod Rusland udførte Saint-Germain i kort Tid et overordentligt dygtigt Arbejde. Det kom ikke til at staa sin Prøve, men da Krigsfaren var forbi, var Bernstorffs og de andre Stormænds Tillid til Saint-Germain vokset, og man skred til at udføre en Række gennemgribende Reformer i Hærstyrelsen, som Marskalken kategorisk havde krævet, saa snart han havde sat sig lidt ind i de danske Forhold. I Februar 1763 havde han, der var en Mester i at udkaste velformede skriftlige Planer og Forestillinger, udarbejdet en Række Forslag til Kongen. Kort efter fik han det blaa Baand, men den endelige Afgørelse trak ud, idet de ældre danske Officerer, der hidtil havde styret, baade af saglige og personlige Grunde modsatte sig den fuldkomne Omvæltning, som den fremmede General havde foreslaet.

Først i Efteraaret 1763 blev denne Modstand brudt. Hærens Centralstyrelse blev ved en Forordning af 28. Oktober 1763 fuldkommen omdannet. Krigskancelliet og Generalkommissariatet blev afløst af et Generalkrigsdirektorium og blev delt i fire Departementer, hvis Chefer dannede et Kollegium, hvori Saint-Germain blev Præsident. Aaret efter blev der indrettet et særligt Krigsdirektorium for Norge med Saint-Germain og Bernstorffs nære Ven, H. W. Schmettau, som Ledere. Enkelthederne i dette betydningsfulde Gennembrud i det danske Hærvæsens Udvikling, der i den følgende Tid, særlig i Christian VII's første Aar, fik vigtige Følger for Danmark og stor Indflydelse paa Bernstorffs Stilling, skal ikke her nærmere behandles. Betydningen af det skete føltes stærkt af alle interesserede, og Dagen efter at Ordningen var fastslaaet, meddelte Andreas Peter Bernstorff sin Fader, at det var hans Onkel, der havde gennemført Ordningen, der opfyldte enhver god Militærs og god Borgers Ønsker og kunde blive af ganske særlig Vigtighed for Landet.¹⁾ Sagen var gennem-

ført under store Kampe mellem de interesserede Militære. Bernstorffs Ven, C. V. Ahlefeldt, havde, som tidligere omtalt, maattet fjærnes, og fra det Øjeblik i 1762, da Bernstorff havde faaet Øjet op for, at Hæren var i Forfald, havde han idelig maattet underskrive Forestillinger om, hvorledes denne store Mangel ved Styrelsen kunde ophjælpes.¹⁾ Det var et ubehageligt Hverv; det havde kostet Bernstorff Venner, som han agtede, og hvis Tab han beklagede, og det havde skabt en hidtil ukendt Splid og Uro i Regeringskredsene. Det viste sig nu atter, at Bernstorffs første gunstige Dom om en Mand ikke holdt Stik, og at de Forventninger, han i Afstand stillede til en foretagsom Personlighed med blændende Ævner, ikke blev opfyldt, naar Samarbejdet kom i Stand. Saint-Germain var ypperlig i Felten, klarsynet, beslutsom, modig og heldig. Hans Praksis gav et solidt Grundlag for hans Teorier, og ildfuld satte han alt ind paa at gennemføre sine Principper, men han var baade alt for hurtig til at danne sig en Mening og alt for hurtig til at sætte den i Værk. Han vilde uden Hensyn til de stedlige Forhold indpasse alt efter sine Teorier, og han satte sig ikke ordentlig ind i de danske Forhold. Han lærte ingen Sinde at tale Dansk, talte daarlig Tysk og læste kun med Overvindelse Sproget; i Hovedspørgsmaal som i Enkeltheder maatte han da bruge Mellemmænd; han lod haant om Love og Praksis, blev vred over enhver Indsigelse og krævede, at enhver Plan skulde udføres uden Ophold og uden Tillempning. Dette ødelagde de fleste Frugter af Saint-Germains Reformarbejde i Danmark, og det gav Anledning til Brydninger mellem ham og Bernstorff. Denne maatte i disse Aar idelig tale ham til Rette og, som Moltke engang udtrykte det,²⁾ tale „clair et net“ til ham om mange Ting, om hvilke Marskalen ikke havde den Viden, som Konseilets Herrer sad inde med; „det var umuligt, at Tingene blev ved at gaa, som de gik, og det var absolut nødvendigt hurtig at raade Bod derpaa“. Saa vidt det skønnes, blev Bernstorff og Saint-Germain i Frederik V's Tid ved at staa paa en god Fod med hinanden, men Marskalen vilde hverken i stort eller smaat følge hans Raad.³⁾ „Gid han havde villet studere Landet og Folket og fatte Kærlighed til det,“ sagde Bernstorff.⁴⁾ Lidt efter lidt blev Bernstorffernes Kritik af Saint-Germain stærkere end deres Respekt for hans Ævner og Sympati

for hans livfulde og i mange Maader vindende Personlighed. Endnu i Frederik V's Dage gik det nogenlunde; men i de urolige Aar derefter kom det til Brud imellem dem. Da han faldt i Unaade og maatte forlade Danmark, fastslog Andreas Peter Bernstorff, at Marskalen var hadet og fortjente at være det.¹⁾ Man anerkendte hans Aand og hans Talenter, men man frygtede hans Karakter, hans voldsomme Raad og Handlinger. Han vilde indføre et Militærregimente og respekterede hverken Menneskers Lykke eller de soleklareste Love. Han var ikke skabt for Danmark og Danmark ikke for ham. Saa lidet heldig var Bernstorffs Valg af en Militærreformer, og Forholdet til Saint-Germain kom til at vanskeliggøre hans sidste Aar i Danmark.

Derimod fik han i alt væsentligt kun Tilfredsstillelse af sit Forhold til Heinrich Carl Schimmelmann, hvem han havde bragt til at afslutte sin uregelmæssige Løbebane ved for stedse at slaa sig ned i Danmark for at bringe Finansvæsenet paa Fode.²⁾

„Hr. Schimmelmann, den berømte Forretningsmand, der har tjent henved halvanden Million under den nuværende Krig, er kommet en Tur hertil sammen med sin Hustru, der virkelig er meget elskværdig. Jeg har været til Middag med ham to Gange i Træk. Det er en Mand fuld af Ild og Ideer og en Mand, der gør meget god Brug af sin umaadelige Formue.“ Saaledes fortalte Andreas Peter Bernstorff om Schimmelmanns første Besøg i København i Juli 1761.³⁾

Besøget vakte Opsigt, thi den pommerske Købmandssøns hurtig erhvervede Rigdom havde lagt Æventyrglans om ham. Nu var han Ejer af det holstenske Gods Ahrensburg og Indehaver af vidtstrakte Forretninger i Nordtyskland; han tjente Penge ved Told- og Møntforretninger, ved Porcelænsfabrikker og fremfor alt ved en storslaaet Pengehandel.

Der havde i flere Aar været finansiell Forbindelse mellem Schimmelmann og den danske Regering og Forhandlinger om, at han skulde træde i dansk Tjeneste.⁴⁾ Bernstorff havde interesseret sig derfor, og under Besøget i København 1761 bragte Forhandlingerne Resultat. Foreløbig blev Schimmelmann dansk Resident i Hamburg og fik danske Titler og Rang; i Oktober 1761 lejede han Hus i København — det berckentinske Palæ i Norgesgade, som Bernstorff var ivrig for at faa udlejet for sin Veninde

Fru Louise Plessen, der var Faderen, C. A. Berckentins, Arving. I 1762 blev Schimmelmann dansk Baron og købte Godset Lindenberg af A. G. Moltke; 2. December 1762 indtraadte han som Overdirektør i en *Overskattedirektion*, der oprettedes for at være Midtpunkt for den Nyordning af det danske Finansvæsen, hvorom han for længst havde givet den danske Regering Raad. Stillingen i Overskattedirektionen blev i Frederik V's Tid det eneste Embede, han kom til at beklæde. Først efter Tronskiftet 1766 kom han til at udfolde sin omfattende Virksomhed gennem en Række andre Embeder i forskellige Kollegier og Kommissioner, der arbejdede med Statens Finanser. Hans Stigen kulminerede, da han i 1768 udnævntes til Skatmester med det Hverv at holde Opsyn med næsten alle kongelige Kasser. I Struenseetiden var han den eneste af de ældre Stormænd, der beholdt alle sine Embeder og stor Indflydelse.

Bernstorff havde en væsentlig Andel i, at Schimmelmann blev draget til Danmark, og mere end nogen anden blev han en Støtte for den overvældende Indflydelse, som den kloge Finansmand i de følgende Aar udøvede paa Rigets Pengevæsen.

Bernstorfferne blev hurtig overbevist om Schimmelmanns finansielle Talent; allerede under den store Pengekrise, der i 1763 anrettede frygtelige Ulykker i Hamburg og alvorlig truede den københavnske Handelsverden, udtalte A. P. Bernstorff sig begejstret om hans Virksomhed. „Han har udført beundringsværdige Manøvrer og har ikke glemt sine Pligter som en hæderlig Mand og som en af Europas dygtigste Bankierer.“¹⁾ I Selskabslivet tog de redebont mod ham og hans Hustru som jævnbyrdige; med Tilfredshed saa de ham føre det største Hus i København; han havde en Indtægt paa 100,000 Rigsdaler — mere end 600,000 Kr. i vore Dages Penge —, saa det generede ham ikke aarlig at anvende 25—30,000 Rdlr. til sine Dinerer og Baller.²⁾ Hans smukke, kloge og elskværdige Hustru, Caroline Tugendreich v. Friedeborn, var en udmærket Værtinde; i Palæet i København og om Sommeren paa det prægtige Ahrensburg forstod hun med Liv og Anstand at arrangere glimrende Festligheder, medens hun var en omhyggelig Moder for sine syv Børn, af hvilke den ældste, Heinrich Ernst, var femten Aar, da Familien tog Ophold i København.³⁾

Efterhaanden udviklede der sig et intimt Venskab mellem Schimmelmanns og Bernstorfferne, og det befæstedes i Christian VII's første Aar, da mange vanskelige Handels- og Finansanliggender gav dem stadigt Samarbejde. Talrige Udtalelser bekræfter, hvor enige og intimt forbundne J. H. E. Bernstorff og Schimmelmann var, og Bernstorff kunde beundrende udbryde: „Schimmelmann udretter altid Underværker.“¹⁾ Ham var det, der tog Initiativet til betydningsfulde Foretagender og Nydannelser inden for Administrationen, og Bernstorff fulgte ham og støttede hans Forslag og Planer i Konseilet; der spores ikke væsentlig Unighed mellem dem; tværtimod blev det i de urolige Aar fra 1766—1770 en Hovedopgave for Bernstorff altid at tilvejebringe et godt Forhold mellem Skatmesteren og de ledende Statsmænd.

I den meget ensartede københavnske Kreds af danske og tyske Adelsmænd var Schimmelmann en højst ejendommelig Fremtoning. Der var noget æventyrligt over hans Fortid, hans store Rigdom lagde Glans over hans Fremtræden, han kendte fremmede og større Forhold, fulgte, som det en Gang udtryktes, ikke de Synspunkter, der havde vundet Hævd hos Personalet i Regeringskontorerne, men kom med friske og dristige Meninger; hans rastløse Virken med nye Projekter, der spændte vidt over Indland og Udland og vendte op og ned snart paa dette, snart paa hint, virkede forbløffende og blændende. Der var noget tiltrækkende ved at have med ham at gøre, naar han „med Mod og Varsomhed arbejdede og tænkte stort og ikke opholdt sig over Smaaating.“²⁾ Men Schimmelmann var en ubehersket og vanskelig Natur og vakte let Anstød. Han var Fyr og Flamme, naar han havde fattet en Plan, heftig og meget ømfindtlig for Modstand og Modsigelse; han kunde være meget hensynsløs, naar hans underordnede ikke forstod at hjælpe ham, just som han vilde have det. Heller ikke over for Kolleger var han altid hensynsfuld; han manglede Finfølelse og Takt; Bernstorfferne klagede idelig over hans Mangel paa „Delikatesse“.

I København befandt han sig udmærket; her fik han Indflydelse og Magt, frit Spillerum for sine livlige Planer, Anvendelse for sin rastløse Arbejdskraft. Med et Slag havde han, Købmands-sønnen fra Demmin, vundet sig en Plads øverst i det aristokratisk tilpassede Samfund; han var anerkendt og skattet af Rigets yp-

perste. Hvad gjorde det da, om der skumledes i Krogene over den nybakte Børsbaron? Men i visse Henseender havde Schimmelmänn svært ved at finde sig til Rette; Forholdene var ham for smaa, og han havde ingen Lyst til at tage mere Hensyn til Landets og Byens Sæd og Skik, end det var højst nødvendigt. Derfor stødte han ofte an; Bernstorfferne, der havde en stærk Fornemmelse af, at de som indvandrede fremmede maatte optræde varsomt, manede ham til Forsigtighed, men han var ikke let at paavirke. Skønt Schimmelmänn sprang midt ind i Statens vigtigste Forretninger og traf Afgørelser, der greb dybt ind i Folkets økonomiske Liv, lærte han aldrig ordentlig Dansk; endnu i 1768 havde han saa stor Vanskelighed ved at forstaa og læse Dansk, at han, skønt han sad i Kommercekollegiet, hvor baade Dansk og Tysk var Forretningssprog, paa Christian VII's Udenlandsrejse, da han ledsagede Kongen, bad Bernstorff om at referere Kollegiets Sager for Majestæten. Ja, han stod saa fremmed over for alt Dansk, at han efter Bernstorffs Sigende ikke holdt af at arbejde med Embedsmænd, der, „naar alt kom til alt, lidt mere eller mindre havde Nationens Tone.“¹⁾ Han vilde have Sekretærer eller Hjælpere, der forstod Tysk til Fuldkommenhed, der øjeblikkelig opfattede hans Ideer og forstod at udføre dem i en Hast.

Dette Forhold voldte Vanskeligheder; Schimmelmänn vilde have sine Folk frem med Tilsidesættelse af andre mere beretigede, og han var ubehagelig ivrig for at skaffe sine Venner og Tjenere Titler og Naadesbevisninger. Dette berørte Bernstorfferne pinligt. I April 1764 havde den Kommitterede i Rentekammeret, Møntkommissæren Engelbert Waager, udført en større Pengeforretning til stor Tilfredshed for Schimmelmänn, og denne havde skaffet ham Justitsraadstitlen til Belønning. „Hr. Waagers ny Titel berører mig pinligt,“ skrev A. P. Bernstorff til sin Onkel, „Publikum vil ikke dømme gunstigt derom, især naar de faar at vide, at det er Hr. Schimmelmänn, der har skaffet ham den, og at Grunden dertil er Arbejde med Pengesager. Der er sandelig Folk, som meget let opnaar Gunstbevisninger, man ofte kun med Møje indrømmer Fortjenester og lange Tjenester.“²⁾

A. P. Bernstorff rørte her ved en Side af Schimmelmänn's Forhold, som generede baade ham og hans Onkel; Skatmesterens

Stilling var opbygget paa rent materielle Interesser; det traadte idelig frem, at han var kommet til Danmark for at drive Forretning med sin store Formue, skaffe sig stort Udbytte af sine Kapitaler og tjene ved dristige, velberegnete Pengetransaktioner. Saa rene som Bernstorfferne selv holdt deres Hænder, var det dem imod, at Schimmelmann havde sine egne Pengesager og Statens Finanser sammenblandede, selv om det just var hans store Formue og Ævne til at rejse Penge, der tiltrængtes, da han traadte i Forbindelse med den danske Stat. Bernstorfferne blev opmærksomme paa, at Schimmelmanns Forretninger kunde give Anledning til kritiske Bemærkninger. Da han i 1768, medens han ledsagede den unge Konge paa den store Udenlandsrejse, afkøbte Staten en stor Geværfabrik i Hellebæk, der tidligere havde været drevet af C. F. Classen, syntes A. P. Bernstorff ikke om, at han gjorde denne Forretning, thi den „vilde skaffe ham mange Kritikere og Misundere.“¹⁾ Den ældre Bernstorff tog ham dog i Forsvar — Schimmelmann havde efter hans Mening kun gjort denne Forretning, fordi Ditlev Reventlou og Schack Rathlou, der som Finansdeputerede havde med Sagen at gøre, indtrængende havde opfordret ham dertil, — og bemærkede: „De, der kritiserer dette Skridt mest, har maaske skrevet til ham for at bevidne ham deres Glæde over Handelen. Det er Menneskers Lod. Undertiden handler de lidet klogt, naar de tror at gøre det bedste.“²⁾ Muligvis havde J. H. E. Bernstorff i dette Tilfælde for stor Tro til Schimmelmanns Uegennyttighed, men sikkert er det, at hans Tillid til Schimmelmanns Hæderlighed var meget fast. Da de to Mænd i 1768 et halvt Aar igennem havde levet intimt sammen paa Kongens Rejse, sagde Bernstorff samtidig med, at han fremhævede visse Vanskeligheder ved Schimmelmanns Karakter, hans Urolighed og Ømfindtlighed, at hans Forstand og hans Hjerte „var udmærkede“; „ingen tænker noblere og mere retskaffent end han.“³⁾

Det gik imidlertid her som over for Ditlev Reventlou; da det personlige Forhold ikke længere var uforstyrret intimt, fik Bernstorfferne Øjnene op for Schimmelmanns Fejl. I Struensee-tiden var de ingenlunde altid tilfredse med hans Forhold; Forretningsmanden traadte for stærkt frem under Forsøgene paa at holde det gaaende med de nye Magthavere, der havde styrtet

Bernstorfferne og hans andre Venner. Det var Bernstorff pinligt, at Schimmelmänn uden Betænkning modtog hans værste Fjender i sit Hus, medens han maatte leve i Landflygtighed fjærnt fra København; i Maaneder var Forbindelsen mellem de to Mænd afbrudt, og Bernstorff tvivlede om, hvor vidt „Vennen længere var fuldkommen urørt“.¹) A. P. Bernstorff var i Regelen langt skarpere i sin Dom over Mennesker end Onkelen; nu lod han Betæneligheder over for Schimmelmännns Karakter komme til Orde. Han fandt, at Skatmesteren havde mere Geni end Principper og derfor var udsat for at tage fejl og hilde sig i Illusioner.²) Hvorledes vilde det gaa ham, naar han stod ene, skilt fra prøvede, solide Venner? Han fandt hos Schimmelmänn en vis Mangel paa Delikatesse, og der var „Sider i hans Karakter, som han næsten frygtede for at se til Bunds i“.³) Men begge Bernstorfferne mente, at man burde glemme sligt over for Schimmelmännns gode Egenskaber, og dette formaaede den ældre Bernstorff, mildt dømmende som han var, uden Vanskelighed. Engang, da A. P. Bernstorff syntes, at Schimmelmänn havde handlet højst urigtigt ved for sin Fordels Skyld at have Maskepi med deres Fjender, svarede hans Onkel sagtnodig: „Det er meget rigtigt, min kære Ven, men jeg beder Dig huske paa, at der er Mennesker, over for hvis Tænkemaade man ikke er saa ømtaalelig som over for andre, af hvem man kræver mindre . . . Jeg forstaaer meget vel, at Du ikke har været helt tilfreds med Schimmelmänn, selv om jeg er tilfreds, da jeg er mere overbærende end Du. Men jeg indrømmer, at hvis Du havde handlet, som han har gjort, saa vilde jeg ikke have været tilfreds med Dig“.⁴)

Der blev saaledes i Aarenes Løb en Nuance i de to Bernstorffers Opfattelse af denne den betydeligste, men ogsaa tve tydligste af deres Medarbejdere; deres Grundbetragtning over for ham var dog den samme. Engang i 1768, da Andreas Peter Bernstorff var meget uenig med Schimmelmänn om en Embedsudnævnelse, der laa ham stærkt paa Sinde, erklærede han over for sin Onkel, at han vilde opgive sin Modstand. „Den vilde være unyttig og i alle Henseender daarlig anbragt. Schimmelmänn er næst efter Dig et af de Mennesker i Verden, som jeg holder mest af, til hvem jeg er nærmest knyttet, og for hvis Indsigt jeg har den største Ærbødighed“.⁵) Men disse Svingninger i Bernstorffernes

Domme om Schimmelmänn tilhører en senere Tid; i Frederik V's sidste Aar, da Schimmelmänn begyndte sit Arbejde, steg Bernstorffernes høje Tanker om hans Dygtighed, og deres Hengivenhed for ham fæstnedes hurtigt.

Hermed er fremdraget de Mænd i Danmark, der sammen med Bernstorff havde den væsentligste Indflydelse paa Rigets Styrelse, men endnu maa nævnes nogle, der i Kraft af deres Embeder maa regnes med til den ledende Kreds, hvis Ord i mange Forhold havde Vægt, og hvem Bernstorff daglig mødte og ofte maatte tage Hensyn til. Dette gælder saaledes Holsteneren Gehejmekonferensraad Claus Reventlow (1693—1758), der afsluttede en hæderfuld Livsgærning som Justitiarius i Højesteret fra 1748 til sin Død.¹⁾ Han var Ejer af store Godser i Kongeriget og i Holsten. Efter Frederik V's Tronbestigelse havde der flere Gange været Tale om, at han skulde indtræde i Konseilet. Som Præses for Højesteret skaffede han sig stor Anerkendelse og var i det hele højt anset for Dygtighed, Kundskaber og ubestikkelig Hæderlighed. Han var afholdt af alle, og Bernstorff satte megen Pris paa ham. Han benyttede den ansete Adelsmand, der som Domprovst i Lübeck og Verbitter i Itzehoe havde gode Forbindelser i Nordtyskland, til nogle Underhandlinger, hvorved det i 1756 lykkedes at faa Arveprins Frederik valgt til Coadjutor i Lübeck, et Hverv, hvorfra Reventlow skilte sig med Dygtighed og Held. Bernstorffs venskabelige Forhold til ham styrkedes ved hans andet Ægteskab med Charlotte Dorothea Plessen (1724—1771), Yndlingsdatter af Christian Ludvig Plessen, der i sin Tid havde indført ham i Danmark. Til 1771 overlevede hun sin Mand, og Bernstorff betegnede denne „gode Veninde“ som en „from og dydig Dame“ og nævnede hende som en af de Kvinder i Riget, hvem han satte mest Pris paa.

Bernstorff kom ofte i Forbindelse med to Mænd af den danske Gren af Familien Rantzau, der ragede frem iblandt Adelen ved boglig Dannelse og videnskabelig Interesse. De synes at være Eksempler paa, at Klopstock havde Ret, naar han kort efter sin Ankomst til København sagde, at Familien Rantzau fra gammel Tid af var berømt for sin Aand, „der undertiden var næsten enestaaende i Landet“; „en Rantzau uden esprit vilde være en mærkelig Skabning“. ²⁾ Det var Fader og Søn, Christian Rantzau

til Brahesborg (1683—1771) og Otto Manderup Rantzau (1719—1768).¹⁾ Grev Christian Rantzau havde i Christian VI's Tid indlagt sig Fortjeneste som Vicestatholder i Norge. Fra 1740—1760 havde han været Stiftamtmand i Fyen, siden opholdt han sig vistnok i Regelen paa sine fynske Godser, men ad forskellig Vej kom han i Berøring med Bernstorff. Han var en stor Bogelsker og en videnskabelig dannet Mand. Han havde Forbindelse med danske Videnskabsmænd og Digtere som Hans Gram og Falster, Holberg og Ambrosius Stub. Han samlede en Mængde Bøger og Manuskripter og stillede dem til Raadighed for lærde, ogsaa for Litteraterne i Bernstorffs tyske Kreds; siden skænkede han store Dele deraf bort. Det var ved Omtale af hans Søn, Gehejmeraad Otto Manderup Rantzau, at Klopstock gjorde den ovenfor citerede Bemærkning om den ualmindelige Aand, der fandtes hos Rantzauerne. Han var i Bernstorffs Tid Assessor i Højesteret og indtog tillige Stillingen som Stiftamtmand over Island og Færøerne, men varetog denne Gærning paa den ejendommelige Maade, at han ikke blot havde fast Ophold i København, men overhovedet aldrig satte sin Fod paa Island. Han var en mindre betydelig Mand end Faderen, men ogsaa han var i Besiddelse af en alsidig Dannelse. Han havde i flere Aar studeret i Udlandet, talte Engelsk og var stærkt interesseret for engelsk Litteratur, saaledes for Young, der blev højt værdsat i Bernstorffs Kreds. Han var Medlem af Videnskabernes Selskab, mødte der til Stadighed og tog Ordet; ligesom Faderen viste han Interesse for Holbergs Komedier og for deres Opførelse. Bernstorff havde ofte Berøring med disse to højt dannede Mænd, og om Sommeren var han ofte Gæst paa Otto Manderup Rantzaus Landsted Ebberødgaard, men et nærmere Venskab herskede ikke imellem dem. Bernstorfferne satte ikke megen Pris paa Otto Manderup Rantzau;²⁾ de vurderede nok hans Ævner og saa hans gode Sider, men de fandt ham „hverken behagelig eller nyttig“. Bernstorff synes ikke at have været tilfreds med den Maade, hvorpaa han røgtede sit Embede som øverste Embedsmand paa Island, og ønskede, saasnart Rantzau var død, at skaffe en Efterfølger, som tilbragte i alt Fald en Del af sit Liv paa Island og gjorde Gærningen deroppe til sin væsentlige Opgave, men først og fremmest kunde Bernstorff ikke tilgive ham, at han var drikfældig. Han, der var en Kraftkarl,

der „syntes at kunne skrive hele Menneskeslægtens Gravskrift“, havde derved efter Bernstorffernes Mening „arbejdet kraftig paa at forkorte sine Dage“. Da han laa paa sit Dødsleje, var de bekymret over, at han ikke havde det rette kristelige Sindelag.

Af Bernstorffs Kolleger i Kommercekollegiet i Aarene 1752—66 har vi allerede nævnt Berckentin og Dehn, samt Kristian Frederik Moltke, Adam Gottlob Moltkes Søn, der var Deputeret der fra 1757—65. I øvrigt sad der fra 1750—56 Grev Christian Frederik Levetzau (f. 1682), der i den store nordiske Krig havde været en dygtig Officer og senere i Fredstiden blev Ejer af en Mængde store Godser, som han styrede med stor Dygtighed.¹⁾ Da Frederiksstaden byggedes, var han en af de Rigets Stormænd, der byggede et af de fire Palæer paa Amalienborg. Om hans Virksomhed i Kommercekollegiet i de fire Aar, han var Bernstorffs Kollega, vides kun lidet. Det var ham, der gav Stødet til Indkaldelse af tyske Kolonister til de jyske og holstenske Heder, en Foranstaltning, der passede nøje med Bernstorffs Ønsker om en Ophjælpling af Landets Hjælpkilder. Bernstorff billigede dette Foretagende og havde adskilligt dermed at gøre, idet Forhandlingerne med Kolonisterne for en stor Del lededes gennem Tyske Kancelli. Han hævdede imidlertid selv, at han hverken havde bestemt det Tidspunkt, hvorpaa Indkaldelsen havde fundet Sted, heller ikke den Maade, hvorpaa Sagen var iværksat, eller de Pengemidler, der var anvendt derpaa. Foretagendet mislykkedes, og det synes, at Bernstorff i alt Fald ikke helt har været enig om Sagens Udførelse.²⁾

Om Bernstorffs Forhold til en anden af Kollegerne i Kommercekollegiet, Georg Wilhelm von Witzendorff, der var Deputeret fra 1759—68, vides der intet, hvorimod han havde megen Forbindelse med Johan Henrik Desmercières, der sad der lige fra 1736 og afløste Bernstorff som Præses i Januar 1767. Desmercières (1687—1778) var uægte Søn af den franske Æventyrer J. H. Huguetan, der 1711 bjergede sine opsamlede Rigdomme ind i Danmark, blev stor Godsejer og Greve af Gyldensteen.³⁾ Sønnen kom ogsaa til Danmark og fik ved Hjælp af Faderens Penge og Protektion 1727 Konferensraadstitelen og 1736 Plads som Deputeret i det nyoprettede Kommercekollegium. Han blev

ligesom Faderen stor Pengemand og ledende inden for Handelskompagnierne. I en Menneskealder havde han Del i den økonomiske Styrelse og varetog i Kommercekollegiet i Bernstorffs Tid særlig den Del af Forretningerne, der berørte Bankvæsenet og Kompagnierne. Han var Præsides i det afrikanske Kompagni og stærkt pekuniært interesseret i det asiatiske Selskab. Ligesom Faderen var han Godsspekulant og samlede store holstenske Godser paa sin Haand. Hans private Pengeaffærer spillede vistnok større Rolle for ham end hans Embedsgæring. Der er intet Tegn til, at denne var særlig værdifuld. Bernstorff omtalte ham engang som „un homme droit et bien faisant“ og har vel altsaa ikke ment, at der kunde rettes Anke mod hans personlige Hæderlighed, men han satte øjensynlig ikke større Pris paa ham, selv om de havde megen selskabelig Berøring.¹⁾

De her nævnte Mænd udgør i det væsentlige den Kreds, der i de seksten Aar af Frederik V's Regering, som Bernstorff tilbragte i København, havde afgørende Indflydelse paa Rigets Styrelse. Der kan vel endnu nævnes enkelte, som nu og da spillede en Rolle, men større Betydning havde de ikke.

Hele denne Kreds om Frederik V's Trone var adelig; ikke en eneste borgerlig Mand naaede de højeste Embeder. Blandt de Deputerede i Kancellier og Kollegier var der vel mange borgerlige og mellem disse Mænd af betydelig Dygtighed, men ingen naaede frem i første Række; flere, saaledes i Frederik V's Tid Michael Bassballe, der fra 1746 til 1762 var Deputeret i Finanserne, Henrik Stampe og Henrik Hielmstjerne, de fremragende Medlemmer af danske Kancelli, blev adlede, da deres Fortjenester havde naaet et vist Højdepunkt. Under det daglige Arbejde traf Bernstorff mange borgerlige, der blev fortrinlige Hjælpere for ham; i Tyske Kancelli saaledes A. G. Carstens, Christian Ludvig Stemann og Wasserschlebe, og han gav dem Indflydelse i enkelte Sager, men afgørende Myndighed fik ingen af dem. Magten blev forbeholdt den snævre, adelige Kreds, og vi mærker ikke, at Bernstorff fandt dette urimeligt. Der var visselig ikke i hans Omgangsform nogen Adelsstolthed, og alle Mennesker var ham lige for Gud, men Adelens Forret til de høje Embeder var for ham selvfølgelig. Han delte i dette som i andet Anskuelse, som Wasserschlebe gav Udtryk i sine politiske Betragtninger: „Adelen

er i en monarkisk Stat nødvendig, ikke for at dyrke Jorden, men for at være Tronens Støtte og for at udfylde Mellemrummet mellem Fyrsten og Folket. Rædslen for det tomme Rum opstaar kun mellem Despotens Fodskammel og hans slaviske Undersaatter; til Monarkens Trone opstiger man Trin for Trin. Det er naturligt, at ethvert Menneske helst vil leve med dem, der er hans Jævnninge ved Fødsel, Livsgærning eller Viden“.¹)

I national Henseende er Frederik V's Raadgiverkreds stærkt blandet. Et norsk Element findes ikke; det tyske derimod er overvejende. Rent danske af Afstamning er kun Otto Thott og F. C. Rosenkrantz, medens de to indvandrede Tyskere, Berckentin og Dehn, slet ikke naaede Tilknytning til de danske Elementer. Dette fik derimod Brødrene Holstein og A. G. Moltke, der alle indvandrede som helt unge og blev lige saa nøje knyttet til Monarkiet som Holstenerne Ditlev Reventlou og de to Ahlefeldter, Adelsmænd, der jo, som Bernstorff en Gang udtrykte sig, havde Guds i „la Jutlande méridionale“.²)

Kredsens overvejende tyske Præg var ikke Frugt af nogen bevidst Stræben for at udelukke de nordiske Elementer; der er intet, der tyder paa, at det har diskvalificeret en Adelsmand paa hans Vej mod de højeste Hof- eller Statsembeder, at hans Afstamning eller Væsen var dansk. I den regerende Adelskreds spillede ved det attende Aarhundredes Midte det nationale en helt underordnet Rolle; Dannelse og Uddannelse var international; et nationalt Problem eksisterede overhovedet ikke. Paa Oplæring i Modersmaalet lagdes der liden eller slet ingen Vægt. Børneundervisningen rummede kun Religion og Regning. Man gik ud fra, at Modersmaalet lærtes gennem Katekismen eller af sig selv; Stave- eller Læsebøger fandtes endnu ikke. Da der i 1755 paa Dansk udstedtes en Instruktion til Ditlev Reventlou om Kronprins Christians Opdragelse, indskærpedes det, at hans Undervisning i Religion skulde ske paa Dansk, men om Undervisning i selve Sproget er der ingen Tale.³)

Da der tre Aar senere gaves Instruks om hans Broder, Arveprins Frederiks Opdragelse, nævnes det vel, at Historie, Geografi og Genealogi skulde læres paa det tyske Sprog, men at dette maatte ske saaledes, „at det Danske ikke derhos forsømmes eller forglemmes“. Heller ikke her er der Tale om Undervisning i Dansk, saa lidt som man træffer det modsatte hos

Børn, der maatte tænkes at have Tysk som Modersmaal. Systematisk Sprogundervisning gaves der i Latin, og senere skulde Fransk tilegnes til Fuldkommenhed til Brug i Tale og Skrift. Som det gik Prinserne, gik det de adelige og i det hele godt Folks Børn i Danmark, der vilde til Vejrs i Samfundet. De lærte at beherske deres danske eller tyske Modersmaal saa som saa. Alle lærte Tysk, der brugtes af et Flertal i de dannede Cirkler og i Embedskredsene i den dansk-holstenske Stat. Kunde en ung Mand kun Dansk, var han henvist til at blive paa Bondelandet eller paa de laveste Trin paa Embeds- og Rangstigen; tænkte en Holstener eller anden tyskfødt paa at faa Ansættelse i Danmark og Norge, maatte han lære Dansk, hvis han da ikke vilde holde sig til en stærkt begrænset Del af Regeringskontorerne eller til Hæren.

I de regerende Kredse i København taltes og skreves almindeligvis Tysk og Fransk, saavel af Danske og Holstenere som af de indvandrede Tyskere. Men næsten alle forstod Dansk, hvad vi tør slutte af, at det med Beklagelse paapeges, naar denne eller hin, saasom Schimmelmänn eller Saint-Germain, slet ikke eller kun mangelfuldt forstod Dansk. Vi maa gaa ud fra, at de fleste kunde skrive og tale Dansk, men der var mange tyskfødte, der sjældent brugte Sproget i Skrift eller i Tale, og vistnok kun til Personer, der slet ikke beherskede Fransk eller Tysk. Man sporer Nuancer mellem de forskellige Grupper af Statsmænd. Brødrene Holstein beherskede Dansk fuldkomment og brugte ofte Sproget; A. G. Moltke har efterladt sig meget skrevet paa Dansk. Disse tre Mænd havde idelig Anledning til at skrive og tale Dansk, og det samme gjaldt f. Eks. Claus Reventlow, der var Justitiarius i den danske Højesteret, hvor Sproget var Dansk. Derimod findes der ikke Vidnesbyrd om, at Ditlev Reventlow eller de to holstenske Ahlefeldter har brugt det danske Sprog, og det samme gælder Bernstorfferne. Medens vi fra alle danskfødte i høje Slilinger vistnok har bevaret tyske og franske Breve ved Siden af danske, gælder det omvendte ingenlunde.

Til Forstaaelse af Bernstorffernes Stilling maa det fremhæves, at saa godt som alle, med hvem de til daglig kom i Berøring, forstod, talte og skrev Tysk og Fransk. En tvingende Nødvendighed for at bruge Dansk forelaa som oftest ikke for dem. Vi

ved ikke, hvad Forhandlingssproget var i Konseilet; der findes Akter derfra paa Tysk og Fransk og enkelte paa Dansk. Rimeligvis har der ved Møderne været talt alle tre Sprog; som det passede, mest vel Tysk, som alle beherskede, Dansk rimeligvis som oftest ved Behandlingen af danske Kancellisager eller hvor danske Embedsmænd havde Referatet. Positive Oplysninger findes ikke; der var ingen af Samtiden, der tænkte paa, at noget saa selvfølgeligt og hverdagsagtigt nogen Sinde kunde komme til at interessere et Menneske. Visse faste Regler for Sprogbrugen inden for Centraladministrationen kan nok paapeges. I Danske Kancelli og i Admiralitetet var Dansk Forretningssproget, og til lokale Myndigheder i Kongerigerne Danmark og Norge skreves der i Regelen fra de fleste Kollegier paa Dansk. I Krigskancelliet og i Tyske Kancelli var Tysk Forretningssproget, i det udenlandske Departement naturligvis stærkt iblandet med Fransk. Danske og norske Myndigheder skrev dog til Tyske Kancelli paa Dansk og fik som oftest Svar paa Tysk; det hændte, at danske Breve blev besvaret paa Dansk med Bernstorffs Underskrift, men i saa Fald blev Brevet ikke som sædvanlig konciperet af Wasserschlebe, der i øvrigt skrev meget korrekt Dansk, men af en anden. I Kommercekollegiet var Forretningssproget Tysk og Dansk; i de Sager, Bernstorff mest havde med at gøre, oftest Tysk; i Fabriksfaget anvendtes til den hyppige Korrespondance med Udlandet særlig Fransk. I Rentekammeret og andre Finanskollegier blev Sprogene brugt mellem hinanden efter Regler, hvis Udredning vilde udkræve et stort Studium. Om Sproget ved de kollegiale Møder ved vi intet, antagelig er der blevet talt Tysk og Dansk mellem hinanden, som det faldt lettest.

Traditioner, hvis personlige eller saglige Oprindelse er uopklaret, lokale Hensyn, hvor Grænsen mellem Tysk og Dansk ofte, men ikke altid, lagdes ved Kongeaaen, og saglige Hensyn gjorde sig overalt gældende, men ikke det nationale i moderne Forstand. Der er intet Vidnesbyrd om, at der inden for den dansk-norsk-holstenske Helstats Administration eller inden for dens regerende Kredse har været nogen systematisk eller bevidst Bestræbelse for at skyde dansk Sprog til Side eller skaffe tysk Sprog Overvægten. Der spores ingen Sprogekamp, og der høres aldrig Tale om Brydninger. Af sig selv havde det tyske

Element, der dengang havde fuld Hjemstedsret inden for Monarkiet, naaet den Overmagt, det indtog. En Overmagt maatte det utvivlsomt anses for at være, thi, selv om man ikke har nogen som helst Statistik, tør det siges, at det tyske Sprog i Monarkiets Centralstyrelse og i de ledende Kredse bredte sig langt stærkere, end det efter Nationernes talmæssige Forhold havde Ret til. Paa den anden Side maa det fremhæves, at dansk Sprog var eneherskende inden for Omraader, hvor det vilde være besynderligt, om det ikke var Tilfældet, saaledes i alt det meget, der laa under Danske Kancelli.

For Bernstorfferne var der ingen Grund til at nære Betænkelighed ved denne Sprogpraksis; thi der spores i Frederik V's Tid ingen Uvilje mod den. Der var vel Danske, der ivrede imod den alt for store Forkærlighed, deres danske Landsmænd havde for at anvende fremmede Sprog eller for at indlemme f. Eks. franske Ord i det danske Sprog, men Uviljen rettede sig ikke mod det tyske Sprogs Overvægt i Styrelsen. Der var intet Tegn paa, at et dybt indgribende nationalt Stridsspørgsmaal laa gemt i den sproglige Praksis.

Set paa denne Baggrund bliver det forstaaeligt, at den danske Statsmand Bernstorff efter tyve Aars Virksomhed i Danmark ikke efterlod sig noget Vidnesbyrd om, at han i Skrift eller Tale har brugt det danske Sprog. Blandt Tusinder og atter Tusinder af bernstorffske Breve og andre Skriftstykker findes intet egenhændigt fra ham paa Dansk, ikke en dansk Koncept eller Optegnelse. Enkelte Citater i tyske eller franske Skriftstykker viser, at han har forstaaet og har kunnet skrive Dansk. Et positivt Bevis herfor lader sig ikke føre, men det er efter hele hans Natur og Arbejdsmaade utænkeligt, at han ikke skulde have kunnet forstaa Dansk fuldkomment og kunnet tale og skrive det. Han tog sit Forhold til Mennesker og Sager alt for samvittighedsfuldt, til at han ikke skulde have været i Stand til fuldt ud at forstaa det Lands Sprog, hvori han virkede; i hele hans Embedstid gik danske Breve og Akter daglig gennem hans Hænder; offentlig og privat talte han jævnlig med Mennesker, der kun forstod Dansk eller vanskelig talte andet. Han maa have forstaaet, kunnet tale og skrive Dansk, men han brugte Sproget meget lidt. Naar der mange Aar efter hans Død af en Mand, der havde kendt ham,

udtaltes, at han „ikke forstod synderlig Dansk“, kan det kun sigte til, at man paa hans Tale stærkt følte, at han var Udlænding.¹⁾ Vi ved, at dette gjaldt en anden Udlænding, der efter en Ungdom uden for Danmark levede sit Liv her og nøje sluttede sig til Danmark, nemlig Bernstorffs Forgænger, Schulin. Straks efter hans Død roste en dansk Mand ham for hans danske Sindelag, der bl. a. havde lagt sig for Dagen ved, at han i ingen Henseende begunstigede Udlændinge“. ²⁾ „Men skjønt han forstod det danske Sprog fuldkommelig og læste det som en Indfødt, verserede det fremmede, vi i hannem besad, alene i det Sprog, han talede, thi det var tysk“. Dette var altsaa Tilfældet, efter at Schulin havde været i Danmark i tyve Aar; det gik Bernstorff paa samme Maade. — —

Den Skare af Frederik V's Mænd, der her er skildret, gør et farveløst og lidet betydeligt Indtryk med Undtagelse af Forretningsmanden og Finansgeniet Heinrich Carl Schimmellmann, over hvem der hviler et Skær af det usædvanlige og æventyrlige, og Marskal Saint-Germain, Feltherren, der kom ind fra de store Valpladser ude i Europa. A. G. Moltke aftvinger Respekt ved den Maade, hvorpaa han opfattede sin Stilling som Enevoldskongens almægtige Favorit; Ditlev Reventlous barske Retskaffenhed og strænge økonomiske Sans paakalder Opmærksomhed, men alle Bernstorffs andre Medarbejdere er jævne Mænd uden aandeligt eller politisk Særpræg. Vi kan hos Johan Ludvig Holstein, C. A. Berckentin og Otto Thott fremhæve al mulig Hæderlighed og Elskværdighed, medens den blide Dehn ganske forsvinder for os; de var visselig brave og pligtopfyldende. Uden for Konseilet finder vi blandt Bærerne af gamle danske og holstenske Adelsnavne ikke en fremragende Mand. Hans Ahlefeldt og F. C. Rosenkrantz betegner Lavmaalet, Carl Holstein og Claus Reventlow Højdepunktet.

Bernstorff rager højt op over dem alle i Aandsdannelse og politisk Kultur, i Verdenserfaring og alsidig Statsmandsklogskab. Han er som ingen af de andre en harmonisk, etisk præget og æstetisk tilsleben Personlighed. Hans Overlegenhed viser sig i hans fuldendt beherskede og gennemkultiverede Form. Ikke en af de andre Stormænd udtrykker sig tilnærmelsesvis med samme Klarhed og Finhed. Hvor tungt skriver ikke Berckentin, der før

Bernstorffs Komme var den mest skolede Diplomat i Kredsen og den eneste, der havde færdedes ude i Europa. Hvor ubehjælpssomt udtrykker sig ikke de Ahlefeldter, Thott og Rosenkrantz. Ethvert Skriftstykke fra Bernstorffs Haand udstraaler Aand og Klogskab, er bygget paa Datidens højeste universelle Dannelse. Alle samtidige vidner, at han som ingen anden beherskede det mundtlige Ord i Samtale, i Forestilling og i Forhandling. Han var indsmigrende med al sin alvorlige Soliditet.

En Sammenstilling af Bernstorff med de øvrige Statsmænd giver Indtryk af hans Overlegenhed, men det har ogsaa sin Interesse at undersøge, om der var nogen uden for den snævre herskende Kreds, der kunde have udfyldt en Statsmandsgærrning lige saa godt eller bedre end han. Tanken standser ved to Navne: Rochus Friedrich Lynar og Carl Juel.

Ved sin Udnævnelse til Konseilsminister i København havde Bernstorff den eneste Gang i sit Liv krydset et andet Menneskes Livsvej og brudt en andens Ønsker og Forhaabninger.¹⁾

Grev Rochus Friedrich Lynar havde i 1750—51 som dansk Gesandt i St. Petersburg ledet vigtige Forhandlinger om et holstensk Mageskifte med saa stor Energi, at dette i Forbindelse med hans klare Hoved, Kundskabsfylde og Arbejdsdygtighed havde gjort det naturligt, at Regeringen efter Schulins Død i April 1750, da Bernstorff af Hensyn til Prinsen af Wales nægtede at træde ind i Konseilet, meddelte ham, at han var udset til at blive Udenrigsminister i den afdødes Sted. Under denne Forudsætning forhandlede Lynar videre i St. Petersburg; han satte al sin Ævne og Kraft ind paa dette Arbejde, men han vovede sig for langt ud. Storfyrstinde Katharina, hvis Betydning Lynar havde undervurderet, bragte Forhandlingerne til at strande. Dette havde dog ikke fremkaldt den store Skuffelse, Lynar forinden havde lidt, da Berckentin i Maj 1751 meddelte ham, at Bernstorff fik den Post, der var lovet ham Aaret før.²⁾ A. G. Moltke og Berckentin havde hele Tiden været imod at faa Lynar ind i Konseilet og havde kun bøjet sig for Pres fra hans Venner, da Bernstorff havde sagt nej; særlig havde vistnok Lynars Svoger, Overhofmesteren i Sorø, Grev Heinrich VI af Reuss arbejdet for ham. I det Øjeblik, Bernstorff var i Stand til at tage imod Stillingen, laa Sagen anderledes, men det er vel muligt, at det uheldige Udfald af Forhandlin-

gerne i Rusland kan have styrket Ønsket om at skyde Lynar til Side.

Hans Breve til Hustruen viser, hvor meget han led under den Vending, Sagerne tog; han maatte føle sig meget brøsthøden; medens han samvittighedsfuldt røgtede et vanskeligt Hverv, havde Regeringen i København brudt det Løfte, der var givet ham, ganske vist under forandrede Forudsætninger. Han kunde da ikke med Føje rette nogen Bebrejdelse mod Bernstorff; denne havde ikke intrigeret for at opnaa Stillingen, men det er forstaaeligt, at Lynar havde vanskeligt ved at anerkende dette.

Bernstorff og han var samtidig traadt i dansk Statstjeneste og havde lært hinanden at kende i København 1733. Megen Sympati var der ikke imellem dem, og det ser ud, som om Bernstorff kan have haft sin Tvivl om, hvorvidt den pietistiske Fromhed, Lynar bar til Skue i Tale som i Væsen, var helt ægte.¹⁾ I de mellemliggende Aar havde de to Diplomater næppe mødt hinanden; men nu havde de krydset hinandens Veje, og Bernstorff var uden egen Skyld blevet Aarsag til Lynars Ydmygelse, som Greven udtrykte sig til ham.²⁾ Bernstorff var bedrøvet over, at „der uden hans egen Skyld var en Mand i Verden, hvem hans Liv og Lykke var til Byrde“; da de taltes ved i København, sagde Bernstorff dette til Lynar og tilføjede, at det var bittert for ham, at hans Ophøjelse havde voldt hans Medbejler Sorg. Men selv om Lynar over for Bernstorff udtalte sin Tro paa hans Redelighed, saa var han fra nu af hans bitre Fjende; det, der var sket, var for ham Frugten af et nedrigt Rænkespil, hvori Bernstorff havde haft en Hovedandel. Lynar var ærgerrig, selvfølende og fordringsfuld; under sin danske Statstjeneste siden 1733 havde han været holdt i Baggrunden, og nu, da en indflydelsesrig Stilling, som han efter sine Ævner var berettiget til at attraa, var ham tilbudt, blev den ham berøvet. Man kan forstaa, at dette forbitrede hans Sind, og at han aldrig naaede en Resignation, som maaske dog kunde være vundet, hvis han inderlig havde været gennemtrængt af den pietistiske Fromhed, der giver sig Udtryk i hans Skrifter og Breve.

Bernstorff havde lovet at gøre, hvad han kunde for at skaffe sin uheldige Medbejler en passende Erstatning; Frederik V havde givet lignende Tilsagn, men hverken A. G. Moltke eller de andre

Konseilsministre yndede Lynar. Berckentin havde straks sagt, at der i alt Fald foreløbig ikke vilde blive Tale om at anbringe ham i København, naar han vendte tilbage fra Rusland; med Tiden kunde det maaske ske, foreløbigt maatte han nøjes med en Gageforhøjelse eller med en Gesandtskabspost i Wien.¹⁾ Det „reelle Bevis paa Kongens Velvilje og Godhed“ blev en Udnævnelse til Statholder i Oldenburg og Delmenhorst, en lidet betydnende, afsides Hædersplads. Den tilfredsstillede kun i ringe Grad hans Handletrang og Forfængelighed. Kun een Gang kom han til paa ny at virke med i den store Politik, da han i September 1757 efter Slaget ved Hastenbeck af Bernstorff fik Ordre til i Hannover at mægle Vaabenstilstand mellem Marskal Richelieu og Hertugen af Cumberland.²⁾ Hans Navn blev derved knyttet til den i Tiden stærkt omtalte Konvention i Kloster-Zeven; han var optraadt med Dygtighed og Takt, men baade England og Frankrig var utilfredse med de trufne Aftaler, med den danske Regering og med Lynar, medens Bernstorff paaskønnede Lynars Optræden.

Bernstorff var dog næppe blind for visse Svagheder ved Lynars almindelige Embedsvirksomhed i Grevskaberne; igennem Landdrosten i Neuenburg, A. E. von Dinklage, hørte han vistnok Klager over Lynars Vilkaarlighed mod Befolkning og underordnede Embedsmænd, men sligt forefaldt ikke i et saadant Omfang, at det blev nødvendigt at skride ind.³⁾ Man fristes til at tro, at der i København maa have været en vis Mistillid til hans Forhold, thi kun nødigt og langsomt opfyldte Regeringen hans Ønsker om en tilfredsstillende „Reparation“ for den Tort, han havde lidt i 1751.

Lynar var utilfreds, fordi hans Stilling, uagtet han havde faaet Titlen Statholder i Stedet for den tidligere brugte som Overlanddrost, ikke var anselig nok. Han krævede en højere Rang eller en Dekoration, der kunde gøre hans Position betydeligere. Da Bernstorff i 1752 var blevet Ridder af Elefanten, forlangte han en tilsvarende Udmærkelse med Paaberaabelse af, at de tidligere Styrere af Grevskaberne havde faaet sligt. Efter Kloster-Zeven-Konventionen, da han blev Genstand for uberettigede Angreb, var han dybt forbitret over, at man heller ikke nu gav ham det blaa Baand. „Naar denne Udmærkelse ikke er knyttet til

min Stilling, er min Værdighed, som Erfaringerne allerede har vist mig, udsat for en Kritik, der danner en sørgelig Fortsættelse af min Ydmygelse.“ „Alt, hvad jeg kan sige,“ skrev han til Bernstorff, „er, at den Skam og Ubehag, hvormed jeg har den Ulykke at tjene, aldrig skal formindske min Iver og Troskab,“ men Savnet af Elefantordenen fyldte „hans Dage med Bitterhed og forkortede dem“; „min Filosofi holder ikke Stand over for denne ufortjente Skam og Foragt“. Han fik foreløbig ikke Dekorationen; man gav til Grund, at der var ældre Embedsmænd, der først stod for Tur. Gennem Moltke fik han Løfte om Udnævnelsen ved Regeringsjubilæet 1760, og da Løftet heller ikke paa dette Tidspunkt blev opfyldt, følte han sig dybt krænk. Hvorledes skulde han, skrev han i Maj 1762 til Bernstorff, vise sig for Kongen, naar denne snart kom paa Besøg i Holsten! „Som en fordømt, der ikke er værdig til at faa opfyldt de gentagne positive Løfter, han har modtaget. Det vil visselig være lidet behageligt for Hans Majestæt at se en af sine ældste Tjenere, for dum hædret med hans Naade, men i Dag med et sønderknust Hjerte og med et Blik fyldt af den Sorg, der undergraver hans Dage“. Skulde han da ikke hellere, som hans fremrykkende Alder og svækkede Helbred lagde nær, tage sin Afsked!

Et Aar senere kom Udnævnelsen, 31. Marts 1763,¹⁾ men hvis Forsinkelsen skyldtes Mistillid til hans Forhold som øverste Administrator i de Provinser, der laa saa fjærnt fra Kongens og Regeringens Øjne, havde Mistilliden været berettiget.²⁾

I Vinteren 1765 kom Lynar paa et maanedlangt Besøg til København; han blev vel modtaget, viste sig ved Hove med det blaa Baand og gav Møde blandt de lærde i Videnskabernes Selskab, hvoraf han paa Grund af litterære Arbejder for længst var blevet Medlem. Men ud paa Sommeren, da Greven var rejst hjem, fik man i København Meddelelse om, at han med grov Krænkelse af sin Embedspligt havde skaffet sig og sine Ledsagere Penge til den dyre Rejse. Gennem et Par underordnede Embedsmænd havde han i nogle Distrikter i Oldenburg ladet opkræve 3—4000 Rigsdaler under Paaskud af, at disse Penge var nødvendige, for at han personlig i København kunde skaffe de paagældende Kommuner Fritagelse for at stille 40 Rekrutter, der kort i Forvejen ved kongeligt Reskript var blevet

udskrevet til Landmilitsens Artilleri. Bønderne var gaaet ind paa at betale Pengene gennem de offentlige Skatteopkrævere. Da Angivelsen kom til Rentekammeret, lod de Deputerede, deriblandt Ditlev Reventlou og A. P. Bernstorff, Lynar og de medskyldige Embedsmænd afhøre. De aflagde uforbeholden Tilstaaelse; Greven undskyldte sig egentlig kun med „Blödigkeit, Mangel der Überlegung und Einsicht, und eine von unlauteren Absichten entblosste Übereilung.“ Sagen var klar; det var Crimen repetundarum, der begaas, „naar en Mand i offentligt Embede tager Penge for at gøre eller undlade at gøre det, som han efter sit Embedes Pligt er forbunden til ikke at gøre eller til at gøre.“ Generalprokurørerne i Danske og Tyske Kancelli, Stampe og A. G. Carstens, og de Deputerede i Finanserne prøvede Sagen og Konseilet indstillede, at man paa Grund af Lynars mangeaarige Tjeneste, og da det var det første Tilfælde af denne graverende Art siden Kongens Tronbestigelse, skulde se bort fra en regelmæssig Retsfølgelse og straffe med Afskedigelse uden Pension. Ydmygt faldt Lynar Kongen til Fode og bad, at Sagen af Hensyn til hans og hans Families Navn og Ære maatte blive behandlet saa lidet opsigtsvækkende som muligt. Afskedigelsen, de medskyldiges Revselse og Pengenes Tilbagebetaling skete i Stilhed. „Den skyldige trak sig tilbage uden Ære og uden Pension og visselig med meget Samvittighedsnag“.¹) Det var en sørgelig Afslutning paa en højtbegavet Mands Løbebane. Han bevarede Skinnet i Oldenburg og søgte at dække sig ved Antydninger om, at Ulykken skyldtes Intriger af den danske Regering og særlig af Bernstorff.²) Under vanskelige økonomiske Forhold levede han til 1781 beskæftiget med religiøse og teologiske Studier. Han fulgte nøje med de politiske Forhold i Danmark og fældede en ensidig og uvenlig Dom over Bernstorffs Statsmandsgærning.³)

Bernstorff var uden Skyld. Sagens Akter, der her første Gang er benyttet, viser en nøjagtig og helt upartisk Undersøgelse, absolut fældende Vidnesbyrd og egen Tilstaaelse; Dommen var den mildest mulige. Lynars Optræden kaster et ugunstigt Lys over hele hans Karakter og hele hans Embedsgærning. Da Sagen ikke blev gjort til Genstand for retslig Følgelse, afsaa man udtrykkelig fra en Undersøgelse af hans hele Styrelse af Grevskaberne; man fremhævede hans notoriske Fortjenester i

tidligere Stillinger og lod det henstaa, hvorledes hans Forhold som Statholder havde været. Bernstorff benyttede ikke paa noget Punkt den Magt, Forholdene gav ham, til Ugunst for Lynar, og naar denne bagvaskede Bernstorff, ogsaa efter dennes Fald, viser det, at Bernstorfferne havde Grund til at nære Mistillid til hans Karakter. Da Lynar døde 1781, gav A. P. Bernstorff sin Opfattelse det skarpe Udtryk, „at nu var Verden befriet for den største Hykler, der nogen Sinde havde eksisteret.“ „Han var det i alt Fald; jeg dømmer kun om den Tid, da han var i Oldenburg, og jeg mangler Kendsgærn timer til at kunne haabe noget bedre om hans sidste Levetid.“¹⁾

Det kan da ikke 'dadles, at Bernstorff, selv om det havde været muligt for ham at fastholde sin Medbejler i dansk diplomatisk Tjeneste, ikke gjorde noget Skridt herfor. Man kan beklage, at Lynar ikke kom til at betyde mere for Danmark, men han vilde næppe have været i Stand til med Ære at udfylde nogen større Plads. En af hans lærde danske Bekendte i København antydede, da Lynar fik sin Afsked, at hans Fald skyldtes, at han var „dansk, redelig og klog“, og forment, at Greven var blevet slaaet ned, fordi den herskende Kreds frygtede, at han skulde blive „indtaget udi Rigernes Lønkammer og inderste Sal for der at vogte og raade efter de ham af Himmelen givne saa dyrebare Talens“.²⁾ Der foreligger intet om, at Lynar var „dansk“ i Modsætning til Medlemmerne af Frederik V's Konseil, eller at han havde haft Forudsætninger for at „vippe“ Bernstorff, som den samme lærde Mand formodede.

En enkelt dansk Mand synes efter denne Udtalelse at dømme at have tænkt sig Muligheden af, at Lynar burde have indtaget en fremragende Plads i Frederik V's Regering. En anden Stormand blev paa et givet Tidspunkt af udenlandske Gesandter i København anset for en værdig og farlig Medbejler for Bernstorff. Det var Søhelten Niels Juels Sønnesøn, Carl Juel, født 1706, der i Christian VI's Tid kom til Hove og derpaa blev Stiftamtmand i Norge.³⁾ Siden blev han knyttet til Frederik V's Hof og beklædte Stillingen som Overhofmester baade hos den første og den anden Dronning. Fra August 1751 til April 1752 blev han benyttet til en vigtig ekstraordinær Mission i Sverige. Hans velskrevne Depecher herfra viser ham som en repræsen-

tativ og forstandig Diplomat, og uagtet hans Mission ingen Frugter bar, fandt han Anerkendelse hos Bernstorff. Han synes at have staaet højt i Gunst saavel hos Dronning Louise som siden hos Juliane Marie, men allerede 1754 forlod han Hoffet og Hovedstaden sammen med sin Hustru, der var Overhofmesterinde hos Dronningen. Han blev ansat som Overhofmester i Sorø og siden udnævnt til Stiftamtmand i Fyen. Denne bratte Fjærnselse fra Hoffet kan opfattes som Udtryk for Unaade, men vi ved intet om Aarsagen. Vor eneste Overlevering er en saa plumret Kilde som Beretninger fra den preussiske og engelske Gesandt i København, der yndede Juel, fordi han efter deres Mening havde de rigtige politiske Anskuelser, d. v. s. var „preussisk og engelsk-sindet“ under Syvaarskrigen. De to Gesandter meldte til deres Hoffer, at Juel, der skildredes som et af de bedste Hoveder i Riget og en højst fortjenstfuld Mand, der „paa flere Maader var nøje knyttet til Nationen,“ var blevet fjærnet af Bernstorff og Moltke, fordi han var deres Modstander og den eneste, der med Rette kunde gøre Krav paa Bernstorffs Stilling og udfylde denne. Frederik II betvivlede dog, at Bernstorff havde faaet Juel fjærnet af Frygt for hans Indflydelse, og efter Oplysninger fra anden Side mente den preussiske Konge, at Aarsagen var, at den danske Konge personlig var uvillig stemt mod Juel. Vi ved slet intet om denne Sag; Carl Juels Papirer er ikke bevaret; i Bernstorffs Breve findes ingen væsentlig Omtale af ham. I 1762 betroede Bernstorff ham en overmaade vanskelig Sendelse til en Konference i Berlin, der skulde hidføre Forstaaelse med Peter III, da denne truede Danmark. Zarens Død opløste Konferencen, men Aaret efter blev Juel Gehejmekonferensraad; Sendelsen og Titlen tyder ikke paa, at Forholdet mellem Bernstorff og ham har været uvenligt. Men da Juel hverken ved sin Virksomhed i Sorø eller paa Fyen har sat sig varigt Minde, og da Samtiden slet intet nærmere har overleveret om ham, tør man vel gaa ud fra, at han ikke har været nogen særlig betydelig Personlighed.

Hverken Grev Lynar eller Carl Juel kan saaledes gøre Bernstorff Rangen stridig. I Christian VII's første Aar søgte, som vi skal se, den ene Ærgerrighed efter den anden at fortrænge Bernstorff fra Indflydelse og Arbejde og rejste Krav paa at gælde mere end han. En Mandjævning mellem dem og ham skal til sin Tid

blive foretaget, men de fleste var unge og helt nye Mænd, der fra Dag til anden skød op af det urolige Regiments frugtbare Jordsmon. Kun en af de fremtrængende Herrer hørte til den ældre Slægt og havde allerede, før Bernstorffs Komme til Danmark, en rum Tid beklædt høje Embeder. Det var en Ætling af Kongehusets uægte Sidelinje, Grev Frederik Danneskjold-Samsøe (født 1703), en Søn af Christian Gyldenløve, Christian V's uægte Søn.¹⁾ I Christian VI's Tid, fra 1735—1747, indlagde han sig betydelige Fortjenester som den danske Flaadestyrelses Øverste, og fra 1735—39 var han drivende Kraft i Kommercekollegiet. Frederik V's Regeringstiltrædelse gjorde Ende paa hans Indflydelse og Embedsgærning; hans Dygtighed og Energi var parret med Lidenskab og Voldsomhed, hans uregerlige Sind gav sig ikke blot Udslag i hensynsløs Ærlighed og ivrig Reformlyst, men i bidsk Paastaaelighed og Trættekærlighed. Frederik V og Moltke kunde ikke holde ham ud; hans Optræden stred alt for stærkt mod Maadeholdet i deres Regeringssystem. 1747 fjærnedes han fra sine Embeder og Hovedstaden, og de Forsøg, han i de følgende Aar gjorde paa atter at komme ind i Regeringen, mislykkedes. Først 1760 blev han sat til som Overhofmester at lede Sorø Akademi; han lagde paa ny Arbejdsdygtighed og ærlig Vilje for Dagen, men kom hurtigt ind i besværlige Konflikter med Myndighederne i København; allerede 1764 maatte han gaa tilbage til Privatlivet.

Danneskjold, hvis Aandspræg var dansk, havde rige Ævner, men de satte kun stødvis gode Frugter; rimeligvis har han haft ligefrem sygelige Anlæg; hans Breve og Forestillinger gør Indtryk af, at han maa have lidt af Tvangs- eller Forfølgelsesforestillinger; et Stykke af en Kværlant har han været.

I hele Frederik V's Tid var Danneskjold opfyldt af Bitterhed og brændende Trang til paa ny at gøre sig gældende. Da han i 1766 af de nye, ungdommelige Magthavere, der væsentlig bestemtes af Lyst til at se, hvorledes den voldsomme gamle Herre kunde tumle de hidtil almægtige Konseilsministre, pludselig blev draget frem i Lyset, viste det sig, at han slet ikke formaaede at holde sig oppe eller at udføre noget positivt. Rimeligvis har han stedse været kritisk stemt over for Bernstorff, mod hvem han til sidst koncentrerede sin Opposition, men før Tronskiftet rettede han ikke Angreb imod ham. De havde været gode Venner fra deres

første Samvær i København 1732—33; ¹⁾ Danneskjold havde nu stadig Brug for Bernstorff og regnede paa hans Venskab. Fra 1752 foreligger der mange Breve fra ham, hvori han søger Bernstorffs Støtte, dels naar han vil opnaa Pengehjælp eller andre kongelige Gunstbevisninger, dels naar han vil øve Indflydelse paa Konseils eller Kollegiers Afgørelser under Stridigheder, medens han var Overhofmester i Sorø. Grevens Breve til Bernstorff strømmer over med Ytringer af Venskab og Taknemmelighed.

Hvorledes man end vil bedømme Enkeltheder i den skarpe Kritik, han i 1766—67 fremførte mod Bernstorffs Politik og Person, saa er det sikkert, at Fr. Danneskjold-Samsøe ikke var i Stand til at udfylde en Statsmandsplads. Hvorhen man end vender Blikket inden for den danske Stat i Frederik V's Tid, finder man ingen, der overgaar Bernstorff i Ævner eller Muligheder, ingen, hvem vi tør regne for hans Lige. En Skildring af Enkelthederne i hans Embedsgærning vil vise, at han spændte videre end nogen anden dansk Statsmand i denne Tid.

ANDET KAPITEL.

Bernstorff i Tyske Kancelli.

I.

BERNSTORFFS Liv i Danmark blev knyttet til København og denne Bys nærmeste Omegn. Af Selvsyn lærte han i ringe Grad de Riger at kende, hvis Velfærd i saa stort Omfang blev ham betroet. Før han slog sig ned i Danmark, havde han kun færdedes gennem Landet ad den store Kongevej, der fra København førte til Korsør, over Fyn gennem Odense og Assens, ned gennem Hertugdømmernes østlige Byer. I 1750 besøgte han i Kongens Følge Øerne Syd for Sjælland og desuden Fyn og Als,¹⁾ men efter sin Bosættelse i Danmark fik han aldrig Lejlighed til at se saa store Dele af Kongeriget. Kun i Dele af Sælland færdedes han jævnlig, mest paa Vejene mod Nord fra København over Bernstorff, Hørsholm til Frederiksborg eller Fredensborg, mod Syd til Bregentved eller ad den sædvanlige Rute over Roskilde, Ringsted, Korsør. Til de øvrige Dele af Sælland, til det Fyn, der laa uden for Kongevejen, til Jylland Nord for Fredericia—Kolding eller Vest for denne Linie kom han ingen Sinde. Bornholm blev ham fremmed som Øerne i Atlanterhavet; han satte aldrig sin Fod i Norge. Bernstorff var Tysker og Københavner; han modtog aldrig et levende Indtryk af Danmark-Norges forskelligartede Natur og Folk.

Bernstorffs Arbejdsliv i Hovedstaden var væsentlig knyttet til Christian VI's Christiansborg og til den Kancellibygning, som Frederik IV havde ladet opføre, og som 1721 var taget i Brug og efter Branden stod i nøje Forbindelse med Slottet. Tidlig paa Dagen, som oftest ved syv-otte Tiden, bragtes Bernstorff i Porte-

chaise` eller i Karet — fornemme Herrer satte nødig Fødderne paa Datidens smudsige Gader — omgivet af skrammererede Lakajer hen til den store Stentrappe, der den Gang som nu førte fra Slotspladsen op til Kancellibygningen. Værdig og fuld af Anstand, klædt efter sidste franske Mode i den stærkt farvede Dragt, med den korte Paryk over det kraftige, friskfarvede Ansigt, med Kaarde ved Siden og guldknappet Stok i Haanden, begav Bernstorff sig op til Kancellibygningens første Etage, ad de Trin, der i mere end to Hundrede Aar, Dag efter Dag er blevet betraadt af vort Riges første Embedsmænd. Oppe i den brede, flisebelagte Gang gik han, om Tiden var til, at han skulde fungere i sin øverste Værdighed, ind til Konseil. Gennem Løngangen, der forbandt Kancellibygningen med Slottet og i Frederik V's Tid udsmykkedes med en stor Samling af de Malerier, der efter A. G. Moltkes Tilskyndelse var indkøbt i Nederlandene, kom Kongen til Raadmøde ind i „Konferencesalen“, et pragtfuldt udstyret Gemak nærmest Slottet, hvis Vinduer vendte ud til Slotspladsen. Frederik V tog Plads under en Tronhimmel, og Gehejmerraaederne satte sig om Bordet. Her fandt regelmæssig Konseilmøderne Sted, naar Kongen ikke ønskede dem forlagt til et Gemak i Slottet, eller Hoffets Landophold tvang Raaderne til at drage til Jægersborg eller Fredensborg. Men som oftest gik dog Bernstorffs Vej, naar han kom ind i den lange Gang i Kancellibygningen, til højre forbi den Række Værelser, der laa nærmest ved Konseilsalen, og hvor Danske Kancelli havde til Huse, hen til de otte Værelser i Fløjen ud mod Børsen, hvor Tyske Kancellis Kontorer laa. Her tilbragte han de fleste Arbejdstimer; kaldte Kommercekollegiets Forretninger i Aarene fra 1753—67 paa ham, gik han videre ned ad Gangen forbi Krigskancelliets Kontorer ind i „Posthuset lige over for Børsen“, som Huset den Gang endnu efter dets første Bestemmelse kaldtes, det Hus, hvor Generalpostamtet havde sine Kontorer, og hvor nu Krigsministeriet hører hjemme.¹⁾

Tyske Kancelli faldt i to skarpt adskilte Afdelinger; den ene behandlede de „Udenlandske Affairer“, medens den anden ledede den væsentligste Del af den civile Administration af Slesvig, den kongelige Del af Holsten samt af Oldenburg og Delmenhorst, de

Lande, der ofte i almindelig Tale under et kaldtes „de tyske Lande“.

Straks efter sin Ankomst til København i Foraaret 1750 havde Bernstorff faaet Del i Styrelsen af Rigernes Udenrigspolitik uden Hensyn til, at han først fra 1. Oktober 1751 føjede Embedet som „Oversekretær i det tyske Kancelli og de udenlandske Affairer“ til den Stilling som Gehejmeraad i Konseilet, han beklædte siden Maj 1751.¹⁾ I det mellemliggende Aar var han Raadgiver for Berckentin, der midlertidig ledede Udenrigsstyrelsen; det ses af de bevarede Akter, at han deltog i alle Forhandlinger om Udenrigspolitik og udarbejdede mange Skrivelser. Der eksisterede for længst inden for Tyske Kancelli særlige Kontorer for de udenrigske Sager, adskilte fra den Del af Kancelliet, der behandlede „de tyske Lande“s indre Anliggender. I Bernstorffs Tid vedligeholdtes denne Sondring, og det frembød derfor ingen Vanskelighed straks efter hans Fald i September 1770 at oprette et selvstændigt „Departement for de udenrigske Affairer“, der siden, i 1848, blev til vort nuværende Udenrigsministerium. Tyske Kancelli med dets dobbelte Forretningsomraade stammede fra meget gammel Tid, da det lidt efter lidt var blevet udskilt af det kongelige Kancelli, der laa under Kongens Kansler.²⁾ Efter Enevældens Indførelse og i Griffenfeldts Tid fik Kancelliet i det væsentlige den Form, det havde i Bernstorffs Dage.

Bernstorffs Udenrigspolitik er det centrale i hans Embedsgærning og maa først blive Genstand for vor Fremstilling. Derimod maa hans Styrelse af Hertugdømmernes og Grevskabernes indre Forhold skildres i et senere Afsnit, hvor det kan ske ud fra almindelige Synspunkter og paa Baggrund af en samlet Redegørelse for de nationale Forhold i Staten, der i saa høj Grad øver Indflydelse paa Bernstorffernes Tilværelse i Danmark. Enkelte Sider af Hertugdømmernes Forvaltning vil blive berørt i anden Sammenhæng, men det kan straks siges, at Bernstorffs Virksomhed paa dette Omraade ikke væsentlig nuancerer Indtrykket af hans hele Gærning. For at forstaa hans daglige Arbejde og Omfanget af hans Myndighed bør der forudskikkes en Omtale ogsaa af Forretningsgangen i den udenlandske Afdeling af Tyske Kancelli.

I Tyske Kancellis indenlandske Afdeling behandlede „de

tyske Lande"s Retspleje, Politivæsen og Straffevæsen, den offentlige Orden og Sædelighed, Kommunernes Styrelse og økonomiske Forhold, Medicinalvæsen og hvad der hørte til offentlig Sundhedspleje, saasom Hospitaler og Jordemodervæsen, Fattigforsorg, Brand- og andet Forsikringsvæsen, endelig Kirke- og Undervisningsvæsen.¹⁾ Derimod hørte Finans-, Skatte- og Domænevæsen under Rente-kammeret, Handel, Haandværk og Fabriksvæsen under Kommercekollegiet. Toldvæsenet henlaa en Del Aar under Rente-kammeret, men kom senere under et nyoprettet Regeringskollegium, og noget tilsvarende gjaldt Landvæsen og Landboforhold samt Post- og Samfærdselsvæsen; kun som Medlem af særlig nedsatte Kommissioner fik Tyske Kancellis Oversekretær og andre Embedsmænd med disse Sager at gøre, og alt, hvad der angik Militæret, hørte under de militære Kollegier. Udnævnelse af gejstlige Embedsmænd, Naadessager, der ikke havde med Finansvæsen eller med Militæret at gøre, alle Dispensationer fra gældende Love og Anordninger, Benaadning og alt sligt gik gennem Tyske Kancelli. Derimod laa en Del meget vigtige Embedsudnævnelser, saaledes Amtmændenes, under Rentekammeret, idet Amtmændene oprindeligt først og fremmest havde været betragtet som Skatteopkrævere. Under moderne Forhold vilde næsten alle Undervisnings-, Kirke- og Justitsministeriets Forretninger samt en stor Del af Indenrigsministeriets have ligget under Tyske Kancelli.

Grænsen for Tyske Kancellis Myndighed laa ved Kongeaaen, bortset fra de slesvigske Enklaver, der i gejstlig Henseende hørte til Ribe Stift. Den tilsvarende Myndighed Nord derfor, mellem Kongeaaen og Nordkap, Østersøen og Nordsøen, laa hos Danske Kancelli. Nogen national Skillelinie inden for Tyske Kancelli fandtes ikke trods den statsretlige og nationale Forskel, der var mellem Slesvig og Provinserne Syd for Ejderen. Denne statsretlige Forskel var ikke omtvistet og iagttoges nøje; hvert af de fire Landes særlige Rettigheder og Sædvaner overholdtes efter de bestaaende Love, men i den daglige Administration behandledes i Tyske Kancelli alle Landene som en Enhed. Paa tilsvarende Maade stod Norge, Island, Færøerne, Grønland sammen med Danmark under Danske Kancelli, Rentekammer eller de militære Kollegier etc., men selvfølgelig styredes de efter de for dem gældende, ofte lokalt bestemte Love. Der fandtes inden for Tyske

Kancelli ingen lokal Særdeling; ingen Grænse ved Ejderen saa lidt som ved Elben skilte Hertugdømmernes Administration fra Grevskabernes. Der udstedtes i Regelen intet Reskript for alle fire Landsdele under et, men vel undertiden for baade Slesvig og Holsten sammen saa vel som for hver Landsdel for sig. Den gennemførte administrative Enhed mellem Slesvig og Holsten rummedes inden for en mere omfattende Sammenslutning af alle de fire „tyske Lande“, der sammen med de to Kongeriger laa under den danske Krone.

Den daglige Forretningsgang i Tyske Kancelli var i Bernstorffs Tid for de ikke-gehejme Affærs Vedkommende omtrent saaledes: Alle indkomne Sager saasom Ansøgninger („Suppliker“) fra Embedsmænd og private, Beretninger fra Overretterne (d. e. Regeringskancellierne i Hertugdømmerne), fra Amtmændene og Magistraterne i Byerne, hvilke Skrivelser vel kunde beløbe sig til et Antal af henved fire Tusend om Aaret, aabnedes meget ofte af Oversekretæren personlig, forsynedes af ham med et „presentato“ og Datum og afleveredes til den ældste Kancellisekretær, der bar Titel af Kancelliforvalter; i Aarene 1744—71 var det Anton Fabricius. Han besørgede Indførelsen af korte Ekstrakter af alle indkomne Sager i dertil bestemte Bind, „Supplikprotokollerne“, gav Sagerne til de forskellige Kancellisekretærer og traf Aftale om den foreløbige Behandling. Af disse indkomne Sager blev de „aabenbart frivole“ Ansøgninger, paa hvilke der en eller flere Gange var givet en afslaaende Resolution, straks lagt ad acta, en Skæbne, der dog ogsaa kunde ramme meget vigtige Sager, med hvilke man i Øjeblikket ikke vidste, hvad man skulde foretage sig. Den Betænksomhed og Langsomhed, der var et Særkende for den betydeligste af Tyske Kancellis Embedsmænd i denne Periode, A. G. Carstens, satte sig her ikke sjældent Spor. En Mængde Sager, der idelig kom igen, og hvis Afgørelse var klar efter de bestaaende Love, ekspederedes straks af Kancelliforvalteren, saaledes Ægteskabsdispensationer, Bevillinger til Hjemmevielse, Byggeprivilegier i Altona, hvor særlige Byggesregler gjorde sig gældende, Advokatbestallinger etc.; slige Udfærdigelser forsynedes dog med Oversekretærens Underskrift. Alle „nur ichtens“ vigtige Sager, der skulde undergaa en virkelig Behandling i Kancelliet, blev fordelt mellem de tre Kancellisekre-

tærer; hver indførte en udførlig Ekstrakt af de Sager, han fik til Behandling, i sin „Relationsprotokol“ og forberedte sig til at give et mundtligt Referat deraf i Kancelliets kollegiale Forsamling. Ofte indhentes før den videre Behandling Erklæringer og Oplysninger fra lokale eller andre Myndigheder; undertiden bestemte Kollegiet i Kancellimødet, at saadanne Erklæringer skulde indhentes. I denne „Kancellisession“, der normalt holdtes en Gang om Ugen under Oversekretærens Forsæde, deltog alle Kancelliets faste Embedsmænd, samt en Kreds af „Auscultanter“, som oftest unge adelige Herrer, der skulde sætte sig ind i Kancelliets Forretningsgang, men i Regelen spillede en passiv Rolle ved Møderne. I disse refererede hver af Kancellisekretærene sine Sager; de blev gjort til Genstand for en almindelig Raadslagning, men kun Oversekretæren havde et afgørende Votum. Der var ingen kollegial Afgørelse eller kollegial Indstilling som i de andre Kollegier. Naar Oversekretæren havde hørt de forskellige Meninger, tog han sin Beslutning. Denne fik Udtryk i en Betænkning, der blev formuleret af den Sekretær, der behandlede Sagen. Naar Oversekretæren havde godkendt den, blev den i Regelen indført paa den blanke, venstre Spalte af brækkede Blade, hvor Ekstrakter af vedkommende Sag udfyldte den højre Spalte. Efterhaanden blev disse løse Ark sammenhæftet og indbundet til hele Bøger. I Christian VI's Tid var det almindelig Praksis, at disse Betænkninger blev underskrevet af flere Medlemmer af Kancellisessionen, senere i Frederik V's Dage underskrev i Regelen kun den Kancellisekretær, der førte vedkommende Protokol, og efterhaanden forsvandt Underskrifterne helt.

Disse løse Ark, der efterhaanden blev til hele Protokoller med Kancelliets Betænkninger, blev medtaget i Konseilet og kaldtes derfor fra 1735 indtil Konseilets Omordning i Efteraaret 1770, Konseilsprotokoller.

For Konseilet blev Sagerne paa Grundlag af disse Betænkninger refererede af Kancelliforvalteren. Nogen anden Forestilling fra Kancelliet udfærdigedes i Tiden før 1770 som Regel ikke. I Protokollerne indførtes som oftest Datum for hvert Konseilmøde og Lister over de Gehejmeraader, der havde været til Stede. Konseilets Beslutning indførtes i Protokollen med Approbation, eventuelt med en indskrænkende eller ændrende Bemærk-

ning til Kancellibetænkningen. Efter denne Behandling i Konseilet, hvor Kongen ikke var nærværende, var langt det største Antal Sager færdige til Ekspedition og udfærdigedes efter Konseilets Resolution af Kancelliforvalteren eller i nogle Tilfælde af den Sekretær, der havde behandlet Sagen i Kancelliet. Den endelige Ekspedition underskrevs af Oversekretæren alene ad mandatum regis 3: efter kongelig Bemyndigelse.

Denne Gruppe Sager kom saaledes ikke videre end til Konseilet, der i dette Tilfælde fungerede som vore Dages Ministermøder; en anden Gruppe gik derimod til Kongen, og i Frederik V's Tid blev til Stadighed mange helt ubetydelige Sager forelagt ham til Underskrift. Christian VII gad ikke spille sin Tid herpaa, og ved kongelig Resolution af 25. August 1766 bestemtes det, at en hel Række Sager skulde ekspederes af Kancelliet efter et fast Skema og med Oversekretærens Underskrift. Den unge Konges Arbejdslyst mindskedes yderligere i den følgende Tid, og den 7. Marts 1768 fastslog en ny kongelig Resolution, at fremtidig skulde kun de allervigtigste Sager forelægges Kongen til umiddelbar Afgørelse og Underskrift. Det blev i Særdeleshed alle Naadessager, Avancementer og Bestallinger, Domme vedrørende Liv og Ære, svære Legemsstraffe og deres Formildelse, Forordninger og Reskripter, der indeholdt Lovbestemmelser, alle Privilegier til Kommuner og Lav, i mange Tilfælde til enkelte Personer m. m. Alle de øvrige mindre vigtige Sager skulde ikke længere komme for Kongen, men afgøres af Konseilet og udfærdiges af Oversekretæren. For Kongen forelagde Oversekretæren Sagerne paa Grundlag af Kancellisekretærens Betænkning, og naar den kongelige Resolution var faldet, blev Udfærdigelsen underskrevet af Kongen eller, hvad der i Christian VII's Svaghedstilstand meget ofte blev Tilfældet, af Oversekretæren ad mandatum.¹⁾

Det vil ses, at Oversekretæren paa alle disse Sager havde en meget stor Indflydelse, men de undergik dog næsten alle en virkelig Behandling af Kancelliembedsmændene. Kun om en særlig Gruppe Sager gjaldt dette ikke, nemlig de saakaldte Naadessager (Gnadessachen), saasom Ansøgninger om Embedsbefordringer, Titel, Lønforhøjelse etc. Slige Sager tog nemlig Oversekretæren i Regelen straks, naar de fremkom i Kancelliet, fra de øvrige og behandlede dem alene under Raadførsel med den eller dem

af sine Embedsmænd, som han fandt for godt. Undertiden blev disse Sager derefter overvejet i Konseilet uden Kongens Nærværelse, men forelagdes dog i alle Tilfælde for ham af Oversekretæren i Overværelse af de øvrige Konseilsministre. Efter kongelig Resolution ekspederedes de som de øvrige Sager, der henlaa under Kongens egen Afgørelse.¹⁾

Som her skildret behandledes de saakaldte „innländische Sachen“, men Grænsen mellem Kancelliets to Afdelinger kunde nu og da være noget flydende, idet man var tilbøjelig til at aflaste den udenrigspolitiske Afdeling ved at lægge en Del Sager af mindre Vægtighed, som ikke havde „geheim“ eller „politisk“ Karakter, over til de indrepolitiske Kontorer. Dette gjaldt de saakaldte „ausländische Privatsachen“, Sager angaaende danske Undersaatters Forhold i Udlandet. Medens Korrespondancen med de danske Konsuler og Agenter i Udlandet som Regel laa i den udenrigske Afdeling, foretoges Brevvekslingen med Hamburg, Lübeck og Bremen ofte gennem det indenrigske Kontor i alle de hyppigt forekommende Spørgsmaal, der opstod ved Naboskabet til Hertugdømmerne og Grevskaberne. Det samme gjaldt Korrespondancen med de kongelige Gesandter i Wien og Wetzlar i Sager vedrørende de højeste Rigsretter, Hofretten i Wien og Rigsammerretten i Wetzlar.

Forretningssproget i begge Afdelinger var Tysk, der næsten altid anvendtes i Betænkninger til Kongen baade om udenrigspolitiske og indenrigspolitiske Sager. Kun i den diplomatiske og til Dels i den konsulære Korrespondance brugtes Fransk, men over for underordnede Agenter i Tyskland holdt man sig i Regelen til det tyske Sprog. Dansk forekom rent undtagelsesvis og vistnok udelukkende i Konsulatssager og aldrig fra Bernstorffs Haand; der findes enkelte Eksempler paa, at der paa et dansk Brev fra en Privatmand eller Øvrighed blev svaret paa Dansk med Bernstorffs Underskrift. Til de andre Kollegier skrev man paa Tysk, men modtog ofte Tilskrifter paa Dansk, saaledes altid fra Danske Kancelli og vistnok ogsaa fra Admiralitetet.

Bernstorff havde, som vi har set, stor formel Indflydelse paa de indenlandske Sagers Afgørelse, men medens Kancelliets Embedsmænd dog deltog i en kollegial Behandling af disse, saa var dette ikke Tilfældet ved de „geheime“, udenrigspolitiske Sager.

Det fastholdtes strængt, at de virkelig „auswärtige Staatsgeschäfte“ behandlede for sig af Oversekretæren; den Hjælp, der ydedes ham af Kancelliembedsmændene, var væsentlig af formel Art, og kun i særlige Tilfælde tilkaldtes Folk fra den indrepolitiske Afdeling, som naar A. G. Carstens afgav Betænkning i et af de mange vanskelige Spørgsmaal, der opstod paa Grund af Holstens særlige Stilling. Der er Eksempler paa, at en af Kancelliets ældre Embedsmænd har forsynet indenlandske Sager med Modtagelsespaategning, men der vaagedes nøje over, at udenrigske Sager drøftedes i Konseilet, i hvis Virksomhedsomraade Udenrigspolitikken fra først af havde været det centrale, og underordnede Embedsmænd deltog ikke i disse Forhandlinger. De faa bevarede udførlige Beretninger fra en eller flere Konseilsministre, der endnu er Vidnesbyrd om Konseilets Forhandlinger, drejer sig mest om Udenrigspolitik. Saadanne Betænkninger som Udtryk for det samlede Konseils Mening var altid affattet af Bernstorff og blev undertiden indført i Gehejmeregistraturen. Oversekretæren havde til Pligt at holde Kongen à jour med den diplomatiske Korrespondance; der forelagdes ham flere Gange ugentlig Uddrag af de indgaaede Skrivelser, hvorimod han næppe regelmæssig gennemsaa de enkelte Depecher eller udgaende Noter og Instrukser. Kongens Deltagelse i Udenrigspolitikken fik i Frederik V's Tid sin særlige Karakter ved A. G. Moltkes Indgriben. Medens det er højst tvivlsomt, om Frederik V fulgte Udenrigspolitikens Akter, er det givet, at A. G. Moltke læste dem alle og drøftede alt med Bernstorff. Men da de to Mænd, som allerede skildret, arbejdede sammen i bedste Forstaaelse, indskrænkedes Bernstorffs Indflydelse reelt ikke væsentlig derved.

Bernstorff havde et bredere Grundlag for sin Indflydelse end nogen anden af Ministrene.

Inden for Kollegier som Rentekammer, Kommercekollegium og de militære foregik Afgørelsen kollegialiter; de Deputerede havde formelt lige Indflydelse og underskrev alle Betænkninger, der indgik til Kongen som Frugt af Kollegiernes Afgørelser. I Danske Kancelli savnede Oversekretæren det Plus i Myndighed, som Bernstorff fik ved Udenrigsministerstillingen, og i Danske Kancellis Kollegium sad Mænd af ganske anden Indflydelse og Betydning end i Tyske Kancelli. Selv om Oversekretæren i

Danske Kancelli, naar han som J. L. Holstein var en tilstrækkelig betydelig Personlighed, faktisk var den afgørende, saa havde han dog langt fra den formelle Myndighed som Bernstorff. Oversekretæren i Tyske Kancelli betragtedes som en eneraadende Chef. „Han stod for alt, paraferede og undertegnede alt alene“¹⁾ og havde, indtil det Øjeblik, da alle nogenlunde vigtige Sager kom i Konseilet, det afgørende Votum. Med andre Ord: Bernstorffs Myndighed havde ingen formel Begrænsning inden for Kancelliet. Hvad han forelagde i Konseilet eller for Kongen, var Udtryk for hans og ingen andens Vilje. For saa vidt hans Kolleger i Konseilet eller Moltke ikke under de endelige Afgørelser paavirkede hans Beslutninger, hviler derfor Æren og Ansaret for hans Virksomhed helt paa ham. Dette gjaldt i hele Frederik V's Tid og for Hertugdømmernes Sager med faa Undtagelser lige til hans Afgang 1770.

Selvfølgelig havde dog Embedsmændene i det Tyske Kancelli efter deres Personligheds Vægt, deres Erfaring og Dygtighed Anledning til at gøre deres Mening gældende over for en saa saglig interesseret og lydhør Mand som Bernstorff.

Ved Bernstorffs Embedstiltrædelse 1. Oktober 1751 var der blandt Tyske Kancellis faste Embedsmænd fire, der var fødte i Kongeriget, to Holstenere og to indvandrede Tyskere. Anton Fabricius's Fødested er uvist; han var enten Holstener eller indvandret fra Tyskland. Af alle de ni var kun een Adelsmand, dansk Adelsmand. I Tiden 1751—1770 blev i alt atten Embedsmænd fast ansatte for kortere eller længere Tid. Blandt disse var fire fødte i Kongeriget, een Normand og een rimeligvis tysk Flensborger; tre var Holstenere, otte indvandrede Tyskere, een Franskmand. Hertil kommer een, hvis Afstamning ikke kendes, men som rimeligvis var Holstener. Af de atten var fem Adelsmænd, deraf to Holstenere og tre indvandrede; Resten var borgerlige.

Tages alle de Embedsmænd, der i hele Perioden gjorde Tjeneste i Tyske Kancelli under et, staar femten i Rigerne fødte over for tretten Udlændinge. Tyske Kancelli administreres saaledes efter Tallet omtrent halvt af indfødte, halvt af indvandrede.

Vejr man de paagældende Embedsmænds Indflydelse i Stedet for at tælle, holder de to Grupper hinanden nogenlunde i

Skak. De mest indflydelsesrige Embedsmænd i Bernstorffs Periode var Kancellisekretæren Anton Fabricius, der var tysk, rimeligvis Holstener, Adolf Gotthard Carstens og Chr. Ludv. Schütz, der begge var fødte i Kongeriget, Chr. Ludvig Stemmann og Marx Johan Ehlers, der var Holstenere, endelig Wasserschlebe og Temler, der var indvandrede Tyskere.

Et egentlig *dansk* nationalt Element fandtes i Bernstorffs Tid ikke blandt Kancelliets Embedsmænd; fra 1766 sad kun en dansk dannet og nationalt bevidst ung Mand, Peter Chr. Schumacher (f. 1743) i Kancelliet, men naaede i de fire Aar kun at spille en ringe Rolle der. Blandt de andre i Kongeriget fødte Embedsmænd var der en fremragende Mand, A. G. Carstens, men han var Søn af en indvandret Fader, og gennem sin Dannelse havde han, trods sin store Interesse for Danmarks Historie, og skønt han beherskede det danske Sprog fuldkommen, et helt tysk Aandspræg. Schütz var helt dansk, men lidet betydelig. Der var saaledes intet Grundlag for et bevidst dansk nationalt Synspunkt over for de tyske Provinsers Styrelse, om et saadant for øvrigt havde kunnet været tænkeligt efter Tidens Forhold.

Paa den anden Side rummede Hertugdømmernes Styrelse ej heller noget *holstensk* Element; der fandtes ingen Personlighed, der var sig sin Tyskhed bevidst som specielt betinget af et snævrere Fædreland Holsten eller Slesvig-Holsten. Af det udpræget holstenske Element, der faa Tiaar efter kom til at spille en fremtrædende Rolle i den danske Stats nationale Udvikling, var der i Bernstorffs Tid intet Spor i Tyske Kancelli. Den eneste Mand, der kunde have haft Forudsætninger for der at repræsentere en vis „Holstenismus“, var Chr. Ludv. Stemmann, men hans fremadstræbende Ærgerrighed førte ham, da den nationale Modsætning i Christian VII's Tid begyndte at gøre sig gældende, i dansk Retning.

Det daglige Arbejde i Tyske Kancelli synes før Bernstorffs Tid at have været i god Gænge, og indgribende Forandringer skete der ikke under ham.

Det almindelige Indtryk af den daglige Virksomhed i *Kancelliets indenlandske* Afdeling er, at der blev arbejdet meget samvittighedsfuldt; de gode Sider ved den danske kollegiale Styrelse, en omhyggelig, fordomsfri Prøvelse af alle saglige og personlige

Spørgsmaal, stor Retfærdighedssans og Vilje til ikke at gøre Uskel mod nogen, genfindes her, men kraftigt Initiativ spores ikke, i Modsætning til Bernstorffs udenlandske Kontorer og de Afdelinger af Kommercekollegiet, hvor han var særlig raadende.

Dette havde baade saglige og personlige Aarsager. I første Henseende virkede ikke blot det almindelige kollegiale System hæmmende, men ogsaa det, at Størstedelen af Hertugdømmernes indre Anliggender skulde passere lange og bugtede Veje gennem lokale Instanser. Statholderposten i Hertugdømmerne beklædtes fra 1731 til 1762 af en Broder til Christian VI's Dronning, Markgreve Frederik Ernst af Brandenburg-Culmbach, dernæst fra 1762 til 1768 af Dehn, da denne var udtraadt af Konseilet; derefter af den unge Prins Carl af Hessen, da han havde udspillet sin Rolle i Christian VII's Nærhed. Denne Post havde kun formel Betydning, men virkede altid forsinkende. Langt mere reel Indflydelse havde Landsregeringerne — Overretterne — paa Gøtting og i Glückstadt, der skulde afgive Erklæringer i en Mængde Sager. I gejstlige Anliggender skulde tillige Overkonsistoriet og Generalsuperintendenten for Hertugdømmerne høres. Hertil kom Amtmændene, gennem hvis Kontorer et overordentlig stort Antal af Sagerne passerede. Den alsidige Prøvelse havde sine gode Sider, men naar der i Kancelliet ikke var en fast Haand, gjorde Langsomheden og Omsvøbene, Systemets Svagheder, sig stærkt gældende, hindrede en hurtig Forretningsgang og resolut Fremskridt.

Medens Bernstorffs aktive og livlige Personlighed satte sit Præg paa Kancelliets udenlandske Afdeling og ikke fandt nogen betydelig Modvægt der, saa forefandt han i det indenlandske Kontor i 1751 en Mand, hvis Autoritet allerede den Gang var stor, men i Aarenes Løb yderligere voksede, saa Hertugdømmernes Styrelse væsentlig kom til at hvile paa ham. Det var Adolf Gotthard Carstens. Hans hele Stilling inden for den bernstorffske Kreds skal andetsteds belyses; her skal omtales hans Embedsgæring i Tyske Kancelli.¹⁾

A. G. Carstens er vel den Personlighed, der ved det attende Aarhundredes Midte inden for Regeringskredsen i København mest harmonisk forener de dansk-tyske Elementer. Han nedstammede fra en gammel lybsk Slægt; hans Fader, N. G. Car-

stens (1678—1748) var indvandret som Kammersekretær hos Frederik V's Broder, Prins Carl, og blev efter dennes Død Medlem af den gottorpske Overret og siden Landfoged i Bredsted. Moderen tilhørte den gammelholstenske Embedsfamilie von Johnn og var Datter af en Vicekansler ved Regeringen i Glückstadt. Carstens fødtes i 1713 i København, sammesteds som to andre Brødre, der ogsaa indtraadte i dansk Statstjeneste. Han nød en omhyggelig Opdragelse og lagde i Skolen Grunden for en omfattende klassisk og sproglig Dannelse, som han 1731—1735 udviklede ved Universiteterne i Jena og Halle. Han blev en ypperlig Latiner, talte Sproget og skrev det, ogsaa i Vers; han kunde Engelsk, skrev korrekt Fransk og udmærket Tysk, der, naar han brugte det i Kancelliet, var mindre stift end Datidens almindelige tyske Kancellisprog, langt friere end Bernstorffernes. Endvidere beherskede han Dansk til Fuldkommenhed, ogsaa i bunden Stil, som var han af ren dansk Slægt. Hans Studium var Jura, men han dyrkede ogsaa Filosofi og Matematik ved Universiteterne, og fra sin tidligste Ungdom interesserede han sig for Historie og for de skønne Videnskaber. Han lod 1751 trykke en filosofisk Afhandling om de nye Beviser for Sjælens Udødelighed; siden udgav han latinske Digte, danske Digte og danske Afhandlinger om æstetisk-kritiske Spørgsmaal; historiske Undersøgelser optog en stor Del af hans Fritid. Efter Afslutningen af sine Universitetsstudier opholdt han sig nogle Aar i Holsten hos nogle Slægtninge, der var Embedsmænd, og her fik han praktisk Indsigt i Hertugdømmernes udviklede Administration. I 1738 traadte han ind i Tyske Kancelli, hvor han til sin Død 1795 havde sin Livsgærning, og hvor han jævnt skred frem til de højeste Stillinger. 1740 blev han Sekretær, og denne Stilling beklædte han, fra 1749 med Kancelliraadstitel, da Bernstorff blev Oversekretær. Han arbejdede til daglig kun i den Del af Kancelliet, der havde med de indre Sager at gøre; med udenrigspolitiske Spørgsmaal fik han kun Berøring, naar han gav Raad eller Betænkning om Spørgsmaal, der berørte tysk Stats- eller Privatret og Holstens Forhold til det tyske Rige. Under Indtryk af hvor lidet dyrket dette Omraade var i København, satte han sig grundigt ind deri og blev fra nu af til sin Død den egentlige Ekspert i disse Sager. Næppe een Sag, der strejfede dette Omraade, blev i Bernstorff-

fernes Tid behandlet uden om ham, og selv om J. H. E. Bernstorff ved sin Uddannelse og fra sine Diplomataar i Riget var vel hjemme i tyske Forhold, lod han, saa vidt det ses, altid Carstens bearbejde disse Sager. Carstens fordybede sig med Forkærlighed i Hertugdømmernes brogede Historie og lod trykke historiske og retshistoriske Smaaafhandlinger. En Mængde Undersøgelser fra hans Haand gemmes i Kancelliets utrykte Akter. Traditionen gik fra ham i Arv til de Embedsmænd i Kancelliet, der, da den nationale Brydningstid kom, til Danmarks Skade alene vidste Besked.

Da Bernstorff kom til København, var Carstens's Autoritet allerede grundfæstet ved hans Kundskabsfylde og Flid, hans aldrig svigtende Hukommelse og hans ømfindtlige Samvittighedsfuldhed. Ingen havde i Kancelliet tilnærmelsesvis den Betydning som han. Af de andre Sekretærer, der var ældre end han, synes Anton Fabricius, der sad i Kancelliet fra 1735 til 1771, ikke at have været noget særdeles. I Bernstorffs Tid indtraadte vel 1754 en ny Kraft, Christian Ludvig Stemann, der med stor Interesse satte sig ind i Hertugdømmernes Sager, men han var sytten Aar yngre, og selv om han var ærgerrig og meget arbejdsdygtig, fik han ikke større Autoritet i Frederik V's Tid. I 1774 brugte Andreas Peter Bernstorff, der den Gang var Kancelliets Chef, det Udtryk om Carstens's Virksomhed, at „han hjalp ham med alt og aflagde Beretning til ham om alt“;¹⁾ det samme kunde den ældre Bernstorff ogsaa have sagt, thi Carstens erhvervede sig hurtig og fuldtud sin Chefs Tillid. Da han afsluttede sin seksoghalvtreds-sindstyveaarige Embedsgæring, lød det om ham, at han næppe nogen Sinde havde haft nogen Fjende, og at alle nærede den største Respekt og Sympati for ham; dette gjaldt ogsaa, da han stod i sin fulde Manddomskraft. Af Bernstorff og hans Kreds hører vi kun Lovord. Han er for Bernstorff en „homme de mérite“, som han ikke paa nogen Maade vilde volde Sorg; A. G. Moltke roser hans Retsind og Visdom, Ditlev Reventlou omtaler ham som en af de forstandigste og hæderligste Mænd i Danmark. I Struenseetiden stod Carstens for Bernstorfferne som den, der har bevaret sig ren midt i Korruptionen. Da A. P. Bernstorff 1773 bliver hans Chef i Tyske Kancelli, udtaler han den stærkeste Ros over hans Dygtighed og ædle Karakter. Carstens havde som

nævnt to Brødre, hvoraf den ene, Frederik Carstens var Kommitteret (Kontorchef) i Rentekammeret, og den anden Kancelliraad i Overretten i Gottorp. A. P. Bernstorff sagde engang, at disse tre højst agtværdige Brødre var et rent Særsyn; paa engang udmærkede de sig alle i deres Embedsstillinger og indehavde „deres Herrers Venskab, deres Venners Agtelse og Almenhedens Tillid“. Bernstorfferne følte sig trygge, saa længe Carstens sad i Kancelliet.

Dog var de ikke blinde for Carstens's Mangler. Hans Samvittighedsfuldhed kunde grænse til Pedanteri, hans Betænksomhed og langsommelige Overvejelser bærer en væsentlig Del af Ansvar for Kancelliets sendrægtige Forretningsgang. I 1778 sagde A. P. Bernstorff, at disse Egenskaber hos Carstens i Forbindelse med hans svagelige Helbred hindrede en hurtigere Forretningsgang; denne Dom bestyrkes af den kyndige Skildring af Carstens's Livsgærning, som en nærstaaende, mangeaarig Kollega gav efter hans Død. Carstens har utvivlsomt allerede i Frederik V's Tid virket hæmmende i Kancelliet. Han var mod alle mere indgribende eller omfattende Forandringer; naar han havde prøvet et Reformforslag, syntes han altid, at Vanskelighederne var for store, og trods den Beskedenhed og Sagtmodighed, med hvilken han fremsatte sine Indvendinger, var hans Sagkundskab og Autoritet saa stor, at han „afværgede mangan overilet Forandring og hindrede, at man ubetænksomt huggede Knuden over i Stedet for at løse den.“¹⁾ Bernstorffs rige Initiativ kom ikke til at gøre sig gældende i Hertugdømmernes Styrelse, og den yngre Kraft, Christian Ludvig Stemann, der efter et Par Aars Volontørtjeneste 1754 blev Sekretær i Kancelliet, formaaede endnu ikke at gøre sig meget stærkt gældende, skønt han hurtig blev meget brugt og med levende Interesse satte sig ind i alle Hertugdømmernes Sager. I 1768 maatte han paa Grund af særlige Forhold forlade Kancelliet og gaa over i Finansstyrelsen, men det var med stor Ulyst og væsentlig for at opnaa en større Gageforhøjelse, og han vendte ogsaa hurtigt tilbage.²⁾

I Kancelliets Akter støder man uafsladelig paa Carstens's og Stemmanns Haandskrift, og det formelle Udtryk for deres omfattende Deltagelse i Arbejdet er, at de i den overvejende Del af Bernstorffs Tid førte Konseilsprotokollerne. Carstens førte sin

Protokol fra før 1750 næsten uafbrudt til 1770. Stemann begyndte at føre en Konseilsprotokol i 1758, tre Aar efter sin Indtrædelse, og vedblev dermed til 1768. De andre Sekretærer førte kun Protokoller i kortere Tid; Ehlers fra 1751—57, da han gik over til at behandle de udenlandske Sager, Ferber fra 1756—57 og Christian Ludvig Schütz fra 1765—1770, efter at han tidligere, i alt Fald for en Del, havde arbejdet i den udenlandske Afdeling. Carstens og Stemann forberedte alle vigtige Sager og forelagde dem i Kancellisessionen og Konseilet. Carstens behandlede de teoretisk-juridiske Spørgsmaal, medens Stemann tog sig af den daglige Administration. Tyske Kancelli var det højeste Justitskollegium, og Justitsforvaltningen paahvilede i Særdeleshed Carstens, hvis Lovkundskab, Humanitet og Retfærdighed gjorde sig gældende i stort og i smaat. Han udarbejdede alle Forslag til nye Love og Anordninger og var saare omhyggelig ved Affattelsen af de enkelte Bestemmelser, men ængstelig over for principielle Reforme. Det hævdes, at det var hans Skyld, at der ikke blev gjort Forsøg paa at tilvejebringe en fuldstændig ny Lovbog for Hertugdømmerne, hvortil der i høj Grad trængtes.¹⁾

Bernstorffs Rettelser i de to Mænds Koncepter viser, at han ikke har staaet passiv og uden Kritik, men der kendes ikke en eneste Sag, hvor han har taget betydningsfuldt Initiativ eller foranlediget Overgang til andre Veje end dem, som Stemann og Carstens foreslog. De bevarede Akters Vidnesbyrd er dog ikke helt afgørende; de ledende Principper kan være fastslaaet ved mundtlig Forhandling.

Vi har allerede antydnet, at der ved den indre Administration gjorde sig ikke ringe Indflydelse gældende fra de lokale Embedsmænd. Skønt vort Kendskab til Tyske Kancellis Akter endnu er mangelfuldt, tør det siges, at de Reformforsøg, der fandt Sted, ikke sjældent fremkaldtes ved Initiativ af de lokale Myndigheder i Tilknytning til foreliggende Sager, medens Kancelliet næppe hyppigt gjorde almindelige Principper gældende. Vi møder saadant Initiativ fra flere Amtmænd, der var ivrigt interesserede saa vel i deres Amters som Provinsernes Tarv, saaledes fra Chr. Detlef Holstein, Amtmand i Flensborg fra 1728 til 1760, fra Bernhard Hartvig v. Plessen, Amtmand i Gottorp Amt fra 1746 til 1767, og fra Ulrik Adolf Holstein, der sad i Tønder Amt fra

1767—1771. Man har Indtryk af, at baade Overretternes Betænkninger og Generalsuperintendentens Indstillinger gav Stødet til vigtige Reformarbejder, f. Eks. vedrørende Skolevæsen, Landboforhold. Det bør i denne Forbindelse erindres, at Tyske Kancelli ikke besatte Amtmandsembederne; det skete gennem Rente-kammeret. Udnævnelsen til disse høje Embeder beroede efter hele Enevældens Karakter i høj Grad paa Kongens Forholdtillid, men i Frederik V's Tid er det rimeligt, at Konseilets Gehejmeraader gennem A. G. Moltke talte et Ord med. Men selv om Bernstorff ad denne Vej har kunnet gøre sin Indflydelse gældende, har denne dog været mindre, end hvis Indstillingen var sket fra Tyske Kancelli. Ved Besættelsen af andre vigtige Embeder, som Overretterne i Gottorp og Glückstadt og Generalsuperintendentens, der dog kun skiftede een Gang i Bernstorffs Tid, blev, saa vidt det kan skønnes, hans Ønsker ikke krydset af nogen.

En blandt Bernstorffs Medhjælpere i Tyske Kancelli fortjener Omtale for sig; thi af alle stod Joachim Wasserschlebe sin Chef nærmest. Hvad han betød for det bernstorffske Hjem og paa vigtige Omraader for Livet i København, vil der siden blive Anledning til at nævne. Hans Stilling i og uden for Kontorerne var saadan, at han af Samtid og Eftertid ofte er blevet betegnet som Bernstorffs Privatsekretær, uagtet han aldrig formelt beklædte denne Stilling. Han var imidlertid mere; han var Bernstorffs og hele den bernstorffske Families Ven og Hjælper, deres uundværlige Faktotum i gode og onde Dage.

Da Bernstorff usikker over sin Skæbne forlod Paris, tænkte han paa sin Legationssekretærs Fremtid.¹⁾ I de 6 Aar, de havde levet sammen, var de blevet knyttet nøje til hinanden; Wasserschlebe kunde ikke forsones sig med Tanken om at skulle have en ny Chef, og Bernstorff kunde vanskelig undvære den kundskabsrige og brave Mand, der ikke blot havde været hans Sekretær ved Legationsforretningerne, men havde delt alle hans Interesser med ham. Wasserschlebe ønskede ikke at blive længere i Paris, hvor kær end Byen var blevet ham ved hans nittenaarige Ophold; hans økonomiske Forhold var daarlige; han havde som borgerlig Legationssekretær ingen Udsigt til Avancement i Karrieren eller til betydelig Gageforhøjelse, og han frygtede, at hans Gæld skulde vokse, da han næppe kunde indskrænke de Udgifter, som hans

hyggelige Ungkarleliv med Kunstnerkredsen i Paris og hans Samler-interesser havde vænnet ham til. Han ønskede derfor at komme til Danmark. Hvis Bernstorff blev Statsminister, vilde han helst have et Embede i København under ham; hvis Bernstorff ombyttede Paris med et andet Gesandtskab, ønskede Wasserschlebe at trække sig tilbage til en Plads i en af de „tyske Provinser“, f. Eks. som Amtsforvalter eller lignende, hvor han kunde „tjene Kongen og eksistere med en Smule Ære og i en Smule Velvære“.¹) Spørgs-maalet om Fremtiden blev ofte berørt i hans og Bernstorffs Brevveksling, og straks, da det i April 1751 blev fastslaaet, at Bernstorff blev i Danmark, skrev han til Wasserschlebe, at han vilde foranledige ham hjemkaldt og ansat i Tyske Kancelli.²) Wasserschlebe modtog Kaldelsen med Glæde og var Bernstorff taknemmelig for de Vilkaar, han skaffede ham, men mest fordi han „skulde være og arbejde under Bernstorffs Ordre“ og sysselsættes i Tyske Kancelli med Arbejder, som han var vant til, medens han nu i en Snes Aar knap havde beskæftiget sig med civile eller juridiske Sager, som han vel ogsaa vilde have haft Møje med at sætte sig ind i.

Ved Nytaarstid 1752 blev Wasserschlebe udnævnt til Justitsraad og fra 8. Maj 1752 til Sekretær i Tyske Kancelli. Her blev han i tyve Aar Bernstorffs nærmeste Medarbejder.³) Han hjalp ham med Udfærdigelsen af den franske Korrespondance om „ikke gehejme“ Sager, især konsulære Anliggender, og specielt hvad der „angik Frankrig, Spanien, Italien, Konstantinopel, hele Levanten og de barbariske Regeringer, overhovedet med alt, hvad der vedrørte Kommercium og Navigation“. I alt, hvad der angik Handel, Fabriksvæsen og Skibsfart, var Wasserschlebe Eksperten, til hvem Bernstorff støttede sig, og som gik ham til Haande, hvad enten de enkelte Sager sorterede under Tyske Kancelli eller under Kommercekollegiet, i hvilket Wasserschlebe dog ingen Sinde blev ansat. Derimod fik han tjenstlig Berøring med dette Kollegium, da han for ret at kunne beskæftige sig med Manufakturerne 1. Juni 1753 blev udnævnt til Direktør for det almindelige Varemagasin (Fabriksmagasinet), der sorterede under Kommercekollegiet og var blevet stiftet under Christian VI for at fremme Afsætningen fra de mange Fabrikker, som den danske Regering kaldte til Live eller understøttede. Wasserschlebes Kendskab til den vest-

Jean Louis Tocqué pinx.

JOACHIM WASSERSCHLEBE
(1709–1787).

Charlottenborg.

europæiske Handel og Industri, hans Interesse og Smag for Kunst og Kunsthaandværk, hans personlige Forbindelser med nederlandske, franske, schweiziske og italienske Handelsmænd, Kunstnere og Haandværkere gjorde ham skikkert til at arbejde for den Udvikling af dansk Værkflid og Handel, som laa Bernstorff saa stærkt paa Sinde. I 1760 forenede Wasserschlebe med de to nævnte Stillingen Posten som Kommitteret i det vestindiske-guineiske Rentesamt Generaltoldkammerkollegium, der oprettedes ved, at der af Rentekammeret udskiltes alle Sager vedrørende dansk Vestindien og dansk Guinea, et Omraade, der nøje var sammenknyttet med den øvrige danske Handel. Her var Andreas Peter Bernstorff blevet Deputeret og altsaa Wasserschlebes Chef, men i 1768 rykkede Wasserschlebe op ved Siden af ham, idet det 1760 oprettede Kollegium ved en ny Omlægning af Forretningerne forenedes med Kommercekollegiet til et Generaltoldkammer og Kommercekollegium. Her var Wasserschlebe fra 12. Februar 1768 anden Deputeret, indtil han 6. Oktober 1770 blev afskediget af Struensee.

I de tyve Aar fra 1752 til 1772 var Wasserschlebe kun en enkelt Gang uden for Rigets Grænser paa en Embedsrejse til Frankrig i 1757, men ellers forlod han kun København, naar han skulde ledsage Hoffet og Bernstorff paa Rejser til Hertugdømmerne. Helst blev han hjemme og bad mindelig for sig, naar han blev udkommanderet; han vilde hellere hjemmefra afgive detaljerede Rapporter til sin fraværende Chef. Det var en stor Sjældenhed, naar han som i 1762 gav efter for Venners Anmodning og tog en Tur paa Landet, til Bregentved, til Gaunø eller til Ledborg. Daglig gik han ind til mundtlige Konferencer i Bernstorffs Kontor i den røde Bygning. De bevarede Akter i Tyske Kancelli, de vestindisk-guineiske Sager i Kommercekollegiets Arkiver og alle Aktpakker der vedrørende Kommerciens og Manufakturernes, endelig de bevarede Brudstykker af hans egen og Bernstorffernes private Korrespondance viser, at han var Bernstorffs højre Haand og samtidig vel anskrevet i den hele Kreds. Han var stadig ude efter nye Oplysninger, skrev Notitser og Beretninger, forhandlede med Myndigheder og Privatpersoner i Indland og Udland paa Bernstorffs Vegne. Til ham skrev mange af Bernstorffs underordnede og bad ham understøtte deres Ønsker eller Klager hos Excellencen.

For de unge Adelsmænd i Karrieren var han en faderlig Ven og Raadgiver og maatte ofte yde dem pekuniær Støtte af sin egen Lomme eller fra københavnske Pengemænd, om det kneb. Ind ad hans Dør gik en Strøm af Projektmagere, der af sig selv eller efter Regeringens Opfordring mødte op med Projekter om store eller smaa Foretagender. Wasserschlebes godmodige Taalmod svigtede aldrig. Han hørte paa dem alle og røgtede det besværlige Hverv at være Mellemand hos Bernstorff og Moltke for alle disse ofte højst tvivlsomme Personer, hvis væsentlige Hensigt som Regel var at presse de flest mulige Penge ud af Statskassen. Snart var han paa Farten for at se paa nye Fabriksanlæg, afgive Skøn om Vareprøver eller stifte Fred mellem de udenlandske Fabrikanter og deres Arbejdere; han maatte revidere Regnskaber og gøre Forestillinger om Forskud, Laan eller „dons gratuits“. Han maatte berolige paatrængende Kreditorer og tilskrive trøstesløse Koner eller Slægtninge i Udlandet, der forespurgte om, hvad der var blevet af denne eller hin Slægtning, der havde rystet Hjemlandets Støv af sine Fødder og var draget til Danmark. Han maatte mægle i mange af de tvivlsomme Affærer, hvori adskillige fremmede Fabrikanter og Forretningsmænd kom op i København, og undertiden kæmpe haardt for at fri dem fra Gælds-fængslet eller fra Politiet. Ofte maatte han nægte sig hjemme, ja, flygte ud paa Landet for at undgaa disse tvivlsomme Personers Overhæng. Bernstorffs Overbærenhed genfindes i forøget Maalestok hos Wasserschlebe og en tilsvarende Mangel paa Menneskekundskab. „Den brave Wasserschlebes“ godmodige Kritikløshed har bidraget sit til det ringe Resultat af Bernstorffs Virksomhed for Manufakturernes Opkomst, som vi siden vil faa Lejlighed til at iagttage. Thi selv om Wasserschlebe ikke var en saa kraftig eller overlegen Personlighed, at hans Meninger virkede bestemmende, saa tog Bernstorff stedse meget Hensyn til hans Oplysninger og Raad.

Bernstorffs personlige Indsats i Hertugdømmernes Styrelse var meget mindre betydningsfuld end i Udenrigsstyrelsen. I den indenrigske Afdeling kunde Mænd som A. G. Carstens og Chr. Ludvig Stemann øve Indflydelse i vigtige Sager og paatrykke Arbejdet deres Præg; i den udenrigske Afdeling havde ingen af Embedsmændene Del i Ledelsen. De var Haandlangere og intet

mere. Dette gjaldt Anton Fabricius, Joachim Gustaf Klinggraff og Marx Johan Ehlers, og det gjaldt Christian Friedrich Temler, hvis ypperlige Haandskrift genfindes i en Mængde vigtige Ekspeditioner; han var optaget i den bernstorffske Huskreds. Joachim Wasserschlebe betød meget ved sit nøje Samarbejde med Bernstorff; han benyttedes af denne i alle Handels- og Søfartsspørgsmaal, og han samlede og ordnede Materiale om sligt og skrev ikke faa Koncepter, men politisk Indflydelse havde han ikke. A. P. Bernstorffs Arbejde med udenrigspolitiske Sager faldt i hans første Læreaar; han oplærtes af sin Onkel i storpolitiske Sager, blev sat ind i Forhandlingerne med Rusland, England og Frankrig om det gottorpske Spørgsmaal og orienteredes i Handelspolitik, men før han kunde vinde Erfaring og Modenhed, blev han draget over til Finansstyrelsen. De betydeligere Mænd, der fra Auscultanttjeneste gik ud som danske Diplomater i Bernstorffs Tid, havde alle været for kort i Tyske Kancelli til, at de kunde have faaet nogen som helst Indflydelse.

Bernstorffs Arbejdsmetode i Udenrigsministeriet var i øvrigt saadan, at den kun gav ringe Plads for andres Initiativ.

Vi har Udtalelser herom baade fra Wasserschlebe, der var hans nærmeste Medarbejder fra 1744 til 1770, og fra den intelligente Helfferich Peter Sturz, der i Aarene 1765—1770 gjorde Sekretærtjeneste hos ham. De vidner begge, at han kun overlod meget lidt til sine underordnede. Han skrev selv Udkast til de vigtigste Aktstykker, læste selv alle indgaaende Skrivelser og forlangte intet „Uddrag, der vel formindsker Besværligheden ved Læsningen, men ogsaa forandrer Tankegangen i Beretningerne“.¹⁾

Den, der gennemgaar det udenrigske Departements Sager, finder disse Udtalelser bekræftet; Bernstorffs personlige Virksomhed spores overalt, fra han i September 1751 efter sin Hjemkomst fra Tysklandsrejsen overtog sin Gærning, og indtil han den 15. September 1770 fik sin Afsked.²⁾ I denne Tid forsømte han kun meget sjældent det daglige regelmæssige Arbejde. Et Par Gange var han i længere Tid syg; fire Gange besøgte han i et Par Sommermaaneder sine Godser og sin Slægt i Hannover og Mecklenburg, tre Gange var han sammen med Kongen nogle Uger i Hertugdømmerne, og endelig i 1768 fra Juni Maaned paa den

store Udenlandsrejse med Christian VII. Nogle faa Gange drog et Par Dages Besøg paa Bregentved eller som i 1752 et Par Ugers Tur rundt i Sælland i Kongens Følge ham bort fra København, men ellers kan vi Dag for Dag følge hans Arbejde i Tyske Kancelli og se, at det har et Omfang, der overgaar alle tidligere Oversekretærers og siden alene blev naaet af A. P. Bernstorff. Kun Peter Vedel, Bernstorffs første Biograf, har vel fra 1858 til 1899 som Direktør i Udenrigsministeriet udført et Arbejde, der i nogen Grad kan nævnes ved Siden af Bernstorffernes. De udenrigske Sager var Midtpunktet for Bernstorffs Gærning; det allermeste af, hvad han ellers havde at gøre, havde Tilknytning hertil, men alene dets daglige Besørgelse har krævet et uhyre skriftligt Arbejde; det drejer sig Maaned efter Maaned om Hundreder af udførlige Skrivelser, som Bernstorff har forberedt og konciperet, og dertil et mangedobbelt Antal af helt og halvt private Breve, der var flydt fra hans Pen. Enhver, der skrev til ham, var sikker paa Svar, og kun nødig svarede han paa et Privatbrev ved en andens Haand.

Samtiden forbausedes over, at Bernstorff kunde overkomme dette, end sige alt det øvrige skriftlige Arbejde, der paahvilede ham; hans Parisvenner bebrejdede ham hans uovervindelige Uvilje imod at lette sit skriftlige Arbejde ved at bruge Sekretær eller diktere Brevene.¹⁾ Wasserschlebe peger paa hans ypperlige Hukommelse og hurtige, klare Tankegang, der lod ham overkomme det utrolige.²⁾ Han arbejdede ofte med flere Skrivelser paa en Gang og skrev dem, eftersom Blækket blev tørt, paa de forskellige Blade. Han kunde lægge Pennen fra sig, tage fat paa en Bog eller andet Arbejde og saa fortsætte, som om der intet Ophold havde været. Man forstaar dette, naar man hører, at Bernstorff helst udtænkte sine Skrivelser Ord for Ord, før han nedskrev dem. De gør Indtryk deraf, klare og helstøbte som de er. „Depechen er færdig, det gælder kun om at skrive den“, saadan var det, siger Wasserschlebe; „man saa ham ofte tøve og vægre sig ved at bruge det Ord, som først frembød sig for Tanken, idet han vidste, at han vilde faa Brug for det et andet Sted i Depechen. Jeg har ofte, naar han havde travlt, set ham skrive og lukke sine Breve og for at bevare en Kopi først nedskrive denne efter Kurerens Afgang, uden at der var et Ords Forskel.“

Denne Arbejdslethed gjorde det muligt for Bernstorff at faa saa meget ud af sine Dage og Aar.

Han aabnede næsten alle Skrivelser, der indgik til det udenrigske Departement; ikke blot paa Skrivelser af politisk Indhold eller af særlig Vigtighed, men paa næsten alle Skriftstykker træffer man med hans karakteristiske Skrift *pr.*, det er *pris* (modtaget), og Datum. Naar Skriften ikke er hans, kan man stedse konstatere Sygdom eller Bortrejse; om det var muligt, blev den diplomatiske Post eftersendt, naar han f. Eks. var i Kongens Følge. Ved Behandlingen af alle Sager kan Bernstorffs personlige Arbejde fastslaas; i mange Tilfælde ligger Akterne endnu, som han har ordnet dem, i Læg med hans egen Paaskrift, som havde han for en kort Stund lagt dem fra sig. Som oftest findes hans egenhændige Koncept til alle Betænkninger, Instrukser og Noter, undertiden i flere Omskrivninger. Man finder vel nu og da Udkast eller Forarbejder til enkelte Sider af en Sag af andre, f. Eks. af A. G. Carstens, naar det gælder Spørgsmaal, der strejfer tysk Ret, af Wasserschlebe vedrørende Handels- og Fabrikssager, af Ehlers vedrørende Personalialia, Lønningssager eller lignende, men Bernstorff indarbejder saa selv dette Materiale i den endelige Koncept. I de faa Tilfælde, hvor en af Embedsmændene har udarbejdet Koncepten, fejler det sjældent, at den er forsynet med Rettelser af Bernstorff.

Bernstorff beskæftigede sig ikke alene med de diplomatiske eller større Sager; han satte sig ind i alt og skrev i en Mængde Sager, hvor man synes, at han kunde have ladet andre gøre Arbejdet for sig. Han konciperede Betænkninger til Konseilet, Instrukser og Noter til Gesandter og Konsuler; han behandlede den europæiske Storpolitik, Statslaan og Toldspørgsmaal, Handelstraktater og Priseanliggende, Ind- og Udførselssager vedrørende norsk Fisk eller jyske Heste, Korn eller Luksusvarer; han skrev om Udlevering af Deserter, om Tilvejebringelse af sjældne Planter og Havesager, om Kunstgenstande og Portrætter, om Arvesager og om unge Danskes Anbringelse ved fremmede Veterinærskoler; han tog sig af den Mængde personlige Anliggende, der daglig flød ind i Kancelliet. Han fulgte nøje sit Gesandtkorps eller sin konsulære Stab, vaagede over hver enkelts Ve og Vel og søgte

i smaat og stort at vise Velvilje og Billighed (équité), et Ord han ofte brugte.

Det Slør, som det kollegiale Embedssystem paa saa mange Omraader kaster over Datidens Styrelse, hviler ikke over Arbejdet i Tyske Kancellis udenrigske Afdeling; i lige saa høj Grad som nogen moderne Minister har Bernstorff Ansvar og Ære, i stort som i smaat, for Udenrigsstyrelsen i hans Tid. Hans Myndighed indskrænkedes kun af Hensyn til Kongen og til de Kolleger, med hvem han delte Magten.

Kong Frederik V, hos hvem den formelle Afgørelse af alle de gehejme og vigtigste Statssager laa, har, som tidligere fremhævet, ikke udøvet nogen som helst Indflydelse. Hvad han gav Udtryk ved sin Underskrift eller mundtlige Ordre, var kun, hvad A. G. Moltke fik ham til. Men uden om denne viljeløse Konge afgjorde Bernstorff dog ikke Udenrigspolitikken helt paa egen Haand; den lededes efter hans Initiativ og gennem ham, men i nøje Forstaaelse med Konseilet og først og fremmest med A. G. Moltke.

Uagtet de Moltkeske Arkiver endnu er tillukkede, er der dog bevaret et saa stort Antal Breve, vekslede mellem Bernstorff og Moltke, dels i bernstorffske Efterladenskaber og dels indlagt i Koncepter til Bernstorffs Ordre og Udkast, at Forholdet mellem ham og Moltke paa dette Omraade nøje kan følges.¹⁾

De to Mænd drøftede alle Sager af Vigtighed; saa længe Berckentin levede, forhandlede de ogsaa med ham, og nu og da ser vi, at J. L. Holstein blev raadspurgt. De øvrige Medlemmer af Konseilet havde kun en sjælden Gang Indflydelse paa Udenrigspolitikken; deres Deltagelse i Forhandlingerne derom var ganske formel. Bernstorff og Moltke aftalte alt. I vanskelige Sager, eller hvor der kunde tænkes nogen Indsigelse fra Kongen, sørgede Moltke for „at forberede“ denne paa rette Maade, og man ser ham bede Bernstorff om ikke at berøre en Sag for Kongen, før denne var „prevenu“. Ofte fik Moltke Akterne og talte i Enrum med Kongen, før Bernstorff fik Foretræde, eller før Sagen drøftedes i Conseil hos Kongen. Idelig finder man ved Bernstorffs Udkast en Billet fra Moltke, der siger, at Koncepten er helt „conforme“ med Hans Majestæts Ønsker, og Moltke udtaler Kongens Tak, fordi Bernstorff saa udmærket har truffet det rette. Under Forhandlingerne kunde Moltke og Berckentin meget vel

stille Ændringsforslag, der blev fulgt af Bernstorff. Den danske Politik blev, som den aftaltes mellem de tre Mænd, men hvilke Hensyn Bernstorff i de enkelte Tilfælde end kan have taget til de to andres Mening, saa er det givet, at Udenrigspolitikken i alt væsentligt og uden Brydninger af Betydning blev ledet, som han vilde.

II.

Da Bernstorff blev Udenrigsminister, fungerede under ham et Diplomatkorps paa ti Gesandter, alle Adelsmænd.¹⁾ Af dem var tre danske, deraf de to, Frederik Christian Rosenkrantz og Niels Krabbe Wind, af gammel dansk Adel, medens den tredje, Villum Berregaards danske Adelskab kun var et kvart Aarhundrede gammelt. Tre Diplomater var Holstenere, nemlig Wulff von Thienen, Chr. August von Johnn og Ditlev Reventlou. De fire sidste var indvandrede Tyskere, nemlig Sachserne Rochus Friedrich v. Lynar og Bachoff v. Echt og de to Hannoveranere, Georg Ludvig v. der Wense og Conrad v. Dehn. Lynar var en Dygtighed, men kort efter Bernstorffs Embedstiltrædelse udtraadte han som før omtalt af Diplomatiet og afløstes i Rusland af Mecklenburgeren v. Moltzahn, der havde haft en Stilling ved det danske Hof og virkede i St. Petersburg til 1756.²⁾ Bortset fra Lynar hævdede hverken indfødte eller indvandrede sig over Jævnmaalet.

I Bernstorffs nittenaarige Tjenestetid traadte 27 nye Mænd ind i Rækken af danske Gesandter, medens et Par, der tidligere havde været i Tjeneste, men var gaaet ud, atter tog fat. Af disse var over Halvdelen indfødte, nemlig 11 danske Adelsmænd og 6 Holstenere; af de øvrige 10 var en fransk Schweizer, Resten Tyskere, hvoriblandt tre Mecklenburgere og een Hannoveraner.

Denne Tilvækst hentedes væsentlig ind i det danske Diplomati paa Bernstorffs eget Initiativ. Det gjaldt Sachseren Achatz Ferdinand v. der Asseburg, hvem Bernstorff havde lært at kende i Paris og havde foranlediget til at søge til Danmark, de tre danske Adelsmænd, Joachim Otto Schack (Rathlou), Gregers Juel og Christen Skeel, paa hvem han selv personlig fæstede Blikket, eller som Diede zum Fürstenstein og Siegfred Adolf v. der Osten, paa hvem andre havde henledet Opmærksomheden,

og som han derefter selv skød frem; det samme blev Tilfældet med en Række yngre Mænd, der søgte ind i hans Departement.

Adskillige af disse Mænd hører til de dygtigste, der kan paa-peges i dansk Tjeneste i det 18. Aarhundrede, saaledes Asseburg, Diede og Osten; Schack Rathlou staar i første Række blandt de udpræget danske Statsmænd i denne Tid, Gregers Juel regnedes i sin Ungdom for en ualmindelig lovende Mand, og Christen Skeel til Gl. Estrup viste sig, da han femogtyve Aar gammel blev sat paa den overordentlig vigtige Gesandtpost i St. Petersburg, som en moden og dygtig Diplomat; hans tidlige Død i November 1771 efter kun tre Aars Tjeneste berøvede Statstjenesten en af dens allerbedste Kræfter. Ogsaa Gregers Chr. Haxthausen, der var i Rusland i de kritiske Aar 1761—62, var en flink Mand.

Om adskillige af Diplomaterne lader der sig ikke fælde nogen sikker Dom, kun om en eneste kan det med Sikkerhed siges, at Bernstorffs Valg var uheldigt. Det gælder Anton von Larrey, der i 1756 kom ind i Tyske Kancelli, fordi han var Søn af Bernstorffs Ungdomsven, den nederlandske Minister Thomas Isak v. Larrey, hvem Bernstorff af politiske og personlige Grunde gjerne vilde tjene.¹⁾ Bernstorff gjorde, hvad han formaaede, for at det skulde gaa den unge Mand godt. Han satte ham i Huset hos sin Ven og Huslæge Johan Just von Berger, for at han kunde være i gode Hænder og leve sammen med „gens de bien et d'esprit“, men hvor meget Bernstorff end tog sig af ham, saa blev den unge Larrey ved at være en svag og tarvelig Person. Alligevel avancerede han, blev Legationssekretær i Stockholm, siden Gesandt i Spanien, og omsider i Andreas Peter Bernstorffs Tid forflyttedes han endog til den vigtige Post i Berlin. Alene Bernstorffernes Venskab og Protektion bar ham oppe. Deres Privatkorrespondance med ham handler mest om Pengesager, da hans Gæld stadig bragte ham til at stille urimelige Fordringer til den danske Statskasse, om hans Sygdomme og Hypokondri.²⁾ Han var godmodig og et lyst Hoved, men ustadig og uden Arbejdskraft, og det var ikke til Fordel for den dansk-norske Stat, at J. H. E. Bernstorff tog ham i dens Tjeneste. Men dette var et enestaaende Tilfælde, alle de andre, der blev danske Gesandter i Bernstorffs Tid, stod over Larrey. Bernstorffs Diplomatkorps var helt igennem sammensat af dygtige og samvittighedsfulde Per-

soner; han valgte skønsomt mellem de overmaade mange, der alle Vegne fra kom og tilbød deres Tjeneste, ofte anbefalede af høje Protektorer. Mange Udlændinge, der mødte i København for at gøre deres Lykke, forsvinder uden at vinde Indpas, og vi ser i Bernstorffs Korrespondance omtalt en Mængde Udlændinge som embedssøgende i Danmark, til hvilke han paa Forhaand stiller sig velvilligt, men efter nærmere Undersøgelse kategorisk afvisende. Henved et halvt Hundrede unge Mænd fik i Bernstorffs Tid Lov til at indtræde i Tyske Kancelli som Auscultanter for at lære Forretningsgangen at kende, deltage i de ugentlige Kancellisessioner og se lidt til gehejme Sagers Behandling, saaledes som han selv havde gjort i 1732—33.¹⁾ Men af disse Auscultanter kom mange ikke videre; andre naaede kun til at blive Legationssekretærer og sprang aldrig over det dybe Svælg, der den Gang adskilte de ofte borgerlige Sekretærers fra de adelige Gesandters Klasse. Det er nu umuligt at kontrollere de enkelte Tilfælde, men Bernstorff synes gennemgaaende at have fulgt det forstandige Princip at lade Ansættelsen bero paa Prøvetjenesten i Kancelliet, der i Regelen varede mindst et Par Aar.

Af disse halvhundrede Auscultanter var den overvældende Del adelige; vi finder kun fire borgerlige derimellem; Hovedmassen var indfødte; 25 Danske og Nordmænd og 6 Holstenere staar over for 14 Tyskere og en enkelt fransk Schweizer. Det danske og det indfødte Element var ikke sat til Side, og en talmæssig Prøve bekræfter Rigtigheden af det, Bernstorff selv udtalte, om de Hensyn, hvorefter han valgte sit diplomatiske Korps.

Han blev i 1766 stærkt angrebet, fordi han „foragtede den danske Nation og kun anvendte fremmede“. „Jeg har altid“, svarede Bernstorff dertil, „haft det Princip og udtalt det for mine Herrer, naar de var saa naadige at høre derpaa, at under lige Vilkaar fortjente de i Landet indfødte at have Forrang for de fremmede. Jeg har aldrig fjærnet mig herfra“. ²⁾ Det er det samme Princip, hvortil Moltke bekendte sig i sin Regeringsplan, og private Udtalelser til forskellige Tider viser, at Bernstorff var fuldt opmærksom paa den Uvilje, det kunde vække, om han begunstigede fremmede. Over for de Anmodninger, der idelig kom til ham fra Udlandet om at skaffe Folk Embeder i Danmark,

fremhævede han de Vanskeligheder, der var forbundet dermed, og at Landets Børn maatte foretrækkes.¹⁾

Men naar Bernstorff alligevel ansatte saa mange Udlændinge i Diplomatiets og lod dem opnaa mindst lige saa fremragende Poster som de indfødte, skyldtes det, som han selv hævdede, først og fremmest, at der manglede tilstrækkelig brugelige Kræfter inden for den dansk-norske og holstenske Adel.²⁾ Det gik ham, som det gik Moltke, der ønskede at besætte Konseilet med indfødte, men dog maatte drage baade Dehn og Bernstorff derind. Den danske Adel var i alt for høj Grad Hjemmefødninge, uden Forudsætninger for at optræde i Udlandet. Vel var der blandt de Udlændinge, som traadte i dansk Diplomattjeneste i Bernstorffs Tid, enkelte, der kom af rent tilfældige Grunde; Gleichen, der i 1761 blev dansk Gesandt i Madrid og fra 1763—1770 var dansk Gesandt i Paris, blev ansat af Hensyn til Hertugen af Choiseuls Ønske,³⁾ og Anton v. Larreys Ansættelse skyldtes, som vi har set, Bernstorffs Ønske om at vise hans Fader, den nederlandske Minister en Venlighed.⁴⁾ At H. C. Schimmelmann i 1761 blev Gesandt i den nedersachsiske Kreds beroede paa hans ganske ekstraordinære Stilling som Finansmand.⁵⁾ Men naar Bernstorff drog unge fremmede Adelsmænd som Saint Saphorin og Diede zum Fürstenstein til Danmark, var det, fordi han savnede tilstrækkelige Emner til Diplomater i den indfødte Adel.

Det var rigtigt, naar Bernstorff og andre med ham fremhævede, at den indfødte Adel ikke gerne søgte diplomatisk Tjeneste; „Adelige af vor Nation vil kun tjene, naar det stemmer med deres Lyst og Lune“, sagde en af Bernstorffs Venner i 1764, „eller rettere sagt de vil helst slet ikke tjene; de holder mere af at spille Junkere paa Landet, og saa beklager de sig alligevel over, at man ikke vilde bruge dem.“⁶⁾ Bernstorff maatte ofte lægge Pres paa danske Mænd for at faa dem til at indtræde i Diplomatiets eller for at faa dem til at blive der, naar de en Gang var indtraadte; de søgte i Regelen efter faa Aars Tjeneste at slippe hjem til Danmark. Dette gjaldt baade Ditlev Reventlou⁷⁾ og Schack Rathlou⁸⁾. Ofte var deres økonomiske Forhold af den Art, at de stillede overdrevne Fordringer til Kongens Kasse, og naar de fik Afslag, tog de deres Afsked, saaledes f. Eks. den altid forgældede Fr. Chr. Rosenkrantz.⁹⁾

Man tør ikke forkaste Bernstorffs Paastand om, at han aldrig har afvist en eneste dansk Mand, der har ønsket at indtræde i Diplomati.¹⁾ Han erklærede i 1766, da man anklagede ham for at have tilsidesat danske, at der ikke kunde melde sig en eneste, som kunde sige, at han ikke var blevet modtaget med aabne Arme, og i et enkelt Tilfælde, hvor man undrer sig over, at en Mand, der havde ønsket det, ikke blev Diplomat, viser det sig, at der var rimelig Grund dertil.

Den velbegavede, ivrige og kundskabsrige Greve Ulrik Adolf Holstein (1731—89) af den dansk-holstenske Slægt havde haft Lyst til at søge sin Fremtid i det danske Diplomati og ikke som Officer eller Amtmand, saaledes som mange af hans Slægt. Det var ikke Bernstorffs Skyld, at hans Ønske ikke gik i Opfyldelse.²⁾ Han saa ganske vist stedse med en Del Kritik paa Holsteins urolige og fordringsfulde Karakter, men holdt personlig af ham og værdsatte hans Ævner og Iver. Han vilde gjerne have ham ind i sit Departement, og under Krisen i 1762 anvendte han ham, der den Gang kun havde militær Uddannelse, til en ekstraordinær, vigtig Mission til Mecklenburg. Efter dennes Ophør forhandlede der om en ny, fast diplomatisk Sendelse for Greven, men han gik i Stedet for over i den militære Centraladministration. Efter snart at have forladt denne Løbebane vaklede han mellem de forskellige Muligheder, der frembød sig. Omsider blev han i December 1766 med Støtte af Bernstorff udnævnt til Gesandt i Berlin, og det var hans egen og hans Hustrus Skyld, at Sagen alligevel strandede paa Grund af en Hofkabale.

Heller ikke kan det siges, at Bernstorff med Urette holdt en vel egnet Personlighed ude af Diplomati, naar man henviser til, at den ubetinget dygtige Gesandt, Grev Rochus Fr. von Lynar, Bernstorffs Medbejler til Ministerstillingen i 1750—51, ikke kom til at fortsætte sin Løbebane.³⁾ Dette skyldtes vistnok Lynars eget Ønske; han var blevet skuffet i Rusland og ønskede næppe at overtage nogen ny Gesandtskabspost. Han nævner i alt Fald ikke mellem sine mange Klagemaal over den danske Regering, at han ikke fik en saadan, men vel at han blev anbragt i det afsides liggende Oldenburg. Man fristes til at beklage, at en saa rigt udrustet og arbejdsdygtig Mand ikke fik bedre Anvendelse for sine Ævner, men der var, som vi har set, saa store Mangler ved hans

Karakter, at det er forstaaeligt, at Bernstorff og Konseilet ikke drog ham frem.

Bernstorff skaffede saaledes de bedste Diplomater, som det var ham muligt; han tog det brugelige, som han fandt i Rigets Adel, og opsøgte i Udlandet de bedste Kræfter, som han der kunde faa Forbindelse med. Der er intet, der tyder paa national Partiskhed, hverken ved de forskellige Diplomaters Avancement eller Lønning. Udlændinge som Asseburg og Diede blev anvendt paa saare vigtige Poster, i Sverige og Rusland, Berlin og London, men ogsaa Mænd som Schack og Osten, Haxthausen og Gregers Juel, Christen Skeel og Wedel Frijs virkede i disse eller lige saa vigtige Sendelser. Naar man i Bernstorffs efterladte Breve ser, hvilket Pres der lagdes paa ham fra fjærn eller nær for at faa uvedkommende Udlændinge anbragt i dansk diplomatisk Tjeneste, kan man kun finde det al Ære værd, at Anton von Larrey er den eneste, ved hvis Valg det kan siges, at Bernstorff mere har ladet sit Hjerte end sit Hoved raade.

III.

Da Bernstorff i 1766 saa bestemt hævdede, at der ikke eksisterede nogen dansk Mand, der i hans Tid havde udtalt Ønske om at komme ind i Udenrigstjeneste og ikke var blevet modtaget med aabne Arme, tænkte han efter hele Sammenhængen kun paa Adelsmænd, ikke paa borgerlige. Af disse sidste var der, efter hvad vi ved, i alt Fald een, hvis Ønske ikke var blevet imødekommet, og det har sin Interesse at undersøge, hvorvidt Bernstorff ikke overhovedet stillede sig ganske afvisende over for borgerliges Ønske om at komme ind i Diplomatiets og derved berøvede dette en værdifuld Tilgang.

Vi har set, at de faste Embeder i begge Kancelliets Afdelinger alle var besat med borgerlige; kun for kortere Tid gjorde adelige Tjeneste der for enten, som A. P. Bernstorff, at gaa over i andre Stillinger i Administrationen eller for at gaa ud til Tjeneste og Avancement i Udlandet. Men i hele den Periode, i hvilken J. H. E. Bernstorff var knyttet til Danmark, udnævntes ikke een uadelig Mand til Missionschef i dansk Tjeneste; et Par borgerlig fødte Mænd, der i Aarhundredets første Halvdel var

blevet kongelige Gesandter, var før deres Udnævnelse for længst blevet adlede, saasom Gustav Grüner og Poul Vendelbo Løvenørn.¹⁾ At optage borgerlige i Missionschefernes Kreds var næsten uhørt før Bernstorffs Tid og vedblev at være det i hans Dage. Medens det i det 19. Aarhundrede er det almindelige og ene naturlige, at den unge Diplomat begynder sin Karriere i Udlandet som Legationssekretær og som saadan forbereder sit Avancement, var det ikke Sædvane ved Midten af det 18. Aarhundrede.²⁾ Den Gang var der en skarp Sondring mellem Ministre og Legationssekretærer; disse sidste udgjorde en afsluttet Klasse, der mest rekrutteredes fra borgerlige Embedskredse; de endte i Regelen deres Dage som Sekretærer eller traadte ud af Karrieren for at overtage et civilt Embede hjemme. Skete der undtagelsesvis Avancement, var det næsten altid til de mindst betydende Poster. Det regnedes ikke for tilstrækkelig anseeligt for højadelige unge Herrer at gaa fra Tyske Kancelli til videre Uddannelse i underordnet Tjeneste ved et Gesandtskab og først siden blive Gesandt. Til Chefer tog man helst Mænd, der enten var saa modne og fremtrædende, at de uden særlig Uddannelse straks og ofte uden Tjeneste i Tyske Kancelli kunde stilles paa en diplomatisk Chefs-post, eller var saa højbaarne, at andre Hensyn maatte vige. Uagtet Bernstorff i høj Grad lagde Vægt paa Dygtigheden, brød han ikke nye Baner, og det var først i Struenseetiden, at en Kabinettsordre af 12. April 1771 fastsatte, at i Regelen ingen skulde kunne udnævnes til Gesandt uden at have tjent som Sekretær; det var dog ikke en demokratisk Reform, der tilsigtedes derved, thi det indskærpedes samtidig, at „kun rige Personer maatte gives Adgang til Karrieren, og i Særdeleshed skulde Adelen opmuntres til at indtræde i den.“³⁾ Ingen borgerlig blev Gesandt i Bernstorffs Tid, og af de borgerlige, han ansatte som Legationssekretærer, rykkede kun een i A. P. Bernstorffs Tid frem i første Linje. I 1757 sendte Bernstorff den borgerligfødte Sekretær i Tyske Kancelli, Københavneren Andreas Schumacher (1726—90) til St. Petersburg som Legationssekretær.⁴⁾ Han blev der seks-syv Aar og tjente til sin Chefs fulde Tilfredshed. Da han kom tilbage som Etatsraad, blev han benyttet af Regeringen under de holstenske Forhandlinger, og i November 1767 blev han, sikkert med Bernstorffs Billigelse, Kabinettssekretær hos

Kongen. Bernstorff satte stor Pris paa ham baade den Gang og senere og regnede ham, da han forlod Danmark, mellem sine nærmeste danske Venner; i den bernstorffske Kreds rostes han for sin Retskaffenhed og sit behagelige Væsen; men til Gesandt blev han ikke udnævnt. I Rusland blev efter hans Tilbagekaldelse en anden borgerlig Legationssekretær, nemlig Christopher Vilhelm Dreyer (1735—1810), en Købmandssøn fra Helsingør, der blev hentet fra Rentekammeret.¹⁾ Han gjorde udmærket Fyldest under den ældre Bernstorffs Ministerium og blev siden en af de Gesandter, paa hvem A. P. Bernstorff satte størst Pris.

Naar Bernstorff selv fremhæver, at den danske Adel rummede for faa Personer, der vilde eller kunde tjene som Diplomater, skulde man synes, at det maatte have ligget nær for ham at drage borgerlige ind i Karrieren, i alt Fald paa Prøve som Legationssekretærer. Men der er intet Tegn paa, at han har tænkt herpaa, selv ikke, hvor der inden for hans Synskreds uddannede sig unge velbegavede borgerlige Akademikere, der ved ihærdigt Arbejde med politiske og statsøkonomiske Studier netop skaffede sig Forudsætninger for diplomatisk Tjeneste. Der var saadanne Mænd i Bernstorffs Nærhed; et Par træffer vi i hans faatallige danske Vennekreds, og en tredje, der personlig stod ham noget fjærnere, havde allerede den Gang skabt sig et Navn som folkeretlig Forfatter ved Behandling af Emner, som Bernstorff daglig praktisk tumlede med i sin Udenrigspolitik. I sin personlige Tjeneste, som Privatsekretærer eller paa lignende Maade, benyttede Bernstorff yderligere enkelte Udlændinge af borgerlig Stand. De kunde vel været brugt i udenrigsk Tjeneste, men ingen af dem blev anvendt der.

I den Tid, da han kom til Danmark, og i de første Aar han ledede Udenrigsministeriet og lod sig det være magtpaaliggende at løse en Række Opgaver af handels-politisk Natur, var der flere Mænd, som fra Danmark drog til Udlandet for der at skaffe sig, hvad man i vore Dage vilde kalde politisk og statsvidenskabelig Uddannelse.

Den første, der gik ud, var den betydeligste blandt alle danske Mænd af det yngre Slægtled, der gjorde sig gældende i Frederik V's Tid, Jens Schiølderup Sneedorff.²⁾

Det var en Mand af ren dansk Slægt, Søn af den sidste

Rektor ved Sorø Skole, før denne blev Gymnasium; Moderen var en Provstedatter; han var født 1724, blev Magister 1746 og søgte Aaret efter Professorat i Historie i sin Fødeby bl. a. sammen med „en Person ved Navn Martinus Hübner.“¹⁾ Skønt han af Hans Gram blev erklæret for at være en af de lærdeste, skarpsindigste og i *Historia philosophica* kyndigste, der havdes ved Universitetet, blev en anden foretrukket, og han rejste derefter til Udlandet for at studere „for sine faa Arvemidler.“²⁾ Han slog ind paa den Vej, som Andreas Peter Bernstorff faa Aar efter fulgte, og kom saaledes til Steder, hvor han traf Venner af Bernstorfferne og Universitetslærere, som de satte Pris paa. I Göttingen studerede han Statsvidenskab, og „ivrig optaget af Politik øvede han sig i det franske Sprog og især i den Stilart, der anvendes ved Hofferne“. 1750 udgav han Prøver af Statsskrifter paa Fransk, en Lære- og Formularbog for Udfærdigelsen af saadanne under Samvirken med sin franske Lærer i Göttingen; den var saa brugelig, at den siden blev genoptrykt. Dette Arbejde viste, hvilke Interesser der fyldte hans Sind. Fra Göttingen tog han til andre tyske Universiteter og herfra til Paris. Der vides næsten ingen Enkeltheder om hans Forhold under Rejsen, men han „perfektionerede sig fornemlig i de Ting, der hørte til jus publicum og til politica“, og stræbte efter at faa Indsigt i Finansvæsen og Kommercesager. Han kunde fremlægge udmærkede anbefalinger fra Göttinger Professorer, og han skaffede sig „Bekendtskab med erfarne Folk i den politiske métier, med hvem han senere kunde forblive i god Korrespondance“. Overalt viste han „Flid, Flittighed og god Opførsel.“³⁾

Efter sin Hjemkomst søgte Sneedorff atter til Sorø Akademi, nu som Professor juris publici et politici.⁴⁾ Han blev meget varmt anbefalet af Ludvig Holberg, der fremhævede „den Reputation, han havde erhvervet“. A. G. Moltke, der af Overhofmesteren i Sorø blev anmodet om af Hensyn til Holbergs udtrykkelige Ønske „at understøtte Sagen hos Hans Majestæt til en hastig og god Ekspedition“, gjorde dette, og den 18. November 1751 fik Sneedorff sin Udnævnelse.

Det er blevet sagt,⁵⁾ at Sneedorff vistnok i Göttingen studerede med Understøttelse af Bernstorff, men der haves ingen Hjemmel herfor saa lidt som for, at der var nærmere Forbin-

delse mellem ham og Bernstorff paa Rejsen eller i Bernstorffs første Tid i København; hvis Sneedorff har været i Paris før Bernstorffs Afrejse derfra den 10. Maj 1750, er han utvivlsomt blevet vel modtaget, og det tør i alt Fald betragtes som givet, at Bernstorff har følt sig tiltalt af Arten af hans Studier. Siden, mens han virkede i Sorø, kan Bernstorff ikke have undgaaet at vide Besked om den unge Professors Ævner og Indsigter. Kort efter hans Ansættelse var den tyske historisk-politiske Forfatter Büsching i Besøg i Sorø og fandt i Sneedorff „en overmaade fin Mand“, om „hvis nyttige Lærdom hans i det tyske Sprog oversatte Bøger vidnede“. ¹⁾ Büsching havde Forbindelse med Bernstorff i København og maa have omtalt Sneedorff til ham. Skønt vi intet nærmere ved om Forbindelsen i Halvtredserne mellem Sneedorff og Bernstorff, saa ved vi dog, at en saadan Forbindelse fandt Sted; inden Sneedorff i Juni 1764 alt for tidlig — kun fyrretyve Aar gammel — bortkaldtes, var Bernstorfferne naaet til at sætte overordentlig Pris paa ham og havde optaget ham i deres Vennekreds. Andreas Peter Bernstorff fandt, at hans Tab var uerstatteligt og skildrede ham som en „højt begavet Mand, der forbandt en ypperlig Aand med et udmærket Hjertelag“. ²⁾ De skattede hos ham hans usædvanlige Talent for at opdrage unge Mennesker og betroede ham en ung forældreløs Slægtning til Opdragelse og Undervisning. ³⁾ Men endnu betydningsfuldere var det, at den rige Virksomhed som statsvidenskabelig og politisk Forfatter, der udfoldedes af Sneedorff i Tidskriftet „Den patriotiske Tilskuer“ og i en Række selvstændige Skrifter, nøje stemmede med Bernstorffs politiske Tankegang. Der vil senere blive Lejlighed til at paavise, hvorledes Sneedorff, den ypperste Mand i det unge Danmark i Frederik V's Tid, paa Dansk gav Udtryk for noget af det værdifuldeste i den bernstorffske Kreds's ledende Ideer.

Lige saa lidt som der er Spor til, at Bernstorff har tænkt paa at drage Sneedorff ind i sit Departement, lige saa lidt stræbte han efter at lægge Beslag paa Sneedorffs yngre Ven Tyge Jesper Rothe. ⁴⁾

Han var født 1731 i Randers som Søn af en indvandret tysk Regimentskvartermester og en dansk Pige. Familien blev i hans Slægtled helt dansk. Han blev 1744 Student fra Slagelse Skole

og 1747 teologisk Kandidat, men studerede baade før og efter sin Attestats mere Sprog og Historie end Teologi. I et Par Aar var han Hovmester for unge adelige, men vendte sig saa til Bernstorff for at faa opfyldt et længe næret Ønske om at komme paa en længere Udenlandsrejse. Efter Meddelelser, der maa gaa tilbage til Rothe selv, skrev den unge Mand, der var flink i Fransk, „nogle franske Breve over forskellige Materier“ og overleverede dem til Bernstorff med Ytring om, at han gjerne vilde ud at rejse „for at kende andre Landes Fordele, for at kunne forskaffe Fædrelandet samme, for at blive dygtig til at dømme om sine Landsmænds Fejl og finde Midler til at rette samme“, som han senere en Gang udtrykte Formaalet med unge Mænds Udenlandsrejser.¹⁾ Kort sagt: han „vilde rejse som en Borger“ for siden at faa Embede i Staten. Dette var just et Ønske efter Bernstorffs Hjerter; han fik Interesse for Rothe, „der kunde vise sine Kundskaber fordelagtigt i et godt Fransk og tilmed havde en egæn Gave til paa en fin Maade at rose Fuldkommenheder hos andre“. ²⁾ Rothe afledte senere „alle de Lykkens Fordele“, der tilfaldt ham, fra det Øjeblik, da han blev kendt af Bernstorff³⁾; denne lod de tilsendte Breve læse af Mænd, der kunde bedømme dem, og han og Moltke skaffede derefter i Februar 1756 Rothe et Rejsestipendium paa 300 Rdl. aarlig i tre Aar. Rejseplanen foreskrevs nøjagtig i den kongelige Befaling om Stipendiet⁴⁾, og det er øjensynlig Bernstorff, der har lagt den; Ruten falder væsentlig sammen med den, han havde afstukket for sin Brodersøn. Først skulde Rothe rejse til Göttingen, saa opholde sig et halvt Aar i Genève og siden besøge Frankrig. I Maj 1756 rejste han ud, og i Skrifter, han i disse Ungdomsaar udarbejdede, skildrer han sine Rejsemaal. Han studerede de skønne Videnskaber, Historie, Lovkyndighed og Statsvidenskab; han agtede paa Folkene, der beboede de forskellige Lande, „og han overvejede Lovenes Aand og Virkning, Statsforvaltningens store og ofte skjulte Grunde“; han besøgte Kunstnere og Haandværkere, betragtede deres Arbejdes Godhed, Beskaffenheden af deres Værktøj; han søgte Samtale med Menneskene og studerede dem. Paa Bibliotekerne ekscerperede han en uhyre Mængde Litteratur, hvorved han fik Materiale til alskens Skrifter, som han allerede nu havde planlagt.

Bernstorff hørte kun godt om ham fra de Venner, til hvem

han havde anbefalet ham. Da hans Privatsekretær, André Roger, i 1758 var i sin Hjemstavn i Schweiz, sendte han fra Genève til Bernstorff Uddrag af et Værk, som Rothe forfattede. „Den rejssende Danske har ikke forspildt sin Tid“, skrev Roger, „han var værdig til Kongens Velgærninger“, og han anbefalede ham til Bernstorffs fortsatte Protektion.¹⁾

Denne blev Rothe til Del, men ikke med det Formaal at bringe ham ind i Tyske Kancelli. Sikkert paa Bernstorffs Anbefaling blev „studiosus“ Tycho Rothe i Efteraaret 1758 før Tiden hjemkaldt for med en Gage af 400 Rd. aarlig, fra 17. Oktober 1758 at regne, at ansættes som Lærer hos den seksaarige Arveprins Frederik. I Juni 1759 blev han efter Ansøgning tillige ansat som ekstraordinær Professor i Filosofi og hørte nu i de følgende Aar til Bernstorffernes Omgang. Han blev dog ikke længe i nogen af de to Stillinger; trods „al sin Lærdom og Velvilje var han ikke skikket til at opdrage Prinser eller unge Mennesker; han manglede Taalmodighed, Blidhed i Ytreiser og Omgang og var for streng Moralist“. ²⁾ Tilmed var han vistnok noget stundesløs og urolig; „De ved, at han altid overdriver lidt“, skrev Digteren Klopstock, med hvem Rothe plejede Venskab og skiftede Breve, en Gang om ham til A. P. Bernstorff. ³⁾ Han gled snart bort fra Universitetet. Allerede 1761 opgav han sin Stilling hos Arveprinsen; den blev derefter overtaget af Sneedorff, Rothes syv Aar ældre Ven, der kaldtes fra Sorø til København. Heller ikke nu kom Rothe ind i Bernstorffs Departement; han blev 18. April 1761 ansat i vestindisk-guineisk Rente- og Generaltoldkammer som Kommitteret og med Justitsraads Rang. I dette Kollegium havde A. P. Bernstorff sin Hovedvirksomhed; han yndede og skattede Rothe, men formaaede ikke at skabe ham tilfredsstillende Vilkaar. Foreløbig fik Rothe kun en Slags Volontørstilling; han sad nederst i Kollegio uden Løn og „med liden Virksomhed og Raaderum for sin Aand“. ⁴⁾ Ganske vist viste han „Duelighed samt Nidkjærhed og Vindskibelighed til Hans Kongelige Majestæts Tjenestes og Interesses Befordring“, ⁵⁾ men Stillingen tilfredsstillede ham ikke, og da han efter 2 Aars Forløb ikke havde opnaaet Avancement, forlod han Embedet. Ved sit Giftermaal med den rige Købmandsdatter, Karen Bjørn, var han sat i Stand til at købe Godset Tybjerggaard i Præstø Amt; 1763

tog han for en Aarrække Ophold derude, hengav sig til praktisk Landmandsvirksomhed og til sine Studier af økonomiske og politiske Spørgsmaal, fremfor alt af Landboreformer, der i stigende Grad beslaglagde hans Interesse. I 1765 blev han lønnet Vice-landsdommer i Sælland og paa Møen, men skønt han ønskede at faa en større og mere indbringende Stilling, og skønt Bernstorfferne vurderede hans Ævner højt, frembød der sig først i 1768 Mulighed for paa ny at skaffe ham ind i Centraladministrationen.

Der bliver siden Anledning til at tale nærmere om den Plads, Rothe indtog i deres Vennekreds; ogsaa hans politiske Viden og Meninger laa inden for Rammen af de bernstorffske Interesser.

De to Mænd, vi her har nævnt, kunde efter deres Ævner og Uddannelse meget vel have egnet sig til at bruges i den danske Udenrigsstyrelse, som J. H. E. Bernstorff stillede store Opgaver uden for det rent diplomatiske. Men det stemte ikke med Bernstorffs Tankegang at lægge Vind paa at knytte dem dertil, og det maa tilføjes, at det laa sikkert de allerfleste i Datiden saare fjærnt. Da Oppositionen mod Bernstorffs Styrelse kom til Genembrud, og Struensee fik Magten, var man ingenlunde naaet frem til, hvad vi vilde kalde demokratisk Betragtning af Diplomati; man var ikke kommet videre end til at indskræpe, at man kun burde anvende rige Personer eller Adelsmænd i Diplomati. Endnu i vore Dage kæmpes der for en Reform af Diplomati. Det er da forstaaeligt, at Bernstorff ikke paa dette Omraade brød nye Baner. Vi ved i øvrigt intet om, at enten Sneedorff eller Rothe har ønsket at indtræde i Tyske Kancelli; de egnede sig vel ogsaa begge bedst for Arbejdet i Studerekammeret eller for Tjeneste i den civile indenlandske Administration.

Derimod var der en tredje Mand, der ikke blot systematisk forberedte sig til Indtrædelse i Udenrigsdepartementet, men ogsaa udtalte Ønsket om at komme derind uden at faa det opfyldt. Dette er paafaldende, thi den højt begavede Martin Hübner, hvem Talen er om, blev i adskillige Aar af Bernstorff benyttet til Udførelse af ekstraordinære udenrigspolitiske Hverv af stor Betydning. Hübners Personlighed er saa ejendommelig, den Rolle, han spillede, saa ualmindelig, at det er rimeligt paa dette Sted at

dvæle udførligere ved denne mest fremragende af alle Bernstorffs ekstraordinære Medhjælpere.¹⁾

Martin (Morten) Hübner fødtes 1723 i Hannover i en Slægt, om hvilken han selv en Gang sagde, at den var berømt ved de Uheld, der havde ramt den, og i mere end et Aarhundrede havde været knust af Tidens Ulykker.²⁾ Paa Grund af uopklarede Forhold kom han som seks-syv Aars Barn til Danmark og blev 1741 Student fra Frederiksborg Skole; han kan derfor med Rette regnes som hørende til Danmark, som han stedse siden kaldte sit andet Fædreland; han beherskede Dansk og Tysk lige godt.³⁾ 1744 kom han i Forbindelse med J. L. Holstein og blev Informator hos hans Søn, Grev Christian (1735—99); han tog derefter juridisk Embedseksamen og søgte i 1747 at blive Professor i Historie ved Sorø Akademi, men med lige saa ringe Held som hans jævnaldrende, Jens Schiølderup Sneedorff. 1751 opnaaede han derimod at blive Professor designatus uden Gage i Filosofi og Historie ved Universitetet i København.⁴⁾ Da der var lange Udsigter til en Vakance i de nævnte Fag, fik han i 1752 det Lassonske Legat paa tre Aar og dertil yderligere Understøttelse af Kongen til en længere Studierejse i Udlandet. I fulde syv Aar blev han ude. „Kendskab til Staterne var hans store Formaal;“ han vilde forberede sig til et nyt Professorat ved Universitetet i Naturvidenskab og Folkeret, om hvis Oprettelse han siden forgæves stillede Forslag. Hans Studier ved de tyske Universiteter, bl. a. i Göttingen, hvor ogsaa han traf sammen med en Række Personer, der var knyttet til Bernstorfferne, gav ham ikke meget Udbytte; de bekræftede hans Forhaandsindtryk af „det tomme og intetsigende, man finder i vore akademiske Studier“. I Holland fandt han Universiteterne „meget mere solide og derfor mindre afskrækkende“⁵⁾; han studerede der mest Agerbrug, Landboforhold og Industri, men fremfor alt Handelen, som han ansaa for noget af det væsentligste i det moderne økonomiske Liv; Handelspolitik er „en dyb Videnskab, nyttig og velegnet for en homme de lettres, der vil gavne sit Fædreland“. ⁶⁾ I England havde han rig Lejlighed til at se, hvor betydningsfuldt et handelspolitisk Studium var; „dette Riges Magt, dets Borgeres Velvære var skønne Frugter af, at ansete Videnskabsmænd havde gjort det til Genstand for systematisk Tilegnelse“. Hübner lærte at beherske de

fremmede Sprog i Skrift og Tale, og ved Studium af Vesteuropas rige Litteratur og ved systematisk lagttagelse af det praktiske Liv tilegnede han sig paa disse lange Rejser omfattende Kundskaber; ved Omgang med Videnskabsmænd, Statsmænd, Handlende og Fabrikanter udviklede han sin Dømmekraft. Da han rejste ud i 1752, var han en forlegen Lærd; en dansk Diplomat, der traf ham i Udlandet, fandt, at han var „pédant et denué des manières du monde¹⁾“; efterhaanden blev han en verdenserfaren Mand med Muligheder for at yde en selvstændig Indsats i Videnskab som i Praksis. Hans Breve giver Indtryk af, at der var meget faa Danske, der paa denne Tid sad inde med saa mange Kundskaber og en saa selvstændig og klar politisk Opfattelse. Sneedorf, der var en langt finere Karakter og originalere Aand, er den eneste, der synes at have staaet paa Højde med Hübner.

J. L. Holstein havde vistnok skaffet Hübner Ekspectance ved Universitetet og Rejseunderstøttelsen; Hübner betragtede øjensynlig ham som den „protecteur“, en borgerlig Videnskabsmand, der var nødt til at søge økonomisk Støtte, ikke kunde undvære, men vi kan af hans Breve til Bernstorff — kun enkelte Koncepter til Brevene fra Bernstorff er bevaret — se, at ogsaa denne med Interesse fulgte den unge Mands Studier, hvis Genstand laa ham meget paa Sinde, da han i disse første Aar efter sin Ansættelse, baade som Udenrigsminister og som Deputeret i Kommercekollegiet, vilde fremme det danske Erhvervsliv ved at skaffe Oplysning om alt i Udlandet, der kunde tjene til Mønster. Bernstorff introducerede den unge Videnskabsmand til de danske Gesandter; han besvarede venlig de lange Breve, hvori Hübner, utvivlsomt efter Opfordring, fortalte om Erfaringer og Bekendtskaber, politiske og litterære Begivenheder og gav Oplysninger om Industri og Handel, om Agerbrug og Kunst. Hübner var en af de mange, gennem hvem Ministeren fulgte, hvad der ude i Europa kunde være til Nytte for hans og Hübners „andet Fædreland“. Vi skønner, at Bernstorff gav ham Raad og Vejledning paa lignende Maade som sin Brodersøn, da denne omtrent samtidig drog ud. En Sammenligning mellem Hübners og den unge Bernstorffs Breve ligger nær. Der er større Modenhed og selvstændig Kritik i den trediveaarige Videnskabsmands Breve end i, hvad den ti Aar yngre Kammerjunker kunde indberette fra de samme Kulturcentre.

Medens Hübner var i Paris, ophørte hans 3-aarige Rejse hjælp, og han bad indtrængende Moltke og Bernstorff om videre Understøttelse til en længere Rejse til Italien, hvor han særlig vilde studere Industri og Handelsforhold, hvilket havde aktuel Interesse, idet man i Danmark var ivrig for at knytte kommercielle Forbindelser med Middelhavslændene. Han fik dog intet, maatte opgive Italiensreisen og var stadig i Pengenød; først i 1758, da han havde udgivet en meget betydelig Bog, fik han gennem Holstein 400 Rd. Han maatte skaffe sig Underhold dels ved litterært Arbejde, dels ved at undervise rejsende danske Adelsmænd i Statsvidenskab og en Tid overtage den ikke særlig behagelige Stilling som Guvernør hos den unge, letsindige Grev Christian Ditlev Reventlow til Brahetrolleborg (1735—59), der var mere optaget af at skaffe sig en smuk „maitresse dans les formes à la parisienne“ end af at høre politiske og kammeralistiske Udviklinger. Med denne højfornemme Herre rejste Hübner nogle Maaneder (1756—57) rundt i Frankrig og England og lærte i hans Selskab adskillige Diplomater og Statsmænd at kende. Han havde ogsaa tidligere forstaaet at skaffe sig behagelig og udviklende Omgang; i Paris traf han betydelige Mænd som Buffon, d'Alembert, Fontenelle; hans Forfatterskab gav hans Navn god Klang i lærde og politiske Kredse, medens de fleste af de rejsende unge danske Adelsmænd ikke saa meget til ham i de letlevende Pariserkredse, hvor de mest havde Tilhold.

Hübner havde efterhaanden samlet sig om folkeretlige Studier og planlagt Bøger om slige Æmner. I 1758 udkom „Essay sur l'histoire du droit naturel“, et meget originalt Værk, der straks vandt Anerkendelse. Endnu medens dette Arbejde var i Trykken, arbejdede han med et nyt Emne, der var i høj Grad aktuelt under den store Søkrig mellem Frankrig og England, der generede de neutrale Staters og ikke mindst Danmark-Norges Handel. I Maj 1757 tilsendte han Bernstorff Udkastet til en Afhandling¹⁾ om de folkeretlige Principper for de neutrales Søhandel. Bernstorffs Kritik kendes ikke, men han billigede Udgivelsen,²⁾ og i Efteraaret 1759 udkom, trykt i Haag, dette Hübners Hovedværk, der indtil vore Dage har været det eneste Værk af en dansk Forfatter, der har vundet varigt Navn i den folkeretlige Litteratur. I Spidsen for „De la saisie des bâtimens neutres“ satte Hübner

et Brev til Bernstorff, hvori han fremhævede, hvorledes denne som Minister under Søkrigen praktisk forsvarede de neutrale Rettigheder, for hvilke Skriftet skulde levere et teoretisk-videnskabeligt Forsvar. Imod den engelske Praksis og under Hensyn til den tidligere folkeretlige Litteratur hævdede Hübner de Grundsatninger, der fra da af blev Grundlaget for denne Side af Neutralitetspolitikken og, til Dels i den af ham formulerede Form, ved Pariserdeklarationen af April 1856 omsider gik ind i den positive Folkeret. Det drejer sig hovedsagelig om de to Sætninger, at neutralt Skib dækker fjendtligt Gods, og at neutralt Gods er frit paa fjendtligt Skib. Hübners Skrift vandt straks Anerkendelse for Kundskabsfylde, Klarhed og Skarpsindighed; han lagde stor Fremstillingsævnne for Dagen, og for at gøre Bogen læselig for større Kredse havde han, som han udtrykte sig, med Vilje skrevet den med „un certain air de négligence“ for ikke at afskrække dem, „der bliver bange, saasnart de ser en Afhandling, der har et vist skolemesteragtigt Præg“.

I 1756—59, da Hübner udarbejdede disse Værker, havde han modtaget flere Tilbud om Stillinger i Udlandet. Han havde afslaaet dem alle, da han fastholdt sit Ønske om at indtræde i sit andet Fædrelands Tjeneste, uagtet det ikke var meget opmuntrende, hvad han hørte fra København. I Bernstorffs Breve synes der at have været en meget venlig Tone, men det ser ikke ud til, at han trods Hübners nøje Forbindelse med Holstein stærkt har støttet den rejsendes Ønsker. Hübner fik ingen Pengehjælp gennem ham til det forlængede Udenlandsophold, hvis Formaal særlig synes at burde have interesseret Bernstorff, og Ønsker, som Hübner fremsatte om at blive udnævnt til dansk Legationssekretær i Paris eller Madrid, blev ikke opfyldt. Naar man ved, at der i disse Aar var levende Forbindelse mellem Bernstorff og den unge Mand, lyder det underligt, at Bernstorff endnu i 1759 kunde skrive, at han havde lidet Kendskab til ham; det maa formentlig forstaas saaledes, at Ministeren paa Grund af Hübners lange Fraværelse fra Landet ikke kendte hans personlige Egenskaber og Optræden.

I Foraaret 1759 var Hübner bleven udnævnt til ved Siden af sin tidligere Designation som Professor under det filosofiske Fakultet at fungere som Professor juris ordinarius under en Or-

lov, der var tilstaaet Koefoed Ancher; han skulde læse over alle partes juris for 400 Rd. aarlig Gage, og naar der blev Plads ledig i et af de to Fakulteter, kunde han vælge, hvor han vilde have sin fremtidige Gærning.¹⁾ Foreløbig blev han med Orlov i Paris, saa hans Udnævnelse raadede ikke Bod paa den Vakance, der var opstaaet mellem Juristerne.

Under Søkrigen havde den danske Regering stort Besvær med at værges sine Sømænds og Købmænds Interesser mod de engelske Kaperes Overgreb. Gesandten i London, Hannoveranerren Grev Bothmar, kunde ikke klare de indviklede Søfarts- og Handelsspørgsmaal, og man indsaa i København, at han maatte have sagkyndig juridisk og statsretlig Bistand under Forhandling og Processer for de engelske Priseretter. Uagtet Bernstorff vidste, at Hübner beskæftigede sig med disse Spørgsmaal, og skønt han havde læst Manuskriptet til hans Bog om den neutrale Handel, valgte han ikke ham til at gaa til London, da en Mand skulde sendes derover. Han valgte sin Privatsekretær, Schweizeren André Roger, der vel var en intelligent Mand med statsretlig Uddannelse, men ikke særlig havde beskæftiget sig med Søfartsforhold. I Oktober 1759 rejste Roger fra København, men 18. Oktober omkom han i Nærheden af Hamburg ved et Kørselsuheld. Nu besluttede Bernstorff at benytte Hübner, skønt han, som han udtrykkelig udtalte det, ikke mente, at den ny Mand kunde erstatte den afdøde.²⁾ I November fik Hübner Anmodning om straks fra Paris at komme til København for derfra at gaa til London som sagkyndig Hjælper for det danske Gesandtskab. Hübner havde — efter et alvorligt Fald med Hesten nogle Aar tidligere — et svagt Helbred og led nu og da af Blodspytninger; Lægen vilde nødig give ham Lov til at rejse i den ublide Aarstid, men han var glad ved Kaldelsen; sidst i December forlod han Paris for efter et Ophold i Haag i Marts 1760 efter otte Aars Fraværelse at gense København.

Men just som han havde faaet Meddelelse om den Mission, der var tiltænkt ham, og til Bernstorff havde sendt et Eksempplar af sin lige udkomne Bog,³⁾ var der indtraadt Begivenheder, der lagde alvorlige Hindringer i Vejen for hans Sendelse.⁴⁾ Et Par Aar før var der udkommet en anonym Bog med det fingerede Trykkested: Copenhague, og Titlen: „Le politique Danois“. Det

var en politisk Brochure, udsendt paa fransk Foranledning med voldsomme Angreb paa England. Skønt Indholdet stod i skarp Modsætning til Hübners Udtalelser i hans Værk fra 1758 og i det nys udkomne og ved overfladisk Behandling og utiltalende Stil var vidt forskelligt fra, hvad han før havde skrevet, tillagde man ham Forfatterskabet; i den franske Boghandel reklamerede man vistnok, efter Datidens Metode, for Pamfletten ved at nævne Hübner som Forfatter, da de Bøger, han under Navn havde udgivet, havde vakt betydelig Opmærksomhed, og den første af dem i 1759 var udkommet i nyt Oplag. Man havde i København, da Hübners Sendelse besluttedes, allerede hørt Rygtet, men Bernstorff tillagde det ingen Betydning. Da Hübner kom til Haag, behandledes han venligt af de derværende engelske Diplomater, med hvem han havde Forbindelse fra tidligere Tid. Pludselig skete der en Forandring heri, idet den engelske Udenrigsminister, Lord Holderness, uofficielt bad den danske Gesandt i Haag, de Cheusses, om at forhindre, at Hübner blev sendt til England, da „han havde forskelligt paa sin Samvittighed“. De Cheusses blev ubehageligt berørt. Det var ham, der i 1752 havde mødt Hübner som en kejtet ung Lærd; nu da Bekendtskabet fornyedes, havde han faaet et udmærket Indtryk af Manden; Hübner var, skrev de Cheusses til Bernstorff, ikke blot en kundskabsrig og skarpsindig Forfatter, men en Verdensmand med et behageligt utvungent Væsen. De Cheusses havde med det største Udbytte ført lange Samtaler med ham. Professoren var vel i Stand til at udvikle sine Tanker; der kunde nok være noget docerende ved ham, og han holdt af at høre sig selv tale, men de Cheusses fandt, at naar han „pesait tant sur ses paroles“, var det for bedre at kunne ordne sine Tanker og fremsætte dem med større Klarhed. Det betød i alt Fald kun lidt; Hübner var en elskværdig og klog Mand; han kunde tjene Kongen med Takt og Nytte, baade ved fremmede Hoffer og maaske endnu bedre hjemme i Danmark paa Grund af sine store handels- og industripolitiske Kundskaber. Gesandten var derfor ilde berørt over pligtskyldigst at maatte indberette Modstanden mod Hübners Anvendelse til et Hværv, hvortil Professoren efter hans Skøn var den rette Mand. Han mente, at Beskyldningerne mod Hübner var grundløse og stammede fra personlige Uvenner i London. Hübner var ingen-

lunde en Intrigant eller en Mand, „som ikke kørte den lige Vej“. Han var „fuld af gode Meninger“; der kunde ikke bebrejdes ham andet, end at han mishagede Personer, som „forfulgte ham, uden at de selv vidste hvorfor“.

Bernstorff fandt den hjemvendende Professor ganske, som de Cheusses havde skildret ham: „Han har vundet meget ved sine Rejser, og jeg bekræftes i min Opfattelse af, at han er meget egnet til den Mission, hvortil Kongen har bestemt ham“. Bernstorff var vred over, at den engelske Regering havde kritiseret Valget. Det var taktløst over for den danske Regering og ubegrundet, „baade fordi Hübner langt fra at fortjene Englændernes Mistillid af mange Grunde burde være dem til Behag, og fordi han ikke af Kongen var bestemt til at forhandle Statssager med den engelske Regering, men alene til at arbejde under Grev Bothmar, for at fastsætte, at klarlægge og at fastholde de danske Købmænds Fordringer over for Kaperne; det kan da næppe have nogen Betydning for det engelske Ministerium, om det er ham eller en anden, som faar overdraget denne lidet fremtrædende og underordnede Mission“. Bernstorff betragtede den engelske Udenrigsministers Fremgangsmaade som „lidet overvejet“, og naar man, efter hvad de Cheusses havde indberettet, i de engelske Kredse havde fundet en „docerende Tone“ hos Hübner, fandt Bernstorff, at dette var en Motivering, som han aldrig havde hørt var blevet anvendt mellem to Hoffer; „fuldkomne Mennesker er sjældne, og naar vi finder saadanne, vil vi forsøge at benytte dem til Hverv af en højere Rang end det, hvorom det her drejer sig“.

Man fastholdt Hübners Valg, men hans Afrejse trak ud helt til Marts 1761. Aarsagen var bl. a. en Uoverensstemmelse mellem ham og Regeringen om den Form, under hvilken han skulde virke i London.

Det var Meningen, at Hübners Instruks skulde udfærdiges nøjagtig som den, der Aaret før var givet André Roger; som denne skulde han stilles under Grev Bothmar, saa han ikke maatte foretage sig noget uden Gesandtsens Bifald og Medhjælp. Den 6. og 20. December 1760 tilstillede Hübner Bernstorff to Memoirer med Forslag om en langt mere selvstændig Stilling. Han foreslog en samlet direkte Forhandling med den engelske Regering om alle Tvistemaal angaaende Opbringelse af dansk-

norske Skibe, saaledes at en eller flere engelske Kommissærer i London skulde forhandle med ham og gøre Indstilling om en principiel Afgørelse. „Man vil bedre kunne komme til Forstaaelse i saadanne Konferencer og over for Kommissærer, der har Tid til at høre paa en,“ skrev Hübner, „end man nogen Sinde kan over for Ministre, der næppe har Tid dertil, eller i alt Fald lader, som de ikke har et Øjeblik at ofre derpaa. Man vil uden Vanskelighed kunne udtale og faa forstaaet de gensidige Grunde; man vil i tvangløse Samtaler venskabelig faa fjærnet mange Hindringer, der, naar man altid skal gaa direkte til Ministeriet, ufejlbarligen hæmmer Forhandlingerne; Formaålet for min Mission vil hurtigere og sikrere blive naaet“. Man vilde endvidere undgaa bekostelige og indviklede Processer for de ubehagelige engelske Priseretter. Der var Præcedenser for slige Kommissioner i den engelske Konstitution; kort før Udbrudet af den store Krig havde en engelsk-fransk Kommission været nedsat for at udjævne en Grænsetvist i Nyskotland. I den dansk-engelske Traktat af 1670, der var Grundlaget for Danmarks og Storbritanniens traktatmæssige Forhold, var, hvad Hübner stærkt fremhævede, en Drøftelse af Stridsspørgsmaal ved Kommissærer udtrykkelig forudset. Det vilde derfor være vanskeligt for den engelske Regering at afslaa en Begæring fra dansk Side om Afgørelse ved en Kommission.

Hübners Forslag svarer til, hvad der senere i slige Tilfælde saa ofte med Held er anvendt, men det kan naturligvis nu vanskeligt afgøres, hvilke Grunde der dengang har talt derimod. Det blev drøftet i Konseilet og mellem Bernstorff og Moltke.¹⁾ Moltke fandt, at „denne Lærde“ var hildet i „politiske Illusioner“ og udtalte sin Tvivl om, hvorvidt Hübner med Held kunde arbejde under Grev Bothmar, naar han havde sat sig i Hovedet at ville forhandle i London „ministériellement“ og med en engelsk Regeringskommission. Hübner fik Afslag den 30. December, men Bernstorff motiverede det ikke nærmere. Hans Majestæt anerkendte „med Godhed“ den Iver, der havde dikteret hans Forslag, „men lige saa rimelige og vigtige Grunde hindrede Hans Majestæt i at følge det“. Bernstorff paalagde Professoren nøje at følge samme Instruks som Roger og omhyggelig undgaa alt, hvad der kunde give hans Rejse og Mission politisk Skær. Han skulde gaa uden om Haag, hvor han var saa vel kendt af Diplomaterne;

han maatte i London ikke opsøge de engelske Ministre eller deres „premiers commis“; han skulde saa vidt muligt undgaa de fremmede Diplomater, der var interesserede i Krigen. Skrivelsen sluttede med en skarp Udtalelse om, at hans Ophold i London kun kunde gavne Staten, naar han ikke krydsede Kongens andre Synspunkter og Operationer, men passede det ham betroede Hverv. I det Øjeblik hans Ophold foraarsagede „des discours et des ombrages“, vilde Hans Majestæt øjeblikkelig anse hans Mission for forfejlet og afsluttet, og hans Ophold i London maatte høre op.

I 1761 begyndte Hübner sit Arbejde i London under Grev Bothmar. Bernstorffs Breve til ham er venlige, men Hübner maatte ikke optræde selvstændigt. Han skulde være sagkyndig Raadgiver for Gesandten og „trænge til Bunds i Englændernes Handels og Industris Mysterier, i deres Processer og Chikaner, der er uigennemtrængelige for enhver, der ikke gør det til sin Hovedbeskæftigelse at studere dem“. Intet ud herover.

Grev Bothmar havde for længst vist sig ude af Stand til at beherske de vanskelige Søfartsspørgsmaal, saa Grunden til, at Bernstorff vilde holde Hübner nede, kan ikke have været den, at Gesandten kunde klare sig alene. Det Eftertryk, hvormed Bernstorff i sine Noter indskærper Greven, at han skulde behandle Hübner „med Godhed og Venlighed“ og ikke paa nogen Maade tro, at Hübner skal falde ham til Byrde, synes at vise, at den officielle, danske Underhandler i London ikke har været glad ved en borgerlig sagkyndig Hjælper; Diplomater af Faget holder ikke af, at andre med større Kundskaber og Ævner fuser i Faget; særlig de mindre betydelige vil nok benytte Hjælp i det stille, men ønsker ikke, at det ude fra lader sig gennemskue.

Naar Bernstorff ønskede at holde Hübner saa stramt, har det maaske ogsaa været dikteret af en vis Ængstelse for, at Professoren kunde komme ud paa storpolitisk Glatis, og hertil kan have bidraget en Oplevelse, som Hübner havde haft under Slutningen af sit Pariserophold, og hvorom han ved sin Hjemkomst i Marts 1760 havde givet Ministeren fortrolig Meddelelse.¹⁾

Hübner havde ved sine Skrifter opnaaet en vis Reputation i de litterære og politiske Kredse i Paris; han havde faaet Forbindelser, der førte op til de højeste Steder. Kort efter at det store franske Nederlag ved Minden 1. August 1759 yderligere havde

vanskeliggjort Frankrigs i Forvejen lidet gunstige Stilling i Syvaarskrigen, kom Hübner i et Selskab i Konversation om Freden og lod den Ytring falde, at det vel ikke var saa umuligt at opnaa en Fred med England, hvis man virkelig alvorlig vilde og kun tog Hensyn til Frankrigs væsentlige Interesser. Nogen Tid efter blev Hübner overrasket ved en Anmodning fra Udenrigsministeren, Hertugen af Choiseul, om en hemmelig Samtale, i hvilken Hertugen sagde, at han havde hørt hans Ytring omtale og gjerne vilde drøfte nærmere, hvorledes Hübner havde tænkt sig, at en hæderlig Fred for Frankrig kunde opnaas. Hübner udviklede sine Tanker, der væsentlig gik ud paa visse Indrømmelser til Hannover og i Kolonierne, men Samtalen endte med, at Choiseul spurgte, om Professoren vilde gaa til England for at sondere, hvorvidt der var Mulighed for en engelsk-fransk Separatfred. Hübner svarede forsigtigt, at da han stod i Kongen af Danmarks Tjeneste, maatte han have Tilladelse, og i hvert Fald maatte man, saafremt man ikke vilde gaa i Detailler over for den danske Regering, faa Bernstorffs Samtykke til at disponere over ham i nogen Tid; hvis Bernstorff sagde Ja, var Hübner til Tjeneste. Choiseul svarede: „Nej, det lader sig ikke gøre. Begære Dem hos Bernstorff! Nej, han er alt for fin; han vilde straks forstaa, hvad der er Spørgsmaal om. For Resten er han og jeg Bekendte, og vi skriver undertiden til hinanden. Det er fortrolige Breve, men De forstaaer nok, at Ministre sjældent veksler Breve uden med det samme at tale om Affærer. Søg at finde paa et andet Middel for at gaa til England“. Mere blev det ikke til, og Hübner reagerede ikke paa et Par Paamindelser fra Choiseul. Sidst i November 1759, da han havde faaet Meddelelse om, at Bernstorff vilde sende ham til England, og dette var bekendt i Paris gennem den franske Gesandts Indberetninger fra København, søgte Choiseul atter en Samtale med ham. Han gik nu til den danske Gesandt, Wedel-Frijs, men fordulgte, at han allerede kendte Hübner; han sagde til Gesandten, at det var underligt, at en Mand af Hübners Reputation havde været flere Aar i Paris, uden at han var blevet forestillet for ham; Greven maatte bringe Professoren til Versailles. Choiseul skaffede sig der en Samtale i Enrum med Hübner og opfordrede ham paa ny til i England at virke for en fransk-engelsk Separatfred. Hübner forlangte mere

positive Udtalelser og lod atter forstaa, at han naturligvis ikke kunde overtage en saa delikat Mission uden Forhandling med Regeringen i København, hvorhen han nu begav sig. Faa Dage efter rejste han til Haag. Choiseul gav ham paa ny Meddelelser gennem den derværende franske Gesandt, Grev d'Affry, men alt var meget svævende. Der kom intet ud deraf, og med sit Referat til Bernstorff betragtede Hübner Episoden som afsluttet.

Saafermt han med sin detaillerede og meget forstandige Beretning har ment ikke blot at opfylde sin Pligt over for sit Lands Udenrigsminister, men ogsaa at give denne et Indtryk af, at han var vurderet i Udlandet, har han vel naaet sit Formaal; Bernstorff vidste, at en saa klog Mand som Choiseul ikke henvendte sig til en ligegyldig, inkapabel Person. Men samtidig har Bernstorff rimeligvis — vi har ingen som helst Udtalelse af ham om Sagen — fundet det betænkeligt, at Hübner havde været Genstand for en saadan Fortrolighed, just som han, ganske vist helt med Urette, var blevet mistænkeliggjort fra engelsk Side og stod i Begreb med at gaa til London for at virke for neutrale, danske Interesser. Hvor loyale og forstandige end Hübners Udtalelser til Choiseul havde været — der var intet i dem, der stred mod Danmarks politiske Interesser —, saa var det vel ikke helt udelukket, at en Genoptagelse af Forbindelsen med Choiseul kunde fremkalde uønskede Komplikationer under Hübners Ophold i London.

Dette er Baggrunden for de strænge Instrukser, Hübner fik for sin Virksomhed i London, hvor han blev underordnet en Diplomat, der i alle Henseender var ham underlegen.

Han tog sin Stilling loyalt og korrekt, og Bernstorff fik ikke mindste Grund til Utilfredshed; 5. November 1765 blev han udnævnt til virkelig Justitsraad.¹⁾ Fra Juni 1761 til Foraaret 1764 arbejdede han i London, væsentlig for at bringe Orden i de udviklede Processer og hjælpe nordiske Søfolk og Gesandten til Rette med den engelske Rettergang. Det gjaldt, som en engelsk Jurist under en Konference sagde til ham: „Love ere *for* Dem, medmindre that glorious incertitude, som gjør alle vore Processer til lige saa mange Problemer, vender sig *imod* Dem“. Store Resultater opnaaede Hübner ikke; Englænderne var i Søfartsager helt umedgørlige. Der kom heller ikke noget ud af et Forslag om en Konvention mellem Danmark og England, som Hübner

udarbejdede i Erkendelse af, at Vanskeligheden ved disse Sager var, at der ikke gjaldt faste Regler, men at der snart fulgtes et, snart et andet Princip ved Reklamationer og Afgørelser.¹⁾ I For-aaret 1762 formulerede han et Konventionsudkast, hvis Hoved-grundsætninger, „articles fondamentaux“, om Kontrabande og om blokerede Havne, var et Sammendrag af, hvad han havde frem-ført i sit Værk om de neutrale Skibes Opbringelse. Bernstorff kritiserede Enkeltheder i Forslaget og mente ikke, at en Kon-vention for Øjeblikket lod sig gennemføre. Udkastet blev lagt ad acta og fik ingen øjeblikkelig Betydning. Men just i de Dage be-nyttede Bernstorff sin Brodersøns Assistance ved Behandlingen af de engelske Søfartssager, i hvis Akter A. P. Bernstorffs Haand-skrift findes ved Siden af Wasserschlebes. Fem og tyve Aar se-nere, under den amerikanske Frihedskrig, blev de samme Spørgs-maal paa ny brændende; da var den yngre Bernstorff Udenrigs-minister, og Hübner vegeterede som Universitetsprofessor.²⁾ A. P. Bernstorff mindedes de gamle Forhandlinger. Han lod Ak-terne lede frem i Arkivet og henvendte sig til Hübner med An-modning om, hvad denne maatte have liggende. Det er ikke helt udredet, hvilken Brug A. P. Bernstorff gjorde af Materialet, men den hübnerske Formulering genfindes paa væsentlige Punkter i det berømte Udkast fra 1778, der indgik i Neutralitetserklæringen af 9. Marts 1780. Ad denne Vej kom Hübners klare Tanker om den neutrale Handels Vilkaar under Krig da til sidst til at øve Indflydelse paa den senere Udvikling.

J. H. E. Bernstorff forstod, at det ikke var Hübners Skyld, at hans Bestræbelser i England bar ringe Frugt, og han aner-kendte uforbeholdent hans Arbejde. Han gjorde udstrakt Brug af Hübners Personal- og Sagkundskab, som det ses af den Mængde Oplysninger om højst forskellige kommercielle og økonomiske For-hold, der indkom til Tyske Kancelli fra ham.

Den danske Regering havde gentagne Gange uden Held søgt at skaffe sig udenlandske Laan. I 1757—58 havde man gennem Bernstorffs Forbindelser i Frankrig, særlig Choiseul og Belle-Isle, søgt Laan hos den franske Finansmand Paris de Montmartel, der, efter hvad Bernstorff smigrende skrev til ham, „uden Modsigelse var den første Mand, som vi har i Europa pour les grandes af-

fares“; Wasserschlebe og den københavnske Storkøbmand Just Fabritius sendtes ned til ham i Februar 1757, men deres Rejse bar ingen Frugt, og Forsøg paa at skaffe et større Laan i Haag i den følgende Tid strandede ligeledes.¹⁾ Man vendte sig derefter til Schweiz. I 1758 forsøgte Bernstorffs Privatsekretær, Schweizeren André Roger, gennem Finansmænd i Bern og Genève at skaffe Penge og knytte store Forretningsforbindelser mellem Schweiz og Danmark. Der var kun kommet lidet ud heraf; nu i 1763—64 gjorde Hübner fra London Forsøg paa at faa draget schweiziske Kapitaler, offentlige og private, der henlaa døde eller var anbragt i mindre solide engelske og franske Fonds, til Danmark som Statslaan eller som Indskud i Handelsforetagender.²⁾ I Slutningen af 1763, da Hübner havde forhandlet derom med den schweiziske Gesandt i London, Muralt, arbejdede han videre for Tanken under et kort Besøg i Frankrig; senere tog André Rogers Broder, Urbain Roger, sammen med andre Schweizere, hvem Bernstorff knyttede til danske Interesser, Sagen op, men uden større Held.

Hübners Indberetninger berører andre Spørgsmaal af stor Betydning for Danmarks materielle Udvikling. Han skriver hjem om Landevejsarbejde, om Kvægsyge, om Koppeinoculation, han skildrer Fabriksanlæg og nye Former for Industri, han undersøger Haveanlæg, sender Planter, sjældne Frø- og Træsorter. Han var meget sammen med Bernstorffs gamle Ven, Legationsraad Schrader, „den retfærdige, den redelige, den dydige“, som Hübner kaldte ham³⁾, og hjalp ham med at ekspedere Sendinger af Litteratur, af Kobberstik og andre Kunstsager til København.

Særlig Genstand for hans Omsorg var Udviklingen af nationaløkonomisk Undervisning og patriotiske Selskaber med økonomiske Formaal. Adskilligt af, hvad Hübner nu foreslog eller tidligere havde foreslaaet, blev dog ikke ført ud i Livet, saaledes en Plan om at oprette en nationaløkonomisk Lærestol i København⁴⁾, men hans Indberetninger om de „patriotiske Selskaber“ i Edinburgh, Dublin, London og i Frankrig bar siden Frugt. Han blev Medlem af flere af disse Selskaber, deltog i Forhandlingerne, bl. a. om Kornudførselsspørgsmaalet ud fra frihandelsvenlige Synspunkter, der den Gang var sjældne⁵⁾; han gav udførlige Indberetninger og foreslog Bernstorff at stifte slige Selskaber, der skulde

udbrede økonomisk Viden i Danmark og ved Præmier opmuntre til Forbedring og være sagkyndig Raadgiver for Regeringen.

En anden meget væsentlig Side af Hübners Virksomhed gik ud paa at give Englænderne rigtig Besked om danske Forhold. Praktiske Hensyn, hvor det f. Eks. drejede sig om at drage fremmede Fabrikanter eller fremmed Kapital til Danmark, forbandt sig hos Hübner som hos Bernstorff med megen Omsorg for Statens Anseelse. Bernstorff ærgrede sig over de ukyndige og taabelige Domme, der i de store Lande saa ofte og saa let fældedes om det afsides liggende Danmark; han blev dobbelt oprørt, hver Gang han hørte sligt, fordi han trods de Mangler, der maatte afhjælpes, ansaa Danmark-Norge for en Stat, der i mange Henseender, f. Eks. politisk, var langt lykkeligere end de store, mægtigere Riger. I England var Kendskabet til Danmark særlig slet, fordi Englænderne endnu i Regelen hentede deres Viden om Danmark fra Molesworths nedrakkende Skildring fra 1693.¹⁾ Hübner havde under sit Ophold i København i December 1760 udarbejdet en kort „Précis de l'état et du gouvernement de Danemarc et de Norvége“, der indeholdt Hovedtræk af Danmark Forfatning og Administration.²⁾ Nu bestræbte han sig efter Forhandling med Bernstorff for at skaffe en Afløser af Molesworths Værk, der kunde give det engelske Publikum et rigtigere og gunstigere Indtryk af Danmark. Efter Aftale med Bernstorff tog han Rogers og Reverdils nylig udkomne „Lettres sur le Dannemarc“ om Danmark til Grundlag og fik en engelsk Læge, Mr. Staunton, til at oversætte dem; de ændredes og suppleredes ved Hjælp af Materiale, som Hübner leverede. 1762 udkom „The present state of Denmark“, der blev modtaget med saa stor Opmærksomhed i England, som et Skrift om et lille Land vel overhovedet kunde paaregne.

Hübners Ævner kom ret til Udfoldelse, medens han virkede under frie Forhold i Udlandet, beskæftigede sig med broget Stof, ivrigt indsamlede nyttige Kundskaber og gav Impulser til andres Arbejde hjemme. Under en rolig Tilværelse i mindre Forhold havde han ikke saa let ved at trives. Da Krigen var hørt op og Kapersagerne bragtes til Afslutning, kaldte Bernstorff ham den 28. Februar 1764 tilbage³⁾ med den Begrundelse, at et nyt Fi-

nansreglement gjorde det nødvendigt at afslutte Sendelsen. Paa Hjemvejen blev Hübner alvorlig syg. Da han kom hjem, var hans Forhold vanskelige; han havde gjort flere Tusind Dalers Gæld paa sine Rejser.

Man skulde efter Hübners Uddannelse og efter den Brug, der var blevet gjort af ham, vente, at Bernstorff nu uden Tøven havde draget ham ind i Tyske Kancelli eller i Kommercekollegiet, hvor der var god Anvendelse for en Mand med hans rige Initiativ. Men Resten af Hübners lange Liv udfyldtes ikke med en saadan Gærning; kun ved en enkelt Lejlighed møder vi Samvirken mellem ham og J. H. E. Bernstorff, og heller ikke den yngre Bernstorff gjorde siden Brug af ham. Det vækker vor Forundring, men en kort Skitse af Hübners lidet kendte senere Livsløb lader os forstaa Grunden.

I December 1763 var der kommet Embedsledighed i det filosofiske Fakultet, idet Professoren i det græske Sprog, Munthe, var død; Hübner kunde nu omsider blive ordinær og lønnet Professor der.¹⁾ Da han den Gang endnu var i Udlandet og i mange Aar ikke havde givet sig af med Græsk, blev Embedet foreløbig besørget med Vikar. Da han kom hjem, var han i Tvivl om, hvilken Livsgærning han skulde vælge. I November 1765 blev han udnævnt til Kommitteret i Rentekammeret, men da Universitetet vilde nybesætte det Professorat, hvortil han var blevet udnævnt, protesterede han og erklærede nu, at han absolut vilde blive ved Universitetet. Efter Brevveksling med Otto Thott, Universitetets Patron, og efter Forhandling med Bernstorff blev Resultatet, at Hübner den 27. December 1765 fik Lov til at træde ud af Rentekammeret, og han var nu Universitetsprofessor — i Filosofi og Historie — til sin Død 1795.²⁾ Ved denne Lejlighed i 1765, da han endnu aldrig havde holdt nogen Forelæsning ved Universitetet, erklærede han i et af Brevene til Thott, at han allerede paa Forhaand „kunde smage Sødmen ved sit fremtidige litterære Liv“, men hans Glæde ved denne nye Gærning blev dog vistnok ringe. Hans Interesser laa andetsteds, og det var intet Tilfælde, at han til Æmne for den latinske Inauguraldisertation, ved hvilken han efter Sædvane skulde forskaffe sig Magistergraden, da han blev Professor, og som han udgav i 1766, valgte et finanspolitisk Æmne af praktisk Natur, om Statens Ind-

tægter. Det var praktisk, reformbringende Virksomhed, der først og fremmest interesserede ham, og i Aaret efter Hjemkomsten, inden han havde sat sig fast paa Katedret, ser vi ham — støttet af Bernstorff — arbejde for et vigtigt Foretagende, der har bragt hans Navn ned til Nutiden, Oprettelsen af et Landhusholdningsselskab.¹⁾

Bernstorff havde lagt Mærke til Hübners Indberetninger om de økonomiske Selskaber i Vesteuropa og havde gennem andre, bl. a. gennem sin Brodersøn, der var Medlem af et saadant Selskab i Bern, hørt derom.²⁾ Hübner udviklede sine Planer om Oprettelsen af et „frit, økonomisk-praktisk Selskab“; det var hans Tanke at sætte Kraft ind paa Arbejdet og i den Anledning foreløbig fritages for al Virksomhed ved Universitetet. Han gav Forestillinger ind til Kongen 25. Maj og 31. August 1765, og ved en Resolution fra Fredensborg af 15. November 1765 besluttede Frederik V at stille en Pengesum til hans Raadighed til Bekostning af Selskabets Oprettelse og Virksomhed i de første tre Aar. Imidlertid standsede Kongens Død i Januar 1766 Sagen, men Hübner optog snart Planen med Tilslutning af Bernstorff og A. G. Moltke, der ansaa den for „god, nyttig og fordelagtig for Staten“.³⁾ I Foraaret 1768, under det store Reformtiltag, indgav han flere Forestillinger, men Resultatet blev, at Sagen ved Kabinetsordre til A. G. Moltke af 3. August 1768 under Christian VII's Udenlandsrejse atter udsattes under udtrykkelig Anerkendelse af Hübners Iver.⁴⁾ Aarsagen var væsentlig økonomisk, men man var ogsaa bange for, at det nye Selskab skulde kollideres med det nystiftede General-Landvæsens-Kollegium, der skulde tage sig af Opgaver, der var tiltænkt Selskabet. Sagen faldt dog ikke bort; i Vinteren 1769 udarbejdede Hübner en ny Plan, der blev offentliggjort den 29. Januar paa Christian VII's Fødselsdag, og da Kongen den 2. April 1769 paa Tilskyndelse af Bernstorff tilsagde det ny Selskab en Understøttelse af 200 Rdl. aarlig, var *Landhusholdningsselskabet* omsider stiftet.⁵⁾ Erkendelsen af, hvem der havde været de egentlig drivende Kræfter, fik Udtryk i, at Bernstorff ved Selskabets Stiftelse blev dets Præsident, Hübner dets Vicepræsident.

Hübners Fortjenester heraf og ved hans Forfatterskab til de betydningsfulde, folkeretlige Skrifter er umiskendelige; i Struensee-

tiden søgte man at drage Nytte af hans Erfaringer fra Udlandet. Han regnedes øjensynlig til de ivrige Reformvenner, og mellem Struensees Papirer fandtes en Karakteristik af ham, som „en hæderlig, kundskabsrig Mand, en Ven af Orden og i Stand til værdigt at udfylde enhver Plads, der maatte passe for hans Anlæg“. ¹⁾ Ved Kabinetsordre fra Struensee af 27. Juli 1771 paa-lagdes det ham at udarbejde Forslag til en ny Politior-dning for København; han korresponderede med Kabinetsministeren derom, men der kom intet ud deraf. ²⁾ Det var ogsaa paatænkt, at han skulde medvirke ved den indgribende Ændring af Universitetsforholdene, som Struensee vilde gennemføre ved Hjælp af Gunne-rus ³⁾; det kan have ligget nær at anvende Hübner hertil, da han altid havde været en meget skarp Kritiker af de forældede og lidet praktiske Forhold ved danske og ved fremmede Universite-ter. Men heller ikke her satte hans Virksomhed sig Spor, hver-ken han eller Universitetet fik Glæde af hans Professorgær-ning.

I 1770, da Hübner, der under sit Ophold i England 1762 blev Justitsraad, som Anerkendelse for sine Fortjenester ved Landhusholdningsselskabets Stiftelse, ved en Kabinetsordre var blevet udnævnt til Etatsraad, gjorde Danske Kancelli Indsigelse imod, at han ikke alene blev Etatsraad som andre Professorer, men *virke-lig Etatsraad*, og motiverede det med, at han vel var en „ganske duelig Mand“, men siden sin Ansættelse som Professor kun „havde taget liden Andel i akademiske Forretninger“. ⁴⁾ Denne Dom over Hübners Universitetsvirksomhed skærpedes yderligere, da Gunne-rus i December 1771 gav Forslag om Universitetsreformen og om-talte de forskellige Mænd, der kunde medvirke ved denne. ⁵⁾ Uagtet Gunnerus var en Ven af Hübner, kritiserede han ham skarpt og kunde ikke anbefale ham til at beklæde et nationaløkonomisk Pro-fessorat, som Hübner, medens han var ude paa Rejser, for længst havde foreslaaet oprettet. Hübner var efter Gunnerus's Mening vel en Statsmand, men ingen Academicus; Universitetet var daarlig tjent med ham; hans Forelæsninger fandt intet Bifald hos Studenterne og i Regelen ingen Tilhørere. Hans Ulyst til Læregærning gik saa vidt, at han under allehaande Paaskud afviste de enkelte Til-hørere, der nu og da meldte sig; han vilde utvivlsomt gøre bedst Tjeneste som Kameralist eller Financier, som Amtmand i det

holstenske eller som Stiftamtmand. Da Hübner døde 1795, blev det sagt om ham, at han som bekendt aldrig holdt Forelæsninger og heller ikke i de sidste 20 Aar havde ladet noget trykke „undtagen sit ubetalelige Volente Deo i Lektionskataloget“.¹) I den højst anerkendende Udtalelse om ham, der, som ovenfor nævnt, fandtes i Struensees Papirer, fremhævedes ved Siden af hans gode Egenskaber „hans bekendte og uudholdelige Stortalenhed“.²)

Mellem alle borgerlige Danske, med hvem Bernstorff fik Samarbejde gennem Tyske Kancelli, er der ingen, der naar Martin Hübner i alsidig politisk økonomisk Viden, i Kendskab til Udlandet, i selvstændig og klar Tænkning. Hans folkeretlige Skrifter stiller ham over alle samtidige Danske, der beskæftigede sig med den Art Æmner. Den Tilskyndelse, han gennem Bernstorff gav til Landhusholdningsselskabets Stiftelse, var noget af det værdifuldeste, der ude fra tilførtes os. Men de Glimt, der falder over Hübners Personlighed, viser, at den har været behæftet med store Månger, og forklarer, at Bernstorff ikke gjorde Brug af denne kundskabsrige og intelligente Mand, som vi kunde have ventet.

IV.

Bistand ved sin handelspolitiske Virksomhed og sine Bestræbelser for Kulturforbindelse med det vestlige Europa fik Bernstorff i sit første Tiaar i København foruden af Hübner af en intelligent og tiltalende fransk Schweizer, André Roger, der fra 1752—59 var hans Privatsekretær. Bernstorff havde fra sin Ungdom haft Forbindelse med Genève og Pays de Vaud; han satte stor Pris paa de fromme, men alsidig menneskeligt interesserede Reformerte i disse Egne og stod i Venskabsforbindelse med adelige Familier, der hørte hjemme der, men virkede rundt om i Vesttyskland, i Nederlandene og i England. I sit Hotel i Rue Bourbon i Paris havde han ofte Besøg af unge Mænd af disse Slægter med deres højtannede borgerlige Mentorer. Mod Slutningen af sit Ophold stiftede han der Bekendtskab med André-Salomon Roger, der kom til Paris som Hovmester for et Par unge Grever Marsay, af en Slægt, der var nær forbundet med den bernstorffske; deres Fader havde kendt Bernstorff, fra denne var en lille Dreng.³) Roger var født 1721 i Noyon, havde om-

kring 1740 studeret Jura og Kameralia, havde derefter i ni Aar været Hovmester i Grev Marsays Hus og var kommet højt i Gunst hos denne og hos den hollandske Minister, Th. I. von Larrey. I 1750, da Bernstorff rejste til Danmark, vilde han drage Roger med sig. Han søgte just en ung Mand, som „var intelligent og aktiv, kunde skrive Fransk og Engelsk, og havde noget Kendskab til Handelen“.¹) En saadan skulde anvendes som Privatsekretær hos A. G. Moltke; fra København søgte Bernstorff ogsaa en Opdrager til Moltkes og Overjægermester Gramms Sønner. Der var baade Tale om Roger og om Slægtninge og Venner af denne, men i 1751, da Bernstorff slog sig fast ned i København, knyttede han André Roger til sig personlig som literær og handelskyndig Hjælper; i April 1752 tog den trediveaarige Schweizer Ophold i det bernstorffske Hjem. De bevarede Breve viser, hvor hensynsfuldt Bernstorff søgte at berede ham lykelige Forhold. Han blev ikke behandlet som Underordnet; den betroede Privatsekretær blev hurtigt højt skattet Husven baade hos Bernstorff og hos den unge Frue, Bernstorff i December 1751 havde hjemført. Roger blev økonomisk saa vel stillet, at han kunde sende Penge hjem til sin Moder, der var Enke og havde stiftet Gæld for at bringe sine to Sønner frem i Verden; hans Gærning blev ikke mekanisk Slid, han fik Lejlighed ikke blot til at anvende sine sproglige og handelspolitiske Kundskaber, men ogsaa til at tilfredsstille sin Lyst til selvstændig literær Produktion. Fra 1753—57 udgav han i en Samling „Le Traducteur“ flere Bind franske Oversættelser af Artikler i engelske Tidsskrifter, udvalgt efter Raadførsel med Bernstorff. Samtidig havde denne faaet ham til at studere Dansk og samle Materiale til en fransk Skildring af Danmark-Norges Historie og politiske Tilstand for en europæisk Læsekreds.²) Tilsvarende Bestræbelser blev samtidig fremmet af Moltke og Bernstorff gennem en anden fransk Schweizer, Paul-Henri Mallet, der i 1752 blev indkaldt til Danmark som Professor i fransk Literatur og i 1750'erne og siden udgav Skrifter om dansk Historie samt Tidsskriftet „Le Mercure danois“ og andre Afhandlinger, hvori han paa Fransk skildrede danske literære Forhold.³) Resultatet af Rogers Studier, til hvilke Bernstorff skaffede ham Materiale, blev „Lettres sur le Dannemarc“, hvis første Bind udkom i 1757, medens andet Bind var ufuldendt ved Rogers tidlige Død

og siden blev afsluttet af Reverdil. Det blev en meget oplysende og paa solid Viden støttet Skildring af danske Forhold og Institutioner. Den var stærkt panegyrisk, men opfyldte paa forstandig Maade Bernstorffs Ønske om at gøre Danmark kendt og anset ude i den store Verden; Roger havde udmærkede Betingelser for et saadant Forfatterskab. Samtidig bistod han Bernstorff med den daglige Gennemgang af udenlandsk Literatur, Journaler og Tidskrifter; han deltog i Ministerens omfattende Korrespondance med udenlandske Lærde og hjalp Wasserschlebe med at indhente handelspolitiske Oplysninger.

Et særligt Hverv røgtede han ved at vedligeholde den Forbindelse med de franske reformerte Kredse, hvorpaa Bernstorff lagde megen Vægt.¹⁾ Interessen for de franske Huguenotter og „les Réfugiés“ var gammel i Bernstorffs Slægt, der havde mange Venner mellem de franske Flygtninge i Nord- og Vesttyskland. Under Opholdet i Frankrig havde Bernstorff med stor Medfølelse sat sig ind i de franske Protestanternes Forhold og knyttet personlig Forbindelse med deres Præster, med Købmænd, Fabrikanter og Forfattere. Han var traadt i Forbindelse med Sammenslutninger i Genève, Lausanne og Bern, der havde til Formaal at støtte Huguenotterne under de Forfølgelser, for hvilke de stadig var udsat. Der var levende Forbindelse mellem de huguenottiske Menigheder i Frankrig og deres Trosfæller i Schweiz, Nederlandene, Tyskland og Storbritannien. Der blev afholdt hemmelige Kongresser, Emissærer var idelig paa Rejse, og ved Rundskrivelser blev alle Interesserede holdt bekendt med Tilstanden rundt i Menighederne. Adskillige fremtrædende Statsmænd i de reformerte og lutherske Lande var inddraget i disse Forbindelser og søgte ad diplomatisk Vej at afvende Forfølgelser eller at bevæge den franske Regering til Lempelser i de haarde Edikter. De var rede til at skaffe fordrevne Huguenotter Tilflugtssteder, henvendte sig til de paagældende Myndigheder og ydede Pengehjælp. Det tiltalte Bernstorff meget, at de forskellige protestantiske Afskygninger her kunde virke sammen. Efter sin Ankomst til Danmark holdt han disse Forbindelser vedlige, og handelspolitiske Interesser forbandt sig med de religiøse; ved at drage franske Réfugiés til Danmark vilde han ophjælpe Næringslivet, og hans Bestræbelser svarede nøje til dem, der lige siden det Nantiske Edikts Ophævelse var

blevet udfoldet i mange protestantiske Lande, saaledes i Brandenburg—Preussen. Ved haarde Straffebestemmelser var det imidlertid i Regelen forbudt de franske Huguenotter at udvandre, og Organisationen af deres Udvandring maatte derfor holdes strængt hemmelig. Bernstorff virkede gennem Mellemmænd og benyttede Roger saavel som de andre schweiziske Literater, der kortere eller længere Tid nød Gæstfrihed i København. Roger var beslægtet eller venskabelig forbundet med flere af de fremtrædende schweiziske Reformerte, der virkede for deres undertrykte Trosfæller, og gennem ham indkaldtes adskillige Huguenotter til Danmark. Der kom Fabrikanter, Haandværkere, Købmænd og enkelte Officerer; en ung schweizisk Adelsmand, Saint-Saphorin (født 1738), der var en Slægtning af Grev Marsay, bekæmpede ihærdig de Vanskeligheder, der stillede sig i Vejen for hans Indtræden i dansk Tjeneste. Bernstorff skaffede ham Adgang til Diplomati; i 1762 blev han Legationssekretær i Warschau og døde 1805 efter 43 Aars Tjeneste som dansk Gesandt i Wien.¹⁾ I 1758 fik Roger indkaldt sin Fætter Salomon Reverdil, der først blev ansat som Lærer for Arveprins Frederik, men siden overtog en tilsvarende Stilling hos Kronprins Christian og derved kom til at spille en betydelig Rolle i Danmarks Historie i de følgende Aar. Adskillige Landsmænd og Trosfæller, som Roger anbefalede, kunde Bernstorff ikke skaffe Plads. Det hændte oftere, at han maatte gøre Roger opmærksom paa, at han ingenlunde kunde gennemføre alt, hvad han ønskede; der var Modstand mod Fremmedes Anbringelse i Danmark.²⁾ „Den lange Fred, vi nyder, forsinker ethvert Avancement, der er saa mange Mennesker, som, maaske med mindre Fortjeneste, gør flere Rettigheder gældende til Gunst for sig, og man raaber allerede saa stærkt op mod de Tjenester, jeg har søgt at yde nogle Personer, som jeg har anset for værdige dertil, at jeg aldeles ikke ved, hvad jeg kan sætte igennem.“ Bernstorff var ogsaa i Tvivl om, hvorvidt han paany vilde udsætte sig for at se sine Bestræbelser strande eller for „Ærgrelser som dem, han havde lidt, og som han endnu daglig led“. Alligevel gjorde han sit Bedste for at støtte dem, som Roger anbefalede; naar det gjaldt franske Skuespillere, henviste Bernstorff dog Roger til A. G. Moltke, „da han selv var langt fra at ville blande sig i

noget vedrørende Skueplads eller Skuespillere. Det er et Folkeslag for sig, der heldigvis ikke hører under mit Departement“.

Bernstorff nærede varm Sympati for Roger, og denne skildres af A. P. Bernstorff som en højst elskværdig Omgangsfælle; „hans Kundskabsfylde og grundfæstede Fromhed“ roses; han var livfuld og aktiv, men hans Helbred var lidet kraftigt; „hans Legeme var tidlig opslidt, da,“ som A. P. Bernstorff udtrykker sig, „hans Aand var altfor levende for hans Maskine“.¹) En særlig Rolle spillede Roger som Charitas Emilie Bernstorffs Staabi og daglige Omgangsfælle; han var det franske Sidestykke til Klopstock. I Sommeren 1754, da den engelske Læge Dargent var indkaldt for sammen med Johan Just Berger at vaccinere Fru Bernstorff, og denne Proces vakte den største Opmærksomhed og Deltagelse i København, var Roger, som selv havde overstaaet Sygdommen, i flere Uger isoleret sammen med Baronessen inde i Byen, medens hendes Mand opholdt sig ude paa Bernstorff. Ministeren overlod trygt sin Hustru til sin Sekretærs Omsorg, og i daglige Billetter beretter Roger om Sygdommens Forløb og om Fru Bernstorffs Tilværelse. Flere Gange ledsagede Roger Fruen paa hendes Sommerrejser til hendes Forældre i Holsten; „de læste, spadserede og talte sammen om den fraværende Excellence“.²) Roger blev uundværlig for Herskaberne, og det var et haardt Savn, da han fra August 1757 til Maj 1758 opholdt sig i Schweiz hos sin Familie. At hans Fraværelse blev saa lang, skyldtes Forretninger for tyske Kancelli og Kommercekollegiet, med hvilke han fik at gøre i sin Egenskab af handels- og finanskyndig Medhjælper hos Ministeren. Paa den nævnte Rejse skulde han i Holland, men særlig i Schweiz virke for danske Interesser hos Finansfolk og Storkøbmænd. De Ævner, han havde lagt for Dagen paa disse Omraader, bragte Bernstorff til i Efteraaret 1759 at sende ham som handels- og søfartskyndig Raadgiver over til den danske Gesandt i London, da Kapersagerne skabte Vanskeligheder under Søkrigen. Bernstorff var ikke glad ved atter at skille sig af med sin gode Ven, hvis Helbred var vaklende, og Roger naaede ikke sit Bestemmelsessted. Som tidligere omtalt døde han den 11. Oktober 1759 i Hamburg som Følge af en Kørselsulykke i Nærheden af denne By.³) Mindet om hans elskelige,

livfulde Personlighed holdtes højt i Ære i den bernstorffske Slægt. Et Aar tidligere havde han i Forudelse om sin tidlige Bortgang i et Brev, der først efter hans Død kom Bernstorff i Hænde, lagt denne baade sin fattige Moders og yngre Broders Vel paa Sinde. Bernstorff glemte dem ikke; Moderen fik rundelig Understøttelse, og Broderen Urbain Roger, der drev Handel i Italien og Schweiz, blev med Titel af „conseiller d'Ambassade“ taget i dansk Tjeneste som Repræsentant ved Forhandlingerne i Schweiz om Laan og Handelsforbindelser. Venskabet for Roger overførtes tillige paa hans Fætter Reverdil, der 1758 efter Rogers varme Anbefaling var kommet til Danmark og fuldførte de ufuldendte „Breve om Danmark“.

André Roger delte i det første Aarti af Bernstorffs Ophold i Danmark som Privatsekretær det mere intime Hjemmearbejde med Wasserschlebe. I adskillige Aar stod denne Plads derefter tom, og kunde vel gøre det, fordi Andreas Peter Bernstorff i denne første Del af sit Ophold i Danmark kunde staa sin Onkel bi. Først fire Aar efter fik Bernstorff en ny Hjælper, der skulde tage Del i den mere private Behandling af udenrigspolitiske Sager. Vistnok i Begyndelsen af 1764 tog han en ung, højtbegavet Tysker, Helferich Peter Sturz (1736—79), i sin Tjeneste.¹⁾ I de følgende Aar kom denne til at staa Bernstorff nær, men hans Karakter var mere urolig, han var ikke saa gennemfin og nobel som Roger og han blev aldrig det for Bernstorff, som denne havde været. I 1765 kom han ind paa Embedsbanen, idet han 30. Marts blev Sekretær i Tyske Kancelli. I Christian VII's første Aar spillede Sturz en ikke helt ringe Rolle, og han vil blive nærmere omtalt ved Skildringen af Bernstorffs Forhold i hin Tid. Medens André Roger havde indtaget en vigtig Plads i den franske litterære Kreds i København, fik Sturz en fremtrædende Stilling blandt de tyske Litterater, der udgjorde en væsentlig Del af det bernstorffske Selskab.

V.

Saa vel i Ivar Rosenkrantz's som i Schulins Tid havde der været god Orden i det danske Diplomatis Ledelse, og der udgik stadig Instrukser fra København. Men dette var intet imod den faste, myndige og overlegne Vejledning, der blev de bernstorffske

Diplomater til Del. Hvor stærkt end Bernstorff kunde være optaget af de indre Forhold i Danmark, saa afledede det ikke hans Opmærksomhed fra den udenrigske Politik; den var altid i hans Tanker. Derfor er hans diplomatiske Korrespondance — som det allerede fremgaar af det lille Udvalg, der foreligger i P. Vedels Udgave — et Mønster paa det 18. Aarhundredes diplomatiske Litteratur, en Vejledning i Nordens og Europas internationale Politik, som næppe noget andet Sted findes mere indtrængende, vidtskuende, aandfuld og vel afvejet. Der er i Tidens fine Fransk mange polerede Udtryk, adskillig Moraliseren, som føles fremmedartet eller sødladen i vor Tid. Med Rette er der gjort opmærksom paa, at Bernstorffs Veltalenhed undertiden kan blive til en Ordflom, at han uden at ledes derved brugte sin Tidsalders sødt smigrende Talemaader, og i Omtalen af Fyrster og andre højt stillede ret ofte lod sin Tanke udvandes i smagløse Lovprisninger.¹⁾ Men alt dette, der vækker en Nutidslæzers Kritik og vel ikke vilde vække Beundring hos en nok saa sleben moderne Diplomat, vilde ikke støde en eneste af dem, for hvem Bernstorff den Gang skrev. Hvert eneste politiske Skriftstykke fra Bernstorffs Hånd, det være en Forestilling, en Ordre eller blot et kort Brev med en præcis Fremhævelse af et enkelt Synspunkt, rummer en værdifuld Kærne og bærer et Præg af Klarhed og Finhed, der gør dem til Mønstre i deres Art. Mange af disse Fortrin gik i Arv til Andreas Peter Bernstorff, men derefter fandtes i over et halvt Aarhundrede intet tilsvarende i dansk diplomatisk Korrespondance; hvad der skreves af det tredje bernstorffske Slægtled, og især siden af Niels Rosenkrantz, Heinrich Ernst Schimmelmann og Krabbe-Carisius var formelt som reelt højst undervægtigt, og Ledelsen af Danmarks Udenrigspolitik i Christian VIII's Tid var ej heller overlegen. Siden, under den store dansk-tyske Konflikt, da de saakaldte „Hallske Noter“ vakte Opsigt i Europa, var de skrevet af P. Vedel, den første danske Diplomat, der fordybede sig i den ældste Bernstorffs diplomatiske Korrespondance og i hans politiske Tankegang.

Bernstorff havde som Gesandt i sine Rapporter givet sin Regering udtømmende Skildringer af de politiske Omraader, som han omfattede; nu som Minister ansaa han det for Pligt at holde de danske Gesandter nøje à jour med sine politiske Planer og Syns-

punkter og med hele den europæiske Politik; han forstod, at kun saaledes var det muligt at skabe en taktfast Samvirken inden for det danske Diplomati. Uden stadig Orientering maatte de enkelte Gesandter komme til at handle i Blinde. Han ledede sin egen Politik fra Helhedssynspunkter, og han forlangte, at hver enkelt Diplomat skulde røgte sine Specialopgaver med fuldt Kendskab til den almindelige politiske Situation. I Maj 1752 indførte han den Regel, der siden i lang Tid blev fulgt, en Gang ugentlig at tilsende sine Gesandter en Ekstrakt af de sidst indgaaede Rapporter fra alle danske Gesandtskaber, svarende til den, der blev forelagt Kongen, men suppleret af Meddelelser om Begivenheder hjemme i Danmark, der kunde tjene til Oplysning og Vejledning. Det var ikke tilstrækkeligt, skrev han i den Anledning, at Gesandterne i de særlige Tilfælde fik Ordre; de maatte i det hele vide Besked om, hvad der gik for sig rundt om i Europa.¹⁾ Han afpassede sine Instrukser og Redegørelser efter hver enkelt Gesandts Individualitet. Cirkulærnoter fandt vel ogsaa Anvendelse, men Bernstorff skyede intet Arbejde for at fremstille samme Sag i forskellige Nuancer, naar den derved bedre kunde lægges til Rette for de forskellige Diplomaters særlige Udgangspunkter og Ævner.

Som politisk Vejleder var Bernstorff fortrinlig; aldrig er det danske Diplomati blevet ledet mere fast eller mere maalbevidst end i hans Dage. Men tillige opnaaede han ved sine humane og elskværdige Personlighed det bedste Forhold til sine Underordnede. Deres Breve til ham udtrykker Hengivenhed og Tillid, og hans Breve til dem præges af en varm, personlig Interesse. Intet vedrørende hans Gesandter var ham ligegyldigt; i den Mængde — næsten altid paa Fransk skrevne — Privatbreve, der ledsagede den officielle Korrespondance, tog han Del i deres Glæder og Sorger og varetog paa bedste Maade deres Tarv. En almindelig Klagesang lød den Gang fra hver eneste Gesandt om for ringe Gage og for liden Udmærkelse. Det er en ren Lidelse at gennemgaa en Brevrække fra danske Diplomater fra hin Tid (og for øvrigt fra hele det 18. Aarhundrede), hvor de falder Kongen eller Udenrigsministeren til Fode med Klagesuk og Tryglen om flere Penge, højere Titler og Ordener.²⁾ Saadant Tiggeri kunde fortsættes Aar igennem, da man den Gang i Modsætning til vore

Dage savnede faste Lønningslove og derfor kunde haabe af Kongens Naade at opnaa Undtagelser. Kom der Afslag, optoges Sagen snart efter med nye, udtværede Argumenter; i den enevældige Stat havde Kongen Nøglen til Pengekassen. Hvor meget man saa end fastslog, at der ikke maatte gøres Undtagelser fra de i „Civilreglementet“ fastsatte Gager, plagede Diplomaterne sig dog idelig til ekstraordinære Tilskud. Sligt gjaldt baade Gesandter, Legationssekretærer og Legationspræster; ogsaa fra Gesandtskabernes underordnede Funktionærer myldrede det frem med Tiggerbreve.

Vi mindes Bernstorffs egne Klagebreve fra hans første Diplomataar;¹⁾ de havde dog været holdt i en værdig Tone, og de ophørte, da han kom i en ordentlig lønnet Stilling. Til sidst havde han kun bedt om, at man vilde lade ham blive i Ro, hvor han var, og ikke forfremme eller forflytte ham. Nu som Minister mindedes han sin egen Trængselstid og drøftede med rørende Taalmodighed alle disse Klager og Bønner; ofte hjalp han, og naar han ikke kunde, har man Indtrykket af, at det gjorde ham ondt. Undertiden kunde han dog blive træt og hvast lade vedkommende vide, at han hellere maatte tage sin Afsked end vedblive at være utilfreds. En Sjældenhed midt i al den Ynkелighed var en Overlegenhed og Finhed, der mødte Bernstorff, da han i 1757 lod den dygtige og elskværdige Gesandt Henry de Cheusses forstaa, at han skulde have det hvide Baand. De Cheusses takkede, men udtalte, at han havde gjort sig det til Princip ikke at attraa noget Avancement efter sit 50. Aar; det havde han fyldt for fem Aar siden og „begrænsede nu hele sin Ambition til at gøre godt og tjene Gud, Kongen og sin Næste af sin bedste Formue“. Derfor var han nu i høj Grad ligegyldig over for alt Avancement, men det glædede ham, at Bernstorff havde varetaget hans Interesser mere end han selv.²⁾

Denne Side af det danske Diplomatis Forhold er lidet hyggelig, men man bør ikke overse, at noget lignende gælder for alle Embedsstater i Datiden, og at Forholdene i Danmark ikke var værre end andre Steder. Heller ikke bør det glemmes, at den Gang som nu hørte der Formue til at være Diplomat. Bernstorff havde betalt sin Diplomattjeneste med 150,000 Rdlr. af sine egne Midler; andre betalte vel med adskilligt mindre, men

faa eller ingen lagde Penge op.¹⁾ Halvhundrede Aars demokratisk Udvikling har ikke ændret det Sparsomhedsprincip, der bevirker, at Diplomatiets endnu væsentlig rekrutteres fra den rige Overklasse.

Bernstorffs Samarbejde med Diplomaterne var præget af den største Velvilje. Hans Noter var altid rige paa Opmuntring; han kunde vel udtale Kritik, undertiden en skrap Dadel, men det skete i en hensynsfuld Form, og det suppleredes redebont ved Ros over vel udførte Tjenester, med venlig Forstaaelse af fejlslagne Forhaabninger eller uforskyldte Uheld under en diplomatisk Aktion. Bernstorff kastede aldrig Skylden paa sine Medarbejdere, naar Forhandlingerne ikke gik efter Ønske.

Som Eksempel paa, med hvilken Omhu og Elskværdighed Bernstorff kunde tage sig af en Diplomat, der havde haft en saadan Malheur, kan tjene en Note, han i Marts 1762 sendte den ikke særlig duelige Kammerherre Johan Henrik Ahlefeldt i Berlin. Gesandten havde under den farlige russiske Krise om en vigtig Sag givet en Meddelelse, som straks efter maatte tilbagekaldes.

Da Bernstorff havde modtaget Gesandstens Dementi, skrev han en Note, der er karakteristisk for den faderlig vejledende Stil, hvori han skrev til sine Undergivne, og for den hensynsfulde Form, hvori han kunde sige dem en Sandhed: „Jeg beder, tag Dem ikke nær, naar de Nyheder, som De melder, ikke bekræfter sig; den Skæbne rammer alle Mænd i Deres Stilling, og lad Dem ikke derved afholde fra at meddele mig alt, hvad De erfarer, naar De blot passer paa sidenhen at lade mig vide, at nye Oplysninger viser sig at stride imod de første. Vi gør Dem aldrig nogen Bebejdelse derfor, tværtimod, vi vil glæde os, saa ofte, som De kan tilbagekalde Efterretninger, der ikke var fordelagtige for os. Tag Dem vel i Agt for ikke at støde nogen af de Personer, som kan give Dem Oplysninger om, hvad der gaar for sig. Hør paa enhver, hvad enten han er sandfærdig eller falsk, oprigtig eller ej; vi, De og jeg, skal nok til sin Tid forsøge at skelne det, som fortjener Opmærksomhed, fra det, som bør overgives til Glemselen. Knyt Forbindelse med alle og lad med godt Humør, som om De ikke lægger Mærke til, naar der er Folk, der for Morskabs Skyld eller af andre Grunde undertiden serverer

Dem lidet grundede Ting. Det er den eneste Hævn, De har Lov til at tage i den Stilling, De beklæder, thi i denne kræver Kongens Tjeneste, at De skal gøre Dem afholdt af alle ved det Hof, hvor De fungerer. I alle de Tilfælde, hvor Kongens Tjeneste ikke absolut kræver det — og det er visselig meget sjældent —, maa De ikke gøre noget, der kan mishage disse Mennesker.“¹⁾

Ahlefeldt gjorde ikke Lykke ved det preussiske Hof; Frederik II klagede gentagne Gange over, at han alt for tydelig lagde preussisk-fjendtlige Stemninger for Dagen. Ikke længe efter tilbagekaldtes han og erstattedes af en mere overlegen Diplomat, Diede zum Fürstenstein, der bedre var i Stand til at handle efter Bernstorffs Leveregler.

Bernstorffs Underordnede kunde stole paa deres Chef. Vi kender kun et Tilfælde, hvor han optraadte over for en Gesandt med en Tvetydighed, der saa ofte findes i det 18. Aarhundredes diplomatiske Historie, men som synes os højst utiltalende.

Det gjaldt en af hans alldygtigste Gesandter, Adolf Sigfried von der Osten.²⁾ Denne var født 1726 i Danmark af en indvandret pommersk Slægt og var kommet ind i Diplomatiets i Bernstorffs egen Tid; han havde rejst meget og havde blandt andet studeret i Göttingen i 1754 sammen med A. P. Bernstorff. Han sagde selv, at han var anbefalet til Bernstorff ved et Medlem af den Ministeren nærstaaende Familie Plessen.³⁾ Aaret efter sendte Bernstorff ham til Rusland som Legationssekretær, og allerede i 1756 blev han ved Gesandtsens Død selv Gesandt derovre.

Under de meget vanskelige Forhold ved det russiske Hof i de følgende Aar udførte Osten sit Arbejde til Bernstorffs fulde Tilfredshed; siden var han et Par Aar i Polen, og efter Peter III's Død vendte han tilbage til St. Petersburg.

Osten var en dygtig Diplomat, der kraftigt og intelligent udførte sin Pligt i fuld Troskab mod sin Chef og Danmark. Han havde — med sin Regerings Vidende — ydet Catharina II betydelige Tjenester, medens hun var Storfyrsttronsfølgerens Gemalinde; da hun blev Kejserinde, vilde hun have ham i sin Tjeneste, men han afslog det gode Tilbud.

I Løbet af Aarene 1763—65 skiftede Bernstorffs Stemning over for Osten fra Velvilje og Tillid til Utilfredshed og Mistillid. Osten

gav ingen Grund hertil; hans Færd ligger paa alle afgørende Punkter klart belyst og frembyder ingen angribelige Punkter; en Beskyldning, som Samtiden rejste mod ham for at være intrigant og upaalidelig, er ikke vel afhjemlet; selv om Ostens Karakter vel nok kan have haft sine Skyggesider, saa har Eftertiden i alt Fald kun godt at sige om hans Forhold i hele denne Tid. Men ganske imod sin Sædvane lod Bernstorff sig paavirke af en Bagtalelse, der kom fra højst plumrede Kilder, idet forskellige fremmede Diplomater satte ondt for Gesandten, til Dels fordi han modarbejdede deres Politik, der var til Skade for Danmarks Interesser. Hertil kom en ret stor Selvbevidsthed i Ostens Optræden og en vis Skarphed i hans Udtalelser, der kan have berørt Bernstorff ilde, skønt han ellers godt kunde finde sig i, at hans Gesandter optraadte selvstændigt og kritisk. Paa forskellige Maader viste Bernstorff Osten, at han ikke havde fuld Tillid til ham, og fra Efteraaret 1763 førte han en hemmelig Brevveksling med Ostens Legationssekretær, Andreas Schumacher, og senere med dennes Efterfølger, Dreyer. Bernstorff kontrollerede Gesandtens Færd bag hans Ryg og førte vigtige Forhandlinger i St. Petersburg uden om ham. Osten forblev ikke uvidende herom; han søgte bort fra Rusland, og det var vel begrundet, at der i disse Aar skabtes hos ham en Bitterhed mod Bernstorff, der, hvor klogt den end skjultes under Høflighedens Former, aldrig udslukkedes. I November 1765 forlod han Rusland; Aaret efter fik han den lidet betydende Post i Neapel, en tarvelig Belønning for de vitterlig store Fortjenester, han paa en kritisk Post havde indlagt sig under saare vanskelige og personlig ubehagelige Forhold. Siden stillede Bernstorff sig dog venligere overfor Osten, selv om han næppe nogen Sinde fik Tillid til ham. I Efteraaret 1770, da Bernstorff blev styrtet, hjemkaldtes Osten for at overtage hans Stilling.

Bernstorffs Optræden over for Osten virker særlig stødende, fordi der, da han i 1763 begyndte sin Brevveksling med Schumacher bag Gesandtens Ryg, forelaa et Brevskifte mellem ham og Osten, der burde have fritaget denne for en saadan Behandling fra sin Chefs Side.¹⁾ I 1760 havde Osten nemlig faaet Mistanke om, at Ministeren førte Separatbrevveksling med Schumacher og havde i stærk Ophidselse spurgt sin Chef om, hvorledes dette forholdt sig. Bernstorff kunde den Gang med Rette erklære, at

der intet som helst var derom; han havde tillige bl. a. udtalt, at hans Karakter var fjærn fra Intriger og underjordiske Rænker.¹⁾ „Hvis jeg fik den Sorg i mit Departement at have en Gesandt, til hvem af en eller anden Grund Kongens Anliggender ikke kunde betroes, da vilde jeg ikke tøve med hellere at foreslaa Hans Majestæt at kalde ham tilbage end at gøre ham den Sorg at røbe Mistillid til ham eller at vise hans Underordnede mere Tillid end ham selv . . . Jeg beder Dem derfor, vær ganske rolig. Saa længe jeg er her, skal De ikke frygte nogen Behandling, der kan krænke Dem.“ Hvis en eller anden Sag skulde kræve, at Legationssekretæren fik Meddelelser uden om Osten, da, lovede Bernstorff, skulde det ske med den største Delikatesse.

Dette var Bernstorffs Løfter i 1760, men de blev altsaa ikke holdt. Han vilde utvivlsomt have forsvaret sin Optræden i 1763—65 over for Osten med nødvendigt Hensyn til Statstjenestens Tarv; han vilde have kunnet fremføre alvorlige Grunde for sin Mistillid til Gesandten, men vi, der nu klart ser, at denne Mistillid var uberettiget, maa anse hans Optræden over for denne dygtige og samvittighedsfulde Gesandt for en stor Uretfærdighed. Heldigvis er Tilfældet enestaaende i hans Ministerium. Men at Osten ikke siden hørte til Bernstorffs Venner, derfor bærer denne selv en Skyld. Alt tyder paa, at Osten indtil 1763 kun nærede Hengivenhed for den, „hvis Hænders Værk“ han væsentlig ansaa sig for at være.²⁾

TREDJE KAPITEL.

Bernstorffs Udenrigspolitik og Handelspolitik.

I.

I nitten Aar holdt Bernstorff Danmark-Norges Udenrigspolitik i sin Haand. Indtil Frederik V's Død i 1766 skete det i harmonisk Samarbejde med Konge og Kolleger, uden at der fra nogen Side blev gjort Forsøg paa at begrænse hans Myndighed eller krydse hans Planer. I de sidste fire Aar under Christian VII's Regering blev hans Udenrigspolitik Genstand for stærke Angreb, der søgte at rukke det politiske System, han i sin lange Embedstid havde udviklet og fastholdt. Men han overvandt disse Angreb, og Danmark-Norges Udenrigspolitik blev i sin Helhed hans Værk, indtil han i September 1770 fjærnedes fra sin Stilling. Derfor kan man behandle hans Virksomhed paa dette Omraade under et og undersøge, med hvilken Ret hans Ledelse af den dansk-norske Stats Forhold til Udlandet saavel i hans Samtid som i Eftertiden er blevet Hovedhjørnestenen for den Anseelse, han har nydt. Her skal ikke gives en Skildring af Enkelthederne i hans udenrigspolitiske Virksomhed eller af de kronologisk fremskridende Begivenheder, hvortil den knyttede sig; det vilde være at skildre hele Danmark-Norges udenrigske Historie i hans Tid, og dette Arbejde er allerede gjort to Gange af fremragende, danske Forfattere, hver med sine Forudsætninger, begge med ypperlige Kundskaber og sikker Forstaaelse. Opgaven her er for en stor Del paa Grundlag af de omtalte Arbejder, men tillige med noget dybere Indtrængen i Bernstorffs personlige Arbejde at fastslaa

Hovedtrækkene i hans Udenrigspolitik, at se den som Del af hans Væsen som Statsmand og Menneske.

Bernstorff havde stedse tre Hovedformaal for Øje. Han kæmper for Fredens Opretholdelse og Bevarelsen af Rigets Neutralitet; han arbejder for Sikringen af Statens Sydgrænse ved Afslutningen af den gottorpske Strid gennem det holstenske Mage-skifte, og han søger systematisk at udnytte de udenrigske Konjunkturer til storstilet Udvikling af den dansk-norske Skibsfart og Handel.

Bernstorff havde den Lykke, at den Udenrigspolitik, han maatte føre, i det hele var i Harmoni med hans Personlighed og Livsanskuelse. Det blev en Fredspolitik og en Politik, der paa alle Hovedpunkter tillod ham at opfylde de Pligter, til hvilke han efter sit kristelige Livssyn følte sig bundet.

Da han i 1738—1739 som ung Diplomat i Hannover under Forhandlingerne om den steinhorstske Sag pludselig saa sig stillet over for Muligheden af et krigersk Sammenstød mellem Hannover og Danmark, grebes han af en dyb Rædsel, der satte sig tydelige Spor i hans Depecher.¹⁾ Denne Tankegang, der hæver ham højt over Hovedmængden af det 18. Aarhundredes Fyrster og Diplomater, opfyldte ham stedse; han betragtede Krigen som et af Livets største Onder; „en Krig, der begyndes uden retfærdig Grund, ja jeg vil sige mere, uden Nødvendighed, er den frygteligste af alle Beslutninger, som Mennesker kan tage“. „Jeg ved vel, at denne Tænkemaade kan anses for latterlig og absurd, men jeg tager uden Vaklen denne Haan paa mig“. ²⁾ Den samme Tankegang levede videre hos Andreas Peter Bernstorff. „Den lykkeligste Krig er den største Ulykke, der kan møde en Nation,“ sagde denne i 1762³⁾ og han udtalte sig i de skarpeste Ord imod en hvilken som helst Politik, der havde til Formaal at fremkalde „Krig eller Forvirring“. Et Land som Danmark, der kunde se tilbage paa en fyrretyveaarig Fredsperiode, maatte ikke indlade sig paa noget Skridt, der kunde hidføre Ufred; det var Bernstorffernes ufravigelige Grundsætning.⁴⁾ Paa dette afgørende Punkt svarede Bernstorffernes politiske Grundanskuelse nøje til den dansk-norske Stats Livsvilkaar.

Fredens Bevarelse blev stedse Maalet for Bernstorffs Potitik; det var Pligt mod Gud og mod Folket. Der var vel Øjeblikke,

hvor han regnede med den Mulighed, at Danmark-Norge kunde blive tvunget ind i en Forsvarskrig eller ved Allianceforpligtelser ind i andres Krige; han var da med til at træffe de fornødne Foranstaltninger, men til det yderste arbejdede han for at bevare Freden og Rigets Neutralitet. Dette lykkedes ham; flere Gange var det hans diplomatiske Snille, der hjalp, saa Allianceforpligtelser ikke førte til væbnet Optræden fra Danmarks Side; i den største Krise, da Danmark i 1762 var væbnet til Forsvar mod Peter III's Angreb, som ingen diplomatisk Kunst formaaede at afvende, hjalp Tilfældet, Lykken, eller som Bernstorff efter sin Livsanskuelse kaldte det: Gud; han stolede fuldt og fast paa, at den Politik, han havde ført, intet rummede, der kunde afholde Gud fra at fjærne Krigens Rædsler fra Riget.

Bernstorffs Politik var dristig anlagt; han ængstedes ikke for at lade sit Diplomati tage Del i politiske Kombinationer, hvor de medspillende Magter var saa stærke, at de som to Møllestene kunde have malet den dansk-norske Stat sønder og sammen. Men intet Steds udsatte han Staten letsindig for Fare, og Udfaldet blev stedse, at Freden bevaredes for Danmark, mens Europa stod i Flamme. Bernstorff mente nok, at der kunde være Situationer, hvor Kongens Ære krævede Krig; der kunde staa saa store materielle Fordele paa Spil, at det blev nødvendigt og forsvarligt at bryde Freden. Han førte imidlertid Danmark-Norges Udenrigspolitik saaledes, at der ikke opstod Konflikt mellem denne Betragtning og hans Gru for Krigen. Nu bagefter, da der ligger fuld Klarhed over hans Politik, lader der sig ikke paavise noget Punkt, hvor han tilføjede Danmark-Norges materielle eller moralske Interesser Skade ved ikke at udsætte sig for eller paabegynde en krigersk Aktion. Maaske var hans Diplomati undertiden anlagt for en Stat af større Dimensioner, end Danmark-Norge havde den Gang; det bør tilgives ham, da det lykkedes ham at bevare det, som var den lille Stats højeste Gode: Freden. Resultatet bliver til syvende og sidst den eneste og endelige Dommer over en Politik af denne Art. Hvis den diplomatiske Kamp, som Ministeriet Hall maatte føre under den skæbnesvangre Krise, hvori „det holstenske Spørgsmaal“ i sin ny Form just et Aarhundrede senere bragte det danske Rige, var endt lykkelig, havde man sikkert lagt ringe Vægt paa, at der i 1862—

64 ikke stod større Magt bag de „Hallske Noter“ end bag Bernstorffs i 1761—62.

Fredens Bevarelse opnaaede Bernstorff i en Tid, da hele Europas Diplomati var behersket af helt andre Idealer. Ingen Ideer om Verdensfred paavirkede den Gang Europas offentlige Mening, endsige Fyrsters og Statsmænds Tankegang. Selvfølgelig figurerede Talemaader om Fredens Velsignelser og Krigens Ulykker ogsaa i Datidens diplomatiske Aktstykker. Men det betød intet i Statsmændenes og Fyrsternes Praksis. „Krigen er de store Kongers Spil“, skrev Choiseul til Bernstorff.¹⁾

Under et af de allerstørste af slige „Spil“, hvortil den 18. Aarhundrede blev Vidne, ævnede Bernstorff at gennemføre sin Fredspolitik uden Skam og uden Skade for Danmark-Norge. I de første fire Aar af hans Ministertid var der Ro i Europa; en Tvist, som Danmark havde med Preussen om nogle forviklede Forhold i den saakaldte bentinckske eller kniephausenske Sag, endtes i Fred, om end med betydelig Fortrydelse mod Bernstorff hos Frederik II.²⁾ Det drejede sig om Stridigheder mellem en fjærn Slægtning af Frederik V, en Grevinde af Aldenburg og hendes Mand Grev Bentinck, der mest levede i Nederlandene og fra tidligere Tid havde staaet Bernstorff og flere af hans Venner nær. Ægteparret stredes om Formuen og om deres Gods Kniephausen, der hørte under Oldenburg. Om Retten til Administrationen af dette Gods kom Danmark og Preussen i Tvist. Sagen har for os kun Interesse, fordi dens Detailler viser, hvor omhyggelig Bernstorff arbejdede med sligt, selv om det var af underordnet Betydning, og fordi hans Politik i denne Sag, fast og ret stejl som den var, bidrog til at øge Frederik II's Misstemning mod ham.

Da udbrød i Juni 1755 den engelsk-franske Kolonialkrig, og i August 1756 kom med det preussiske Indfald i Sachsen Syvaarskrigen. Fra nu af til Fredsslutningerne i 1763 stod Danmark-Norges Fred uafbrudt paa Spil; med Bernstorffs Hovedbestræbelse for at sikre Neutraliteten sammenknyttedes Arbejdet paa at fremme Rigernes Livsinteresser.

Bernstorff bevarede Rigernes Fred ved aktiv Aarvaagenhed. „Til at gennemføre en saadan Politik hører stor Kunst og endnu mærkeligere Lykke“, sagde den svenske Statsmand Anders Höp-

ken, og Frederik II mente, at Danmark ved at blive staaende med korslagte Arme udsatte sig for at blive knust.¹⁾ Bernstorff forstod Kunsten, og Lykken havde han; han stod netop ikke stille; smidig og uafbrudt i Bevægelse sørgede han for, at Danmark-Norge aldrig befandt sig paa det Sted, hvor Kolosserne truede med at tørne sammen. Snart bragte hans Diplomati Danmark-Norge af Vejen i et kritisk Øjeblik, snart listede han de krigsførende Magter til at bringe deres Valpladser ud af en alt for faretruende Nærhed. Intet Stød ramte Danmark; end ikke da alle Udveje syntes spærrede, og Bernstorff i 1762 var beredt paa at lade sig knuse under Fædrelandets Ruiner.

Ingen af de krigsførende Magter i Syvaarskrigen havde, bortset fra Peter III i 1762, nogen Interesse af at komme Danmark til Livs. Danmark-Norge havde intet alvorligt udestaaende med nogen og rummede, som Stillingen den Gang var, intet, som kunde vække Nabomagternes Rovbegærlighed. Dette var en meget stor Støtte for Bernstorffs Politik. Men paa den anden Side vakte Danmarks Beliggenhed og militære Hjælpekilder de krigsførende Magters Attraa efter at drage Danmark-Norge ind i Krigen; at overvinde de Vanskeligheder, som derved opstod, krævede en stor diplomatisk Indsigt og Paapasselighed.

Det maa nu fremhæves, at Syvaarskrigens Gang ikke gav megen Anledning til, at nogen Magt kunde øve en alvorlig krigersk Pression paa den danske Regering for at tvinge den til at opgive sin Neutralitet. Magterne holdt hinanden for stærkt i Skak. Sømagterne havde nok at gøre langt borte fra de nordiske Have; de Muligheder, der forelaa i 1807, var endnu ikke til Stede. Sverige var ikke stærkt nok til en sømilitær Demonstration, der kunde gøre Indtryk paa Danmark, selv i Øjeblikke, da den svenske Regerings Bitterhed var stor over, at Danmark-Norge ikke vilde lade sig drage ind i Krig mod Preussen. Ruslands Flaade betød intet. Preussen kæmpede den meste Tid for Livet. Frankrigs Landhære havde Møje nok med at kæmpe sig frem gennem Tyskland. Under disse Omstændigheder maatte hver af de krigsførende Magter stedse regne med, at den danske Regering, hvis den opgav sin Neutralitet, kunde kaste sig over paa Fjendens Side.

For saa vidt var Stillingen indtil 1762 gunstig for Bernstorff;

det var Forhold, hvor diplomatisk Forhandling i nogen Maade havde Udsigt til at opnaa Resultat, selv om krigersk Handling ikke fulgte efter. Dette var en heldig Baggrund for Bernstorffs Politik, saa længe dens Maal var Opretholdelse af Freden; gjaldt det derimod om at vinde positive Fordele ved at fiske i rørte Vande, var Udsigterne langt ringere.

Bernstorffs Virksomhed i disse Aar, hvor det gjaldt for Danmark-Norge om at bevare Neutraliteten ved at sno sig mellem de to store krigsførende Alliancer, viser, at han var en Diplomat i stor Stil, den eneste, der nogen Sinde har ledet dansk Udenrigspolitik. Griffenfeld var ikke en saadan; hans Forudsætninger var alt for begrænsede, og hans korte Virketid lod kun Glimt af Geni lyse over Danmark. Hverken han eller A. P. Bernstorff, hvis hele praktiske Uddannelse til Diplomat var Skolegangen hos Onkelen, kunde opbygge deres Politik under store europæiske Kriser paa europæiske Forudsætninger. Alle senere danske Diplomater blev Hjemmefødninge og Middelmaadigheder i Sammenligning med den ældre Bernstorff. Det var intet Tilfælde, at han ikke var dansk; det stemmer nøje med det danske Folks Udviklingstrin i det 18. Aarhundrede; det var ikke højt nok til at frembringe en indfødt Diplomat som Bernstorff. Vi laa, skønt vi den Gang indtog en relativt meget større Plads blandt Staterne end nu, helt ude i den europæiske Politiks Periferi. Ingen Danske prøvede deres Kræfter og skolede deres Ævner ude i den store Politik; ikke een dansk Mand i det 18. Aarhundrede røber for Efterslægten Forudsætninger, der tillader Formodning om, at han, om Vilkaarene havde været gunstige, vilde være blevet en Leder af vor internationale Politik, der kunde have staaet Maal med Bernstorff.

Af allerstørste Betydning var Bernstorffs personlige Kendskab til de forskellige Landes Politik og politiske Personligheder. Det af ham ypperlig ledede danske Diplomati var kun et enkelt af de Midler, ved hvilke han skaffede sig Besked om Europas Politik. I Sverige var en af de ledende Raader, Carl Frederik Scheffer, hans personlige Ven; til Hannovers og de andre mindre tyske Staters Politik havde han Adgang gennem Gerlach Adolph von Münchhausen, til hvem hans Forhold i det sidste Tiaar var blevet meget godt, og gennem Christoph Dietrich von

Keller, der 1751 blev Minister i Sachsen-Gotha.¹⁾ Forholdene i Mecklenburg kendte han ud og ind gennem sin Broder og talrige adelige Venner; ved Hoffet i Hessen-Cassel havde han fortrolige Venner i Arveprinsesse Marie, Frederik V's Svigerinde og i en Række af Kurfyrstens Hoffolk; hans stadige Brevveksling med den nederlandske Statsmand Thomas Isak von Larrey var ham en uafbrudt Kilde til politisk Viden, og i Paris, et af Hovedcentrerne for Europas Politik, havde han fra midt i 1750erne i en Aarrække intim Forbindelse med den franske Politiks Leder, Hertugen af Choiseul. Mange mindre fremtrædende Forbindelser supplerede disse; fra London leverede den gamle Legationsraad Schrader ham ofte vigtige politiske Nyheder, ved det sachsiske og wienske Hof havde han flere Korrespondenter. Næppe nogen Sinde har en dansk Udenrigsminister været saa alsidig og vel underrettet, som han var det, og hans lange Erfaring og mangeaarige Personalkendskab gjorde det muligt for ham selvstændigt at vurdere de Efterretninger, der bragtes ham. Det politiske Efterretningsvæsen betød den Gang mange Gange mere end nu, da Pressen har overtaget store Dele deraf. Saaledes udvikledes hos Bernstorff det politiske Instinkt, der gjorde det muligt, at han over for dunkle Punkter i den europæiske Politik ligesom følte paa sig selv, hvad der foregik; ved Hjælp af enkelte spredte Data var han i Stand til at gennemtrænge en Hemmelighed med en Sikkerhed, som om han var indviet i den.²⁾

De to store Alliancer, Frankrig-Østrig-Rusland og England-Preussen, søgte hver fra sin Side at drage Danmark ind i Krigen; Bernstorffs Styrke var den Fasthed og Behændighed, hvormed han stedse afviste disse Forsøg. Det hjalp ham, at baade han selv havde Sympatier og Staten positive Interesser i begge Lejre. Med Frankrig var Danmark-Norge forbundet ved den Alliance, som han selv havde været med til at afslutte, til Rusland droges han af Haabet om at opnaa Løsningen af den gottorpske Mageskiftesag, til Sverige af sin oprigtige Interesse for at bevare Freden i Norden, til Østrig af Ønsket om at bevare Ligevægten i Tyskland. Bernstorff saa med Uvilje og Ængstelse paa Frederik II og hans Politik, men Hensynet til Nordeuropas Ligevægt bragte paa den anden Side Danmark til at ønske, at Frederik II

ikke maatte blive knust, hvorfor man med Energi modsatte sig Tanken om, at Rusland fik store Udvidelser — f. Eks. Østpreussen — paa Preussens Bekostning. Over for England virkede den Erkendelse af, at Krig med dette Land var Ruin for Danmark-Norges Handel, som blev et Arvegods i den bernstorffske Slægt. Alle disse Synspunkter afvejede Bernstorff mod hinanden, og hans personlige Sympatier holdt hinanden i Ligevægt. Der rettedes mange Angreb paa ham for Partiskhed, snart for den ene, snart for den anden Part; det hændte, at fremmede Magters Gesandter søgte at paavirke A. G. Moltke ved Forestillinger om, at den fremmedfødte Bernstorff ledede dansk Udenrigspolitik efter sine Danmark uvedkommende Sympatier. Sandheden er, at Bernstorff paa loyal Maade underordnede sine Sympatier under den dansk-norske Stats Interesser. Det gjaldt om de nedarvede hannoveranske eller specielt mecklenburgske Synspunkter, hvortil knyttede sig personlige, materielle Interesser, da hans Slægt og han selv ejede Godser i disse Lande. Under Syvaarskrigen, da franske Hære — til Dels anførte af Bernstorffs personlige Venner i den franske Højadel — oversvømmede Nedersachsen, opslog man rundt om paa de bernstorffske Godser Brædder med Paaskriften: „Terre de Mr. Bernstorff“ for at formilde Godsernes Skæbne; i 1762, da Russerne ventedes, fjærnedes man omvendt saa vidt mulig ethvert Spor af, at Ejeren bar det af Peter III saa forhadte Navn.¹⁾ Men disse Hensyn paavirkede ikke Bernstorffs politiske Bevægelser. Naar han lod Danmark interessere sig stærkt for Bevarelsen af Hannovers Neutralitet, var det, fordi han vilde holde Krigen saa fjærnt fra Holsten som mulig; naar han ivrig støttede Mecklenburg over for Frederik II, var det i nøje Overensstemmelse med hans almindelige tyske Politik, der stedse lod Danmark optræde som Værner af de mindre tyske Stater. Bernstorffs personlige Sympatier faldt paa disse Omraader, og hvor det drejede sig om diplomatisk Aktion i Tyskland til Værn for Protéstantismen, nøje sammen med Danmark-Norges politiske System; der kan ikke paavises noget Punkt, hvor han gjorde personlige Interesser gældende i Strid med Danmarks.

II.

Bernstorff bevarede Freden; det var meget, men kun i ringe Grad opnaaede han positive Fordele for Riget.

Paa handelspolitisk Omraade naaede han dog noget. Hans Interesse for Udviklingen af Danmarks Udenrigshandel var allerede under hans Gesandtskab i Paris stærk, og i Aarene før Kolonialkrigens Udbrud havde han som Udenrigsminister fortsat den Politik, som allerede Schulin havde begyndt. Da den engelsk-franske Kolonialkrig udbrød 1755, var det hans Ønske ved at holde Riget neutralt at opnaa store Fordele for Danmark-Norges Handel. Hans Bestræbelser maatte her i første Linie rettes paa at sikre den dansk-norske Koffardiflaade rimelig Behandling af de krigsførende Magter. Kærnepunktet i denne Politik blev det væbnede Neutralitetsforbund med Sverige af 12. Juli 1756.¹⁾ To slige Forbund havde eksisteret 60 Aar tidligere; Forslaget om det tredje kom fra Frankrig, men det var Bernstorff, der formulerede Traktaten, saa den stemte med Danmark-Norges Interesser og særlig med Forsættet om ikke at lade sig drage ind i Krigen. Hvor store Overgreb end de krigsførende Stater, særlig England, kunde begaa mod de neutrale Magters Handel, vilde denne dog lide endnu større Skade ved en Krig; dette var Bernstorffs Grundprincip.

Spørgsmaalet om den neutrale Handels Ret over for de krigsførende Magter rummede tvivlsomme og vanskelige Punkter: i første Række Kravet om Anerkendelse af Sætningen „Frit Skib giver fri Ladning“ og Bestemmelsen af Begrebet Krigskontrabande. Andreas Peter Bernstorffs Udenrigspolitik fik siden de allerstørste Vanskeligheder paa dette Punkt; allerede den ældre Bernstorff havde ikke let ved at komme til Rette hermed, men han slap lykkelig uden om de værste Skær. Traktaten af 1756 blev efter hans Forlangende affattet med overordentlig stor Forsigtighed.²⁾ Han vidste, at Sætningen „Frit Skib giver fri Ladning“ ikke vilde blive anerkendt af England; denne Sætning blev derfor slet ikke nævnt i Traktaten, for at ikke en principiel Hævdelse og efterfølgende Krænkelser fra engelsk Side skulde føre til Krig. Bernstorff forstod, at en gylden Regel for en lille Stats Politik er ikke at fremsætte Krav, der ingen Udsigt har til

at blive opfyldt, og som under ingen Omstændigheder kan tvinges igennem. Hver af de to Forbundsfæller beholdt derfor deres „kostelige Frihed“ til ikke at blive sat i det vanskelige Tilfælde at skulle vælge „mellem Undersaatternes Lykke og Regeringens Værdighed“. Bernstorff vilde naa saa langt som mulig ved ven-skabelige Forestillinger i London, støttet af den Vægt, som Forbundet og dets samlede Flaadestyrke kunde give. Med Hensyn til Kontrabande bestemte Traktaten, at derved skulde forstaas alle saadanne Varer, som Frankrig og England ved Freden i Utrecht 1713 havde regnet dertil. De to Magter skulde lade to Eskadrer, hver paa 8 Linieskibe og Fregatter, krydse sammen og konvoyere i Fællesskab; Repressalier for Overgreb fra de krigsførende Magters Side skulde kunne tages, men kun uden for Østersøen.

Neutralitetsforbundet fik ringe Betydning, fordi Sverige allerede i 1757 kom ind i Krigen med Preussen og Hannover; efter hin Tids folkeretlige Principper vedblev Sverige desuagtet under Søkrigen med England at være neutralt; men denne Forandring tog dog Grundlaget bort fra dets Deltagelse i Forhandlingerne. Bernstorff førte alligevel sit Forsvar for Danmark-Norges Handel til et ret tilfredsstillende Resultat. Selvfølgelig skete der uafsladelig Overgreb af de engelske Kapere mod de dansk-norske Skibe, de engelske Priseretter var uretfærdige, og den engelske Regering lod sig ikke drive til et for Danmark tilfredsstillende Standpunkt; men til Repressalier vilde Bernstorff under ingen Omstændigheder gaa. Ved indtrængende Forestillinger i London lykkedes det i 1759 at finde en praktisk Udvej, der skabte nogenlunde taalelige Vilkaar for den dansk-norske Handel; i Krigens sidste Aar var der saa temmelig Ro om Sagen, og den dansk-norske Handel opnaaede under hele Syvaarskrigen en stor Blomstring i Læ af Bernstorffs Neutralitets- og Fredspolitik.

Paa det andet Omraade, hvor Bernstorffs Politik tilstræbte positive Fordele, blev Resultatet under Syvaarskrigen ikke saa gunstigt, og det gjaldt endda den Sag, der siden 1721 havde været Kærnen i Rigets Udenrigspolitik: Udsoningen med den holstengottorpske Slægt, Erhvervelsen af den hertugelige Del af Holsten for den danske Krone.

Bestræbelserne herfor var en Fortsættelse af den Kamp mod Gottorperne og Sverige, der var blevet ført fra Midten af det 17.

Aarhundrede til Freden i Frederiksborg 1720. Det havde været naturligt og nødvendigt for den danske Regering efter de store Nederlag og Tab i det 17. Aarhundrede at sætte alt ind paa at sikre sig en uanfægtet Besiddelse af alle Lande fra Nordkap til Elben. Gennem den store nordiske Krigs Omskiftelser var det lykkedes Frederik IV foreløbig at uskadeliggøre „den gottorpske Slange, man havde næret ved sin Barm“; men fuld Tryghed tilvejebragtes dog først, da man fra dansk Side oprigtig havde opgivet enhver Tanke om Tilbageerobring af de tabte Lande Øst for Sundet og alene satte sig som Maal en Udsoning med alle Gottorperne.

Programmet for denne Politik blev ikke lagt af Bernstorff; det var formet, længe før han blev dansk Diplomat; under Schulins Ministerium havde han arbejdet sig ind deri, og i hans Forøgængers sidste Dage var den Traktat afsluttet, der ordnede den Side af Sagen, der vedrørte den svenske Gren af Huset Gottorp.¹⁾ Nu skulde han selv gennemføre den vigtigste og vanskeligste Del: en Overenskomst med den russiske Storfyrstronfølger, Carl Peter Ulrik, der som Hertug af Holsten-Gottorp skulde give sit Minde til det Mageskifte, som Danmark attraaede, hvorved den her-tugelige Del af Holsten kunde komme til Danmark mod Erstatning i Penge eller i de Lande, som den danske Konge endnu besad Syd for Elben, Oldenburg og Delmenhorst.

Arbejdet for at erhverve den gottorpske Del af Holsten var Udtryk for den danske Politik, der saa Statens Fordel i Bevarelsen af dens dobbelte Karakter som baade dansk-norsk og holstensk.

Ud fra det nittende Aarhundredes nationale Synspunkter og bitre Erfaringer om, hvad Forbindelsen med Tyskland gennem Holsten har kostet Danmark, har man ikke anset denne Politik for det Mønster paa Statsmandskunst, som man i Schulins og Bernstorffernes Tid gjorde. I Nationalliberalismens Tid og senere har man været tilbøjelig til at mene, at det havde været bedre for Danmarks Fremtid, om danske Statsmænd i det 18. Aarhundrede havde drevet Ejderpolitik fremfor den Helstatspolitik, der kæmpede for en Grænse ved Elben. Men en historisk Betragtning kan ikke godkende denne Opfattelse. Saaledes som den dansk-norske Stat var geografisk situeret og politisk formet gen-

nem Aarhundreders Udvikling, var der ingen anden Politik at følge end at sikre og udvide Holstens Tilknytning til Riget. Der var ikke og kunde fornuftigvis ikke være noget Grundlag for en anden Politik, der kunde have til Formaal ikke at forøge, men eventuelt udskille det holstensk-tyske Element. I det 18. Aarhundrede var der ingen Baggrund for en national Politik i moderne Forstand; den folkelige Udvikling var hverken i det danske eller i noget andet Folk med tilsvarende Livsvilkaar saadan, at den muliggjorde en Statspolitik ud fra rent nationale Forudsætninger. Selv om vi forudsætter, at Statsmændene i den dansk-norsk-holstenske Stat havde været i Besiddelse af en nationalpolitisk Forstaaelse, hvortil intet tilsvarende fandtes noget andet Sted i Verden, vilde de ikke have været i Stand til at løfte den danske Statspolitik ud af den internationale Sammenhæng, der den Gang ikke kendte nationale Synspunkter. At opgive Holsten for at gøre det nordiske Folkeelement eneraadende inden for Staten vilde have hidført de største Farer ude fra, helt afset fra, om det vilde være lykkedes ganske at sætte det tyske Element, der jo ogsaa den Gang fandtes i Sydslesvig og i slesvigske Byer, ud af Spillet. Det vilde have været at styrke den svenske Fjende, der gennem hundrede Aar havde rettet haarde Slag mod Danmark; det vilde have været at svække Sydgrænsen over for tyske Fyrsters Udvidelseslyster. I Riget selv vilde en saadan Politik ikke have kunnet paaregne nogen som helst Forstaaelse. Der kan vel spores enkelte Udtryk for Modsætningsforhold mellem det danske Folkeelement og det tyske, men dette havde ved Midten af det 18. Aarhundrede ingen Baggrund i en bevidst dansk national Følelse; det knytter sig mest til en almindelig Uvilje over at se „fremmede æde Landets Brød“. Der var ikke heri Spor af Grundlag for en Statspolitik, der med Opofrelse af Holsten kunde sætte sig et saa højt og bevidst Maal som en national Rensning og Sammensvejsning af Riget indtil Ejderen; til en dansk eller nordisk national Samling inden for Ejderen—Nordkap følte der slet ingen Trang, saa lidt som der sporedes nogen Tilbøjelighed hos Holstens eller Sydslesvigs tyske Befolkning til at skilles fra Danmark. En dansk Folkebevidsthed eksisterede ikke før hen imod 1830, og det er en Miskendelse af Folkets og Statens Livsvilkaar at tro, at den faatallige Overklasse eller den endnu mindre sty-

rende Kreds, der bestemte Statens Politik i det 18. Aarhundrede, kunde nære nationale Betragtningmaader, som først et Aarhundrede senere voksede op af en helt ny Tidsaand.

Det var saaledes helt naturligt, at Bernstorff optog de Synspunkter, der havde vundet Hævd i en Menneskealder og gjorde til sin den Opgave, der ubestridelig var den vigtigste, der forelaa til Sikring af Rigets Fred. Kongens Eneherredømme over det hele Holsten gav Riget den naturlige Grænse mod Syd, medens Hertug-Zarens Besiddelse af det halve Holsten altid vilde være en Fare. Der var mellem danske Statsmænd i Frederik V's Dage fuldkommen Enighed om, at den, der løste denne Opgave, vilde fuldbringe en Stordaad. De Røster, der i Christian VII's Tid hævdede sig imod Bernstorffs Politik overfor Rusland, angreb ej heller Formaalet; kun Midlerne dadlede de.¹⁾

Da Bernstorff i 1751 blev Udenrigsminister, var Forhandlingerne om en Overenskomst med Storfyrst Carl Peter Ulrik netop strandet, og det varede en Aarrække, før han kunde tænke paa at optage dem paa ny. Han forstod, at man maatte tage Sagen med den største Forsigtighed, og han afviste Tanken om at tvinge den frem ved en hidsig Benyttelse af tilfældige Omstændigheder, der siden kunde fremkalde et for Danmark farligt Tilbage-slag.²⁾ I lang Tid nøjedes han med at lade sine Gesandter i Rusland søge at vinde Terræn hos de indflydelsesrige Personer ved det russiske Hof, bl. a. hos Storfyrstinde Catharina. Samtidig arbejdede han med Held paa andre Punkter for hele Rigets Samling paa Kongens Haand; det gjaldt Overenskomster med Kongehusets Sidelinjer om Arvefølgen til Pløen og Glücksborg, der som første Frugt ved Hertugen af Pløens Død i 1761 bragte hans Fyrstendømme til Kronen. Men sidst i Halvtredserne bød de diplomatiske Konstellationer under Krigen i Europa Bernstorff Lejlighed til Forsøg paa at vinde Støtte hos andre Magter til en Pression paa Rusland for at opnaa Løsningen af det holstenske Spørgsmaal.

4. Maj 1758 var der mellem Danmark og Frankrig blevet afsluttet en Traktat, hvorved Danmark bevarede sin Neutralitet, men bl. a. forpligtede sig til en større Troppeopstilling i Holsten, saa længe Krigen varede; til Gengæld lovede Ludvig XV højtidelig at gøre sit yderste for ved Fredslutningen og maaske før at skaffe

Frederik V en sikker Overenskomst med Storfyrsten om Mage-skitte af Holsten-Gottorp mod Oldenburg og Delmenhorst. Kort efter tiltraadte Østrig denne Traktat. Den indeholdt andre mindre betydelige, men i Øjeblikket for Danmark vigtige Betingelser, og den danske Troppesamling i Holsten havde alligevel været nødvendig af Hensyn til Krigen i Tyskland. Danmarks Ofre var derfor efter Forholdene ikke store, og Bernstorff betragtede Traktaten som en stor diplomatisk Sejr. Han ventede sig meget af sine Allieredes Støtte i St. Petersburg og haabede, „at Traktaten i sin Helhed skulde sætte Danmark i Stand til at dele Frankrigs og Østrigs Lykke uden at lide ved deres Ulykke“.¹)

Men skønt Choiseul, Bernstorffs Ven og fortrolige Korrespondent, netop nu blev fransk Udenrigsminister, slog Bernstorffs Beregninger ikke til. Frankrig opfyldte ikke de pekuniære Forpligtelser, der skulde have lettet Danmark Rustningerne, og hverken Frankrig eller Østrig holdt deres Løfter om Støtte i Rusland, hvor det trods Bernstorffs og hans Gesandt, Adolph Sigfried von der Ostens Anstrængelser ikke var lykkedes at vinde Storfyrsten eller Kejserinden for Udsoningsplanen.

Bernstorff kom her til at staa i en vanskelig diplomatisk Aktion. Han var begyndt med stor Tillid til, hvad han kunde opnaa ved behændig at udnytte Konjunkturerne; han lærte at kende Svagheden i en Politik, bag hvilken der kun staar en lille Stats Magtmidler.

I Tiden fra Foraaret 1758 til Udgangen af 1761 førte Bernstorff en haabløs diplomatisk Kamp med de tre allierede Stormagter; hvert Øjeblik tilsidesatte de Hensynet til Danmark for deres egne Interesser. Der var Situationer, hvor f. Eks. Østrig satte sig ud over alle Forpligtelser over for Danmark-Norge og direkte lovede Storfyrsten at virke for en Løsning af det holstenske Spørgsmaal efter hans Ønsker, eller hvor baade Østrig og Frankrig efter de russiske Sejre over Preussen syntes at ville tilstaa Rusland saadanne Landudvidelser i Tyskland — nemlig Østpreussen —, at Storfyrstens Magt vilde blive endnu mere faretruende for Danmark-Norge. Bernstorffs Diplomati hjalp under disse Forhold kun lidet, endnu mindre hans Forsøg paa at true de tre Stormagter ved Antydning om eventuelt at ville slutte sig til Preussen-England. Udsigten hertil behagede ganske vist ingen

af de Allierede, det fremkaldte ogsaa visse imødekommende Skridt, men naar Bernstorff krævede noget positivt, stillede de sig stejlt og lod ham føle Danmark-Norges Magtesløshed. To Gange i disse Aar spændte Bernstorff Buen stramt og søgte ved skarpe Udtalelser i St. Petersburg at fremtvinge en endelig og gunstig Afgørelse af det gottorpske Spørgsmaal ved at stille en Overgang til Preussen-England i Udsigt. I begge Tilfælde opnaaede han kun en skarp Afvisning, og i Slutningen af Aaret 1761 var Stillingen i St. Petersburg saa ugunstig for ham som nogensinde før.

Den Argumentation, hvormed Bernstorff i disse Aar søgte at drive Frankrig og Østrig frem til at støtte et endeligt Opgør af det holstenske Spørgsmaal, var god nok. Det laa upaatvivlelig i de to Magters Interesse at afskære Rusland Muligheden for et Overfald paa Danmark, der kendelig kunde forrykke Besiddelsesforholdene i Norden; i Carl Peter Ulriks mod Danmark fjendtlige Hensigter laa ogsaa Tilbageerobringen af den hertugelige Del af Slesvig. I 1759, da der var Fare for, at de to Stormagter vilde overlade Rusland Østpreussen, maatte de bøje sig for Bernstorffs energiske Paavisning af, hvilken Fare der truede Nordeuropa, saafremt Rusland gjorde et saa mægtigt Fremstød langs Østersøen. Men Bernstorff overvurderede Betydningen af selv en indlysende rigtig Argumentation, og hans Politik i disse Aar var meget dristig og paagaende. Naar han truede med en Tilslutning til Preussen som Værn imod den Fare, der truede fra Storfyrsten, var der ved denne Trusel den store Svaghed, at en Alliance med Preussen i Virkeligheden stred mod den danske Regerings Interesser og mod Bernstorffs egne Ønsker; han nærede med Rette fuldkommen Mistillid til Frederik II's Loyalitet som Allieret. Den danske Regering truede saaledes med noget, som man ikke vilde vove at iværksætte. Dette Afsnit af Bernstorffs Forsøg paa at opnaa en Løsning af det gottorpske Spørgsmaal endte med et lidet stolt Tilbagetog; efter den russiske Regerings Afvisning i Sommeren 1761, der ledsagedes af en haanlig og fjendtlig Udtalelse fra Storfyrsten personlig, fulgte ingen Overgang til den preussisk-engelske Alliance. Danmark—Norge forblev neutralt; men Stillingen til Rusland var tilspidset, og Faren vilde utvivlsomt bryde løs, saasnart det længe ventede Tronskifte bragte Carl Peter Ulrik paa Ruslands Trone.

Krisen kom i 1762, da Kejserinde Elisabeth døde den 5. Januar, og Peter III under sin korte Regering fra Januar til Juni samlede Kræfter til et Felttog, der skulde udløse den gottorpske Vrede og lade Hævnen ramme Danmark.

III.

Danmark-Norge stod i Vinteren og Foraaret 1762 over for en europæisk Situation, der i meget minder om den, der forelaa hundrede Aar senere, da Hertugdømmernes Forhold atter fremkaldte en afgørende Krise i den danske Stats Tilværelse. Grelt fremtraadte det alt den Gang, at dansk Statsmandskunst knuses som Glas mod den Kendsgærning, at Stormagternes Interesse for en lille Stat underordnes Hensynet til deres egen øjeblikkelige Fordel. Bernstorff havde gjort sit yderste for ved Traktater og diplomatisk Tilrettelægning at sikre Danmark-Norge just mod den Fare, der nu truede ved Peter III's Tronbestigelse; Situationen havde længe været forudset. Men nu viste det sig, at hverken gamle og nye Garantier eller Traktater betød det mindste.¹⁾

Fra Peter III's Tronbestigelse i Januar til hen i Juli Maaned, da Krigens Udbrud ventedes hver Dag, havde Bernstorff gjort de sidste Forsøg paa at faa Støtte mod den Fare, der truede den dansk-norske Stat. Zarens Plan gik ud paa Monarkiets Sønderlemmelse; med det hertugelige Holsten skulde forbindes de kongelige Dele af Holsten, Slesvig og helst endnu flere Landsdele. Dette Formaal stred lige saa stærkt mod de europæiske Magters Interesser som Preussens Erhvervelse af Kieler Havn et Aarhundrede senere, men hvorledes var Magternes Stilling, da Krigens Udbrud i Juli 1762 syntes uundgaaeligt?

Frankrig havde for ikke at fremskynde Zarens Overgang til Preussen-Østrig givet sin Gesandt i St. Petersburg Ordre til ikke „at vise nogen som helst Interesse for Danmark“, Østrig tilbød Zaren at betale ham Subsidier til en eventuel Krig mod Danmark; begges Gesandter modarbejdede Danmarks Interesser i St. Petersburg.²⁾ Saaledes stillede de Magter sig, der i 1758 traktatmæssig havde forbundet sig til at hjælpe Danmark til en tilfredsstillende Løsning af det holstenske Spørgsmaal.”)

Preussen sluttede i Juni Maaned 1762 Forbund med Rusland; Frederik II lovede Peter III væbnet Hjælp over for Danmark og garanterede ham alle de Erobringer, han kunde gøre fra dette Land; England erklærede omtrent samtidig i København, at det desto værre kun kunde støtte Danmark ved sine „bona officia“.

Sverige indtog en kølig Neutralitet, og den danske Regering maatte endda glæde sig over, at den i Sverige herskende Frygt for Rusland og almindelige Uvilje mod Danmark ikke førte det ind i Krigen paa russisk Side.

Saaledes havde Bernstorffs diplomatiske Kunst i Juli 1762 i Virkeligheden vist sig fuldstændig forgæves, og dybt nedslaaet anerkendte han dette.¹⁾ Den 8. Juli, da Krigens Udbrud kunde ventes hver Dag, skrev han til Henry de Cheusses i Haag. „Saaledes har vor Skæbne været i mange Aar: De Farer, der truer os, har aldrig forskrækket nogen, og hvad jeg saa end har sagt derom, har man aldrig villet lytte til mine Ord. Nu synes man vel at faa Øjnene lidt op, men Ufølsomheden for andres Ulykker og Frygten for at skabe sig selv Forlegenheder vil snart atter lukke dem, og skønt vi er omgivet af Magter, der ved de højtideligste Traktater er forpligtet til at hjælpe os og som i allerhøjeste Grad er interesseret i, at vi ikke bukker under, saa vil man udsætte os derfor og lade os kæmpe alene for en Sag, der ikke er vor alene, men angaar Tyskland, alle de Nationer, der driver Handel paa Østersøen, og hele Norden. Verden er gennemfordærvet og beherskes snart kun af nogen Egenkærlighed.“

Bernstorffs Arbejde for at skaffe Danmark Europas Støtte mislykkedes; Zaren havde ikke villet gaa ind paa Betingelser, der var antagelige for Danmark; en Mæglingskonference i Berlin, der efter Frederik V's Forslag var berammet til Midten af Juli, havde ingen Udsigt til at hindre Krigen. Underkastelse eller Forsvar til det yderste var Vilkaarene.

Bernstorff valgte det sidste; en Opfyldelse af Ruslands Krav ansaa han for Rigets Ruin.²⁾ En Udvidelse af Ruslands Magt i Holsten vilde binde Danmarks hele Politik og afskære Staten fra Tyskland og fra Europas Fastland. Men frem for alt stod det for Bernstorff som absolut umuligt at afstaa noget som helst af Slesvig. „Denne Provins er kun lille og indbringer ikke meget, men den er Hjærtet i de danske Stater. At miste eller dele den vilde

være at miste eller dele selve Kronen, og at afstaa endog kun den ringeste Del af den til Rusland eller Sverige vilde være at tilintetgøre Riget og bringe det i Trældom.“¹⁾

For at undgaa disse Ulykker valgte han Kampen. Der var vel ikke faa — ogsaa Folk „von nicht geringem Stande und Einsichten“ — deriblandt danske Diplomater, saasom Osten, der ansaa den for saa haabløs, at de raadede Frederik V til hellere straks at indrømme Zaren alt, men Bernstorff støttedes af A. G. Moltke og de fleste Ministre, og han „indgød Kongen Fasthed“.²⁾

Selv om det skulde komme til Kamp, var Stillingen dog ikke saa haabløs, som det synes os nu ved Tanken om et isoleret Danmarks Modstand mod en moderne Stormagt.³⁾ Den dansk-norske Sømagt var i 1762 en saa alvorlig Modstander for den russiske Flaade, at kun et Angreb over Land ved Sydgrænsen var at befrygte. Den russiske Hær havde lang Vej gennem Polen, Preussen og Mecklenburg, før den naaede Holsten, hvis gottorpske Dele selvfølgelig straks vilde være taget i Besiddelse af Danmark; medens Russernes Basis laa fjærnt, vilde den danske Hær paa den nordtyske Valplads have Hertugdømmerne og Danmark i Ryggen. Ren Børneleg vilde en Krig mod Danmark ikke være for Rusland, og hertil kom den stærke Gæring, der allerede i Foraarssmaanederne sporedes mod Zaren baade i Hofkredsene i St. Petersburg og videre ud i Landet. Krig mod Danmark for det fjærne Holstens Skyld var lidet populær i Rusland, og de danske Indberetninger derovre fra fremhævede Muligheden for, at Krigsudbrudet kunde fremkalde Uroligheder, der kunde udsætte Peter III's lunefulde og brutale Herredømme for Fare, — en Mulighed, der blev Virkelighed.

Hvor vanskelig Stillingen end var, havde den danske Regering al Grund til ikke at opgive alt Haab eller lægge Hænderne i Skødet.⁴⁾ Den gjorde det ikke, og det var ganske uden Grund, naar Frederik II i sin Omtale af den Krise, der truede Danmark, fremsatte haanlige Bemærkninger om den blinde Rædsel og haabløse Selvopgivelse, der efter hans Mening prægede de ledende danske Statsmænds Optræden. Det var letkøbte Vittigheder uden Grundlag i Virkeligheden, naar han skildrer Bernstorff og Moltke som Folk, der var ved at drukne sig af Skræk for at blive hængt. At de danske Statsmænd var overordentlig betænkelige ved Situa-

tionen, var naturligt, men de hengav sig ikke paa noget Tidspunkt til frygtagtig Passivitet. Bernstorff anspændte under hele Krisen alle Ævner, var aarvaagen og opfindsom og gjorde det yderste for at udnytte alle Muligheder. Den diplomatiske Korrespondance viser, at han ikke lod noget uforsøgt for at paavirke Stormagterne, og den Virksomhed, han udfoldede i St. Petersburg for at afvende den truende Fare, var mangesidig og forstandig. Gennem den dygtige, paapasselige Gesandt, Grev Gregers Chr. Haxthausen, søgte han at vinde Indflydelse i Zarens Omgivelser og brugte de Midler, som kunde tænkes at kunne føre til Maalet. Over for de høje russiske Embedsmænd, der var tilgængelige for saglige Grunde, søgtes det paavist, at det ikke laa i Ruslands eller Zarens Interesse at føre en Krig imod Danmark, men var klogere ved en fredelig Overenskomst at skabe Fred i Norden og godt Sammenhold mellem de forskellige Grene af det gottorpske Hus. Paa de Personer ved Zarens Hof, der maatte behandles med andre Midler, anvendtes Bestikkelser og Løfter. Særlig klog var den Forbindelse af saglig Argumentation og materiel Paavirkning, hvorved man vandt en Støtte i den holsten-gottorpske Embedsmand Caspar von Saldern, der kort før Tronskiftet var kommet til St. Petersburg og straks trængte sig frem i Zarens Gunst. Saldern var ikke alene en ærgerrig og havesyg Mand, men en klog Politiker, der for at sikre sit holstenske Fædreland de bedst mulige Vilkaar ønskede et fredeligt Forhold til Danmark. Lige før Tronskiftet var Bernstorff blevet opmærksom paa den Rolle, han kunde komme til at spille, og havde gennem gode Forbindelser i hans Vennekreds knyttet hemmelig Forbindelse med ham. I Vinterens Løb udvikledes denne, dels gennem holstenske Mellemlid, dels gennem Grev Haxthausen, der opererede gennem den engelske Gesandt i St. Petersburg, Sir Robert Keith, den eneste af Diplomaterne derovre, der var gunstig stemt mod Danmark. Resultatet blev, at Saldern med stor Snuhed og Klogskab under Krisen gennemførte et Dobbeltspil. Zaren bevarede sin ubetingede Tillid til ham, betroede ham alle Planer mod Danmark, brugte ham som Raadgiver i holstenske Sager, ja, udsaa ham til sin særlige Repræsentant, da Konferencen i Juni Maaned skulde sammentræde i Berlin for at jævne den danske Strid. Men alt hvad Saldern fik Del i, meddelte han direkte eller gennem Sir

Robert Keith til den danske Gesandt, der lod det gaa videre til København. Det skyldtes kun den vanskelige Forbindelse i den haarde Vinter, at Bernstorff ikke altid var fuldkommen klar over de Planer, der smededes mod Danmark. Ved Siden af denne vigtige Forbindelse, hvis Værdi ogsaa i de følgende Aar bekræftedes, oversaa Bernstorff ikke andre, der tilsyneladende formaaede mindre. Efter Aftale med Saldern fik Haxthausen Penge til at bestikke en hel Sværm af „petits gens“ ved det russiske Hof, der muligvis kunde lade en eller anden Draabe hule den haarde Sten, og for intet at lade uforsøgt dirigerede man fra København et Par helt ekstraordinære Agenter ind over den russiske Grænse. I Februar-Marts sendtes en højst tvetydig Eventyrer, Magnus Beringskjold, som man en Tid havde brugt til Spionage og anden lyssky Gærning i Holsten og Rusland, af Sted, og muligvis paa særlig Foranledning af A. G. Moltke fik man ham til at medtage en højt begavet Officer, Grev Schack Carl Rantzau-Ascheberg, der paa Grund af sit ekstravagante Liv var faldet i Unaade i København og opholdt sig i et frivilligt, mindre honorabelt Eksil i Danzig. De to Herrers Mission blev frugtesløs. Beringskjold gjorde Skandale paa Vejen og maatte flygte; Rantzau blev derved uden egen Skyld kompromitteret og formaaede ikke at vinde Indgang hos Zaren, hvem han skulde paavirke ved sit aandfulde og brillante Væsen og sit besnærende Konversationstalent.

Nu da alle Akter ligger aabne for os, lader det sig ikke paa-vise, at Bernstorff har forsømt noget, der kunde afvende eller formindske Faren. Det var ikke hans Skyld, at baade de regelmæssige Forhandlinger, Bestikkelserne og Intrigerne var omsonst, og at alt i Juni Maaned syntes at strande paa Zarens Stædighed og blinde Had. Bernstorff kunde med Rette hævde, at han havde gjort sit yderste, og at det ikke var hans Skyld, om Krisen sluttede med en blodig Krig, hvori Udsigten til en sejrrig Udgang for Danmark var saare ringe.

Da han for længst havde indset, at Haabet om en Udsoning let kunde briste, havde hans diplomatiske Virksomhed været ledsaget af Bestræbelser for at udvikle Rigets Forsvarsvæsen. Som Gehejmerraad i Konseilet kunde han faa hermed at gøre, men det var kun ved ekstraordinære Lejligheder, eller naar meget store Sager stod paa Dagsordenen, at han, der ingen som helst militær

Sagkundskab besad, fik Anledning til nærmere at behandle Spørgsmaal vedrørende Hær og Flaade.

Indtil 1762, siger han, havde han anset den danske Hærs Tilstand for god, og „jeg burde anse den for saadan, da jeg hverken havde Anledning eller Ret til at betvivle, at den var det“. ¹⁾ Under Syvaarskrigen havde Hærledelsen, hvis Chef fra 1755 til 1763 var Grev Conrad Vilhelm Ahlefeldt, uden Vanskelighed ydet, hvad Bernstorffs Diplomati krævede, nemlig fra 1758 en betydelig Troppesamling i Holsten. Men da det i 1761 trak op til Krig, viste det sig, at medens Flaaden var i en fortræffelig Stand og med Lethed kunde sættes paa Krigsfod, led Hæren under overordentlig store Mangler. Konseilet, hvori i mange Aar ingen Militær havde haft Sæde, blev højst ubehagelig overrasket herved; hverken Bernstorff eller hans Kolleger havde sat sig nærmere ind i de militære Forhold, uagtet han blandt sine Omgangsvener havde dygtige Officerer, der baade saa med skarp Kritik paa Hærledelsen og ikke veg tilbage for at udtale deres Kritik over for ham; blandt disse var først og fremmest General-løjtnant Hermann Woldemar von Schmettow, hvis Breve til Bernstorff stadig behandlede militære Forhold, men ogsaa Ulrik Adolf Holstein og Peter Elias Gähler udtalte sig uforbeholdent til ham om det danske Hærvæsens Mangler.

Men nu kom Hærens Tilstand for Alvor paa Dagsordenen, og ogsaa den finansielle Situation berørtes paa det stærkeste deraf.

Bernstorff og Moltke maatte da gribe ind. Overkrigssekretæren, Conrad Vilhelm Ahlefeldt, var ingen betydelig Mand, og naar det kneb, gik han helst til Bernstorff og Moltke. ²⁾ Finansielle Hensyn havde stadig forhindret Gennemførelse af alle hans Forslag, klagede Ahlefeldt, men i Efteraaret 1761 havde han „ohne Farbe und Zierlichkeit“ skrevet en Memoire, der skulde vise, i hvor deplorable Omstændigheder Militæretaten befandt sig, for at man skulde vide, „hvorpaa man havde at forlade sig“. Nu pludselig kom man med mange nye Forslag, altsammen Ting, som han selv havde foreslaaet ikke een men to Gange, men uden Resultat. Han bad Bernstorff og Moltke forelægge hans Memoire for Kongen, for at denne, der let kunde have „glemt de sande Omstændigheder“, ikke med Urette skulde lægge Skylden paa Krigs-

ministeren, naar han blev opmærksom paa, hvor meget Hæren lod tilbage at ønske.¹⁾

Saaledes sad Bernstorff midt i det militære Uføre; et for sømt Hærvæsen skulde i Hast bringes paa Fode. Men allerede før Ahlefeldt saaledes bad om Hjælp, havde Bernstorff gjort et betydningsfuldt Skridt til en ingribende Reform i denne Henseende; i Juni 1761 var den Mand kommet til København, fra hvem utvivlsomt de fleste af de Forslag om Forandringer, hvortil Ahlefeldt sigtede, stammer.

Det var Marskal, Grev Saint-Germain, der, som tidligere omtalt, gennem Bernstorffs Bestræbelser var draget til Danmark.²⁾

Saint-Germain havde i Sommeren 1761 opholdt sig i Holsten for at studere den Valplads, hvor den frygtede Kamp vilde komme til at staa; i Marts 1762, da Krigen stod for Døren, fik han Kommandoen over den Hær, der samledes i Hertugdømmerne, og medens C. V. Ahlefeldt stadig var Overkrigssekretær, blev det Saint-Germain, der planlagde det forestaaende Felttog, organiserede Hæren og forberedte store Reformer inden for denne.

Bernstorffs Opgave blev sammen med Moltke at støtte Saint-Germain over for den Modstand, hans Planer og Forslag mødte hos den hidtil ledende Kreds af Militære, der nu saa deres Stilling og Indflydelse haardt truet. Alt hvad der vedrørte Militærvæsenet, blev fra nu af til Stridsspørgsmaal; om Saint-Germain samlede sig yngre, fremadstræbende og energiske Officerer, der baade, medens Krisen stod paa, og senere, da den var ovre, kæmpede med den ældre Kreds om Kongens og Konseilets Tilslutning til deres Forslag om en indgribende Omordning af Hæren og Hærledelsen. Skjulte Intriger og voldsomme Sammenstød afløste hinanden. Saint-Germains hæftige Karakter voldte ofte Splid inden for hans egen Lejr, sunde og velovervejede Forslag ledsagedes af hensynsløse og hidsige Indgreb i Forhold, der krævede et grundigere Kendskab til de danske Forhold, end Marskallen nogen Sinde opnaaede.

Bernstorff fik paa dette ham hidtil fremmede Omraade en saare vanskelig Opgave; allerede i den værste Krisetid i Juni 1762 skulde man, som vi tilfældig hører, „blive enig med Saint-Germain og bringe det Parti af Vejen, der havde dannet sig for at bringe Marskallen i Ufred med alle ledende Mænd“. ³⁾ Det

lykkedes efter Sigende i hint Øjeblik; men ikke mindre svært var det for Bernstorff at modtage de voldsomme Klager over Hæren, som Saint-Germain endnu paa det allermest kritiske Tidspunkt fremførte. ¹⁾ Den 15. Juli — altsaa efter at Zar Peter var afsat, men inden Budskabet derom endnu var naaet til det danske Hovedkvarter i Mecklenburg eller til Regeringen — skrev Saint-Germain til Bernstorff et Brev, der tydelig maler Tilstanden. „Det er til at skamme sig over, at vore Sager skal være i saa slet en Tilstand, og at en Armé, der i Virkeligheden kun er et Detachement, endnu skal være i en saa elendig Forfatning, thi efter alt hvad vi har gjort, mangler der endnu alt.“ „Alle Fyrster trækker Penge ud af deres Undersaatter for at samle en Armé, her tager Kongen dem for at splitte sin ad.“ „Min Gud, hvor er Kongen slet betjent! Fra først af har Krigsministeren gjort alt saa slet, som han har kunnet, nu bringer Kommissariatet (Hærstyrelsen) mig til Fortvivelse, og hvis jeg ikke forcerede hver eneste Ting, kom jeg ikke et Skridt fremad i to Aar. Saa længe Kongen har et Kommissariat paa den nuværende Fod, faar han aldrig en Hær. Slut Fred, hvor ufordelagtig den end kan blive. Freden er bedre end en Krig, der vil knuse os.“ „Jeg gentager for Deres Ekscellence, hvad jeg allerede har haft den Ære at sige Dem: Statens største Fjender, det er Hoffet; det gør alt, hvad det kan for at gaa til Grunde; jeg ser næsten intet, der ikke staar i Modstrid med al menneskelig Fornuft; Enkelthederne i alt er lige saa afskyelige som ubegribelige.“ Endnu den 20. Juli, to Dage før Budskabet kom om Zarens Død, fremkom Marskalen med nogle Udtalelser om de store Desertioner i Hæren og om det „sørgelige, langsomme, udelige“ Kommissariat: „Vi vil snart være uden Hær. Det er en herlig Sag at føre Krig uden Hær. Enfin vi maa gaa til Grunde med Anstand! Jeg tror ikke, at der under Himlen findes en slettere Sort Officerer end vore.“

Men det var ikke Saint-Germain alene, der malede saa mørke Billeder for Bernstorff, som i hin kritiske Tid opholdt sig bag den danske Hær, der var skudt frem i Mecklenburg. Baade fra General Schmettow og fra en af den yngre Bernstorffs Venner, Generaladjutant Fr. Numsen, der stod ved Staben, kom der til Bernstorfferne fortrolige Breve, som skildrede, hvor slet det stod til

med Hæren, og hvor vanskeligt det var for Saint-Germain at faa gennemført de Reformer, der uopholdelig maatte iværksættes.¹⁾

Alt dette voldte Bernstorff svære Bekymringer, og ikke mindre vanskelige var de finansielle Forhold. Rigets Pengevæsen var, siden de store Rustninger begyndte midt i Halvtredserne, blevet stærkt medtaget; Hans Ahlefeldt, der som 1. Deputeret i Rente-kammeret fungerede som Finansminister, var ude af Stand til at klare Vanskelighederne. I Maj 1762 viste det sig næsten umuligt at skaffe Penge; selv H. C. Schimmelmänn, der i 1761 var blevet knyttet til den danske Stats-tjeneste og i April 1762 gjort til dansk Baron, saa ikke længer nogen Udvej.²⁾ Kort før Kongens og Bernstorffs Rejse til Holsten afholdtes den 27. Maj et Conseil paa Fredensborg, hvor Stillingen var saadan, at baade Hans Ahlefeldt og A. G. Moltke sagde til Bernstorff, at man stod lige over for „en ren og skær Bankerot“. Atter tyede man til Bernstorff. „Jeg regner i høj Grad med de Raad, som Deres Excellence vil kunne give“, skrev Hans Ahlefeldt til Bernstorff før dette Conseil.³⁾ „Jeg beder Dem lægge Dem Sagen paa Hjærte og, om det er muligt, drage os ud af den overhængende Fare, der truer med fuldkommen at omstyrte det vise System, man indtil nu saa værdigt har opretholdt til Kongens Ære og Statens Bedste.“

Pengevanskelighederne skabte, just som Stillingen over for Rusland var allerfarligst, en Krise i Forholdet mellem Danmark og Hamburg, idet Hamburgerne nægtede at yde den danske Stat et Laan paa en Million Rdlr. Banko, da de frygtede for, at Russerne skulde tage Hævn, naar en saadan Hjælp ydedes Fjenden. Men den danske Regering maatte have Pengene, og da Schimmelmanns Forhandlinger ikke slog til, lod man Saint-Germain sende Tropper mod Byen. Hamburgerne skummede af Raseri. „Alle sonst ganz fromme Leute sprachen nichts als kriegerisch drohende Worte aus,“ skrev sidst i Juni en Ven af Bernstorff, J. C. Leisching, der var ansat i Tyske Kancelli, men havde været paa Besøg i Hamburg. „Mein gewesener Reise-Gesellschafter wollte eine eigene Compagnie errichten und hatte schon eine Fahne mit der Ueberschrift: Aut vincere aut mori, dazu machen lassen.“ Klopstock gjorde bedst i ikke at vise sig i Hamburg i sin røde danske Legationsraads Uniform.⁴⁾ I de mest kritiske Dage maatte Schimmelmänn holde sig borte fra Byen, idet „Canailen“ var

rasende paa ham, saa Magistraten ved Hjælp af Soldater maatte sikre hans Hus imod Molest.¹⁾

Hamburgerne besindede sig dog hurtigt, gik ind paa at udlaaene den omtalte Sum mod gode Renter og gemte deres „lacedæmoniske“ Beslutninger til en bedre Lejlighed.

I det mere end halve Aar, Krisen varede, var Bernstorff det faste Midtpunkt i Regeringen.

Frederik V selv gjorde hverken godt eller ondt; til sine Tider overvældede Frygten ham, og han kastede sig i Støvet for Gud; „ich bin ein Wurm und Staub, Asche und Erde, ja noch tausendmahl weniger denn nichts.“ „O Du getreuer Gott, sey mir gnädig um deiner Barmhertzigkeit willen.“²⁾ Beslutningerne lod han Ministrene og Moltke tage, og man mente, at netop Bernstorffs Holdning gav Kongen Fasthed. Moltke var rolig. „Gud vil hjælpe os og give os de viseste Raad, for at vi kan drage os ud af en saa forfærdelig Forlegenhed,“ skrev han til Bernstorff.³⁾ Hans Ahlefeldt var derimod helt nedbrudt og satte al sin Lid til Bernstorff. „Jeg har for længst indset vor Elendighed,“ skrev han straks efter Peter III's Tronbestigelse, „og jeg beklager det arme Land; Gud hjælpe os, menneskelig Hjælp er mestendels omsonst. Dog haaber jeg, at Deres Ekscellence vil gøre alt muligt for at lette vor Skæbne; jeg anraaber bønligt den Højeste om at staa Dem bi.“⁴⁾

Bernstorffs allernærmeste bevarede deres Ro under Faren. „Det bør enhver ærlig Mand,“ sagde den unge Bernstorff. „Allein das Hertz leidet viel dabey und nur die Religion kann würcklich beruhigen. Ich führe hier nicht die Sprache eines Dänen, so der Übermacht der Russen fürchtet. Das thue ich würcklich nicht. Ich hoffe vielmehr, wir werden uns gut wehren oder wenigstens lange wehren. Allein der glücklichste Krieg ist schon das grösste Unglück so einen Nation begegnen kann.“⁵⁾

Ogsaa Fru Charitas Emilie var rolig, men hendes Søster, Ida Hedevig Moltke, hørte Kanonskud, før Russerne endnu havde rørt sig, Hofpræst Cramer skælvede, Tyge Rothe saa hun ikke mere, „men jeg ved, at han er bange.“⁶⁾ Der var altsaa frygtagtige Personer nok i Kredsen.

„Alt er forandret i Europa,“ skrev Bernstorff straks efter Peter III's Tronbestigelse til sin Brodersøn, der den Gang var i

Paris i en vigtig diplomatisk Mission for at søge den franske Regerings Støtte mod Rusland. „Hvor stor en Fare vi nu end løber, saa haaber jeg, at den ved Guds Hjælp ikke skal slaa os til Jorden. Vi sætte vor Lid til ham, og vi vil gøre, hvad Mænd bør gøre, der elske deres Konge og deres Land og ikke kende nogen anden Ulykke end Forbrydelse, Fejl og Vanære. Vi har, det vover jeg at sige, gjort alt, hvad der burde og kunde gøres for at afvende den Fare, der nu truer os. Denne Overbevisning giver Styrke.“¹⁾ „Faren er maaske meget overhængende,“ skrev han senere, „men vær vis paa, at vi ikke spille nogen Tid; hvis vore Venner forlade os, forsøge vi ikke at forlade os selv, fast besluttet paa, om det behøves, at begrave os under Fædrelandets Ruiner.“²⁾

Charitas Emilie Bernstorff saa sin Mand rolig mellem mange frygtagtige.³⁾ „Han føler Ulykken, men han taber ikke Modet,“ skrev hun. Bernstorff var dog stærkt betaget af Stillingen; han standsede i Foraaret foreløbig Bygningen af Bernstorff Sommer-slot og af en Nybygning paa Wotersen; han opgav at købe Bøger fra Paris eller andet, der kunde „more eller behage ham“. ⁴⁾ Han var klar over, at alle hans Godser i Mecklenburg, Lauenburg og Holsten laa netop paa den „lille Krog af Jorden,“ der vilde blive Krigens Skueplads. „Du vil derover anstille de Betragtninger, der stemmer med vore Principper,“ skrev han til sin Brodersøn. „Jeg er vis paa, at Du forbereder Dig paa med Resignation at udholde de Ulykker, der truer os, om det er Forsynets Vilje, at vi skal lide dem.“⁵⁾

I de Uger, da Faren var mest overhængende, var Bernstorff samlet med sine nærmeste Frænder; han var først i Juni fulgt med Frederik V over til Hertugdømmerne, medens hans Brodersøn besøgte Gartow; de første Dage af Juli mødtes man paa Stintenborg og Dreyhlützw, 22. Juli var begge Bernstorffer paa Borstel; Johan Hartvig Ernst arbejdede „som en Fæstningsslave“, og netop den Dag havde han været overvældet af Forberedelserne til den Mæglingskonference i Berlin, til hvilken man ikke satte noget Haab; de udnævnte Sendemænd var hos ham. Da kom et Ilbud fra Ulrik Adolf Holstein, der som dansk Afsending i Schwerin var længere fremme end den danske Hær, med Besked afsendt Dagen før om; at Russerne gik tilbage, og om at

Zaren var død. „Wir hätten uns die heutige Arbeit ersparen können,“ sagde Bernstorff, og under den dybeste Bevægelse afbrød man Raadslagningen.¹⁾ „Det er en Efterretning af den største, den højeste og jeg vover at sige af den mest enestaaende Vigtighed, som nogen Sinde en Begivenhed i Udlandet har kunnet have for et Hof,“ skrev Bernstorff til Holstein i et Brev, hvis Skrift maler hans voldsomme Sindsoprør. „Lad os frem for alt ikke glemme, hvad vi skylder den Almægtige, denne Naadens Gud, som frelste os ved et Mirakel! Lad os ikke være utaknemlige for en saa iøjnefaldende Bistand.“²⁾

Wasserschlebe siger, at alles Øjne i 1762 vendte sig mod Bernstorff, at al Misundelse over for ham forsvandt og afløstes af ubetinget Tillid.³⁾ Den Kreds, inden for hvilken en saadan Opfattelse kan have gjort sig gældende, har dog været stærkt begrænset, thi der var i 1762 kun saare ringe Forstaaelse af den Fare, der truede Riget. „Jeg er her i et Land,“ skrev Ditlev Reventlouw sidst i Juni fra København til Bernstorff i Holsten, „hvor man intet ser, hvor man ikke foruroliges af noget, og hvor man i fuldstændig Tryghed morer sig med Barnestreger og Sel-skaber. Enkedronningen (Sophie Magdalene) er den eneste, der føler noget, men hendes Broders Sygdom opsluger al hendes Om-sorg.“⁴⁾ Denne Skildring gjaldt de højeste Kredse, som havde Adgang til at faa nogen Besked om, hvad der truede; i hvor meget højere Grad gjaldt Forholdet da Folket i sin Helhed. Hvor man end søger, finder man intet Vidnesbyrd om, at det danske Folk var bekendt med, end sige bevæget af Krisen. Ogsaa tidligere er den Kendsgærning paapeget, at Regeringen aldeles intet gjorde for at rejse en patriotisk Stemning i det Øjeblik, da, som vi har set, dens betydeligste Mand talte om, at man maaske kom til at begrave sig under Fædrelandets Ruiner.⁵⁾ De store Troppe-samlinger i Holsten kunde selvfølgelig ikke skjules, men i Aviserne, over hvilke Regeringen, naar det drejede sig om „politiske Med-delelser,“ havde fuldkommen Hals- og Haandsret, findes intet, der antyder, at de militære Foranstaltninger nu havde andre For-maal end i de foregaaende Aar, da de skulde værne Neutraliteten. Folket blev holdt i fuldkommen Uvidenhed om, hvad der fore-stod; der har vel været fuldt op af Rygter og af ængstelige Be-kymringer, men de ganske faa Hentydninger til Krigen, der er

overleveret i samtidige Breve, viser, at der aldeles ingen „Stemning“ af nogen Art har været oppe i Folket.

Der er intet, der tyder paa, at Bernstorff har ønsket at forandre dette Forhold eller drage Folket med. Hverken han eller den øvrige regerende Kreds havde nogen Forstaaelse af den offentlige Menings Betydning i en slig Situation, og Folket følte ikke, at det kunde være anderledes. Alt laa i Kongens, det vil her sige i Regeringens Haand; til Kongen skulde Folket trygt overlade alt. „Vi alene vide“-Tankegangen beherskede fuldkommen Bernstorff paa dette Omraade, for saa vidt med Rette, som Udviklingen endnu ikke havde skabt den ringeste Forudsætning for udenrigspolitisk Indsigt i videre Kredse. Naar Bernstorff lejlighedsvis brugte Udtalelser, der syntes at regne med en Folkestemning, eller naar andre omtalte en saadan, tænkte man paa noget helt andet, end vi nu efter mere end et Aarhundredes demokratisk Udvikling vilde gøre. Folket var for hin Tid dels en uklar Abstraktion, dels en Betegnelse for det, der ogsaa kunde udtrykkes som „tous les gens de bien,“ Stemningen er Opfattelsen i den snævre Overklasse, der bestaar af Hoffet, Adelen og den højere Embedsstand. Paa noget som det, vi forstaar ved Folkestemning, tænkes kun, naar den viste sig f. Eks. i Klager af mere almindelig Karakter eller ved positiv Modstand mod Skattepaalæg. Naar Bernstorff fulgte de indre politiske Bevægelser i England, mødte han en Folkestemning, i Schweiz, hvis Forhold han saa stærkt beundrede, noget lignende. Men en klar Forstaaelse af den uhyre Forskel mellem disse Forhold og de danske fik aldrig Udtryk i hans Udtalelser.

Den virkelig store Krise, over for hvilken man stod i 1762, kaldte intet saadant til Live. Det varede over en Menneskealder endnu, før en krigersk Katastrofe satte nationale Stemninger i Bevægelse i Danmark.

IV.

Bernstorffs Erfaringer og fejlslagne Forhaabninger før 1762 var bestemmende for hans Udenrigspolitik i de følgende syv Aar.¹⁾

I 1763 endte de store Krige, og europæiske Krigsforviklinger blev ikke længere afgørende for Danmarks Holdning; Catharina II's

første Tyrkerkrig og Angreb paa Polen laa for fjærnt til direkte at berøre Danmark-Norge. Mistillid til Ruslands Hensigter over for Norden og til Gottorperne i Sverige affødte kun et Par mindre Rustninger. En Strid med Røverstaten Algier laa, hvor vigtige end dens Følger skulde blive for Bernstorff personlig, i Ud-kanten af hans Politik. Under Freden fulgte han nu de Formaal, han i den foregaaende urolige Tid ikke havde kunnet gennemføre.

Bernstorff havde før 1762 væsentlig prøvet paa at gennemføre en Løsning af det gottorpske Spørgsmaal ved Hjælp af andre europæiske Magter, specielt med Støtte fra Danmarks gamle Allierede Frankrig; i de afgørende Øjeblikke havde baade det mere fjærntstaaende Østrig, men ogsaa Frankrig svigtet. Bernstorff indsaar, at en Fortsættelse af denne Politik var umulig.

Tronskiftet i Rusland aabnede andre Veje. Peter III var fjærnet, og med ham, i alt Fald foreløbig, den altid lurende Fare for det gottorpske Fjendskab, over for hvilken den vesteuropæiske Alliance syntes en Nødvendighed. Catharina II's Politik var ikke straks efter hendes Tronbestigelse klar. En Tid frygtede Bernstorff, at hun vilde styrke Kongemagten i Sverige og derved grundlægge en ny gottorpsk Fare for Danmark; en Stund, straks efter Tronskiftet, vakte han hendes Uvilje ved lidet betænksomt at kræve, at den danske Konge skulde overtage Administrationen af den hertugelige Del af Holsten for hendes umyndige Søn, Storfyrst Poul. Men efter en Overgangstid klarede Catharinas Formaal sig, og i Løbet af Aarene 1763—1765 foretog Bernstorff — varsomt men bevidst og sikkert — en Svingning i Danmark-Norges Politik; Tilslutning til Rusland løste det gottorpske Spørgsmaal og skabte et fast Grundlag for Statens Stilling i det europæiske System.

Resultatet blev en Alliance mellem Danmark-Norge og Rusland, der fik Udtryk i to Forbundstraktater af 11. Marts 1765 og 13. December 1769 samt i den provisoriske Mageskiftetraktat 22. April 1767, som efter Bernstorffs Fald og Død blev udført ved den endelige Mageskiftetraktat af 1. Juni 1773, der afsluttedes af A. P. Bernstorff. Danmarks Hovedønsker blev herved opfyldt omtrent paa de Vilkaar, som J. H. E. Bernstorff stedse havde anset for rimelige, bortset fra de Øjeblikke, hvor han havde

været saa sangvinsk at tro, at Hertugdelen af Holsten kunde erhverves blot for Penge uden Landafstaaelse. Ved Traktaten af 22. April 1767 lovede Kejserinde Catharina for sig selv og som Formynder for Storfyrst Poul at give fuldstændig Afkald paa den hertugelige Del af Slesvig og mageskifte den hertugelige Del af Holsten med Oldenburg og Delmenhorst. Hun lovede at anvende alle „bona officia“ for at formaa sin Søn til, naar han blev myndig, at ratificere denne foreløbige Traktat.

Dette var Hovedsagen, hertil knyttede sig en Del andre Bestemmelser, der mest paalagde Danmark betydelige Pengeudbetalinger over for Storfyrsten og Medlemmer af den yngre Linje af det gottorpske Hus. Desuden opgav Arveprins Frederik, Frederik V's yngre Søn, en Ret til at blive Fyrstbiskop i Lübeck, som Bernstorff meget imod Ruslands Vilje i 1756 havde skaffet ham. Endelig tilsikredes der den hertugelige Del af Holsten alle tidligere Rettigheder og Privilegier, og paa Grund af en af de russiske Underhandlers, Caspar von Salderns særlige holsten-kielske Interesse lovede den danske Regering at sikre Kieleruniversitetet Tilgang af Studerende ved at fastsætte, at ingen maatte blive ansat som Embedsmand i Slesvig og Holsten uden først at have studeret to Aar i Kiel.

Den positive Vinding overgik langt de Ofre, som Danmark-Norge bragte til Gengæld. I alle Henseender var den hertugelige Del af Holsten mere værd for den dansk-norske Stat end de to fjærnere liggende tyske Smaalande, og den politiske Fordel ved Ruslands og Gottorpernes definitive Afkald paa enhver Del af Hertugdømmerne vejede tungt. Et aarhundredgammelt Stridsspørgsmaal var bragt til Afslutning; ethvert Krav, der kunde søndersplitte Riget, syntes udelukket for saa lang Fremtid, som Kongeslægtens Mandslinje blomstrede. De Pengesummer, der var ofret, var betydelige, de kunde vel regnes til en samlet Sum af over en halv Million Rdlr. — en 3—4 Millioner Kroner i vore Penge —, heri medregnet hvad der var gaaet med under de mangeaarige Underhandlinger, bl. a. til Bestikkelse i Rusland og til de graadige russiske Befuldmægtigede. Men dette var ingenlunde for dyrt betalt; den endelige Afgørelse af et farligt Mellemværende med en mægtig Stormagt betød meget mere for den lille Stats fremtidige Tryghed. De Stridsspørgsmaal, som Mageskiftetraktaten løste, var

for stedse skrinlagt. Deri ligger det bedste Forsvar for den Politik, som Bernstorff bragte saa nær til sin Afslutning.

Faren ved Overgangen til „det russiske System“ laa i det Tryk, Rusland kunde øve paa Danmark-Norges Selvstændighed, naar det blev vor eneste Allierede, og al nærmere Tilslutning til Vestmagterne ophørte.

Bernstorff havde ingenlunde været blind herfor, han havde nøje overvejet dette i de Aar, da Tilslutningen til Rusland begyndte; til det sidste blev det et Hovedformaal for hans Politik at hævde Danmarks Selvstændighed over for den mægtige Allierede. Han havde haft saa store Betænkeligheder ved den russiske Alliance, at han for at bevare Forbindelsen med Frankrig endog paa et ret sent Tidspunkt havde gjort Skridt, der ikke helt uden Grund havde vakt Ruslands Mistillid og udsat ham for Bebrejdelser for Dobbeltspil.¹⁾ Men Erfaringen om Frankrigs Upaalidelighed i 1761–62 og den franske Regerings afvisende Holdning efter 1763 blev afgørende. Bernstorff forstod, „at det vilde holde haardt for en Konge, der med Rette vaager over sin Værdighed, at bevare det kosteligste Smykke i denne, sin Uafhængighed,“ samtidig med Ruslands Venskab.²⁾ Han havde jævnlig Lejlighed til at erfare, „at den Tanke aldrig forlod Kejserinden og sjælden hendes Ministre, at deres Følelser og deres Had burde tjene som Rettesnor for deres Venners Stemninger“. Han maatte flere Gange modsætte sig russiske Krav med Hensyn til den Politik, Danmark skulde følge over for de andre Magter, og ved flere Lejligheder følte han det nedværdigende i, at Gennemførelsen af Mageskiftet ganske beroede paa Kejserindens Forgodtbe-
findende.

Bernstorff havde en stærk Følelse af Danmarks Værdighed, saa disse Erfaringer var ham meget pinlige, men i Virkeligheden rummer de ikke andet end, hvad til alle Tider en lille Stat faar at mærke i sit Forhold til en Stormagt. Den russiske Alliance nødte ikke paa noget Punkt den danske Regering til at indtage et Standpunkt, der stred mod Rigets Interesser. Bernstorffs diplomatiske Dygtighed, den Respekt, Catharina II og hendes formaaende Minister, Nikita Panin hurtig kom til at nære for ham, bidrog i høj Grad hertil; saa længe Bernstorff var dansk Uden-

rigsminister, overvandt han de Farer, der kunde true Danmarks Selvstændighed ved den intime Forbindelse med Rusland.

I en Række Tilfælde gik han imod Ruslands Ønsker og førte et saa bestemt og saa myndigt Sprog, at der sjældent vil kunne findes Sidesykke dertil, hvor Magtforholdene er saa uforholdsmæssige. I Virkeligheden voldte Forbindelsen med Rusland, der fastholdtes i halvhundrede Aar, vel Danmark nogle Gæner og Fortrædeligheder, men aldrig Farer. Da Forbundet brødes efter 1812, hidførtes det dansk-norske Riges Sønderskæring just ved den Forbindelse mellem Rusland og Sverige, som Bernstorff havde frygtet.

V.

Bernstorffs System var nødvendigt og rigtigt, men dette er ikke ensbetydende med, at den Politik han førte sammen med Rusland, paa alle Punkter er hævet over Kritik. Paa et Punkt gjaldt dette i Særdeleshed ikke, nemlig over for Sverige.

I 1740 havde Bernstorff ikke villet gaa som Gesandt til Sverige, men det var hovedsagelig det tilfældige Mellemværende mellem hans Bedstefader og den daværende svenske Kancellipræsident Carl Gyllenborg, der var Skyld deri, ikke politisk eller personlig Uvilje.¹⁾ En saadan følte han ikke, og under sit Ophold i Frankrig knyttede han et venskabeligt Forhold til Carl Frederik Scheffer, den svenske Gesandt i Paris, der kort efter, at Bernstorff havde forladt Frankrig, vendte tilbage til Sverige og fra nu af længe indtog en ledende politisk Stilling i Høttepartiet. Scheffer var i Modsætning til Størstedelen af de svenske Statsmænd velsindet overfor Danmark, han mente, at et godt Forhold mellem Danmark-Norge og Sverige var nødvendigt for begge Riger; 1751, da der var sluttet Alliance mellem de to Regeringer, skrev han til Bernstorff, at han haabede, at Tiden yderligere vilde styrke dette Forbund, der var saa nødvendigt for de to Landes Lykke. „Vi, Deres Ministre og vore, bør stedse kun betragte os som Arbejdere, der er beskæftiget med den samme Gærning, vendt mod et fælles Formaal, og kun kan have Held med os til fælles Fordel.“²⁾

Bernstorffs Tankegang var den samme; han var fri for enhver Fordom mod Sverige, der kunde stamme fra de bitre Minde om Fortidens Krige, som vel i Danmark endnu kunde skabe Spor af Nationalhad. Som Udlænding havde han let derved; han nærede de fredeligste og venskabeligste Stemninger over for Nabolandet. Han ønskede, at Sverige maatte kunne hævde sin Uafhængighed over for Rusland, og indsaa, hvor vigtigt det var, at de to nordiske Lande ikke blot stod i et venskabeligt Forhold til hinanden, men samvirkede i saa vid Udstrækning som mulig. Hans Bevæggrunde var rent praktisk politiske, enhver skandinavisk Tankegang i moderne Forstand laa ham fjærnt, om end ogsaa han kunde paaberaabe sig det nære Slægtskab mellem Folkene som en vægtig Grund til, at der burde herske Forbund og god Forstaaelse imellem dem.

Alligevel nødte de foreliggende Forhold Bernstorff til at betragte den svenske Politik med Mistillid og lade den danske Regering indrette sig derefter.

Det svenske Kongehus var opfyldt af gottorpsk Had mod Danmark, Adolf Frederik og Louisa Ulrikka var kun med Uvilje gaaet ind paa Traktaten af 1749 og 1750 og den dertil knyttede Forlovelse mellem Prinsesse Sophie Magdalene og Kronprins Gustav, den senere Kong Gustav III. Bernstorff tog ikke fejl i, at den svenske Kongefamilie stedse bevarede Lysten til at komme Danmark til Livs, og det var korrekt, naar han ansaa de fleste af de ledende svenske Politikere for saa uvillig stemt mod Danmark, at der i givne Situationer kunde true Farer derved; over for de danske Sympathier, der fandtes hos enkelte Mænd som Carl Frederik Scheffer, stod den stærkeste Uvilje hos en Mand som Anders Höpken, der i en Aarrække ledede Sveriges Udenrigspolitik. Baade Hatte og Huer kunde vel søge at faa Del i de danske Bestikkelser, men paa noget trygt Venskab kunde Danmark ikke regne Øst for Sundet.

Bernstorffs Opfattelse af, at Svenskernes Had mod Danmark var „uovervindeligt“, blev mere og mere fremtrædende i Aarenes Løb. Hadet hos Kongehuset kunde efter hans Skøn meget vel bringe Folkestemningen i Kog, naar Lejligheden bød sig; derfor maatte Danmarks Politik gaa ud paa at fjærne enhver Mulighed for et saadant Udbrud.

En Stund haabede Bernstorff at kunne sikre sig gennem Paa-virkning fra Frankrig, Sveriges gamle Allierede, men efter 1763, da Danmarks mere intime Forbindelse med Frankrig ophørte, blev det ved Hjælp af Rusland, han vilde betrygge Freden i Norden mod Farer fra Sverige. Resultatet blev hemmelige Aftaler i Traktaterne med Rusland af 1765 og 1769, som gik ud paa at bevare den svenske Forfatning med den svage Kongemagt, der umuliggjorde det for Kongehuset at føre en selvstændig Udenrigspolitik, og med Partistridighederne, som lammede Sveriges Kraft udadtil som i det indre. Sit skarpeste Udtryk fik Bernstorffs Politik i Traktaten af 13. December 1769, der var afsluttet efter hans Initiativ, og hvori det fastsattes, at saafremt den svenske Forfatning af 1720 enten blev helt eller delvis forandret saaledes, at Kongens Magt blev udvidet, skulde Danmark og Rusland opfatte det som en Krigserklæring. De vilde ruste for eventuelt at kunne angribe Sverige til Lands eller til Søs, og efter en Krig skulde Danmark have de Erobringer, der eventuelt blev gjort fra Sverige ved den norske Grænse.

Det er paavist, at Bernstorffs Bevæggrunde til at afslutte denne Traktat ikke var aggressive Hensigter mod Sverige;¹⁾ han ønskede ikke at føre nogen Politik med Erobringer som Formaal, ved alle Lejligheder betonedes han, hvor vigtigt det var, at Sveriges Integritet bevaredes, for at der kunde være en stærk Formur for Norden imod Rusland; ved en Lejlighed, da der var Tale om, at Rusland vilde forsøge paa at gøre sin Indflydelse gældende over for Sverige paa en lignende Maade som over for Polen, udtalte han sin Vilje til at staa Sverige bi mod denne Fare.²⁾ Hans Ord var sikkert oprigtig ment. Bestemmelsen om eventuelle Land-erhvervelser skyldtes ikke ham, og alt tyder paa, at han ikke tillagde dem nogen Betydning; det vilde komme an paa Danmark selv, om man vilde benytte sig af den i Traktaten givne Ret. Bernstorff tænkte kun paa at afværge en Fare; det var alene Frygt for det svenske Kongehus' Fjendskab, som førte ham til en Interventionspolitik, der truede Sverige med Krig, saafremt der blev raadet Bod paa en Forfatningstilstand, som Bernstorff selv erkendte havde demoraliseret og svækket Riget. Man tør gaa ud fra, at hvis Spørgsmaalet om en Forfatningstorandring ikke havde været knyttet til Muligheden for en Fare for Danmark, vilde Bern-

storff aldrig have blandet sig ind i dette rent indre svenske Anliggende. Efter Datidens Synspunkter var en saadan Indblanding, der formelt vilde blive en Støtte ydet til et af de om Magten kæmpende politiske Partier, folkeretlig forsvarlig.¹⁾

Bernstorffs Frygt for Sverige var ikke ugrundet, Traktaten af 1769 ydede Danmark-Norge Sikkerhed over for virkelig eksisterende Fare. Det kan ikke paavises, hvilken anden Vej han skulde være slaaet ind paa, som Forholdene den Gang laa, og særlig da det svenske Kongehus' Tankegang ikke lod sig ændre. Hvis han ikke havde sikret Danmark-Norge mod Sverige ved en Tilknytning til Rusland, havde der været Fare for en for Danmark-Norge truende Sammenslutning mellem de to af Gottorpere beherskede Magter.

Men samtidig var der unægtelig i Bernstorffs Betragtning stor Ensidighed. Det er paavist, hvorledes han overvurderede Sveriges Styrke; han omtalte Sverige under Adolf Frederik, som var det Stortidens Sverige, man stod overfor, en Stat, hvor Indførelsen af kraftig Kongemagt ikke blot vilde være ødelæggende for Danmark-Norge, men ogsaa for Preussen.²⁾ Den daværende danske Gesandt i Stockholm, Schack, saa mere nøgternt derpaa og udtalte, at selv den mest fortrinlige Styrelse ikke i kortere Tid end en halv Snes Aar vilde kunne sætte Sverige i Stand til at gøre sin militære Styrke kampberedt. Den Fyrighed, hvormed Bernstorff stedse behandlede Spørgsmaal, der havde virkelig Livsinteresse for Danmark, rev ham her som oftere saa stærkt med sig, at han drog Slutninger ud over det rimeliges Grænser. Hans Veltalenhed og Ævne til politiske Kombinationer kunde lade ham opstille Paa-stande og Formodninger, der ikke holdt Stik. Han kunde i sine Noter i nogen Maade skrive sig for højt op; hans „vivacité“ kunde skriftlig, som i Samtale, blive for stærk.³⁾ Der kunde ske store Forskydninger i hans Opfattelse; der lader sig i hans politiske Skrivelser fra forskellig Tid paapege Modsigelse i Vurdering af Personer, Forhold og Muligheder. Men naar de afgørende Beslutninger skulde tages, kom den fornødne Ædruelighed. Dette gjaldt ogsaa den svenske Politik. De Traktater med Rusland, der blev dens endelige Resultater, var kun en Frugt af Nødvendigheden.

Fra et moderne Standpunkt vil man dog beklage, at Bernstorffs Navn er knyttet saavel til Planer om en militær Interven-

tion i Sverige som til den Indblanding i de indre svenske Forhold med Anvendelse af Bestikkelser etc., som baade Danmark og Rusland drev i stor Udstrækning for at modvirke den svenske Kongefamilies Bestræbelser for en Udvidelse af Kongemagten. Sligt strider mod alle vore Begreber om en hæderlig Nabopolitik over for Sverige, og frem for alt er dette Tilfældet, fordi den dansk-russiske Samvirken gik ud paa at hindre det svenske Folk i at ændre Forfatningstilstande, der ogsaa efter Bernstorffs Mening skabte dyb politisk Demoralisation og gjorde Staten svag. Naar den svenske Opfattelse af den dansk-russiske Traktat er blevet udtrykt i de Ord, at den var „upprörande kränkning af folk-rättens grundsatser och för Sverige en dödlig fara, som hotade vid minsta försök at bota anarkien i dess eget intresse“,¹⁾ saa vil man naturligvis slutte sig hertil ud fra moderne Synspunkter. Men dog gaar det ikke an at lægge disse til Grund for en historisk Bedømmelse. Bernstorffs Politik beroede ingenlunde paa „förblindelse“, men paa hans berettigede Frygt for Gottorperne. Overalt, hvor der var mindste Mulighed derfor, var Bernstorff rede til fredelig Samvirken med Sverige; hans Ideal var Fred i Norden. Hvis der i Bernstorffs Dage havde været Forudsætninger for et intimt dansk-svensk Samvirke, vilde han have været den første, der havde grebet til. Men ud over den korte Episode under Syvaarskrigen, da det nordiske Neutralitetsforbund var i Kraft, forelaa ingen Muligheder derfor.

VI.

Bernstorff omspændte med sin Viden og politiske Kombinationsævine hele Europas Politik; han kendte dens historiske Forudsætninger, han beregnede dristig dens Fremtidsmuligheder. Vel i højere Grad end nogen anden Leder af en lille Stats Udenrigspolitik var han frigjort for Snæversyn og for Ravnekrogsbetragtninger. Der er ingen Tvivl om, at han besad ligesaa store Forudsætninger for at lede en Stormagts Politik som nogen anden ar det 18. Aarhundredes store Ministre; der lader sig ingen nævne, der i Ævner og Kundskaber, politisk Indsigt og Arbejdskraft overgaar ham, og der kan vel ingen paaeges, der naaede ham i den Bravhed, der underbygger hans politiske Personlighed.

Bernstorff fandt sig tilfredsstillet ved at lede Danmark-Norges Politik; dette beslaglagde hans Tanker og Kræfter, og Gennemførelsen af det holstenske Mageskifte stod i hans og hans Kreds' Bevidsthed som en politisk Førsterangsbedrift, der vilde lyse i Rigets og Aarhundredets Historie. I sin Diplomattid havde han afvist Tilbud om at træde i andre Staters Tjeneste; hans inderlige Trofasthed bandt ham fast til Danmark, og da han efter næsten tyve Aars Ministergærrning var drevet bort med Utak og fik Tilbud om at træde i en Stormagts Tjeneste, sagde han atter Nej.

Det spores dog tydeligt, at der i ham var Anlæg for en større Virksomhed, og det er ikke helt uden Grund, at de, der med uvenlig Kritik iagttog hans Virksomhed, kunde faa den Opfattelse, at han var for stor en Minister for en Stat af Danmark-Norges Størrelse, at de kunde komme til at frygte, at hans Interesse for den store europæiske Politik skulde forlede ham til at lade Staten blande sig mere deri, end det var raadeligt. Man forstaar dette, naar man læser hans Noter og politiske Betænkninger. Nøgterne Kolleger i Konseilet, der hørte hans aandfulde Udviklinger af, hvorledes Danmarks Interesser ad adskillige Mellemed maaske var engageret i dette eller hint ret fjærntliggende Led af det europæiske Spil — i Polens Skæbne, i Protestanternes Vilkaar i de katholske Stater i Sydtyskland, i Hollands Forhold til Frankrig, i den høje Ports Stilling til Rusland, — kunde maaske i Øjeblikket overbevises af hans ordrige Veltalenhed og faste Slutninger, men senere kunde der vel rejse sig Tvivl hos dem, om det ikke var bedre at holde Danmark helt uden for alt dette. Med Rette kunde de betvivle, at der virkelig ved Forhandlinger og diplomatiske Kunstgreb kunde udrettes noget væsentligt for en Stat som Danmark, der kun raadede over saare smaa Magtmidler. Der var noget i det, naar en imod Bernstorff uvenlig stemt fransk Diplomat sagde om ham snart efter hans Indtræden i Konseilet, at han havde taget Sæde der „med en stor Overvurdering af, hvad hans Aand formaaede, og smigrede sig med, at han med smaa Midler kunde udrette store Ting.“¹⁾ De, der havde fulgt Bernstorffs Politik i en Aarrække, kunde paaapege Eksempler paa, at hans lyst udmalede Forhaabninger var blevet sørgelig skuffet. Den virtuosmæssige Lethed, hvormed Bernstorff tumlede den europæiske Storpolitiks mest indviklede og vanskeligste Problemer,

kunde i første Øjeblik virke bestikkende, men ved nærmere Overvejelse kunde en kritisk Reaktion melde sig. Bernstorff havde sin Styrke i med levende Fantasi at udmale de mest vidtgaende Konsekvenser, hvad enten han f. Eks. fremstillede Farer fra den svenske Kongemagt eller udmalede sig de uhyre Fordele ved en dansk-russisk Alliance. Ofte skød han her adskilligt over Maalet, i en Række Tilfælde slog hans Beregninger fejl. Kritiken vaagner hos den, der nu gennearbejder Bernstorffs diplomatiske Korrespondance, og man forstaar, at en lignende Kritik kunde rejse sig hos dem i hans Samtid, der fulgte hans Politik paa nært Hold. Trods den Soliditet, der var over hans Personlighed, kunde hans Politik indgyde en vis Ængstelse.

Men spørger man, om disse hos en Diplomat noget farlige Egenskaber paa noget væsentligt Punkt kom Danmark til Skade, maa der svares Nej. Dette formindsker i høj Grad Betydningen af den Kritik, som her er fremført.

Bernstorffs diplomatiske Hovedvirksomhed er knyttet til Danmark-Norges Interesser i allersnævreste Forstand, men der maa fremdrages et Par af de almindelige europæiske politiske Problemer, paa hvilke han anvendte sin diplomatiske Kløgt.

I Sammenhæng med Løsningen af det holstenske Spørgsmaal gennem Alliancen med Rusland stod en Plan om den videre Sikring af Nordens Fred og af den europæiske Ligevægt ved en mere omfattende nordisk Alliance, der skulde danne en Modvægt mod den saakaldte bourbonske Familiepagt mellem Hofferne i Frankrig, Spanien, Neapel og Parma, der skyldte Hertugen af Choiseul sin Tilblivelse. Tanken om et gottorpsk Familieforbund udtales allerede i December 1752 af Bernstorff som et Formaal, hvorefter den danske Politik vilde stile, og Planen om en nordisk Alliance, hvori et Familieforbund mellem Fyrstehusene i Rusland, Sverige og Danmark-Norge skulde danne Kærnen, gaar tilbage til Catharinas Storfyrstindetid; det er ikke udelukket, at den kan være fremkaldt hos hende fra København.¹⁾ Midt i Treserne, da Danmarks Overgang fra det franske System til det russiske var sket, og det russiske Forbunds Afslutning var nær, kom Planen til alvorlig at beskæftige Bernstorff; han mente, at Rusland og Danmark, naar Mageskiftet var fuldbgyrdet, havde nøjagtig de samme Interesser; „alt forener dem, intet adskiller dem“. Hvad var da

bedre end, at de sluttede sig saa nøje sammen som mulig og knyttede andre Stater til sig for at holde Norden sikret mod fremmed Indblanding? I første Række skulde Sverige være med, naar Kongehusets Had til Danmark var afvæbnet eller bortryddet, dernæst tænkte Bernstorff sig England som Deltager i den store Alliance. Forbundet skulde holde den franske Indflydelse i Skak, men ogsaa over for Frederik II tænkte han sig, at det skulde virke. Han beskæftigede sig en Del med Planen, men længe før Forudsætningen — Mageskiftets Udførelse — var indtruffet, var han fjærnet fra Magten.

Et andet Punkt, der fik afgørende Betydning i Europas Storpolitik i den sidste Halvdel af Aarhundredet, var Polens Forhold, og i Forspillet til den første Akt af dette store Drama var Bernstorff levende interesseret.

Vi har set, hvorledes han som Gesandt i Dresden-Warschau i 1733—1736 havde sluttet Venskab med de mest fremtrædende Medlemmer af Czartoriskiernes og Poniatowskiernes mægtige Slægt.¹⁾ Venskabet bevaredes gennem Aarene, og Bernstorff fulgte med levende Interesse den politiske Udvikling i Polen, hvor hans Venner stedse spillede en stor Rolle, ligesom han bevarede Forbindelsen med Stanislaus Leszynski, Titulærkongen af Polen, Tronkandidaten fra 1733, Ludvig XV's Svigerfader, denne „père des peuples“, der fra Lothringen fulgte Europas Politik med spændt Opmærksomhed.

Bernstorffs Interesse for Forholdene i Polen blev særlig levende, da August III døde i 1763 og den voksende Tilnærmelse mellem Danmark og Rusland gav ham nogen Mulighed for at virke for de Hovedsynspunkter, ud fra hvilke han betragtede de polske Forhold. At et stærkt og selvstændigt Polen kunde forblive en Stødpude mellem Rusland og Preussen, havde praktisk Interesse for Danmark-Norges Politik.

Ved Tronskiftet havde Bernstorff fra først af ønsket en Fortsættelse af den bestaaende Tilstand ved, at den nye sachsiske Kurfyrste valgtes til Polens Konge, men da det ikke lod sig gøre, støttede han gjerne det af Catharina II ønskede Valg af Stanislaus August Poniatowski, som han kendte personlig og betragtede som en langt betydeligere Personlighed, end han i Virkeligheden var.²⁾ Naar Bernstorff i 1765 kunde bedømme Stanislaus som en Mand,

„der synes født til at genrejse Polens Storhed og Ære“ og rose hans „Geni, Indsigt og Dyder“ i de stærkeste Udtryk, saa han mærkelig fejl. Men han indsaa, at Vanskelighederne for Polens Selvstændighed over for Rusland under den ny Fyrste vilde blive større end hidtil; da han tidlig nærede Mistillid til Frederik II's Hensigter over for Polen, laa det ham paa Sinde at gøre sit for at afvende de Farer, der kunde true. Klart forudsaa han, at det var en Deling mellem de to Stormagter, hvorfor der nærmest var Risiko.¹⁾

Polens Forhold var derfor Genstand for indgaaende Behandling. i Bernstorffs Breve til de danske Diplomater i Warschau og St. Petersburg, og han førte en intim Brevveksling med sine Venner blandt Czartoriskierne.

Sin Indflydelse paa disse sidste anvendte han især for at faa dem til at skaffe Dissidenterne — de polske Undersaatte, der ikke var Romersk-Katholiker — bedre Vilkaar, idet han var paa det rene med, at de berettigede Klager, hvormed Protestanter og Græsk-Katholiker vendte sig henholdsvis til Preussen og Rusland, vilde give de to Magter kærkommen Anledning til Indblanding. Bernstorffs humane Tankegang og religiøse Tolerance forenede sig med politiske Overvejelser. Men Czartoriskiernes romersk-katholske Fanatisme var for stærk; Bernstorffs Bestræbelser blev frugtesløse, og han forudsaa bekymret, at den Uforstand og Uretfærdighed, som de styrende i Polen udviste, vilde bane Vejen for den Ulykke, der snart efter brød ind over Landet.

Derimod billigede Bernstorff Czartoriskiernes Optræden, hvor de forsøgte at styrke den polske Kongemagt, særlig ved Bestemmelser mod Liberum Veto; med Uvilje saa han den Modstand, som disse forstandige Reformforsøg mødte hos Rusland og Preussen, der gennem den halvt anarkiske Forfatning vilde bevare Polen svagt.

Bernstorff vilde virke i modsat Retning og styrke de polske Reformforsøg. Over for Polens gamle Beskytter, Frankrig, havde han i 1764—65 søgt at gøre det indlysende, at man ogsaa fremtidig burde beskytte Polens Uafhængighed saa vel mod Rusland som mod Preussen, men han havde intet kunnet udrette i Paris. I Berlin havde han ikke den mindste Indflydelse, men i St. Petersburg blev Bestræbelser til Bedste for Polen lige til 1770 et

fast Punkt i hans System, og selv hvor hans Synspunkter ikke faldt sammen med Catharinas eller Fyrst Panins Ønsker, gjorde han dem gældende med stor Selvstændighed. Han søgte at modarbejde Frederik II's Indflydelse og stemme Rusland gunstig for de Forandringer i den polske Forfatning, der skulde raade Bod paa Liberum Vetos uheldige Følger, og i hvert enkelt Tilfælde prøvede han at afværge eller mildne Følgerne af Polakkernes uforstandige Politik over for Dissidenterne og af de indre polske Partistridigheder. Idet han som allerede nævnt forudsaa, at Preussens Maal var Polens Deling, fandt han ikke med Urette, at et russisk Overherredømme vilde være at foretrække for en slig Udgang. Da den afgørende Krise i 1768 begyndte ved den Traktat mellem Rusland og Polen, hvorved Rusland blev Garant for den gamle Forfatning, og ved den derpaa følgende Barkonvention, gik hans Bestræbelser nærmest ud paa at knytte Polen til Rusland, ihvorvel han ikke var blind for den russiske Politik's Egennytte og Overgreb. Hans Synspunkter var her i Hovedsagen rigtige, men da der ingen Magt stod bag ham, formaaede han ikke at dreje Udviklingen og afvende Polens Skæbne. Hans Ønsker og Forhaabninger om, at Catharina II skulde nøjes med at dæmpe Urolighederne i Polen og holde Stanislaus fast paa Tronen i en vis Afhængighed af Rusland gik ikke i Opfyldelse. Men i en Aarrække gjorde han sit bedste for at afvende Ulykkerne fra Polen og specielt for at hindre Preussens Magtforøgelse paa Polens Bekostning. Hvor lidet han end her ævnede, maa det anerkendes, at hans Virksomhed var et forstandigt Led i dansk Politik.

VII.

Det er efter Nutidens Opfattelse besynderligt at se en hannoveransk født Mand af gammel tysk Slægt i en Aarrække lede Danmark-Norges Udenrigspolitik. Da han traadte ind i det danske Konseil, havde han kunnet blive hannoveransk Minister; det var et Tilfælde, der løste ham fra hans Fædreland og knyttede ham til Danmark. For Bernstorff var dette naturligt og selvfølgelig, men det har Interesse at undersøge, om ikke hans fremmede Oprindelse og helt kosmopolitiske Uddannelse kom til at spille nogen

Rolle i hans Politik, om hans personlige Sympathier eller Interesser ikke paavirkede den til Danmarks Skade.

At det ikke var Tilfældet i Forholdet til Rusland og Sverige, to Lande, til hvilke han aldeles ingen personlig Tilknytning havde, er let forstaaeligt. Større Vægt har Spørgsmaalet med Hensyn til de to store Vestmagter, England og Frankrig, til hvilke to Lande han, før han kom til Danmark, var knyttet med stærke Baand.

I nær Forbindelse med England stod Bernstorff gennem sin hannoveranske Slægt, og han var født og opdraget til Sympathi for dette Land, til hvis Kongehus Hannovers Skæbne var blevet bundet; lige til 1751 stod det som en Mulighed for ham, at hans Fremtid kunde forme sig som hans engelsk-hannoveranske Herres første Tillidsmand paa Fastlandet.¹⁾ Han havde fra Ungdommen af følt sig nøje knyttet til Prins Frederik af Wales; dennes Død afbrød ikke hans intime Forhold til hans Hustru, Prinsesse Augusta af Wales, Moder til Georg III og til Caroline Mathilde. Fra sin Bedstefader havde han arvet Forbindelse med fremtrædende engelske Statsmænd og Diplomater, med andre havde han i sine Diplomataar sluttet Venskab. Han holdt af Englands Natur og Folk og brugte ofte stærke Udtryk om sin Kærlighed til den „skønne, rige og lykkelige Ø“. Englands indre Forhold, Forfatningsliv og Partikampe havde altid interesseret ham; dets aandelige Strømninger havde fængslet hans Opmærksomhed, og han var fortrolig med dets Litteratur.

Allerede i hans første Ungdom fandtes blandt hans Bøger Englands vigtigste Forfatteres og Historikeres Værker, og samtidig med, at han fordybede sig i den franske Litteratur, glemte han ikke den engelske. Da han forlod Frankrig, rummede hans Bibliothek en Mængde engelsk Theologi og Opbyggelseslitteratur og snart sagt alle engelske historiske Hovedværker; han holdt engelske Tidsskrifter og købte alle vigtigere engelske Piecer. Gamle Legationsraad Schrader gav ham stadig Beretning om litterære Nyheder, og de drøftede udførlig opdukkende religiøse og theologiske Hovedspørgsmaal. Bernstorff fulgte interesseret den engelske Lægevidenskab; ved Hjælp af en engelsk Læge var det, at han faa Aar efter sin Ankomst til København indførte Inoculationen her. Denne alsidige Interesse for engelske Forhold tabte sig aldrig, efter Schra-

ders Død midt i 1760erne fik Bernstorff andre Mellemmænd hindsides Kanalen, og bl. a. gennem Diede zum Fürstensteins intelligente Breve fulgte han Englands Udvikling.¹⁾

Baggrunden for Bernstorffs Forhold til England var saaledes en utvetydig Sympathi, der kunde have gjort det let for ham at billige et meget nært Forbund mellem Danmark-Norge og Øriget. Men denne Sympathi tog ikke paa noget Tidspunkt Magten; Tyngdepunktet i Bernstorffs politiske System kom ikke til at hvile paa en Tilslutning til England. Først Frankrig, Englands Modstander, siden Rusland blev Hjørnestenen i Danmarks Alliancesystem. Det skortede ikke paa Forsøg fra Englands Side paa at drage Danmark ind i en Alliance baade under Syvaarskrigen og senere, men Bernstorff holdt sig tilbage og vilde ikke gaa videre end til den almindelige Venskabs- og Handelstraktat af 11. Juni 1670, der var Grundlaget for de to Rigers venskabelige Forhold. I hele Bernstorffs Tid blev dette Princip ikke fraveget.²⁾

Aarsagen var mindst af alt noget Ønske om at træde i Mod-sætning til England, men alene den Opfattelse, at Danmarks Hovedinteresser laa andet Steds, og at England let vilde kunne bruge en nærmere Tilslutning til at drage Danmark-Norge ind i uheldige Forviklinger og skade dets Handel ved sin egoistiske og hensynsløse Handelspolitik.

Sin almindelige Kritik af Englands Politik gav Bernstorff i 1754 Udtryk i en — af ham selv konciperet — Note til den danske Gesandt i London i følgende skarpe Ord: „England er ikke altid retfærdigt, det kalder sin særlige Sag for hele Europas og vil, at man skal anse den for at være dette. Det holder meget af at genere sine Venner, og for at kaldes dets Ven maa man kun elske den, som England elsker, og hade den, som England hader. Dets Begærlighed efter hele Handelen, dets voldsomme Stræben efter, hvor det er muligt, at rive den til sig fra alle Nationer, er utaalelig.“³⁾ Denne Opfattelse paavirkede ikke blot Bernstorffs Neutralitetspolitik under Syvaarskrigen, men hans, trods al Venskabelighed, reserverede Holdning over for England i hele hans Ministertid.

Bernstorff nærede derhos stor Frygt for den Usikkerhed, som de indre Partiforhold i England skabte, og var af den Grund i høj Grad ængstelig for at knyttes til det engelske System. Men

i øvrigt vilde han gjerne støtte England, hvor det var muligt, thi han ansaa det for nødvendigt for Europas Ligevægt, at „Storbritanien vedblev med sin Lykke og i sit System“, og paa samme Maade nærede han altid en varm Interesse for Hannover, der var Støttepunktet for Englands Magt paa Fastlandet. Hensynet hertil spillede ind i Bernstorffs Politik under de store Krige, men Englands brutale Optræden over for de neutrale Magters Skibsfart beredte stadig Danmark Vanskeligheder; flere Gange kom det til truende Forviklinger, og kun med stor Taalmodighed og Behændighed afvendte Bernstorff et Brud. Da det i 1762 for Alvor kneb over for Rusland, fik Bernstorff trods mange Løfter ingen virkelig Hjælp fra England.

Nogen frugtbar politisk Forbindelse kom saaledes ikke i Stand mellem Danmark-Norge og England i Bernstorffs Tid, men derimod lykkedes det at faa tilvejebragt en ny Forbindelse mellem det danske og det engelsk-hannoveranske Fyrstehus. Tanken havde været fremme i flere Former, men i 1764 friede Frederik V paa sin Søns Vegne, og fra 1765 blev det til Alvor, da Danmarks Bevægelse fra Frankrig over til Rusland ogsaa politisk nærmede det til England. En Forlovelse mellem Kronprins Christian og den engelske Prinsesse Caroline Mathilde kom i Orden for et Aar efter Christian VII's Tronbestigelse at blive til Ægteskab.

Med Frankrig var Bernstorff først traadt i nærmere Berøring i sin Gesandtskabstid der, men de Aar, han tilbragte i Paris, var dog blevet de rigeste og „les plus douces“ i hans Liv; der var han blevet indlevet i en Kultur, der havde tiltalt hans „Smag og Følelse“ og havde sat sit Præg paa hans Væsen og Tankegang.¹⁾ Der havde han først og fremmest lært Europa at kende og knyttet de mangeartede politiske og personlige Forbindelser, som gav ham den Føling med den storeuropæiske Politik, han aldrig senere tabte. I Paris blev han fuldt modnet som Menneske og som Diplomat. I Paris vandt han tillige en Række Venner, der blev ham kære til hans Død, og som i høj Grad paavirkede ham. Vel følte han sig paa samme Tid i bestemt Modsætning til den irreligiøse Aand, der gjorde sig gældende i Frankrig, men til Trods herfor følte han sig hjemme i Paris som intet andet Sted, hvor han havde været.

Efter sin Ankomst til Danmark bevarede Bernstorff en levende

Forbindelse med sine Venner i Frankrig, og i de første Aar sendte en Mængde af disse ham regelmæssig Breve, der udtalte deres Sorg over hans Afrejse og Haab om, at han vilde komme tilbage.¹⁾ Lidt efter lidt indskrænkedes denne Forbindelse, og mange Baand brast efterhaanden. Da Bernstorff atten Aar efter for sidste Gang kom til Paris, maatte han savne mange Venner, og til enkelte var Forholdet i Mellemtiden blevet kølnet.

Med adskillige var Forbindelsen dog bevaret, og med intet Land stod Bernstorff i saa levende Berøring. „Alt, hvad der sker i et Rige som Frankrig, interesserer Hans Majestæt“, skrev han en Gang i en Instruks for en ny Gesandt i Paris.²⁾ „Kunst og Videnskab, Agerbrug og Handel, Fabriksdrift og Haandværk, nyttige Opfindelser af enhver Art, Fremskridt paa alle Omraader, nye Love, Forordninger og Reglementer for Militæret, den borgerlige Styrelse, Politiet eller Finansvæsenet“ havde Interesse, om alt dette ønskede han at faa Beretning. Der bliver i anden Forbindelse Lejlighed til at berøre dette, her skal kun nævnes, at han gennem Indberetninger fra Folk, der udtrykkelig var ansat dertil, blev holdt nøje à jour med, hvad der fremkom i Litteratur og Kunst i Frankrig. I det første Par Aar varetog Wasserschlebe dette Hverv; da han kom til København, havde han sine Korrespondenter blandt de parisiske Litterater og Kunstnere, og samtidig skrev Legationspræsten Schreiber og Legationssekretæren Gottlieb Schütze³⁾ Beretninger til Bernstorff; i 1766 blev Paul-Henri Mallet tilforordnet Legationen i Paris for regelmæssig at indberette litterære Nyheder. Om det selskabelige Liv, om de personlige Forhold ved Hof og i Regering var Bernstorff stedse udmærket underrettet, men derimod indeholdt kun faa Breve fra hans franske Venner politiske Nyheder af Betydning, og kun en eneste Brevveksling var af politisk Værdi, nemlig den med Choiseul fra det Øjeblik, da denne i 1758 blev fransk Udenrigsminister.

Bernstorffs Forbindelse med Frankrig og England havde i høj Grad sat sig Spor i hans Udvikling; stærkest fremtrædende var absolut den franske Indflydelse, hans Ydre og Væsen var præget af fransk Finhed, Lethed og Elegance, medens hans Livsanskuelse og Maade at tænke og handle paa var stærkt paavirket af engelsk „Soliditet“ og tysk Religiositet.

Hans Sympathi for de to Lande var overordentlig stor, hans Respekt for deres Styrke og politiske Betydning ikke mindre, men samtidig var der hos ham en vaagen Kritik over for begge Staters politiske Systemer og Formaal. Sympathien og Beundringen forforvirrede aldrig hans politiske Dom og eller forledte ham til at fravige det Synspunkt, han en Gang formulerede i de Ord, at det var dansk og ikke engelsk eller fransk Politik, han og det danske Diplomati vilde drive. Det er betegnende, at der hos de to Stormagter herskede idelig Mistillid til Bernstorffs Upartiskhed; hver Gang Danmarks Politik ikke passede i en af Magternes Kram, hed det sig regelmæssig, at nu var Bernstorff engelsksindet paa Grund af sine hannoveransk-engelske Forbindelser, eller nu var han fransksindet paavirket af sin Ven Choiseul og sine franske Venner, ganske som Tilfældet var i hans Diplomattid. Frederik II af Preussen havde mistænkeliggjort ham og fortsatte dermed, saa længe Bernstorff stod for Styret i Danmark. At Anklagerne var saa modstridende, tyder paa, at de var grundløse; Sandheden er, at Bernstorff ikke paa noget Punkt lod sig lede af personlige Sympathier eller Antipathier. Hans Politik var saglig; i enhver Situation bestemtes den af Danmark-Norges Interesser alene.

Forholdet til Frankrig viser dette tydelig, fordi netop her Bernstorffs personlige, nære Forhold til en af Europas betydeligste Politikere kom til at spille en Rolle.

Skønt Bernstorff i Løbet af de Aar, han havde været i Paris, havde vundet den franske Regerings Tillid og dens ledende Mænds Venskab, varede det ikke længe, efter at han var blevet Minister i København, før i Paris under Paavirkning af Frederik II den Mistillid til Bernstorff som „engelsksindet“ paa ny vaktes til Live, der i sin Tid havde modtaget ham, da han kom dertil.¹⁾

Den franske Gesandt i København, Abbé Lemaire forstærkede ved sine Indberetninger dette Indtryk, og først da han efter Bernstorffs Forlangende i 1753 var tilbagekaldt, blev Forholdet bedre. Hans Efterfølger blev den hidtilværende Præsident ved Pariserparlamentet, den halvhundredaarige Jean-François Ogier.²⁾ Bernstorff kendte ham fra Paris, og han var en god Ven af Choiseul-Stainville. Ogier kom til Danmark meget velstemt mod Bernstorff, og skønt hans Instruks udtrykte Mistillid til denne, kom

de paa en god Fod. Ogier blev afholdt i København; han var dygtig, loyal og elskværdig. Til hans gode Position bidrog hans Hustru, Susanne Cideville, en livlig, litterært interesseret Dame. Hun havde været fortvivlet over at skulle rives bort fra det parisiske Selskabsliv, hvor hun dyrkede Hyrdepoesien, til „den koldeste Nation paa Jorden, hvor hun risikerede at forkøles blot ved en Samtale med Indbyggerne“, men skønt hun klagede sig gudsjammerlig i sine Breve, blev hun snart glad ved Opholdet i København. Hun, som Choiseul havde skildret for Bernstorff som „une femme d'esprit, qui a la tette un peu chaude et qui vous amusera“, blev højt skattet i det københavnske Selskabsliv og Midtpunkt i et af de mest søgte Hjem.¹⁾

Gesandtskiftet hjalp straks; i 1754 fornyedes den fransk-danske Traktat af 1749 paa ti Aar. Snart efter udbrød Syvaarskrigen, og fra nu af var der idelige Modsætninger mellem franske og danske Interesser. Frankrig vilde have Danmark ud af Neutraliteten; Bernstorff paa sin Side vilde benytte Frankrig til at øve Pres paa Rusland i Mageskiftesagen. I sidste Henseende vandt Bernstorff en foreløbig Sejr, idet han som tidligere omtalt fik afsluttet Traktaten af 4. Maj 1758 med Frankrig, hvorved denne Magt forpligtede sig til at fremme Danmarks Interesser i den holstenske Sag, uden at Danmark droges ind i Krigen.

Hermed var Danmarks Forhold til Frankrig tilsyneladende blevet meget intimt, og det saa ud til, at det skulde udvikles videre i samme Retning, da den franske Udenrigsminister Kardinal de Bernis, der altid havde haft Mistillid til Bernstorff, i Decbr. 1758 blev afløst af Hertugen af Choiseul-Stainville, Bernstorffs „Ven fra hans behageligste Aar“. ²⁾

Siden Bernstorff og Choiseul var skiltes ad i 1750, havde de ikke tabt hinanden af Syne; deres Venskab var blevet fortsat gennem Breve; i 1755 kom Choiseul ind i Diplomatiets, og under sit Ophold som fransk Ambassadør i Rom havde han vist sit Venskab ved at tage godt mod Andreas Peter Bernstorff. I 1757 blev han forflyttet til Wien, derfra kaldtes han nu ind i Ludvig XV's Regering. Indtil 13. Oktober 1761 var han Frankrigs Udenrigsminister, i nogle Aar ombyttede han derefter dette Ministerium med Krigs- og Marineministeriet for atter 5. April 1766 at overtage Udenrigsministeriet, som han beholdt, til han, et Par Maa-

neder efter Bernstorffs Afskedigelse, den 24 Decbr. 1770 faldt i Unaade. I hele denne Periode fra 1758 til 1770 var han Frankrigs ledende Minister; det var ham og Bernstorff, der bestemte de to Landes indbyrdes politiske Forhold.

Straks efter Choiseuls Tiltrædelse foreslog Bernstorff ham, at de med fuld Fortrolighed og Aabenhed i Fortsættelse af deres gamle Venskab skulde korrespondere privat om de politiske Spørgsmaal, der optog dem, og lade deres Venskab komme deres respektive Stater til Gode. Choiseul indvilligede gærne heri, og der udspandt sig nu i en Aarrække en intim politisk Korrespondance imellem dem. Den staar højt i stilistisk Henseende, og Sammenligningen mellem Bernstorffs og Choiseuls Breve viser, i hvilken Grad Bernstorff havde tilegnet sig det franske Sprog; Choiseuls Breve staar vel ikke i nogen Henseende over Bernstorffs. Men dernæst har Brevvekslingen Værdi, fordi den trods de to Brevskrivers ofte modstridende politiske Synspunkter og Interesser er præget af stor Oprigtighed. Skønt de to Mænd saa kritisk paa hinanden og ofte var utilfredse med hinandens Politik, nærede de øjensynlig personlig Tillid til hinanden; det fik Udtryk i de uforbeholdne Meddelelser, de udvekslede om deres egen og deres Allieredes Politik. Denne gensidige Tillid er, saa vidt det kan konstateres, aldrig blevet skuffet; deres Forhold er i denne Henseende enestaaende i denne Tidsalder og vidner til Fordel for begges Karakter, just fordi de afhandlede saa vigtige Æmner, og fordi de i saa høj Grad havde afvigende Interesser. Hvor stor Pris Choiseul satte paa Bernstorff, fremgik af, at han fastholdt denne fortrolige Korrespondance, skønt han fra mange forskellige Sider overvældedes med Mistæneliggørelser mod Bernstorff. Han sagde, at han over for Ludvig XV havde indestaaet for Bernstorff som for sig selv, idet han betroede Bernstorff sine intimeste Hemmeligheder.¹⁾

Denne politiske Korrespondance blev en Genoptagelse af de intime Samtaler, Bernstorff og Choiseul i fordums Dage havde ført med hinanden.²⁾ Blot var de — i Særdeleshed Choiseul — nu i Stand til at handle i mange Spørgsmaal, hvorom de forud blot havde kunnet tale.

Baade Bernstorff og Choiseul ønskede naturligvis intet hellere end, at deres fortrolige Meningsudveksling kunde føre til en vidt-

gaaende politisk Enighed, og de stræbte øjensynlig at imødekomme hinandens Ønsker saa meget som mulig. Det lykkedes dem at bringe flere Tvistepunkter af Vejen; Bernstorff for sin Del bragte Choiseul det Offer at forflytte to af sine dygtigste Diplomater — Asseburg fra Stockholm, Osten fra St. Petersburg —, fordi Choiseul nærede Tvivl om, at deres Sindelag var gunstigt for Frankrig. Derimod nægtede han at fjerne Anton Larrey fra Stockholm, da Choiseul ikke kunde fremføre noget positivt imod ham.

Men til Trods for denne gode Vilje og skønt baade Bernstorff og Choiseul aabent talte ud om enhver Modsætning, lykkedes det dem ikke i Længden at holde Trit. Atter og atter blev de misfornøjet med hinanden, og skønt Traktaten af 1758 formelt forbandt de to Lande, skilte Udviklingen dem ad. Choiseul klagede idelig over, at Bernstorff ikke vilde føre Danmark ind i en mere aktiv Politik med Tilslutning til Frankrig—Rusland—Østrig, og ikke mindre skuffedes Bernstorff, fordi det Gang efter Gang viste sig, at Choiseul ikke vilde lade Frankrig træde op med Styrke for at gennemføre Mageskiftet. I 1760—61 førte dette til et Opgør mellem dem, der trods den venlige Form reelt var meget skarpt, især da Grundlaget blev Bernstorffs Trusel om, at Danmark, hvis Frankrig—Østrig ikke bragte Mageskiftet i Orden, maatte træde ind i Krigen paa Preussens Side. Her vovede Bernstorff sig, som vi tidligere har set,¹⁾ ind i en Politik, hvis Konsekvenser han, da det kom til Stykket, ikke kunde drage; i Diskussionen herom var Choiseul ham overlegen, idet han let fandt alle de svage Punkter i den danske Politik. Ubarmhjærtig og ikke uden overlegen Ironi paaviste han, at Bernstorffs Krav stred mod Forudsætningerne for den fransk—danske Alliance og, hvad der var afgørende, ikke lod sig gennemtvinge til Danmarks Fordel. Over for Ogier omtalte han Bernstorffs Trusler som en „fanfarronade“.²⁾

Med Bitterhed maatte Bernstorff se, at hans Indflydelse paa Choiseul ganske svigtede. Da Krisen i 1762 kom, havde Choiseul forladt Udenrigsministerposten, men skønt hans Indflydelse var lige saa stor som før, gavnede den i Foraaret 1762 ikke Danmark det allermindste.

Dette Stød satte Spor i de to Statsmænds Forhold, og i de Aar, da Choiseul stod uden for Udenrigsministeriet, døde deres

Brevveksling næsten hen. De faa bevarede Breve — og der har næppe eksisteret flere — handler mest om Baron von Gleichen, en ung tysk Adelsmand, en Ven af Choiseul og hans Hustru, som Bernstorff efter Choiseuls Anmodning havde taget i dansk Tjeneste.¹⁾ I 1763 kom han, ogsaa efter Choiseuls Ønske, til Paris som dansk Gesandt. Bernstorff havde ved denne Lejlighed vist Choiseul en Venlighed, idet det ikke havde været let for ham at faa Gleichens Forgænger, Wedel Frijs, der havde formaaende Slægt blandt Bernstorffs danske Venner, tilbagekaldt. I denne Anledning vekslede Bernstorff og Choiseul endnu meget venlige Breve.

Men snart efter kom den dansk—russiske Tilnærmelse med Traktaten af Marts 1765, og det standsede ikke denne Bevægelse, at Choiseul i 1766 atter overtog Udenrigsministerpladsen efter sin Fætter Greven af Choiseul-Praslin, der ikke havde været behagelig at forhandle med, da han havde været „stolt, fortrædelig og altid i daarligt Humør“. Ogier, „le Danois“ som han kaldtes for sine danske Sympathiers Skyld, kaldtes tilbage fra København til Sorg for alle dør, og den ny franske Gesandt Blosset fik i April 1766 højst uvenlige Instrukser.²⁾

Et Brev, som Choiseul efter sin Overtagelse af Udenrigsministeriet skrev til Bernstorff, indeholdt en saa spydig og hvas Klage over, at Danmark havde forladt Frankrig, at det kun betød lidet, at Choiseul samtidig udtalte sit uforandrede Venskab for Bernstorff.³⁾ Dennes udførlige Svar, hvori han gjorde Rede for sin Politik og paaviste, at Tilslutningen til Rusland var nødvendig for Danmark og ikke udelukkede et godt Forhold til Frankrig, gjorde intet Indtryk paa Choiseul. Nu standsede deres private Brevveksling helt; da Bernstorff i 1768 med Christian VII var i Paris, nævnede han ikke Choiseul mellem de gamle Venner, der havde vist ham uforandret Venskab. Kun skrev han hjem, at Choiseul havde omtalt Andreas Peter Bernstorff med stor Sympathi.⁴⁾

Bernstorffs og Choiseuls Venskab fik end ikke Lov til at dø ud i Stilhed; deres Forhold blev afsluttet med en skurrende Mislyd.

Det var paa Choiseuls Anbefaling, at Bernstorff havde gjort Baron Gleichen til dansk Gesandt i Paris. At den danske Ge-

sandt var den ledende franske Ministers Protegé og Husven, havde hele Tiden været en vanskelig Sag, men dobbelt uheldigt blev det naturligvis, da de to Stater fjærnede sig fra hinanden. Tilmed vedblev Bernstorff ikke at være saa tilfreds med Gleichen, som han havde været fra først af. Den unge tyske Diplomat var langt mere Skønaand og kunstinteresseret end anlagt for diplomatisk Virksomhed. Bernstorff havde flere Gange tilkendegivet sin Misfornøjelse med hans Ligegyldighed og Efterladenhed, og i 1770, da ogsaa Rusland ønskede, at der i Paris kom en dansk Gesandt, paa hvem man kunde stole fuldt ud, og som kunde tjene visse russiske Interesser, blev Gleichen tilbagekaldt, hvilket førte til, at han traadte ud af dansk Tjeneste. Herover blev Choiseul rasende og gav sin Vrede Udtryk i et Brev til Bernstorff af 1. Februar 1770, der var en formel Opsigelse af deres gamle Venskab.¹⁾ Choiseul bebrejdede i bitre Ord Bernstorff, at han havde glemmt, at det var ham, der havde interesseret sig for Gleichen, som, bemærkede Choiseul uforkammet, „havde mere Aand og flere Kundskaber end alle de Danske tilsammen, som han havde kendt“. Hvis Choiseul havde været en russisk Minister, havde Bernstorff nok taget det Hensyn forud at meddele ham, at Gleichens Tilbagekaldelse var bestemt. „I Realiteten er det mig ganske ligegyldigt, hvem der skal være dansk Minister i Paris, formelt set er jeg bedrøvet over ikke længere at kunne gøre Regnskab paa et Venskab, der var mig kært“. Han bad endnu kun Bernstorff om at skaffe Gleichen en anstændig Behandling. „Denne Gunst, som jeg i hans Interesse beder om, skal, det kan jeg forsikre Dem, blive den sidste, hvormed De fra min Side skal blive ulejliget.“ Saa bittært afsluttedes dette Venskab, men dets Historie viser tydeligt, at Bernstorff ikke lod sin Udenrigspolitik paavirke af personlige Hensyn. „Det er et dansk System og ikke et fransk eller engelsk, som det passer Danmarks Konge at følge“, havde Bernstorff 1754 udtalt i en Instruks til Grev Wedel Frijs, da denne gik til Frankrig.²⁾ I det sidste Brev fra Bernstorff til Choiseul, som vi kender (fra 1766), havde han, da Choiseul havde bebrejdet ham, at Danskerne var „Englændere“, skarpt svaret³⁾: „Vi er aldeles ikke Englændere og bliver det aldrig, fordi vi ikke kan være andet end Danske, og fordi Skæbnen ved at gøre os til Danske har knyttet al vor Ær-

gerrighed og alle vore Synspunkter til dette Navn og til de deraf flydende Pligter.“

Vi har set, at Bernstorff overfor begge de to store Vestmagter gennemførte denne Betragtning.

VIII.

Nærmere end de store vesteuropæiske Stater laa de to „nordiske Magter“, Preussen og Rusland, der betød saa meget for Danmarks politiske Sympathier. Bernstorffs Forhold til de to betydelige Herskerpersonligheder, der i hans Ministertid betemte disse to Staters Politik, artede sig meget forskelligt.

Mellem ham og Frederik II herskede der fra første Færd Uvilje og Mistillid. Grunden var ikke personlige Indtryk, som jo undertiden kan paavirke Fyrsters og Statmænds politiske Forhold; Bernstorff havde aldrig truffet Frederik II, og de mange fjendtlige Udtalelser, som den preussiske Konge i sin politiske Korrespondance brugte om ham, har den almindelige bidske Form, som denne Fyrste anvendte om Personer, der efter hans Mening stod hans politiske Interesser imod. At Bernstorff hørte til dem, med hvis Modstand han maatte regne, mente Frederik II allerede et Par Aar efter sin Tronbestigelse. Denne Anskuelse havde vel sin Rod i den Kendsgærning, at Andreas Gottlieb Bernstorff den ældre havde bekæmpet Brandenburg-Preussens stigende Magt og Udvidelseslyster.¹⁾ Frederik II mente, at Bernstorffs Forfædre og Slægtninge, der ejede Godser i Hannover, stedse havde været Huset Hohenzollerns „Fjender og Misundere“. ²⁾ Han gik ud fra, at Bernstorff var opdraget i deres Principper, og Navnet havde en daarlig Klang, da det første Gang lød i hans Øren.

I April 1743 omtalte den preussiske Konge, saavidt det er os bekendt, første Gang Bernstorff i Anledning af, at han gennem den russiske Gesandt i København, Baron Korff, havde faaet Meddelelse om, at den danske Regering havde givet Bernstorff Ordre til at forestille Rigsdagen i Regensburg, at den „nødvendigvis maatte tage Forholdsregler mod Frederik II's Despotisme“. ³⁾ Skønt det blev paastaet, at just dette var Ordrens Ordlyd, vilde Frederik II i Betragtning af den danske Regerings almindelige

politiske Holdning ikke ret tro herpaa, men han befalede, at man skulde se at komme til Bunds i Sagen og nøje vogte paa Bernstorffs Udtalelser. Det fremgaar af de danske Akter, at der ikke paa denne Tid blev tildelt Bernstorff nogen Ordre af dette eller lignende Indhold; i Februar 1743 havde Bernstorff udbedt sig Instruks for sin Optræden under Striden i Tyskland, men fik kun til Svar, at han skulde give nøjagtige Rapporter, men afholde sig fra enhver Udtalelse.¹⁾

Der foreligger intet om, hvilket Indtryk Frederik II fik af Undersøgelsen, men han erhvervede sig i hvert Fald i den følgende Tid en ugunstig Opfattelse af den danske Gesandt. Da Bernstorff i 1744 blev forfremmet til den betydeligere Stilling i Frankrig, advarede den preussiske Konge Ludvig XV's Regering, idet han erklærede, at den hannoveranskfødte Diplomat virkede som Spion for Kongen af England og for Maria Theresia.²⁾ Denne Opfattelse fastholdt Frederik II i de følgende Aar og paakaldte utrættelig de franske Statsmænds Aarvaagenhed mod ham, men uden at give Beviser for sin Opfattelses Rigtighed. Det blev ham en stadig Kilde til Ærgrelse, at Bernstorffs Forhold i Paris var saa udmærket, at de franske Ministre ikke troede paa Mistænkeliggørelsen, men gav den danske Diplomat Del i deres Fortrolighed. Frederik II mente, at Bernstorff brugte sin Viden til at skade de Allierede ved Rapporter til London, og hans Uvilje blev vel forøget ved, at der blev refereret ham uvenlige Udtalelser, som Bernstorff skulde have fremsat mod ham og hans Politik.

Noget nærmere Kendskab til Bernstorff fik Frederik II, som han selv indrømmede, ikke, men han fastholdt „den daarlige Mening, han altid havde haft om ham“, og vedblev at paastaa, at man ikke kunde stole paa ham, og at han, hvor han kunde, hjalp Preussens Fjender. Derfor modarbejdede han Bernstorff, da denne efter de langvarige Forhandlinger blev dansk Statsminister, og da den franske Regering, som vi har set,³⁾ ivrig støttede Ud nævnelsen, beklagede den preussiske Konge det i høj Grad;⁴⁾ den franske Regering vilde komme til at angre, at Bernstorff fik Sæde i det danske Konseil.⁵⁾ Han instruerede sin Gesandt i København, Hr. v. Voss om at passe godt paa den farlige Mand.⁶⁾ Den franske Regering henstillede imidlertid til sin Allierede, at han hellere end at forfølge Bernstorff med sit Had skulde forsøge, om han

ikke med det gode kunde faa ham omvendt fra de „Fordomme“, han maaske havde fattet mod Preussens Interesser.¹⁾ Frederik II lagde da i Løbet af 1751 Planer om ved Pengemidler at gøre Indtryk paa den danske Minister; Voss og hans franske Kollega, Abbé Lemaire skulde undersøge Mulighederne, men handle meget forsigtigt. Efter det Indtryk, han fik efter de første Forhandlinger med Bernstorff i den bentinck-kniephausenske Sag, mente Kongen, at Bernstorffs „schlechte Gesinnungsart“ ikke lovede godt; man kunde dog altid forsøge, om han „ved en complaisance kunde bringes paa bedre sentiments“. ²⁾ Da Bernstorff just skulde bygge sit Palæ, foreslog Voss, at man skulde tilbyde at møblere et Værelse i det nye Hus. ³⁾ Frederik II mente dog, at der var liden Udsigt til at opnaa noget derved, og kom senere til den almindelige Opfattelse, at det overhovedet ikke kunde betale sig at anvende større Pengemidler til Bestikkelse i København; anderledes var det i et Land som Rusland, hvor der var noget stort at vinde ved at styrte en mægtig Minister som Bestuschew; i København var Stemningen saa lidet gunstig for Preussen, at det ingenlunde var sikkert, at man, selv om Bernstorff blev styrtet, kunde faa gennemført en Tilnærmelse til Berlin. Penge blev derfor ikke anvendt, og i Aarene 1751—53 indskærpede Frederik II Gesandten i København at gøre sit bedste for at „vælte denne rænkefulde og intrigante Mand“, der var en saa ubehagelig Fjende „af den gode Sag“. ⁴⁾ Han søgte atter at opnaa den franske Regerings Støtte og befalede sin Gesandt i København, der nu var den meget vimse Haeseler, sammen med Lemaire at sætte Splid mellem Bernstorff og andre danske Statsmænd, særlig A. G. Moltke, Kongens Yndling; denne burde overbevises om, at Intriganten Bernstorff kun tænkte paa at fortrænge ham, hvorfor han snarest maatte se at „faa trukket denne Torn ud af sin Fod og gjort sin Medbejler uskadelig“. ⁵⁾ Haeseler spejdede i disse Aar efter ethvert Tegn paa, at nogen var uvillig stemt mod Bernstorff. Man iagttog Lynar, hvis Misstemning var kendt, og som tidligere nævnt vilde man bruge Bernstorffs Kollega Baron Dehn. ⁶⁾ Da Frederik V efter Dronning Louises Død besluttede at gifte sig igen med Prinsesse Juliane Marie, blev Dehn paa Grund af sine Forbindelser i Brunsvig udset til at forhandle om Giftermaalet; da Udtalelser af Dehn skabte den Formodning, at han

vilde være imod Bernstorff, tænkte Frederik II, at der maaske kunde udrettes noget ved Hjælp af ham og den brunsvigske Hertugfamilie, der efter Giftermaalet fik intim Forbindelse med Hoffet i København.¹⁾ Gesandten skulde dog være forsigtig, nok „lægge Minen, men passe paa ikke at blive stillet blot, naar den eksploderede“; helst skulde han lade Lemaire „slaa det store Slag“ og selv „hjemmelig puste til Ilden og virke bag Kulisserne“. ²⁾ Rænkespillet førte til intet. Vi kender det kun fra Korrespondancen mellem Frederik II og Haeseler, og denne sidstes Indtryk af, at danske Statsmænd intrigerede mod Bernstorff, bestyrkes ikke af andre Kilder. Den tjenstivrige Diplomat har vist bygget paa ganske løse Stemningsudbrud, troet paa Folk, der har snakket ham efter Munden eller har søgt at lede ham paa glat Is ved at fingere Uvenskab mod Bernstorff. Udtalelser af denne Art i diplomatiske Depecher kan man kun tillægge meget ringe Betydning, naar de ikke støttes ved andre Kilder. Frederik II beklagede, at den franske Regering ikke vilde tillade Lemaire at optræde mod Bernstorff. Lynar skuffede alle Forventninger, Moltkes Jalousi lod sig ikke vække, han og Dehn viste „liden Fasthed“; ³⁾ „den gode Sag“ havde til Frederik II.s Ærgrelse lidet at vente af alle disse. Bernstorffs „overlegne og stolte Optræden“ overfor de andre Statsministre, som Haeseler mente skadede ham saa meget, ⁴⁾ fik ingen Betydning. Juliane Marie holdt sig borte fra politiske Intriger, og først langt senere, efter Bernstorffs Fald, indlod hun sig i en politisk Korrespondance med sin Fætter i Berlin. Heller ikke de Insinuationer, som hendes Brødre, de brunsvigske Prinser, skulde gøre og maaske gjorde i København, betød noget. Maaske afløkkede Prins Ferdinand, da han besøgte sin Søster i Foraaret 1753, Svogeren, Frederik V nogle spottende Bemærkninger om Ministrene; efter Referatet kaldte Kongen Bernstorff voldsom, „fougueux“, Berckentin engelsk og østrigsksinde, karakteriserede Dehn som et „Pjattehoved“ og Holstein som en hæderlig men indskrænket Mand; men hvad hjalp det, naar Prinsen maatte indberette, at Frederik V samtidig havde erklæret, at han ikke kunde finde Afløsning for disse Ministre, men maatte beholde dem og blot kunde sørge for at holde Styr paa dem. ⁵⁾

Frederik II saa med Ærgrelse, at Bernstorffs Stilling blev

urokket,¹⁾ og han kom til den meget rigtige Opfattelse, at de Uenigheder mellem de danske Ministre, hvorom Haeseler fortæller, i Virkeligheden var uvæsentlige Smaakrakilerier; „Bernstorff gør nu alt, hvad han vil, selv om han tager et vist Hensyn til Grev Moltke“, udtalte Kongen resigneret allerede i Januar 1753. Nu og da fik han ganske atter vist Lyst til at bruge en eller anden Sag til Angreb paa Bernstorff „for at ødelægge hans Indflydelse“; Gesandten skulde sværte ham hos Moltke og afmale ham som en Mand, der kun lurede paa en Lejlighed til at kaste Overhofmarskallen af Sadlen. Moltke skulde hellere „prévenir que d'être prévenu“. Atter henfaldt Frederik II til sine Klager over, at den franske Regering i sin Tid ikke havde taget Stilling imod Bernstorff. Alt sligt var dog kun Stemningsudbrud,²⁾ og fra Midten af 1750erne ophørte disse Angreb.

Frederik II fastholdt sin gamle Tro paa Bernstorffs nøje Tilknytning til England, men det, der ti Aar tidligere havde været en Hovedanklage mod den danske Diplomat i Paris, kom nu til at staa i et andet Lys. I 1756 kom „le renversement des alliances“; med England som Allieret gik Preussen ind i den store Krig. Ganske vist holdt Bernstorff fast ved Danmarks Neutralitet, hvad der ikke passede Frederik II, og i de følgende Aar vilde de danske Statsmænd ikke handle, som han ønskede, og han kaldte dem „ubestandige og omskiftelige i deres Beslutninger, altid frygtsomme“. Men de fjendske Udfald ophørte. Engang i 1760, da der under en Fase af de gottorpske Forhandlinger var ved at ske en dansk-preussisk Tilnærmelse, i hvilken Frederik II havde en øjeblikkelig Interesse, var det hans første Tanke at bestikke Bernstorff, at give ham „quelque appât“, men Løkkemaden blev næppe udlagt, og der kom intet ud af Tilnærmelsen.³⁾

Bernstorffs Holdning ærgrede ogsaa Frederik II, fordi han i de tyske Anliggender forfægtede Synspunkter, der ikke faldt sammen med de preussiske. Bernstorff søgte overalt, hvor der var Mulighed derfor, at støtte de mindre tyske Magter mod de større og især mod Preussen; ikke mindst gjaldt dette under Syvaarskrigen med Hensyn til Mecklenburg, hvor han selv, hans Broder, Slægt og Venner havde Godser, og hvor Adelens Ve og Vel laa dem paa Sinde.⁴⁾ Frederik II tilskrev ham med Rette et væsentligt Ansvar for Forsøg, der stadig fra dansk Side blev

gjort paa at hjælpe den mecklenburgske Hertug, som Preussen trykkede haardt, og den mecklenburgske Adel, der led under de preussiske Indfald. Frederik II stillede sig i Regeln meget stejlt over for de danske Henvendelser, og hævdede, at Hertugen laa, som han havde redet ved sin preussisk fjendtlige Politik. Alligevel tog han ikke sjældent Hensyn til Bernstorffs Ønsker og søgte at imødekomme den danske Minister, næsten endnu mere end denne var glad ved. Dette var Tilfældet, da der under Syvaarskrigen kom preussiske Tropper ind i Mecklenburg. Frederik II lod da sin Gesandt i København meddele Bernstorff, „at han kunde være forsikret om hans Agtelse“, og at hans og hans Broders Godser skulde blive skaanet af de preussiske Tropper.¹⁾ Senere blev der tilstaaet Bernstorfferne Fritagelse for Del i de haarde Krigskontributioner, hvad Bernstorff kun forsaavidt drog Fordel af, som hans Godser og Bønder derved blev fri for Overlast, medens han meddelte sine adelige Standsfæller, at han ikke vilde tage imod nogen Begunstigelse, saafremt den Afgift, han blev fri for at betale, blev overført paa hans Standsfæller.²⁾

Denne lejlighedsvisе Velvilje var ikke Udtryk for nogen Sympathi hos Frederik II, men i Aarenes Løb mærkedes dog nogen Anerkendelse af Bernstorff hos ham. Han brugte dennes udmærkede Forbindelser i de storpolitiske Centrер og var ivrig for gennem ham af faa Besked om Forholdene i Frankrig.³⁾ I 1762 vilde han et Øjeblik bruge Danmark, d. v. s. Bernstorff, som Fredsmægler over for Frankrig, men anerkendte den Klogskab, hvormed Ministeren skød det prekære Hverv fra sig.⁴⁾ Siden, da Bernstorffs Stilling i København blev rokket, udtalte Kongen, at han var den dygtigste Mand i Danmark; efter hans Mening var ingen anden i Stand til at udfylde hans Plads.⁵⁾ Under Intrigespillet i Christian VII's første Aar fik den preussiske Gesandt Ordre til at være „simpel Iagttager“ og ikke paa nogen Maade blande sig i Danmarks indre Forhold.⁶⁾ Da Hr. von Borcke ikke lystrede, men intrigerede, blev han fjærnet.⁷⁾ Denne Modsætning mellem Frederik II's Holdning nu og i Bernstorffs første Aar har sin naturlige Forklaring i den forandrede storpolitiske Situation. Danmark stod nu ikke længere Preussens Interesser imod; begge Stater var i Alliance med Rusland, og den russiske Indflydelse paavirkede i saa høj Grad Danmarks Holdning, at Frederik II

ikke havde meget at ønske ændret i Bernstorffs Politik. Et halvt Aar før Bernstorffs Fald i 1770 fremhævede den preussiske Konge lejlighedsvis, da den russiske Regering ønskede en dansk-preussisk Alliance bragt i Stand, „at han intet havde at skaffe med den danske Krone“; „han vilde leve paa en god og nabovenlig Fod med Danmark, men brød sig ikke om nogen Alliance“. ¹⁾ Den bidske Interesse, hvormed han havde fulgt Bernstorffs Bevægelser, blev afløst af en overlegen Ligegyldighed. Da Ministeren blev styrtet, interesserede Frederik II sig kun for de Følger, det kunde faa for Danmarks Forhold til Rusland; ved Bernstorffs Død 1772 fremkom der ingen personlige Betragtninger om ham. En Menneskealder senere blev der overleveret en Udtalelse, som Frederik II skulde være fremkommet med under Krisen 1762 som Udtryk for sin store Anerkendelse af Bernstorffs Dygtighed; „Dänemark har seinen Bernstorff und seine Flotte“, skulde han have sagt, men der er ikke den mindste Hjemmel for disse Ord. ²⁾ Den strider mod alle de Udtalelser af Frederik II, vi kender fra den Tid, da han just uden Skygge af Grund brugte haanlige Ord om Bernstorffs Frygtagthed.

Hvor megen Ærgrelse over Bernstorffs Holdning end Frederik II ofte lagde for Dagen, saa var dog Bernstorff for ham en lidet betydende Brik i det store politiske Spil. Langt mere betød Frederik II for Bernstorff. Den preussiske Konge stod for ham som Typen paa en politisk og aandelig Retning, som han frygtede og efter Ævne vilde bekæmpe. Denne Opfattelse beroede vel først og fremmest paa saglige Hensyn, der udsprang af Danmarks og Preussens gensidige Forhold og den almindelige europæiske Politik, men en Grundforskel i Livsanskuelser og moralske Begreber paavirkede tillige i høj Grad Bernstorffs Dom.

Det var rigtigt, at Frederik II i Fyrreerne søgte sit Udgangspunkt for Bedømmelsen af den unge danske Diplomat i dennes Slægttraditioner; Bedsteforældrenes Frygt for Hohenzollerne var nedarvet til Dattersønnen. Allerede i de første Diplomataar i Sachsen frygtede Bernstorff det forestaaende Tronskifte i Preussen. ³⁾ Broderen, Andreas Gottlieb, gav just i 1742—43, da Bernstorff opholdt sig i Frankfurt, sin Uvilje over den unge preussiske Konges „Despotisme“ og hans Underkuelse af det frie Germanien frit Løb. ⁴⁾ Rygtet om disse Stemninger kom vel Frederik II

for Øre; der var den Gang som nu ingen kærere Syselsættelse for mange Diplomater end at opsnappe og indberette Udtalelser, der viser, at denne eller hin Kollega er „sindet“ paa den ene eller anden Maade. Lejlighedsvis erfarer vi,¹⁾ at Bernstorfferne 1759 var paa det rene med, at Frederik II var ilde stemt, fordi Johan Hartvig Ernst traadte i Skranken for de mecklenburgske Interesser, og det er lidet troligt, at Bernstorff ikke gennem sine mange franske Venner og senere i den snævre Kreds i København skulde have faaet Nys om Frederik II's Intrigespil mod ham.

Anklagen mod Bernstorff for at være engelsk Spion var uberegtiget, men det var med Grund, Frederik II ansaa ham for en Modstander af sin Politik. Bernstorff havde fra først til sidst Mistillid til den preussiske Konges Hensigter og vilde ikke udsætte sig for at faa Danmark brugt til „at dele hans Planer, hans Had og hans Stridigheder“. Han frygtede den preussiske Stats voksende Vælde og Erobrerkongens Graadighed, „denne Militærstat midt i Tyskland vilde med sine Jernarme hurtigt kunne knuse de svagere Fyrster og derefter falde over de mægtigere for at frarive dem i det mindste deres Rettigheder, deres Autoritet og deres Ære“.²⁾ Ganske vist vilde Bernstorff, tro mod sin Neutralitetspolitik, ingenlunde gøre Skridt, der kunde skade Preussen; han ønskede ikke Preussen knust, og da det kneb for Frederik II under Syvaarskrigen, vilde han, selv om han modsatte sig alle preussiske Forsøg paa at faa Danmark ind i Krigen, gærne støtte de preussiske Interesser; lejlighedsvis tænkte han paa en vis Tilnærmelse i det gottorpske Spørgsmaal og vilde løse de Stridsspørgsmaal, der opstod, med rimelig Imødekommenhed. Men det var et Hovedprincip i hans politiske System at undgaa en intim Forbindelse med Frederik II. Han nærede Mistillid til dennes Hensigter paa det centrale Omraade i al dansk Politik, den holstenske Mageskiftesag.³⁾ Frederik II ønskede ikke det gode Forhold mellem Rusland og Danmark, der var Forudsætningen for en Løsning af den gottorpske Strid. I Halvtredserne og under Krisen 1762 modarbejdede han, hvor det passede ham, hensynsløst Danmarks Interesser; da den dansk-russiske Alliance midt i Treserne blev Virkelighed, var han utilfreds med at maatte dele Catharina II's Venskab med Danmark-Norge.

I 1762 gjorde den preussiske Konge Danmark alt muligt ondt; han lod sig ikke nøje med at lade haant om Danmarks Anmodning om Intervention overfor Peter III, han ophidsede denne og skildrede Danskerne med Haan og Ringeagt.¹⁾ Han lod sin Gesandt glæde Zaren ved Skildring af Danmarks haabløse Isolation; man behøvede ikke at frygte noget militært Skridt fra dansk Side; Frankrig, som var den eneste Magt, hvorfra Danskerne kunde haabe paa Hjælp, var ude af Stand til at yde en saadan. „Moltke, der styrer Baaden, er en svag og frygtagtig Mand, og Hr. Bernstorff er langt fra at ville foretage det allermindste; han er betaget af en forskrækkelig Rædsel.“²⁾ Den preussiske Politik var ved denne Lejlighed brutal og egoistisk, nøjagtig som Bernstorff havde forudsagt. Da Krisen var paa sit højeste, skulde der efter Frederik II's Forslag være sammentraadt en Mæglingskongres i Berlin. Han ønskede ikke, at Zaren skulde optages af krigerske Operationer mod Danmark, men vilde undgaa dette ved at nøde Danmark til blindt at opfylde Zarens Krav. Derfor gav han Ordre til, at hans Diplomati paa „Mæglings“kongressen ensidig skulde støtte Rusland; kun Zarens Død hindrede, at slige „bona officia“ blev ydet Danmark. Alligevel lod Frederik II over for den danske Diplomat Asseburg fremhæve, hvor megen Umage han havde gjort sig for at besværgen den Storm, der havde truet Danmark.³⁾

Til den her skildrede udenrigspolitiske Mistillid kommer andre Modsætninger, som nærmere vil blive omtalt ved Fremstillingen af Bernstorffs Stilling til indrepolitiske og religiøse Grundspørgsmaal. Frederik II's despotiske og haardhændede Kabinetsregimente stod for Bernstorff som et utiltalende Modstykke til den Regeringsform, der var ham den ideelle: den retfærdige og faderlige danske Enevælde, mildnet ved Respekt for Lovene og samvittighedsfuld Udøvelse gennem Kollegierne og Kredsen af indflydelsesrige, selvstændigt arbejdende Ministre. Jævnlig, naar Bernstorff dvælede ved de store Fordele for Folket og Ministrene ved det danske Forfatningssystem, fremmanede han som en uhyggelig Modsætning Tilstandene i Preussen; intet gjorde ham mere uvillig mod de Bestræbelser for en Ændring af den bestaaende politiske Tilstand i Danmark, der i Christian VII's

første Aar rejstes, end at de Reformivrige skarede sig om de „Fridericianske Principper“.

Det var ikke blot en despotisk, men ogsaa en irreligiøs Aand, der udgik fra Berlin. Den preussiske Konge var en Foragter af den protestantiske Fromhed, hvori Bernstorffernes Liv havde Fæste, og som de ansaa for det nødvendige Grundlag for Fyrstetroner. Den franske Atheisme, som Bernstorff kendte saa vel og frygtede saa saare, havde i Voltaire sin fornemste Repræsentant; det var ham, som Frederik II drog til Sanssouci. Hans og hans Aandsfællers Tankegang prægede de Skrifter, i hvilke den preussiske Konge fandt Behag, og som han støttede. Da Bernstorff drog til Danmark, kaldte han som et Symbol paa den Aand, hvori han vilde lede Udviklingen af den aandelige Kultur i sit nye Fædreland, „Messias“'s fromme Digter til Frederik V's Hof; medens Bernstorff lyttede til Klopstocks Oder og J. A. Cramers aandelige Sange og Taler, fløj der fra Aftenselskaberne i Sanssouci gudsbe-spottende Aandrigheder ud over Verden. —

Til Catharina II i Rusland blev Bernstorffs Forhold helt anderledes venskabeligt.

Det var, som det vil erindres, hende, der paa den Tid, da Bernstorff blev Minister, ved sin personlige Indgriben og væsentlig ledet af en nedarvet, gottorpsk Uvilje mod Danmark, havde bragt Mageskifteforhandlingerne til at strande, just som Grev Lynar mente at have bragt dem i Orden.¹⁾ Hun havde følt sig krænk-
ket over, at Lynar intet havde gjort for at vinde hendes Støtte, og hun havde brugt den Indflydelse, hun paa dette Tidspunkt endnu havde paa Carl Peter Ulrik, til at skade Danmark. Bernstorff blev hurtig klar over, at Catharina var en betydelig og magtlysten Personlighed, der vilde komme til at spille en stor Rolle; han satte sig for at vinde hende og hendes Paarørende for Danmarks Interesser.²⁾ I 1754 gjorde han Forsøg derpaa ved at love hendes Moder, Enkefyrstinden af Anhalt-Zerbst en betydelig Pension i det Øjeblik, Mageskiftet kom i Stand. Den meget dygtige tyske Diplomat Achatz von der Asseburg, som Bernstorff selv havde draget ind i dansk Tjeneste, blev udsendt for at vinde hende for Danmark; det lykkedes at stemme Enkefyrstinden velvilligt, men Catharina lod sig ikke paavirke. Hun krævede noget for sig selv, nogle Aar senere maatte Danmark udbe-

tale hende store Pengesummer, som den danske Gesandt, von der Osten med Ærgrelse saa hende anvende til unyttige Forlystelser. Bernstorff billigede, at Gesandten gjorde sig hende forbunden, bl. a. ved at besørge Breve for hende til Personer, med hvem hun paa Grund af sit fjendtlige Forhold til Kejserinde Elisabeth ikke vovede aabenlyst at korrespondere. Gennem Osten gik længe Korrespondancen baade med hendes Moder, der paa denne Tid var faldet i Unaade i St. Petersburg, og med hendes Elsker, Stanislaus Poniatowski. Bernstorff indsaa, at den ærgerrige, intrigante og lidenskabelige Dame var vanskelig at have med at gøre, og at hendes Havesyge og Hensynsløshed gjorde Venskabet med hende kostbart og besværligt, men han havde „høje Tanker om hendes Begavelse og hendes Geni og opfattede hendes Venskab som vigtigt og meget betydningsfuldt“. ¹⁾ „Jeg holder det for meget magtpaaliggende at bevare et Forhold til hende, der en Gang, og det maaske snarere end man tænker, kan faa lykkelige Virkninger baade for hende og for os“. Hans Forudsigelse slog til; da Catharina i 1762 stødte Peter III fra Tronen og lod ham dræbe, opgav hun straks sine Angrebsplaner mod Danmark, og Bernstorfferne havde det Indtryk, at hun vilde være „en ivrig Veninde og en tro Allieret af Danmark“. ²⁾ Ganske vist vakte en noget paa-gaaende dansk Indblanding i Spørgsmaalet om, hvem der skulde være Regent i Holsten for den umyndige Storfyrst Poul, Kejserindens Vrede, ³⁾ men i Løbet af nogle Aar opnaaedes et meget godt Forhold til hende. Der kom vel ogsaa siden Brydninger, naar Bernstorff værgede sig mod Catharinas hovmodige Stormagtspolitik, og der var Lejligheder, hvor ogsaa han personlig led under, at hun, som det en Gang drastisk blev udtrykt, ⁴⁾ til Underhandlere anvendte „vilde Dyr“; alt dette kom man dog over, og Forstaaelsen førte til de vigtige Traktater af 1765 og 1769.

Bernstorff havde den største Respekt for Kejserinden, og skønt hendes Livsførelse og Livsanskuelse næppe kan have været ham mere tiltalende, end Frederik II's var det, finder vi ikke Udtryk derfor i hans Breve; A. P. Bernstorff gengav vistnok ogsaa sin Onkels Opfattelse af Kejserinden, naar han i 1767 til en Udtalelse om, at et Land altid tabte ved at blive regeret af en Kvinde, føjede, at Catharina II vel var den eneste Undtagelse: „Hun har visse- lig et ligesaa omfattende Geni og en ligesaa ophøjet Sjæl som

nogen Fyrste, der nogen Tid har baaret en Krone“. ¹⁾ Catharinas Opfattelse af Bernstorff blev overordentlig gunstig, hun stillede ham som Statsmand ved Siden af sin egen mangeaarige fortrolige Raadgiver og Minister, Nikita Panin. ²⁾ Hun interesserede sig for hans Privatforhold, for Landboreformen paa Bernstorff og sagde, da han blev styrtet i 1770, at hun havde „fulgt ham og studeret ham i over tyve Aar og havde faaet ubegrænset Tillid til ham“. Ved alle Lejligheder, i Breve til Christian VII, til danske Diplomater saa vel som til sin fortroligste Veninde, udtalte hun sig med den største Anerkendelse om Bernstorffs Visdom og fremragende Statsmandsævner; Mænd som han var sjældne, og han var en af de Statsmænd, hun satte mest Pris paa. Hun bebrejdede i stærke Ord Christian VII, at han gav ham Afsked, og at hun mente, hvad hun havde sagt, viste hun ved 1771 indtrængende at opfordre Bernstorff til at gaa i russisk Tjeneste. Hun beklagede, at han gav Afslag, fordi han ikke vilde skille sig fra Danmark; da hun erfarede hans Død, skrev hun, at med ham var den gode Orden i Danmark og Danmarks Lykke for lange Tider jordfæstet. ³⁾

IX.

Under Bernstorffs Virksomhed som dansk Diplomat i Frankrig var hans Interesse for Udviklingen af Danmark-Norges Handel og Skibsfart blevet vakt, han havde allerede den Gang arbejdet med i det System, ⁴⁾ for hvilket Schulin som Udenrigsminister og Berckentin som Præsides i Kommercekollegiet var Repræsentanter. Da han kom ind i Regeringen, brød han ikke ny Baner, men gik videre ad de forud afstukne Veje.

Det drejede sig om at udvikle Danmark-Norges Udenrigshandel og Fragtfart saavel paa de europæiske Kyster som paa de fremmede Verdensdele; begge Steder var der siden Christian VI's Tid gjort et stort Arbejde, og Bernstorff satte alle Kræfter ind paa at føre dette videre; hans Virksomhed som Leder af den udenrigske Politik og som Deltager i Landets økonomiske Styrelse i Kommercekollegiet gled her sammen. Hans personlige Indgriben spores overalt i de handelspolitiske og konsulære Sager; hvor det drejer sig om Forhandlinger for at sikre eller bane Vej for dansk Handel og Skibsfart, træffer man Koncepter fra hans

Haand, og Korrespondancer med Konsuler og Handelsagenter, som enhver anden Minister vilde overlade underordnede Embedsmænd, førte han selv, som tidligere omtalt¹⁾. Paa disse Omraader havde han værdifuld Hjælp af Wasserschlebe, der foruden at være ansat i Tyske Kancelli var Direktør for Fabriksmagasinet og fra 1760 Kommitteret i det vestindisk-guineiske Rente- og Generåltoldkammer.

Bernstorffs Bestræbelser for Neutralitetens Opretholdelse under Syvaarskrigen og Kolonialkrigen skabte Grundlaget for, at vor Handel og Skibsfart under Krigene paa de store Have kunde trives; hans Politik var, som vi andetsteds har berørt, klog og velberegnet, den blev forbilledlig for alle senere danske Neutralitetsbestræbelser.

I Forbindelse hermed stod Virksomheden for ved Traktater at sikre Rigernes Skibsfart, hvor de den Gang var udsat for Farer, og skaffe det danske Flag Indpas paa nye Have og i nye Havne. Det drejede sig især om Middelhavslændene, hvor der var betydelige Muligheder for den dansk-norske Fragtfart. Allerede som Gesandt i Frankrig havde Bernstorff haft sin Opmærksomhed henvendt herpaa, han havde ved Agenter ladet Forholdene i Levanten undersøge samt forhandlet om Traktater med italienske Stater som Venedig og Genua. I Depecher til Schulin og i Breve til Berckentin fremlagde han Planer om de Fordele, den danske Handel og Skibsfart skulde opnaa i disse Egne.²⁾

Som Minister aabnede Bernstorff Underhandlinger med en Række Middelhavsstater og førte dem i Løbet af nogle Aar til heldig Afslutning. Allerede i 1751 og 1752 afsluttedes Traktater med Tunis og Tripolis, i Lighed med den, der i 1746 var afsluttet med Algier; i 1753 førte en indviklet, før Bernstorffs Tid paabegyndt Forhandling til en Traktat med Marokko, og hermed skulde den danske Middelhavshandel være sikret mod Angreb fra Barbareskernes Side. I 1756 kontraheredes med Genua og med den høje Port, i 1757 bilagdes en Strid med Spanien, der var opstaaet i Anledning af de danske Forhandlinger med Sørøverstaterne. Hermed var der skabt saa stor Betryggelse for den danske Skibsfart og Handel paa Middelhavet, som det efter Tidens Forhold var muligt; ingen europæisk Stat kunde i disse Egne udnytte sin Neutralitet bedre. Der var Tider under Krigen, hvor

de dansk-norske Skibe næsten var de eneste, til hvem Fragter paa Middelhavet blev betroet, og Indtægterne beregnedes til mange Millioner Rdlr.¹⁾

Foruden ved Traktaterne søgte Bernstorff at fremme denne Del af den dansk-norske Udenrigshandel ved at lade sine Diplomater og Konsuler skaffe Oplysninger om Forholdene i Udlandet, saaledes at Grosserere og Redere kunde drage den størst mulige Nytte af Konjunkturerne. Antallet af danske Konsuler og Agenter i Udlandet steg i Bernstorffs Tid betydelig; i 1751 var det knap 25, i 1766 mellem 60 og 70. Vel maatte Bernstorffs Diplomater først og fremmest beskæftige sig med det storpolitiske Intrigespil i hin Kabinetspolitikens Glansperiode, men Bernstorff forsømte derover ikke Landets daglige, praktiske Interesser. Hans Udenrigsstyrelse kan i den Henseende staa som et Mønster for alle Tider; det danske Diplomati var af ham indekserceret til ikke for „den høje Politik“ at lade haant om de smaa enkelte praktiske Forhold, ud af hvilke der vokser den samlede Vinding, hvorpaa Folkets Velstand bygges op. Der var mellem det tyske Kancellis udenrigske Kontorer og den københavnske Købmandsstand, repræsenteret ved det i 1742 skabte Grosserersocietet, en levende Forbindelse.

En Række af Københavns betydeligste Storkøbmænd stod i personligt Forhold til Medlemmer af Regeringen, og Bernstorff brugte deres Raad i finans- og handelspolitiske Sager. Flere gik ud og ind i Tyske Kancelli og Kommercekollegiet, saaledes Etatsraad Just Fabritius (1703—1766), gennem hvis Bankforretning Bernstorfferne i Regelen lod deres egne Pengesager besørge, Etatsraad Just von Hemert, Peter von Hurck, Brødrene Conrad Alexander og Michael Fabritius de Tengnagel, Johan Frederik Wewer og Baron Reinhard von Iselin. De konfererede med Bernstorff, Moltke og Wasserschlebe, gav Raad og Beretninger og benyttedes (saaledes som da Just Fabritius i 1757 sammen med Wasserschlebe var i en vigtig Mission i Holland og Paris) til at rejse ud for at negociere Statslaan, ordne Handelstraktater eller knytte fremmede Fabrikanter og „Projekteurer“ til Danmark.²⁾

Da Schimmelmänn i 1761 slog sig ned i Danmark, blev han først og fremmest Mellemand i Samarbejdet med denne Kreds af store Handelsmænd, og da Bernstorff i Januar 1767 traadte

ud af Kommercekollegiet, fik han mindre direkte Forbindelse med dem.

Bernstorfferne var ivrige for dette Samarbejde, men deres Kritik var vaagen over for de store Handelsmænd. De havde selvfølgelig Aktier i Banken og i Handelskompagnierne, hvor det ansaas for Stormændenes Pligt at tage Andele, men ellers stod de ganske uden for alle Forretninger og Spekulationer og nærede, som det ofte er Tilfældet med store Jorddrotter af den gamle Skole, en vis Ringeagt over for Pengeforretninger, selv om det laa dem stærkt paa Sinde at skabe de bedst mulige Vilkaar for et opblomstrende Forretningsliv i Danmark. Der træffes i deres fortrolige Breve Vidnesbyrd om, at de ikke altid følte sig tiltalt af Handelsmatadorernes Optræden. De misbilligede, naar en Mand som Iselin, hvis Hovmod og Haardhed var dem imod, vilde anbringe et af sine Kreaturer.¹⁾ De harmedes, naar andre store Forretningsfolk fremkaldte Intriger med Schimmelmänn.²⁾ De kunde lejlighedsvis om en sammengiftet og sammenspist Kreds inden for det rige københavnske Bourgoisi bruge Udtryk, der viser dyb Misstemning. I 1768 var det lykkedes en af denne Kreds af store Forretningsmænd, Michael Fabritius (f. 1739), der siden i Guldbergs Tid blev adlet, at købe sig en Konferentsraads-titel for 3000 Rd., hvilken Sum den unge Konge derpaa skænkede til Fru Anna Pauli, f. Kamphøwener, der var gift med den Kommitterede i Rentekammeret, Otto Georg Pauli; hun var en højst foretagsom Dame, som Bernstorfferne yndede ligesaa lidt som hendes Mand, hvem de ansaa for en forvirret Person og en udygtig Embedsmand, selv om det senere i Struensees Tid lykkedes ham at opnaa Magthavernes Attest for „særdeles Indsigt og Redelighed“.³⁾ Fabritius' Udnævnelse vakte i høj Grad Bernstorffernes Vrede, og A. P. Bernstorff skrev til sin Onkel, der den Gang var i Udlandet, at hele denne Klike af Personer som Michael Fabritius, Familien Pauli og deres Svoger, Justitsraad Ole Horne-mann og hans Kone, f. Pauli „var i Besiddelse af en eksempel-løs Uforskammethed, Graadighed og Taktløshed.“⁴⁾ „Jeg kan knap lægge Baand paa mine Følelser, naar jeg træffer disse Folk, hvad visselig kun sker ved et rent Tilfælde“. Naar Bernstorfferne lejlighedsvis udtalte deres Beklagelse over Schimmelmännns Mangel paa Finfølelse, var det utvivlsomt under Indtryk af, at der trods

alle hans gode Sider dog var et vist Slægtskab mellem ham og de store Handelsfolk; de følte sig hørende til en anden Kreds og vogtede under deres Embedsgærning nøje paa, at hin ikke fik for vidtgaaende Indflydelse. Men dette forhindrede ikke, at Bernstorff i stort og smaat søgte Forbindelse med den københavnske Storhandelsstand og varetog dens Interesser. Mænd som A. G. Moltke, C. A. Berckentin, Desmercières og mange andre høje Herrer var med i Bestyrelsen af de store Handelskompagnier, og hvilke Mangler der ellers kunde klæbe ved Regeringsmedlemmernes Deltagelse i Forretningslivet, saa er det sikkert, at den førte til et frugtbart Samarbejde mellem Regeringen og Erhvervslivets Mænd. Bernstorff sørgede for, at der stadig fandtes vejledende Opslag paa Børsen om Handels- og Skibsfartsforhold i Udlandet; hvor der var Mulighed derfor, søgte han at skaffe danske Handelshuse store Leverancer til fremmede Magter, f. Eks. i saltet Kød til Skibsprovantering under den store Søkrig.¹⁾ Han var stadig lige saa ivrig for norske Fiskevarer og Tømmer, som da han under sit Ophold i Frankrig havde arbejdet for at fremme Afsætningen af disse Varer til Frankrig.

Ved den indenlandske Organisation af Handel og Skibsfart paa Udlandet drejer det sig først og fremmest om de store Handelskompagnier, gennem hvilke efter Tidens Skik al Søhandel i større Stil dreves. Bernstorff saa paa Kompagnierne ud fra Tidens almindelige Principper, men de betydeligste danske Handelskompagnier var stiftet, længe før han blev Minister. Saavel det asiatiske Kompagni, der sejlede paa Kina og Ostindien, som det vestindisk-guineiske, der handlede paa de dansk-vestindiske Øer og Guinea, var grundlagt under Christian VI eller endnu tidligere; det almindelige Handelskompagni, der med København som Midtpunkt skulde drive Handel baade paa Østersøen og paa Vesteuropa samt Middelhavet, var stiftet 1747 og havde i 1749 faaet overdraget Handelen paa Grønland samt Privilegium paa at drive Hval- og Sælhundefangst i de arktiske Farvande. Kun Stiftelsen af det yngste af de større danske Kompagnier, det afrikanske, i 1755 tilhørte Bernstorffs Tid; det skulde grundlægge en Handelsforbindelse med Marokko, med hvilken Stat der i øvrigt allerede i 1749 var indledet Forhandlinger, som Bernstorff kun kom til at afslutte.

I Modsætning til de fleste andre Stormænd i Regeringen, som Schulin, Berckentin, A. G. Moltke og Desmercières, tog Bernstorff ikke Del i Bestyrelsen for de forskellige Handelsselskaber, og selv naar han havde Aktier, var han kun i ringe Grad pekuniært interesseret. Men det forhindrede ikke, at han af al sin Ævne arbejdede paa at støtte dem.

Det asiatiske Kompagnis Forhold udviklede sig i denne Periode i det hele gunstigt, Handelen paa Ostindien og Kina gav et godt Udbytte for Aktionærerne og betydelig Fortjeneste for Videreforhandlerne af de asiatiske Varer.¹⁾ Regeringen støttede stedse Selskabet, hvis Præsident fra 1751—1771 var A. G. Moltke, gennem hvem Aktionærernes Interesser havde den bedst mulige Fortaler. Til Tak herfor rejste som bekendt Kompagniet Hestestaturen af Frederik V paa Amalienborg Plads. Bernstorfferne var Aktionærer og fulgte Virksomheden med stor Interesse; det var dem en særlig Fornøjelse, naar de ude fra Bernstorff Slot gennem Wasserschlebes mange Kikkerter kunde se en af de store Ostindie- eller Kinafarere gennem Sundet stævne ind mod København. Ankomsten til Toldboden blev i Regelen en Folkefest; Kongen gik ombord og besaa Ladningen med de Rariteter, som hjembragtes fra Østen. Adelen og det højere Borgerskab fulgte efter, og Wasserschlebe var ved slige Lejligheder en kyndig og livlig Cicerone for de bernstorffske Damer.

Over for det asiatiske Kompagni havde Regeringen liden Anledning til Indskriden; kun i 1767—1768 førtes der mellem Kompagniet og Regeringen en lille Kamp i Anledning af, at der 19. Maj 1767 af finansielle Grunde var bleven paalagt en Konsumptionsskat af 8 Skilling pr. Pd. af den The, der brugtes i Danmark-Norge. Herimod gjorde Kompagniet stærke Indsigelser, bl. a. gennem A. G. Moltke, men Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet vilde ikke give efter. Sagen trak længe ud; Ditlev Reventlou og Andreas Peter Bernstorff diskuterede ivrig med Moltke, og mellem Reventlou og denne sidste kom det i 1768 gentagne Gange til stærke Sammenstød derom. Andreas Peter Bernstorff mente ikke, at Sagen var blevet taget fornuftigt fra Kompagniets Side, og D. Reventlou tog efter sin Sædvane mere Hensyn til Kongens Kasse end til Kompagniets Interesser. Striden endte i Maj 1769 med en Overenskomst om Opkrævningsmaaden.²⁾

Det vestindisk-guineiske Kompagnis Forhold udviklede sig ikke saa jævnt; Udbyttet af dets Handel paa dansk Vestindien og paa Guinea var gaaet op og ned, og i Frederik V's første Aar maatte det have betydelig Statshjælp og en Udvidelse af sin Eneret til Besejling af de nævnte Kolonier samt til Indførsel af raffineret Sukker til Danmark-Norge.¹⁾

Men medens Regeringen indtil 1750 ogsaa over for dette Kompagni fortsatte sin Monopoliseringspolitik i nøje Overensstemmelse med de almindelige økonomiske Principer, skete der i de følgende Aar et bestemt Omslag til friere Grundsætninger. Allerede tidligere havde det været paa Tale, at Staten skulde overtage de dansk-vestindiske Øer, hvis Befolkning var meget misfornøjet med Kompagniets Styrelse, men Kommercekollegiet havde fraraadet dette. 1753 tog Kommercekollegiet, hvori Bernstorff var indtraadt, et andet Standpunkt, om hvilket vi ved, at Bernstorff udtrykkelig billigede det.²⁾

I 1754 købte Staten for c. 2,300,000 Rdlr. alle Kompagniets Aktier og overtog Aktiver og Passiver, hvorefter Øerne kom under Kongens umiddelbare Styrelse og ligesom de danske Besiddelser i Guinea henlagdes under Rentekammeret; 7. Januar 1760 udskiltes disse Anliggender tilligemed Told- og Konsumptionssager m. m. fra Rentekammeret og overførtes under det nyoprettede Vestindisk-guineisk Rente- og Generaltoldkammer, i hvilket Andreas Peter Bernstorff blev Deputeret og Wasserschlebe Kommitteret.

Med Hensyn til disse amerikanske og afrikanske Kolonier blev der truffet Forandringer i hvad man maa kalde frihandelsvenlig Retning. Kompagniets Monopol var bortfaldet, og i April 1755 frigaves Handelen paa de vestindiske Øer og Guineakysten for alle kongelige Undersaatter i Danmark med Slesvig, Norge og Vestindien, senere fik Altona og den kongelige Del af Holsten ogsaa Adgang til Handelen derovre. De indenlandske Varers Indførsel til Kolonierne beskyttedes, og der blev ydet Præmier for at fremme Skibsfarten. I 1764 blev St. Thomas og St. Jan gjort til en Slags Frihavn, hvor Kolonister af alle Nationer kunde ned sætte sig under friere Handelsvilkaar, selv om danske Undersaatter beholdt betydelige Privilegier.

Statens Overtagelse af de vestindiske Øer bragte Opsving i

Handelen og forbedrede Forholdene derovre betydelig. I Særdeleshed udvikledes Sukkeravlen hurtig, og H. C. Schimmelmans Foretagsomhed og Kapital blev paa dette Punkt draget med ind i Udviklingen, idet han 1763 købte Kronens to store Sukkerplantager paa St. Croix og flere mindre paa de andre Øer samt Raffinaderierne paa Christianshavn og her drev Sukkerindustrien stærkt i Vejret. Da Staten overtog Øerne, havde de aarlig kun udført 7 Skibsladninger Sukker til Europa; i Aaret 1766 var Udførslen 38 Ladninger, det producerede Antal Fade Sukker var steget fra et Par Tusind paa alle Øerne til over 23000 Fade paa St. Croix alene, og samtidig var Slavernes Antal steget fra 8900 til henimod det dobbelte. Schimmelmann havde utvivlsomt gjort en god Forretning, men da Handelen blev afsluttet, mente A. P. Bernstorff, der som Deputeret i Vestindisk-guineisk Generaltoldkammer havde haft dermed at gøre, at han dog ikke vilde faa mere end 6 à 7 % ud af sin Kapital.¹⁾

Paa dette Omraade var Statens Handels- og Kolonialpolitik heldig; der var ikke blot skabt forøget Virksomhed, men ogsaa virkelig Fortjeneste; der var Grøde baade i Handel og i Industri.

Derimod blev Forsøget paa at udvikle en hel ny afrikansk Handel paa Marokko en fuldkommen Fiasko, og netop her spores en selvstændig Indgriben fra Bernstorffs Side.

Det drejede sig om et Foretagende, der var paabegyndt flere Aar, før Bernstorff kom til Danmark, ved Forhandlinger mellem københavnske Købmænd, den danske Regering og den marokkanske Kejser for at skaffe Danmark Adgang til en vidtgaaende Monopol-Handel paa Marokko, foruden Sikkerhed for det danske Flag paa Middelhavet og Atlanterhavet mod de marokkanske Søroverskibe.²⁾ I 1751, før Bernstorff blev Udenrigsminister, afsendtes et Par danske Fregatter med Købmandsvarer og Præsenter til Kejseren af Marokko for at afslutte en Venskabs- og Handelstraktat. Men paa Grund af den udsendte Gesandt, Oberstløjtnant Longuevilles Uforsigtighed og uheldige Forhold i Marokko slog Forsøget i første Omgang fejl, og saavel Longueville som en Del af hans Mandskab blev taget til Fange. Det første, som Bernstorff fik med Sagen at gøre, blev, som han siden udtrykte sig, kun „Tabene og Besværlighederne“, han havde ingen

Del haft i Planen eller Udførelsen, men maatte nu bringe den ulykkelige Sag i Orden paa en saa lidt uheldig Maade som mulig.¹⁾

En lille dansk Eskadre maatte paa ny sendes til Marokko; efter store Besværigheder og med store Ofre lykkedes det at faa Fangerne fri og faa Fred, og i 1753 blev en Handelstraktat afsluttet mellem Danmark og Marokko, der skaffede danske Under-Undersaatter Monopol paa Handel og Skibsfart paa de marokkanske Atlanterhavshavne.

For den uheldige Indledning, der kostede den danske Stat over halvandet Hundrede Tusind Rigsdaler foruden et Par Hundrede danske Sømænds Liv, bar Bernstorff intet som helst Ansvar. Derimod havde han væsentlig Del i, at Fredslutningen med Marokko og den deraf følgende Sikring for den dansk-norske Skibsfart mod røverske Angreb fra marokkansk Side blev saa nøje knyttet til Aftaler om en intim Handelsforbindelse, at disse Ting senere kun vanskelig lod sig løse fra hinanden. Herved adskilte den marokkanske Traktat sig fra de andre danske Traktater med de afrikanske Røverstater, og dette var utvivlsomt sket med beraad Hu fra Bernstorffs Side. I Stedet for at lade den danske Handel paa Marokko udvikle sig naturlig af sig selv under de sikrede Forhold, var det hans Formaal at slaa Handelsforbindelsen stort op og energisk udnytte det kostbart erhvervede Monopol.

Dette skulde ske ad den sædvanlige Vej ved Dannelsen af et nyt Handelskompagni, som allerede ved Traktatens Afslutning var under Forhandling. Dette afrikanske Kompagni fik sin Octroi underskrevet paa Frederik V's Fødselsdag den 31. Marts 1755. Aktiekapitalen blev 250,000 Rdlr., fordelt paa 500 Aktier. Kongen indskød 20,000 Rdlr., Bernstorff, Moltke og Overkrisseksretær Lerche hver 10,000, Resten kom mest fra store Handlende i København.

Bernstorff holdt sig efter sin Sædvane uden for Direktionen; Præsens blev i hele Kompagniets Levetid Desmercières, og i Direktionen sad blandt andre de københavnske Storkøbmænd Just Fabritius og Just v. Hemert, Etatsraaderne Wewer og Reinhard Iselin. Men de bevarede Akter vidner om, i hvilken Grad Bernstorff tog sig af Kompagniets Sager. I Virkeligheden blev han dets bærende Kraft; uden ham var det hurtigt sovet ind. Det

skortede Direktionen paa Initiativ og Dygtighed; adskillige af de Faktorer, der skulde forestaa Handelen i Marokko, viste sig ikke at være deres Stilling voksen, og flere afsløredes som Bedragere. Hertil kom de usikre Forhold i det barbariske Land, hvis despotiske Herrer var lunefulde og pengegriske, hvorfor de danske Købmænd og Konsuler stadig var udsat for Vold og Overgreb. Flere Gange maatte der sendes Krigsskibe til Marokko, endnu oftere maatte der udredes store Presenter til Kejseren eller hans Yndlinge. Kompagniet maatte overtage Toldforpagtninger, der ikke lønnede sig, Forlis af Skibe og andre Uheld stødte til. I et Par Aar saa det ud til, at Handelen kunde give rimeligt Udbytte; det viste sig dog snart, at det ikke blev Tilfældet. Tab fulgte paa Tab, fra omtrent 1760 var Kompagniet dødsdømt og Hovedmassen af Kapitalen tabt.

Det var Bernstorff, der trods alt holdt Sagen i Gang; her som ved en Mængde andre Foretagender paa Handelens og Industriens Omraade nærde han blind Tillid til, at Fortjenesten nok skulde komme, blot man holdt ud.

Vi ser ham i Kommercekollegiet og i Tyske Kancelli, sidste Sted bistaaet af Wasserschlebe, ufortrødent tage sig af Kompagniets Sager. Han korresponderede ikke blot med de danske Konsuler, der ansattes i Marokko og flere Gange skiftede, fordi de ikke kunde holde Forholdene ud, og ansporede dem til at gøre deres Yderste, men han førte ogsaa de besværligste Forhandlinger med Faktorerne derude og med Købmændene og Kompagniet herhjemme. Med Rette kunde han sige, at han gjorde alt, „for at sætte Kompagniet paa en fast og solid Fod, saa at Handelen kunde blive vedvarende og reel.“¹⁾

Men disse Bestræbelser bar ingen Frugt; Bernstorff maatte senere selv indrømme, at Handelen lige siden Kompagniets Oprettelse kun havde ført en hensygnende Tilværelse og fra 1756 kun havde forvoldt Interessenterne Tab. Det var derfor intet Under, at Direktionen og Aktionærerne hurtig blev ked af Foretagendet og ønskede at opgive det hele. I 1763—64 var det saa vidt, at Bernstorff udtalte, at Direktionen betragtede den marokkanske Handel med „Ulyst og Modbydelighed.“

Naar det hele da ikke hurtig gik helt itu, skyldtes det alene

hans Indflydelse og fremfor alt, at han i Forstaaelse med A. G. Moltke skaffede store Understøttelser af Statens Kasse.

Foruden Udgifterne før 1755, der beløb sig til mindst 150,000 Rdlr., maatte Staten efterhaanden betale vel 260,000 Rdlr. til Dækning af Gæld, som Kompagniet havde paadraget sig, og ved en stor Opgørelse i 1765, da Situationen var særlig kritisk, fik Bernstorff og Moltke sat igennem, at der tillige blev givet et aarligt Statstilskud af 12,000 Rdlr. Hertil kom over en halv Snes Tusind Rdlr. aarlig til Presenter til Kejseren i Marokko. I alt kostede hele Foretagendet i Frederik V's Tid Staten henimod $\frac{1}{2}$ Million Rdlr., i vore Penge mere end 3 Millioner Kroner, uden at der ved Handelen hjemførtes tilnærmelsesvis tilsvarende Værdier.

Saa længe Frederik V levede, opretholdtes Kompagniet ad kunstig Vej ved Bernstorffs Indflydelse, men under Christian VII gik det ikke længere. Kejseren af Marokko og hans Embedsmænd blev værre at have med at gøre end nogen Sinde og stillede Krav, som Kompagniets Direktion ikke turde gaa ind paa. Der rejstes nu blandt de „anseelige Participitanter“ Fordring om Kompagniets Ophævelse, og den 18. September 1766 vedtoges dette paa en Generalforsamling. Nu mente end ikke Bernstorff, at man kunde modsætte sig denne Beslutning, men han gik dog kun med den største Betænkelighed med til Opløsningen.

Dette udtalte han i en Betænkning, som han den 18. September 1766 forelagde Konseilet.¹⁾ Hovedpunktet var Frygt for, at Kompagniets Ophævelse skulde bringe Danmark i Ufred med den marokkanske Kejser, idet Freden med ham „hidtil havde været paa det nøjeste forbundet med Kompagniets Handel“. Medens Forholdet til f. Eks. Algier havde været saaledes, at de bestaaende Traktater sikrede danske Skibe mod algierske Korsarer, og den algierske Dej til Gengæld fik Penge og andre Gaver, havde Vederlaget for Fred for de marokkanske Sørøvere paa Grund af Kompagniets Eksistens for væsentlig Del bestaaet i de Fordele, Kejseren af Marokko kunde opnaa ved den danske Handel. Bortfaldt nu Kompagniets Handel, vilde Kejseren anse sig for brøstholden, og man risikerede Ufred med hans Røverskibe, der kunde føre til en almindelig Ødelæggelse af den danske Midelhavshandel. Her viste Vanskelighederne ved den Politik, der var ført, sig for Alvor; Iveren efter at skaffe sig Handel paa Ma-

rokko var ved at bringe Staten i den Situation paa Trods af al Fornuft at maatte opretholde Kompagniet eller udsætte hele sin Middelhavshandel for Fare.

Under Forhandlingerne i Konseilet fremhævedes det med god Grund af Danneskjold, hvor uheldig denne Sammenblanding havde været, og hvor uheldigt det i det hele var, „at en Regering blandede sig i nogen Negoce enten til at dirigere den eller drive den selv.“ Men Kompagniets Sager maatte afvikles, og dette skete derefter ved Hjælp af nye betydelige Pengeofre til den marokkanske Sultan. Affæren endte med en Traktat af 25. Juli 1767, hvorved Forholdet til Marokko blev omtrent, som det var til de andre Sørøverstater; Sultanen fik store Presenter, men den danske Handel paa Marokko og i de tilgrænsende Have skulde til Gengæld være fri og beskyttet.

Den marokkanske Affære viser de svage Sider ved Bernstorffs Handelspolitik. Den Form, Forbindelsen med Marokko fik, var den uheldigst mulige, og Iveren for absolut at rejse en ny Storhandel lod Bernstorff overse Faren ved at lade Handelsforbindelser blive et Slags Vederlag til Sultanen af Marokko for den Fred og Tryghed, han skulde unde den danske Skibsfart. Var Forholdet til Marokko straks blevet ordnet omtrent som til Algier, havde det vel kunnet afføde Ubehageligheder og Pengeofre formedelst Røverstaternes almindelige nederdrægtige Politik, saaledes som Tilfældet netop i Bernstorffs sidste Aar blev over for Algier, men Danmark var dog ikke kommet ind i det Uføre, som Kompagniet foranledigede, og havde undgaaet det kolossale Tab af Penge til ingen Verdens Nytte. Bernstorff havde sat sig store Maal og havde slidt trofast for at naa dem, men alle hans Beregninger slog fejl. Forholdene i Marokko var ikke til at overse eller beherske, de Personer, Kompagniet havde at arbejde med, fyldestgjorde ikke de Forventninger, han stillede til dem. Det hele blev en Fiasko, der ikke uden Grund udsatte Bernstorff for stærke Angreb.

Bernstorffs Mangler som Leder af Danmarks Handelspolitik træder klart frem i den her omtalte store Sag, men ikke mindre grelt viser de sig i et beslægtet Forhold, hvor vi i Enkelthederne kan følge hans Indgriben, Udviklingen af Danmark-Norges Handel paa Levanten. Bernstorff havde allerede, medens han var i Frank-

rig, været ivrig for at udstrække den dansk-norske Handel og Skibsfart til de østlige Middelhavslande¹⁾, og straks efter sin Embedstiltrædelse syslede han med Planer herom. Han havde formaaet at vække Interesse herfor hos A. G. Moltke og Just Fabritius, en af de betydeligste københavnske Storkøbmænd, og i Foraaret 1751 forhandlede de ivrigt med en fransk-italiensk Person Calzabigi, en Ven af Wasserschlebe, der havde tilbudt at stille sit udmærkede Kendskab til levantinske Forhold til den danske Regerings Raadighed mod rundelig Godtgørelse.²⁾ Der kom intet ud heraf, men Bernstorff slap ikke Sagen af Syne; han vilde gøre et storstilet Forsøg paa at skabe en direkte Handelsforbindelse med de østlige Middelhavslande.³⁾ Under de gunstige Forhold for den neutrale Handel under Syvaarskrigen skulde Konjunkturerne udnyttes, der skulde knyttes helt nye Forbindelser, som efter Krigen kunde fastholdes, selv om den store dansk-norske Fragtfart skulde standse, naar Søkrigen var endt. De danske Fabrikker, for hvis Opkomst Bernstorff virkede saa ivrigt, skulde finde Afsætningssteder, den dansk-norske Handelsflaade Sysselsættelse, dansk-norsk Kapital lønnende Anbringelse. Hvis indenlandsk Kapital ikke slog til, skulde man søge fremmed, og i 1757—58, da Bernstorff uden Held gennem Wasserschlebe og Just Fabritius negocierede Laan i Holland og Frankrig,⁴⁾ var Hensigten at anvende en Del af denne Kapital gennem Det Almindelige Handelsselskab just til Skabelsen af en Levanthandel.

Paa dette Tidspunkt kom Bernstorff i Forbindelse med en tidligere fransk Konsul i Syrien, den knap trediveaarige Mossoni Verrayon.⁵⁾ Det skete gennem Martin Hübner, der den Gang fra Paris ivrig studerede Handelsforhold og særlig Forholdene i Middelhavslandene.⁶⁾ Verrayon skulde efter Hübners Sigende være en alsidig og meget dygtig Mand.⁷⁾ Han havde studeret „les belles lettres“, derefter Politik og Historie og endelig Handel, i Særdeleshed Søhandel. Hübner roste ham som en baade teoretisk og praktisk Kender af Levantens og Afrikas Handel; han var inde i alle dens Fordele og Fælder, havde en sund og skarp Dømmekraft, en elskværdig og omgængelig Karakter. Hans Fjernelse fra Konsulstillingen i Seyda, der havde affødt en endnu

svævende Retssag, skildredes som beroende paa uforskyldt Forfølgelse fra mægtige Uvenners Side, og ikke paa daarlig Opførsel. Venner af Bernstorff, saasom Arkæologen Grev Caylus, Belle-Isle og Baron Thiers, anbefalede¹⁾ yderligere denne tilsyneladende saa fortræffelige Mand, der gennem Hübner blev bragt til at tilbyde Danmark sin Tjeneste. Andreas Peter Bernstorff saa paa ham, da han just den Gang var i Paris, og fandt ham udmærket;²⁾ ved Nytaarstid 1758 kom han til København for at planlægge en længere Undersøgelsesrejse for den danske Regering til de fjærne Egne, med hvilke man attraaede at komme i Forbindelse. Det varede en Tid, inden Sagen kom i Orden, men man syntes i København godt om Manden; det vakte ingen Mistillid, at der straks efter hans Ankomst indgik Klage fra en Soldat i Helsingør over,³⁾ at Verrayon havde laant Penge af ham og ikke havde tilbagebetalt dem. Det Almindelige Handelsselskab stillede sig køligt og vilde hverken nu eller senere for Alvor sætte Kræfter ind paa den levantinske Handel, saaledes som Bernstorff ønskede det, men Just Fabritius gik ind paa at fragte et dansk Skib med danske Varer som en Forsøgsekspedition. Verrayon blev udnævnt til Legationsraad og Kommerceintendant, gageret med 2000 Rdlr. aarlig Gage fra 1. November 1758, og i Efteraaret rejste han ud, forsynet med Penge, Kreditiver og Anbefalinger til danske Gesandter og Konsuler saa vel som til Bernstorffs og Wasserschlebes Venner og Forbindelser i Vest- og Syd-Europa.⁴⁾ Rejsen gik langsomt, og Verrayon saa sig nødsaget til store Ophold i Haag og Paris, i Schweiz, i Marseille og Livorno, idet han stadig maatte træffe nye Forberedelser og knytte vigtige Forbindelser. Alskens Uheld, der altid kostede Penge, stødte til, snart var det Sygdom, snart en betroet Medhjælpers Flugt, saa maatte den gamle Proces føres videre eller en nyopdukkende, gammel Gæld klares. Fra Haag opløftede den nøgterne og besindige de Cheusses sin advarende Røst; Verrayon huede ham ikke. Han slog om sig med store Ord og røbede uforsigtigt overfor de hollandske, rivaliserende Købmænd sine store Planer; han søgte ogsaa uheldigt Selskab. Denne stilfærdige Advarsel gjorde dog intet Indtryk i København. „Hvad end Deres Processers Udfald bliver, skal de ikke efterlade et daarligt Indtryk paa os,“ skrev Wasserschlebe

opmuntrende. Verrayon havde ganske charmeret ham, og de var i København blevet forbundet ved fælles Venskab til Familien Mazar de la Garde, Brandmajoren, den senere Oberst J. G. Mazar de la Garde og hans begavede, literært interesserede Hustru Sophie-Renée Rocques, hvis Hjem var Midtpunktet for den franske Koloni i København.¹⁾ Der havde Wasserschlebe hørt Verrayon begejstret udtale Ideer om et vidt spændende aandeligt og materielt Kommercium, der skulde knytte Traade fra København over Frankrig og Schweiz til Middelhavet. Familiens ældste Søn, Pierre-François ledsagede Kommerceintendanten paa hans Færd.

Fragtskibets Stuvning med de hensigtsmæssigste og bedste danske Varer, især fra Klæde- og Silkemanufakturterne, for hvilke Bernstorff altid drog særlig Omsorg, og hele Ekspeditionens Forberedelse var Genstand for den mest levende Interesse, hos Bernstorff, Wasserschlebe og Fabritius, hos A. G. Moltke og andre af Kredsens højadelige. Den 20. Maj 1759 stod Wasserschlebe ude paa Bernstorff og saa det store fuldlastede Skib for fulde Sejl styre Nord paa for at opsøge den danske Kommerceintendant i en Havn ved Middelhavet og lægge Grunden til en lønnende Levanthandel. Han og visselig ogsaa Bernstorff nedbad Guds Velsignelse over det saa smukt paabegyndte Værk.

Men Forhaabningerne skuffedes. Verrayons hyppige, lange Breve meldte stadig om nye Uheld og Forsinkelser. Ofte var Udsigterne glimrende, men altid skete der et eller andet, som lod Resultatet blive mindre straalende. Verrayon færdedes alene eller i Følge med Skibet rundt i Tunis, Tripolis, Ægypten, Syrien og Tyrkiet, snart som Købmand for selv personlig at sælge Varerne, snart som halv kommerciel, halv diplomatisk Agent for at knytte faste, privilegerede Forbindelser med drusiske Fyrster eller andre muhamedanske Stormænd, med levantinske Grossister eller franske og italienske Købmænd. Han stødte desværre stadig paa ilde-sindede Mennesker, der saa overmaade hæderlige ud, men viste sig at være Bedragerer. Den danske Gesandt i Konstantinopel, Sigismund Gähler, der i lang Tid blev Mellemand mellem Verrayon og Bernstorff, kom stadig tilbage til, at Verrayons Optimisme og Iver desværre altid lod ham haabe det bedste, men altid gav ham Skuffelser eller Bedragerier som Resultat.

Sidst paa Aaret 1762 efter en ikke billig tre Aars Rejse var Verrayon atter i København. Alle Varerne var afhændet, en Del som nødvendige Gaver til de levantinske Stormænd, hvis Gunst man havde maattet søge; Pengene for hvad der var solgt, var ikke alle kommet ind, mange Debitorer havde været usolide. Det var meget vanskeligt for Verrayon at faa det indviklede Regnskab i Orden og saaledes tilrettelagt, at Wasserschlebe og Fabritius eller de øvrige Herrer i Kommercekollegiet kunde kontrollere det. Det sikre Udbytte af Rejsen var, at Verrayons Gæld var steget, og han mente, trods de beklagelig mange Uheld, der havde ramt Ekspeditionen, at have store Krav paa Statens — Bernstorffs og Moltkes — Erkendtlighed og ønskede denne udtrykt i klingende Mønt.

Bernstorffs og Wasserschlebes Betænkeligheder vaagnede om-sider, og nu vilde de ikke give Decharge for Regnskaberne; først da Verrayons Kreditorer truede ham med Indførsel, fik han udbetalt nogle Tusind Rigsdaler, men paa Vilkaar, der forekom ham højest ydmygende. Bernstorff tabte dog ikke Tilliden til, at Levant-handelen trods denne mindre lovende Begyndelse, naar man holdt ud, kunde blive en stor Fordel og Indtægtskilde for Danmark; han mente endnu som i 1758, kort efter at Ekspeditionen var paabegyndt, at man ikke maatte tabe Modet; han haabede, at Frederik V „med sin vante Godhed og Ædelmodighed vilde bringe nye Ofre for at opmuntre og belære vore Folk om, hvad der er deres Tarv, og for at vække deres Iver.“¹⁾

I Sommeren 1763 prøvede man paa at danne et „Handels-Societæt i København til at handle paa Levantet“, og Verrayon og Grosserer Morten Munk udsendte den 9. Juli en Bekendtgørelse med vidtløftige Planer, hvorved Publikum indbødes til at interessere sig i Selskabet, der havde kongeligt Løfte om en Mængde Friheder og Begunstigelser. Bernstorff og Wasserschlebe fulgte det nye Afsnit af det levantinske Foretagende med samme Grundighed som hidtil. De var med ved Udarbejdelsen af Planen, og Bernstorff maatte lægge sit Hoved alvorlig i Blød, da det viste sig, at en af Paragraferne i den trykte Indbydelse var blevet lavet rent forkert og maatte tilbagekaldes saa diskret, at Publikum ikke skulde mærke Fadæsen. Men der var ingen Stem-

ning for Foretagendet. I et Brev, som Bernstorff skrev til Wasserschlebe den 16. Juli under et lille Rekreationsbesøg paa Bregentved, omtaler han, at han var blevet forstyrret af de nye Forslag og Krav fra Verrayon og siger mismodigt: „Disse er ikke behagelige, thi de forøger kun Udgifterne ved et Foretagende, der neppe har andre Venner end Dem og mig“! Han ansaa det for tvivlsomt, om Selskabet overhovedet kom i Stand, og hans bange Anelser slog til. I Februar 1764 udtalte en Mand, Joen Christensen Bjørn, der ivrig arbejdede for Sagen, at ikke en eneste Købmand interesserede sig for Levanthandelen. De erklærede alle, at de nærværende Konjunkturer og de svære Skatter ikke tillod det; det var overhovedet gaaet daarligt med alle Kompagnier. Hr. Bjørns Argumenter gjorde intet Indtryk; de københavnske Købmænd interesserede sig efter hans bitre Dom kun for „durch Insinuation oder durch Geld einen Character zu bekommen“; „ein Kaufmann zu heissen ist ihnen zu gering, sondern sie heissen lieber dies und jenes und lassen die Handlung zu Grunde gehen“. Der synes kun at være tegnet Andele for tilsammen 12000 Rdl., hvoraf Kongen havde tegnet de 6000, Bernstorff og Moltke skaffet Resten!

Endnu en Gang optoges Planen af den utrættelige Verrayon, og i 1764 forhandlede der om, at Levantkompagniet skulde stiftes i Altona. Men heller ikke dette lykkedes, og nu drejede det sig blot om at faa Affæren afviklet, saa Verrayon kunde redde saa mange Penge som mulig. Han blev mere og mere paatrængende, overvældede Bernstorff og Wasserschlebe med skriftlige og mundtlige Henvendelser, vilde have Vederlag for ydede Tjenester, Skadesløsholdelse for de Udsigter til en glimrende Karrière, som han paastod at have opgivet i Frankrig, da Bernstorffs Kaldelse knyttede ham til Danmark. Sagen forløb ganske som en Række andre smaa og store Affærer af lignende Art, hvor Bernstorff og Wasserschlebe maatte affinde sig med udenlandske „Projektere“, hvis Foretagender var mislykkedes. Verrayon var ved at plage Livet af dem, og medens de før med Glæde modtog hans lange Besøg og lange Memoirer og interesseret drøftede alle hans Forslag og Projekter, saa maa han nu klage over, at han kan søge dem daglig gennem Uger og Maaneder uden at faa Foretræde. De maa afvise hans Paatrængenhed; „jeg har gjort for

Dem, hvad jeg har kunnet i en Sag, der hidtil har været saa mærkværdig ulykkelig og, som De ved, ikke nyder nogen Yndest hos Publikum“ skriver Bernstorff til ham i November 1764; nu maa Verrayon slaa sig til Ro og ophøre med at forfølge ham med Projekter, der er uigennemførlige og i hvert Fald ligger helt uden for hans Ministerium. Hvis ikke, maa Bernstorff afvise alle fremtidige Henvendelser. „Betragt, hvad jeg nu i dette Øjeblik siger Dem, som en Beslutning, der er taget efter saa megen Overvejelse, at den er urokkelig“.

Det gik her som i andre lignende Sager, hvor vi kan følge et mislykket Foretagendes Endeligt. Bernstorff fastholdt ikke sin Beslutning; han indlod sig atter og atter med Verrayon. Skønt den franske Projektmager efter sin Hjemvenden kom ind i mislige Pengetransaktioner og Processer, betragtede den godsinde Minister sig som moralsk forpligtet til at sørge for Manden, da det dog var ham, der fra først af havde draget ham til Landet. I 1764 kom Andreas Peter Bernstorff med i Sagen, og fik Lejlighed til som Deputeret i Kommercekollegiet sammen med Onkelen at se, hvordan Verrayon havde udviklet sig, siden han i Paris havde faaet et saa gunstigt Indtryk af ham. Verrayons ublu Fordringer modtoges af Bernstorff med en englelig Overbærenhed, og i 1764—65 afsluttedes Sagen ikke ufordelagtig for Kommerceintendanten. Han fik sin Afsked fra 1. Januar 1766, men med al Honnør, med Bevarelse af sine Titler og med en aarlig Pension af 3000 Livres; desuden fik han en mindre Affindelsessum. Hans Regnskaber blev opgjort, uden at man dog, saavidt det kan skønnes, paa nogen Maade kom til Bunds i dem, og han fik Generaldecharge. Det havde været Verrayons Ønske at vende tilbage til Frankrig for der at frugtbargøre sine udmærkede Ævner, men han blev i Danmark. I 1781 giftede han sig med en Datter af Mazar de la Garde, og han nød til sin Død 1811 i København sin Pension, der vistnok suppleredes med gode Indtægter af en Vinforretning, hvortil han havde lagt Grunden under sit Arbejde for den levantinske Handel. Bortset fra Gagen, 2000 Rdlr. om Aaret fra 1758—1765 og Pensionen af 3000 Livres fra 1766—1811 kostede Verrayons og Bernstorffs levantinske Projekter vel en 30,000 Rdlr., i Nutidens Penge mindst 200,000 Kr., uden at

hverken Ekspeditionen eller Verrayons øvrige Virksomhed gav nogetsomhelst til Gengæld.¹⁾

Den her givne Fremstilling vil have givet Indtryk af, hvor tvivlsom hele denne Sag var, men dette Indtryk forstærkes, naar man gennemlæser hele Samlingen af Akter og Breve, der belyser Affærens Udvikling fra først i 1757—58 til Afslutningen ti Aar senere. Det maa hos en kritisk Læser vække den dybeste Forundring, hvorledes Bernstorff og Wasserschlebe, der dog havde Verdenserfaring, kunde fatte Tillid til en Mand som Verrayon, hvis Fortid ikke var særlig anbefalende, og hvis vidtsvævende Planer var saa fuldkommen usikre. Selv om Iveren for at sætte et Foretagende i Gang, af hvilket de haabede stort Udbytte, til en Begyndelse kunde have gjort dem sangvinske, forstaar man ikke den Godtroenhed, hvormed de Aar efter Aar læste Verrayons Indberetninger uden at gennemskue den Letsindighed eller Svinde, hvormed han trak Sagen ud. Det er ufatteligt, at Bernstorff og Wasserschlebe samt A. G. Moltke, der øjensynlig fulgte Sagen med samme Interesse, ikke tidlig reagerede; at den drevne Forretningsmand Just Fabritius ikke slog Alarm, vækker mindre Forbauselse; han var, saavidt det kan skønnes, helt paa den sikre Side, da de Varer, han leverede, betaltes straks af Kongens Kasse, og hans Provision eller Avance var sikker nok. Men i intet Øjeblik synes Tanken om, at Levantprojektet var halv Humbug eller hel Svindel, at opstaa hos Bernstorff. Med urokkelig Alvor læser han Verrayons Forklaringer om alle Uheldene, han opgiver først Ævret, da alle Sunde er lukket. Formodentlig har han og Wasserschlebe vel nok omsider indset, at Verrayon ikke just var den rette Mand, men de mente vistnok til det sidste, at det ikke var Personens Umulighed, Planernes Upraktiskhed og deres egen Uformuenhed til at lede et stort Handelsforetagende, der var Skyld i Elendigheden, men uafvendelige Tilskikkelser, ved hvilke Forsynet bragte den fortræffelige Plan til at strandе. Der er intet Tegn til, at de indsaa, at en ledende Statsminister og hans Kontorchef, hvis Dag er opfyldt med en Mængde andre Forretninger, ikke er i Stand til paa forsvarlig Maade i Detaillerne at kontrollere et Handelsforetagende, der hører under praktiske Købmænd og Rederes Forretningsomraade.

Den verrayonske Sag er et vigtigt Bidrag til Bedømmelsen af Bernstorffs Virksomhed for dansk Erhvervsliv. Men kun for en Del udgik denne Virksomhed fra det udenrigske Departement, der formidlede Forhandlingerne udenfor Landets Grænser. Tyngdepunktet laa i Kommercekollegiet.

FJERDE KAPITEL.

Kommercekollegium og Finansstyrelse.

I.

KOMMERCEKOLLEGIET var oprettet 1735 og dets Virksomhed fast organiseret, længe før Bernstorff kom til Danmark.¹⁾ Han tog sin Plads inden for dets kollegiale Rammer, og ved Spørgsmaalet om, hvad han der har udrettet, løber man mod den samme Mur som overalt i Enevældens Administration: den enkelte Virksomhed kan ikke udskilles af det samlede Kollegiums. Enhver Forestilling eller udgaaende Skrivelse er Udtryk for Kollegiets Fællesmening; i bedste Tilfælde kan Sagens Forhistorie følges gennem Journal og Kopibøger, men ogsaa der optræder Kollegiet næsten altid som Helhed. Hvis man ikke ude fra paa en eller anden Maade — ved Udtalelser i et privat Brev, ved en tilfældig Hentydning i en Kollegieskrivelse, en Optegnelse af en Indviet — faar Oplysning om, hvem der i det enkelte Tilfælde har taget Initiativet eller været ledende, kan man kun med den allerstørste Usikkerhed udtale sig om de enkelte Embedsmænds Andel i Kollegiets Arbejde eller dets Principper. Vi har berørt, at kun i Tyske Kancellis udenlandske Afdeling var Forholdet anderledes.²⁾

Ogsaa i Kommercekollegiet møder man Vanskeligheden, der her vokser ved, at Forakterne til de enkelte Sager for en meget stor Del er gaaet tabt; men heldigvis faar man en værdifuld Vejledning ved, at Kommercekollegiets mangeartede Forretninger ved et kongeligt Reskript af 23. Februar 1753 deltes mellem dets seks

Deputerede.¹⁾ Berckentin skulde særlig give sig af med alle Kommercesager, Dehn med de økonomiske Sager i „Fyrstendømmerne og Grevskaberne“, Bernstorff med alle Manufakturer, medens Grev Christian Frederik Levetzau skulde behandle alle „Oeconomie-Sager“ i Nørrejylland, Gehejmeraad Desmercières alt Fiskerierne vedkommende, og Otto Thott alle „Oeconomie-Sager“ i det øvrige Danmark og i Norge. Dog skulde enhver Sag cirkulere hos alle Deputerede, og „enhver skulde i Forvejen efterse alting for at kunne give desto bedre Oplysning, naar Sagerne i Collegio kommer under Overvejelse“; alt skulde „foretages og resolveres in pleno Collegio“.

Denne Fordeling giver et fast Holdepunkt; selv om man er saare langt fra at kunne følge hver Sags Historie i det enkelte, saa ved man i alt Fald, hvor Bernstorffs Hovedvirksomhed laa. Dobbelt vigtigt er dette, fordi hans særlige Omraade, „Manufakturerne“, det vil sige Industrien og særlig Fabriksvirksomheden, er det Punkt, hvor Kommercekollegiets og hele Tidens økonomiske Teori og Praksis fik sit mest utvetydige Udtryk. Enkelthederne har mindre Betydning, da Hovedlinien er klar, og hertil kommer, at Bernstorffs handelspolitiske Synspunkter, som vi har set, ogsaa fremtræder gennem hans Udenrigspolitik, hvor hans personlige Virksomhed er afgørende. Saaledes har man da nogen Mulighed for at fastslaa hans Betydning for Danmarks økonomiske Udvikling.

Bernstorff var, hvad vi nu med et Udtryk, som hans Samtid ikke brugte, kalder Merkantilist. Den økonomiske Politik, som Eftertiden har betegnet med Navnet den merkantilistiske, var intet fast udformet System. Det var en Statsvisdom, der lidt efter lidt i Løbet af flere Aarhundreder havde gennemtrængt de europæiske Hovedlandes Regeringspraksis og nationaløkonomiske Litteratur. Ingen enkelt Videnskabsmand eller Statsmand havde udformet Merkantilismens Lære i et sammenhængende teoretisk System; lidt efter lidt var Grundsætningerne vokset ud af det praktiske Liv, men den stod nu ved det 18. Aarhundredes Midte som Udtryk for Europas „offentlige Mening“ om, hvad der var det fornuftige og selvfølgelige med Hensyn til Samfundets økonomiske Liv.²⁾

Merkantilismen er det økonomiske Udtryk for de kraftige Statsdannelser, der præger Europas politiske Udvikling i det 16.

—18. Aarhundrede. Dens Grundprincip var, at hvert enkelt Statssamfund skulde dygtiggøre sig selv til økonomisk at staa paa egne Ben og inden for egne Grænser udvikle en national Økonomi, der kunde gøre Staten uafhængig af Udlandet. De rede Penge, al Rigdoms Kilde, skulde blive i Landet selv, Indtægten ved Udførsel skulde overstige Udgiften ved Indførsel, Handelsbalancen være gunstig. Den nationale Industri skulde paa de flest mulige Omraader fortrænge udenlandske Varer, den voksende Fabriksvirksomhed skaffe Arbejde til stadig flere Mennesker. Saaledes skulde den økonomiske Selvstændighed skabe stigende Velstand og voksende Befolkning og dermed forøge Statens politiske Styrke og Selvstændighed. Forudsætningen for hele Systemet, der bundet i en gennemført national og statslig Egoisme, var en kraftig Statsmagt, der formaaede at regulere det økonomiske Liv inden for Statens Grænser og i Forholdet til Udlandet.

Grundtrækket i denne økonomiske Betragtning stemmede med Bernstorffs Opfattelse af, at det var Statens og enhver Embedsmands Pligt paa ethvert Punkt at fremme den enkelte Undersaats og hele Samfundets Tarv. Hans Pligtfølelse og Virkelyst, hans Interesse for alle menneskelige Fremskridt fandt Behag i en økonomisk Politik, der krævede en uafbrudt og alsidig Virksomhed, i Modsætning til en Politik, der overlod alt til sig selv; Princippet: *laissez faire, laissez passer* var ham inderlig imod.

Allerede under Opholdet i Frankrig var hans merkantilistiske Synspunkter traadt tydelig frem, og hans Bekendtskab med den franske økonomiske Litteratur og den franske Regerings økonomiske Praxis, der begge var gennemtrængt af merkantilistiske Ideer, havde yderligere fæstnet hans Anskuelser. Først efter hans Afrejse fra Paris, i Aarene 1754—1758, udkom de Skrifter, hvori Quesnay udformede det fysiokratiske System med dets Kritik af Merkantilismen. Bernstorff har utvivlsomt ikke blot læst disse Skrifter, men rimeligvis ogsaa kendt Quesnay, der hørte til Madame de Pompadours nærmeste Kreds og fra 1749 var hendes Livlæge. Men der er intet Spor af, at den nyopdukkede Kritik har gjort noget Indtryk paa ham. Det samme gælder om de enkelte kritiske Røster, der lød under den livlige Diskussion om økonomiske Spørgsmaal, som rejste sig i Danmark i Frederik V's Tid. De Hovedbetragtninger, der her fremkom, var gennemgaaende

af udpræget merkantilistisk Art; kun een betydelig Forfatter gik mod Strømmen, nemlig Præsten i Skjellerup paa Fyn, Otto Diderik Lütken, der udgav en Række Skrifter, hvori han selvstændig kritiserede Merkantilismens Grundlove. Bernstorff kan næppe have undgaaet at lægge Mærke til ham, men intet tyder paa, at Lütken har vakt hans Interesse; han lod sig ikke paa noget Punkt rokke fra sine Synsmaader. I 1757 knyttede han til sig en Mand, som repræsenterede en gennemført Hævdelse deraf, nemlig den tyske kameralistiske Forfatter Joh. Justi (1702—1771).¹⁾ Efter et bevæget Liv opholdt denne sig i Nordtyskland paa den Tid, da Bernstorff fik ham til Danmark for at gennemføre en paatænkt Kolonisation af de jyske Heder. Under Justis fleraarige Ophold her i Landet havde de Anledning til at omgaas og drøftede ivrig økonomiske Spørgsmaal. Han dedicerede Bernstorff sin Bog „Vollständige Abhandlung von denen Manufacturen und Fabriken“, hvis 1. Del udkom i København 1758, og han fortæller i Fortalen, hvorledes Bernstorff havde billiget Planen til dette Værk, der handlede om et Æmne, af hvis Betydning Ministeren var stærkt optaget. Justis Betragtning af dette Spørgsmaal, som blev det centrale i Bernstorffs Virksomhed, fremgaar af de Ord, hvormed han i sin Bog sluttede Afsnittet om Manufakturers og Fabrikkers Nødvendighed og Nytte: „Naar“, som han har paavist, „Manufakturer og Fabrikker er Grundlaget for en Stats Folkemængde, saa er de ogsaa en uudtømmelig Kilde til dens Rigdom. Men Befolkning og Rigdom alene er det, hvorpaa en Stats Magt, Styrke og Lyksalighed beror.“

Bernstorffs Standpunkt rummede ingen nye eller originale Tanker; det var, hvad Tidens fremragende Statsmænd ansaa for økonomisk Visdom. I Frankrigs indre Udvikling herskede dette System under Udviklingen frem mod den store Krise; Frederik den Store, hvis Arbejde for at styrke sin Stat økonomisk intet Sidestykke havde i Datidens Europa, fulgte de samme udpræget merkantilistiske Principper, der havde behersket Preussens økonomiske Styrelse siden den store Kurfyrstes Dage. I England afbrød først Adam Smith og de amerikanske Koloniers Rejsning den merkantilistiske Udvikling; i Sverige fulgte Hattenes Regering efter Huernes samme Tanker i disse Decennier, medens Adolf

Frederik var Konge og Carl Frederik Scheffer, Bernstorffs Ven fra Paris, en af de ledende Statsmænd.

En senere nationaløkonomisk Opfattelse, der brød Staven over det merkantilistiske System, har været tilbøjelig til ved Bedømmelsen af Bernstorffs økonomiske Politik at tage som Udgangspunkt netop dette, at han ikke naaede ud over, hvad der var den gængse Opfattelse i hans egen Tid. Over for andre Statsmænd, saasom Frederik den Store, har det samme været Tilfældet, men Synspunktet er hverken historisk eller retfærdigt. Det afgørende bliver, om Bernstorff, der ikke skal bedømmes som en teoretisk Foregangsmand, ud fra sin Tids Principper har drevet en forsvarlig økonomisk Politik, eller om hans enkelte økonomiske Handlinger røber Brist paa Statsmandsævner. De Mangler, der skyldes Systemet, og som først Eftertiden har set klart, kan ikke lægges ham til Last, medens Svagheder, der kan føres tilbage til hans Personlighed, vejer til ved Bedømmelsen af denne.

Kommercekollegiets Politik paa Industri- og Fabriksvæsenets Omraade, hvor Bernstorff var den ledende, havde siden dets Oprettelse været ganske den samme, som den blev i hans Tid; det gjaldt ogsaa Handelen, for hvilken Bernstorff, som det fremgaar af hans Udenrigspolitik, nærede en levende Interesse, og hvor hans Synspunkter i alle Hovedtræk faldt sammen med hans Kollegers.

I Begyndelsen af 1730erne, da Bernstorff første Gang havde været i København, forekom det ham, „at Industrien var udslukket i det danske Rige som en Følge af de lange Krige, Folket havde udstaaet“. Hamburg og Hollænderne leverede de danske Under-saatter, hvad de havde behov baade af Luksus- og Nødvendighedsartikler; Kræmmere, der hædrede sig selv med Købmandsnavnet, forhandlede i de danske Byer de Klæder og Varer, som Udlændinge havde betroet dem, eller som de havde skaffet sig paa Kredit. Den udenlandske Handel og Søhandelen, der indskrænkede sig til Norges Handel med England og nogle nordlige Lande samt til det islandske Kompagni, sysselsatte kun en ringe Del af Indbyggerne; det asiatiske Kompagni var netop i sin Vorden; Agerbruget sygnede hen, Jorden havde ingen Værdi; Lammelsen og Afslappelsen var almindelig.¹⁾

Saaledes stod Tilstanden i Trediveerne for Bernstorff, men

derefter var Kommercekollegiet efter hans Fremstilling blevet Centrum for det Arbejde paa Rigernes økonomiske Genrejsning, som Christian VI havde sat sig som Maal.

Denne Konge havde under sin hele Regering ihærdig arbejdet paa, „at kalde sine Undersaatter tilbage til deres naturlige Anlæg, at frigøre dem fra den haarde Afhængighed af Udlandet, at give dem en selvstændig Industri, Handel og Handelsskibsfart“. Derfor havde han blandt andet med stor Bekostning hentet Haandværkere og Fabrikanter ind ude fra for at skabe Fabrikker i Landet, og han havde tilstaaet dem anselige Privilegier. Han havde forbudt Luksus og Indførsel af fremmede Klædevarer. Han havde skabt Banken og begunstiget det ostindiske Kompagni.

Christian VI saa dog kun de første Spirer til Fremgang. Han efterlod ved sin Død 1746 sit Værk i „en Barndom, der altid i Foretagender af denne Art er langsomt og sent moden.“ 1752, seks Aar efter Frederik V's Tronbestigelse, skulde Bernstorff være med til at føre Arbejdet videre. Dette Arbejde følte han som besværligt og utaknemligt. I Kommercekollegiet, der skulde støtte svage og vaklende Begyndelser, og hvor der krævedes en stadig Opmærksomhed og Aarvaagenhed, havde Christian VI samlet en Kreds af udvalgte Mænd, der skulde virkeliggøre et Formaal, som bragte Staten Fordel, men lagde Kollegiets Medlemmer for Had. Aabenlyst blev de bekæmpet af de fremmede og i det skjulte af Rigets egne Indbyggere; hos Hoffet og Adelen vakte Kollegiets Arbejde Mishag, fordi det traadte disse Kredses Smag og Frihed for nær; fra den talrige Sværm, der levede af at bryde og omgaa Lovene, lød kun Kritik og Forbandelser. Kollegiet skulde være et Tilflugtssted, hvorhen Industrien kunde ty i Ulykke og Trang, og Kollegiets Medlemmer skulde have en dobbelt Op-gave og Pligt. For det første skulde de med en urokket Taalmodighed lytte til de Industridrivendes Ønsker og undertiden uforkammede Klager, undersøge deres utallige Forslag og Anmodninger, forkaste hvad der var unyttigt, ufornuftigt og illusorisk, men fremføre hvad der kunde fortjene Kongens Paaagtning og Billigelse, lede Arbejderne, moderere de Overdrivelser og falske Beregninger, som Folk er saa tilbøjelige til at hengive sig til, trøste dem og holde dem oppe under deres Tab og den Modgang, der stadig hæmmer fremspirende Virksomheder af denne Art.

Dernæst skulde Kommercekollegiets Medlemmer fastholde de store Synspunkter for Rigets og Folkets Tarv og Trang, opmuntre og lette Statens indre Økonomi og ydre Handel, begunstige Fiskeriet og udvide Søfarten. Saaledes skildrede Bernstorff Kommercekollegiets Opgaver.

Naar man gennemgaar Kommercekollegiets Protokoller og Sager for de femten Aar, i hvilke Bernstorff var Medlem, faar man et levende Indtryk af, at alle disse besværlige Opgaver virkelig er blevet opfattet som alvorlige Pligter. Intet Omraade af Danmarks Næringsliv laa upaaagtet hen; hvad enten Kollegiet selv tog Initiativet, eller Tilskyndelserne kom ude fra, arbejdedes der ivrigt paa økonomisk Opsving i stort og smaat.

En Skildring af Kommercekollegiets Virksomhed vilde blive en Skildring af hele Danmarks økonomiske Historie i Frederik V's Tid, bortset fra Landbruget, hvis Forbedring for en væsentlig Del lededes andet Steds fra. Her er Opgaven kun at se Kommercekollegiet i Forhold til Bernstorffs Virksomhed, som vi paa nogle Punkter kan skimte denne og paa andre Omraader med Sikkerhed fastslaa dens Veje og Resultater.

Vi dvæler først ved de Omraader, der ikke særlig laa under Bernstorff, men hvor man ved, at hans Interesser eller Indflydelse har gjort sig gældende.

Landboforholdene hørte, som foran nævnt, i Bernstorffs Tid i Hovedsagen ikke under Kommercekollegiet. Indtil 1762 sorterede alle hertil hørende Sager under Dehn, men fra 1766 kender man en enkelt vigtig Sag vedrørende Udskiftningen og Fællesskabets Ophævelse i Slesvig, med hvilken Andreas Peter Bernstorff havde at gøre, og som viser de samme Synspunkter, der i det hele beherskede baade hans og hans Onkels Opfattelse af Landboforholdene. Der bliver andet Steds Lejlighed til at komme ind derpaa.¹⁾

Fiskerierne var underlagt Desmercières, der i hele denne Tid sad i Kommercekollegiet, men paa Grund af de store norske Fiskeriers Betydning for Statens Udenrigshandel var Bernstorff i høj Grad interesseret for deres Tilstand. Allerede som Gesandt i Frankrig havde han, som det vil erindres, givet sig af dermed;²⁾ han havde skarpt kritiseret de norske Fiskevarers slette Tilberedning og havde stillet Forslag om indgribende Statskontrol med Fiskens Behandling og Nedpakning. Sagen var af

Kommercekollegiet blevet behandlet med megen Sendrægtighed, men omsider var der blevet nedsat en Kommission i Norge, og efter at Bernstorff var kommet ind i Kommercekollegiet, afsluttedes dens Arbejde med en Forordning af 12. September 1753, som han selv fremhævede som en af Kollegiets store og gode Handlinger.¹⁾ Denne Forordning er karakteristisk for Kommercekollegiets økonomiske Politik og for den Maade, hvorpaa man den Gang greb ind i Detailler af Erhvervslivet, som vor Tid under almindelige Forhold betragter som Staten uvedkommende eller i ethvert Tilfælde som liggende uden for dens straffende Myndighed. Forordningens Bestemmelser om Fiskens Tilvirkning og Forhandling gik i de mindste Enkeltheder. Det var fastsat, i hvilke Kyststrøg og til hvilke Tider af Aaret Havtorsken skulde tilvirkes som Rundfisk, og i hvilke Egne eller naar der skulde gøres Rotskær af den; det blev forbudt at udvande Fisken for stærkt, og det bestemtes, paa hvilken Maade den skulde udskæres og flækkes, ligesom hvorledes der skulde sørges for, at daarlige Varer, de saakaldte Vragfisk, ikke blev betalt som gode Varer. Ligeledes indeholdt Forordningen Bestemmelser om Sildens Saltning og Nedlægning, og om hvad Slags Salt man alene maatte bruge. Der blev givet detaillerede Regler for Handelen mellem Fiskere og Købmænd, og der var Bestemmelser for at forhindre Bedrageri med Sildetønderne. Der blev forordnet Tilsyn med Overholdelsen af alle disse Bestemmelser og fastsat Konfiskation og Mulkter for Overtrædelser.

Dette var et kraftigt Forsøg paa at lære Købmændene at handle til deres eget Bedste og skabe et ordentligt Grundlag for den betydningsfulde Fiskeudførsel til Udlandet, som Bernstorff ved sin Udenrigspolitik aldrig tabte af Sigte. Om Forordningen blev overholdt, er tvivlsomt; mange Klager tyder paa det modsatte, men i Bernstorffs Tid udkom der i alt Fald ikke større Lovgivningsarbejder paa dette Omraade.

Blandt den Række almindelige „oeconomie“ Sager af større Betydning, der behandledes af Kommercekollegiet i Bernstorffs Dage og ikke direkte kan henføres til hans Initiativ eller personlige Virksomhed, men som han vides at have næret stor Interesse for, maa først og fremmest nævnes en gennemgribende Organisation af Brandvæsen og Brandforsikringsvæsen i Riget.²⁾ Tid-

ligere havde Regeringen vel udstedt Brandreglementer for forskellige Købstæder og havde givet Tilladelse til at oprette Brandforsikringskasser for enkelte Købstæder eller Amter, men disse Foranstaltninger havde ikke været tilstrækkelige til at betrygge mod Følgerne af større Ildsvaader. Det ser ud til, at de Brandvæsens- og Forsikringsanstalter, der var skabt i Hannover, var bedre organiseret, og i Bernstorffernes Korrespondance med deres Slægtninge i Tyskland var der idelig Tale saavel herom som om andre Former for Forsikring, saasom Kvæg- og Livsforsikring, Enkeforsørgelse o. lign.

5. Januar 1761 ordnedes Brandvæsenet og Brandforsikringsvæsenet i Kongeriget Danmark af Kommercekollegiet ved to Forordninger, hvis Forhistorie ikke i Enkelthederne kendes, men hvis Hovedprincipper svarer til, hvad vi kan spore i Bernstorffs Brevveksling med Broderen paa Gartow. Ved Forordningen af 13. Januar 1761 ophævedes alle de Brandassuranceselskaber, der hidtil havde bestaaet uden for København, og afløstes af en almindelig Brandforsikring for samtlige Landets Købstæder, hvori tillige Proprietærer og andre overalt paa Landet kunde indtræde. Tanken var, at naar der i en eller anden Købstad havde været Ildløs, skulde Tabet efter foretaget Synsforretning fordeles paa samtlige Interessenter. Hele Forsikringsvæsenet skulde ledes direkte af Kommercekollegiet.

Dette var et stort Skridt henimod en almindelig Brandforsikring for hele Kongeriget; den supplerede den ældre Brandforsikring fra 1731 for København og en Generalbrandkasse, der var organiseret i 1759 for største Delen af Slesvig og Holsten. 5. November 1764 kom hertil en lignende Ordning for Oldenburg og Delmenhorst, hvorimod en tvungen Brandforsikring for de norske Købstæder først indførtes i Begyndelsen af Christian VII's Tid.

Gennem Bernstorffernes Korrespondance kan man paa lignende Maade iagttage deres Interesse for Enke- og Livsforsikringsvæsenet, paa hvis Organisation der rundt om i Nordtyskland, bl. a. i Mecklenburg og i Hannover, gjordes adskillige Forsøg. Ogsaa i Danmark prøvede man at indføre Livsforsikring og Enkeforsørgelse, men der vides intet om, at Bernstorfferne i denne Periode havde noget dermed at gøre. Efter Struenseetiden tog Andreas Peter Bernstorff sig personlig deraf.

Paa Haandværkets og Industriens Omraade var Grundprincippet fra Christian VI's Tid et gennemført Beskyttelses- og Tvangssystem; udenlandske Varer skulde udelukkes gennem Forbud og høje Toldsatser; ved Overtalelser og Belæring, støttet ved strænge Straffe, skulde Rigerens Indbyggere bringes til at købe de indenlandske Varer.

Dette System var fuldt udviklet før Bernstorffs Tid; det fortsattes nu, og han gav det sin fulde Tilslutning; det samme gjorde A. P. Bernstorff, der blev Deputeret i Generaltoldkammeret 1760 og der var med til at udarbejde de to Toldlove af 1762 og 1768, som satte Beskyttelsen i System.¹⁾ Den nye Toldforordning af 1762 var et af de første større Arbejder, den unge Bernstorff havde med at gøre efter sin Indtrædelse i den økonomiske Styrelse. Det drejede sig dels om at gøre Toldrullen simplere, klarere, fuldstændigere, dels om at udvikle den videre i protektionistisk Aand. A. P. Bernstorff tog, da han havde været godt et Aar i Generaltoldkammeret, i Maj 1761 med stor Interesse fat paa Arbejdet. En ny Toldlov var efter hans Opfattelse en absolut Nødvendighed; de gamle Tariffer var „usikre, ufuldstændige og byggede paa Principper, der ofte strider mod en god Politik og Statens sande Interesser“. ²⁾ Men det var et besværligt Arbejde; vilde man forøge Kongens Indtægter, kom man let til at genere Handel og Omsætning; fastholdt man ikke bestemte Principper, vilde der opstaa de største Vanskeligheder.

A. P. Bernstorff gjorde derfor sit yderste for at tilvejebringe et mønstergyldigt Arbejde; det er anerkendt, at Toldrullen af 1762 indeholder et vel gennemført og praktisk ordnet System, og skønt han kun kort Tid havde siddet i Generaltoldkammeret, tør man vel tilskrive ham en Del af Æren derfor, da ingen af de to Kolleger, Hans Ahlefeldt og hans Onkels Svoger Christian Frederik Moltke, A. G. Moltkes ældste Søn, var dygtige eller energiske, og begge manglede Sans for Præcision og Orden. De toldpolitiske Principper, som Toldrullen repræsenterede, var klare nok; Indførselsforbudenes Antal forøgedes, Toldsatserne forhøjedes, alt udvikledes videre i merkantilistisk Aand, for at den danske Industri kunde forøges og Kongens Indtægter stige.

Skønt denne Toldrulle var et stort Fremskridt, kom den kun til at gælde faa Aar, og næppe var Andreas Peter Bernstorff 12.

Februar 1768 blevet 1. Deputeret i Generaltoldkammeret, før han kom til at lede Udarbejdelsen af en ny.

Forhandlingerne i en i December 1767 nedsat Statsbalancekommission foranledigede, at der blev foretaget saa omfattende Forandringer i Toldrullen af 1762, at en fuldkommen Revision blev nødvendig. Hen paa Foraaret 1768 begyndte Arbejdet, og der blev sat saa stor Kraft ind derpaa, at det var afsluttet inden Oktober Maanedes Udgang. A. P. Bernstorff gav den Kommitterede i Generaltoldkammeret, Lorens Prætorius Æren derfor; uden hans Iver og udmærkede Sagkundskab vilde det have været umuligt at naa saa vidt. Nu blev Toldforordningen underskrevet den 26. November 1768.

Om muligt endnu strammere protektionistiske Synspunkter end i 1762 havde været ledende; Toldsatserne var gennemgaaende sat op, og næsten enhver Rest af Toldfrihed var fjærnet, selv saa uskyldige Artikler som Bøger, Typer, Land- og Søkort rantes. A. P. Bernstorff havde efter sit eget Sigende været yderst forsigtig, hvor det gjaldt indgribende Forandringer, der kunde vække Agitation og Klager, han mente kun at have klemt haardt til, hvor Statsbalancekommissionen udtrykkelig havde forlangt det. Han var tilfreds med Resultatet, thi Kongen havde tjent en ret betydelig Sum, og det var hans Haab, at det var sket paa „en for Publikum lidet tyngende Maade“. ¹⁾ Det er vist tvivlsomt, om det daværende Publikum ikke havde en anden Opfattelse.

Denne Forordning gjaldt kun for Kongeriget Danmark og Norge, men samtidig var der ogsaa for Hertugdømmerne Slesvig og Holsten udarbejdet en ny Toldrulle, der egentlig var den første almindelige Toldrulle for disse Lande.

Dette sidste Arbejde stod i Forbindelse med den provisoriske Mageskiftetraktat, der blev afsluttet med Rusland i 1767. Paa denne Tid var der tilvejebragt en ny Toldlov for Fælledelen af Holsten; den skulde træde i Kraft fra 1. Juli 1768, og nu ønskede man fra den kongelige Del af Holsten og Slesvig at faa en almindelig Toldordning, der saa vidt mulig kunde stemme overens med den anden. Denne nye Toldrulle, der blev underskrevet af Christian VII under hans Udenlandsrejse den 30. Juli, var af en mere indgribende Natur end den kongerigske, idet der ikke hidtil havde eksisteret en samlet Toldforordning for denne

Del af Riget; man havde hjulpet sig igennem med en gottorpsk Toldplakat fra 1711.¹⁾ Nu kodificerede man det hele og benyttede Lejligheden til at lette Befolkningen for en Del generende Smaaafgifter til et Beløb af 500 Rdrl. Alt i alt anslog man Kongens Merindtægt til mindst 20,000 Rdrl., og dog var Afgifterne langt lavere end i Danmark.

A. P. Bernstorff var meget vel tilfreds med Resultatet, men ikke med den Forestilling til Kongen, der ledsagede Forslaget og var udarbejdet af den gamle Kommitterede Johann Fr. Wilh. Jessen. Den var saa tarvelig, at Bernstorff vilde have lavet den helt om; kun hans Kollegers Indsigelse, fordi Kureren just skulde afgaa til Kongen, afholdt ham derfra.

II.

Disse Toldruller, i hvis Tilblivelse Bernstorfferne havde den største Andel, fastslog de merkantilistiske Principper over for Udlandet og lukkede saa vidt muligt for Indførsel af de Industriprodukter, som de indenlandske Fabrikker skulde tilvirke.

Den anden Side af samme Sag var Arbejdet paa at faa Befolkningen til at bruge indenlandske Varer.²⁾ Herved var der nu som altid store Vanskeligheder. Trods alle Forbud, alle Forfølgelser og Straffe flød der uafbrudt en mægtig Strøm af „kontrabande Varer“ ind over Grænserne; trods Risikoen ved Smugleriet kunde disse Varer sælges billigere eller i alt Fald ligesaa billigt som de indenlandske, og der var ofte større Efterspørgsel efter dem. Thi der var jævnlig, særlig i de højere Stænder, og navnlig hvad finere Varer angik, en almindelig Mistillid til de indenlandske Varer; med eller uden Grund ansaas de udenlandske for bedre og smukkere. Frem for alt gjaldt dette de vigtige Tekstilvarer, baade af Silke og Uld. Befolkningen var ikke til at formaa til at købe, hvad der tilvirkedes hjemme; naar Fabrikker med stor Bekostning var kommet i Drift, laa deres Varer ofte usolgt, medens der ved Razziaer i Klædekræmmernes Butikker og Lagre kunde konfiskeres store Mængder indsmuglede udenlandske Alenvarer.

Regeringen førte uafbrudt Kamp for at forandre dette Forhold. Den søgte ved Formaninger og Forklaringer i Reskripter

at faa Folk til at indse deres eget Bedste, bad dem formere Landets egen Handel og Vandel, Flid og Vindskibelighed, og ikke tilvende fremmede Landets Rigdomme. Den milde Henstilling afløstes af vrede Ord om det kongelige Mishag, som vilde ramme dem, der for „slem Vindings Skyld tilsidesatte og overtraadte Kongens Befalinger under adskillige Paaskud og ved skjulte Kunstgreb“. Hertil føjedes Trusler om Konfiskationer og Bødestrafte, samt Paabud til de genstridige Kræmmere om at bruge et vist Kvantum indenlandske Varer, som Regeringen vilde levere rundt om i Byerne. I 1758 forordnedes det, at ingen, der i Danmark vilde handle med Silke- eller Uldvarer, maatte faa Borgerskab uden at forpligte sig til aarlig at købe et bestemt Kvantum indenlandske Varer. Nogle Aar senere søgte man at sikre Afsætning for de kongelige Tekstilfabrikker i Slesvig og den kongelige Del af Holsten ved at forpligte dem, der nedsatte sig der som Uld- og Silkekræmmere til foreløbig at tage en vis Mængde Varer fra de danske Fabrikker.

Alle disse Forsøg paa mod Befolkningens Tilbøjelighed at gennemtvinge Afsætningen af de indenlandske Fabrikkers Produktion fandt Bernstorffs fulde Billigelse; som en af Kommercekollegiets Fortjenester fremhævede han¹⁾ netop en Forordning af 18. Maj 1759, hvorved man satte denne Tvangspolitik i System over for Norge.

Fabriksdriften var i Norge endnu mindre udviklet end i Danmark; af Tekstilfabrikker var der slet ingen. Men Nordmændene tog ikke deres Klædevarer fra Danmark; de hentede dem fra Udlandet. Flere Gange havde det været paa Tale at gennemtvinge en Forandring heri, men først i 1759, da man ivrig spejdede efter Afsætning for de danske Fabrikker, blev det til Alvor. Da meddeltes det ved den ovennævnte Forordning Nordmændene, at det var deres allerunderdanigste Pligt at fremme det almindelige Bedste „ved at forsyne sig med de fornødne indenlands fabrikerede Varer“. For at afskaffe den Indførsel fra Udlandet, „der har været en Misbrug og skadelig Vane, hvorved vort Rige Norge i saa utænkkelig Tid til den ubodeligste Skade de største Depenser havt haver“, indførtes der fra nu af en saadan Forhøjelse paa Tolden paa alle udenlandske Silke-, Uld- og Bomuldsvarer, at den fremtidig blev 20 % af Varernes Værdi. Samtidig fik alle Embedsmænd, gejstlige og verdslige, og alle

Rangspersoner i Norge Befaling til at lade deres Klæder forfærdige af indenlandske Varer; der lovedes de norske Købmænd en Præmie paa 5 %, naar de købte indenlandske, d. v. s. danske Varer hos de rundt om ansatte Agenter for de danske Fabrikker.

Det gik imidlertid i Norge som i Danmark; Tvangen og Toldforhøjelsen hjalp ikke. Nordmændene klagede, og de vedblev at købe de udenlandske Varer, men maatte blot betale 20 % mere for dem. Selv om en særlig dygtig Agent, som Kommercekollegiet efter nogle Aars Forløb fik ansat i Norge, bragte Afsætningen af danske Varer en Del i Vejret, kom der dog ikke meget ud deraf. Nordmændene blev ved at købe de fordyrede fremmede Varer; Klædefabrikker opstod foreløbig ikke i Norge.

J. H. E. Bernstorff bifaldt, som vi har nævnt, udtrykkelig denne Forordning, og vi finder hans Navn under et af de sidste Reskripter i en tilsvarende Aand, som vi har fra Frederik V's Tid, en Ordre fra Kommercekollegiet til Stiftamtsmændene om, at de, i Henhold til foreliggende Oplysninger om Forbruget, skulde fastslaa, hvor stort et Kvantum indenlandske Klædevarer hver Købstad aarlig skulde afsætte; derefter skulde de i Forening med vedkommende Magistrat videre bestemme, hvor meget hver enkelt Klædekræmmer aarlig havde at sælge.

Denne Ordre blev forelagt Frederik V under hans sidste Sygdom i December 1765; under den staar „Approberes. Bernstorff“; Kongen har altsaa mundtlig tilkendegivet ham sin Billigelse.¹⁾

Disse Eksempler fastslaa Karakteren af den Tvangs- og Beskyttelsespolitik, som Bernstorff ansaa for den rette til at skaffe de indenlandske Fabriksvarer Afsætning. Forudsætningen var, at der blev skabt en dansk Fabrikdrift; Arbejdet herfor blev det centrale i hans Virksomhed i Kommercekollegiet.

Da han ved sin Afgang i 1767 gjorde Rede for Resultaterne af Kollegiets Virksomhed, pegede han fremfor alt paa den Fabriksvirksomhed, der var opblomstret rundt om i Rigerne; i 15 Aar havde han her selv været den ledende. Kommercekollegiet havde langt tidligere angivet den Vej, man skulde følge; Bernstorff bragte ingen ny Principper med sig. Ved Statens Indgriben skulde der i alle Fag skabes en blomstrende Fabrikdrift. Hvor

der var ældre Fabrikker, skulde de støttes; hvor der ingen var, skulde der skabes nye. Understøttelsen skulde ydes i alle Former: som Laan til Driftens Anlæg eller Udvidelse, som Toldbegunstigelser ved Indførsel af de nødvendige Raastoffer, gennem Eneret for visse Fabrikata for en vis Tid eller et vist Afsætningsomraade, ved Præmier for Varernes Mængde og Godhed, som Hjælp ved Afsætningen, eller ved direkte Pengeunderstøttelse. Hvert enkelt Fag skulde ophjælpes ved, at der hentedes dygtige Fremmede ind i Landet; snart Arbejdere, om det gjordes behov, snart Arbejdsledere, der kunde lære de Indfødte nye Metoder eller Anlæg af nye Fabrikker. Centrum for denne nye Fabriksflid skulde Hovedstaden være, men rundt om i Kongerigernes og Hertugdømmernes Byer saavel som, hvor det var muligt, paa Landet skulde der ogsaa anlægges Fabrikker.

Bernstorffs Tillidsmand paa dette Omraade, den der bærer det væsentligste Ansvar for Detaillerne, var Joachim Wasserschlebe.¹⁾

Det er under Skildringen af, hvad Wasserschlebe betød for Bernstorff i Tyske Kancelli, hvor han var Bernstorffs højre Haand i alt vedrørende Handel, Skibsfart og andre økonomiske Sager, nævnt,²⁾ at han først kom ind i Kommercekollegiet 1768, da Bernstorff var udtraadt deraf, men kort efter sin Ankomst til København havde han faaet en Stilling, der gav ham direkte Del i alt, hvad Regeringen tog sig for vedrørende Fabriksdrift og Haandværk. 1. Juni 1753 var han blevet Direktør for det almindelige Varemagasin, Fabriksmagasinet, der sorterede under Kommercekollegiet. Herved havde han formel Anledning til at bistaa Bernstorff i alle de manufakturpolitiske Enkeltheder bortset fra, hvad hans Stilling i Tyske Kancelli og hans private Tilknytning til Ministeren gav Anledning til.

Fabriksmagasinet var en Institution, der var oprettet af Christian VI for at fremme Afsætningen fra de statsunderstøttede Fabrikker, særlig Klædevare- og Uldvarefabrikkerne.³⁾ Det skulde være Mellemed mellem Fabrikanter og Forbrugere, købe Fabrikernes Produkter og afsætte disse til Kræmmerne, yde For-skud og Kredit, føre Tilsyn og give Raad, kort sagt overtage en stor Del af den besværlige Virksomhed, som Bernstorff havde skildret som en af Kommercekollegiets Opgaver. Magasinet havde

faaet en betydelig Sum til sin Raadighed; foruden ved Hovedkontoret paa Børsen i København virkede det gennem Kommissionærer rundt om i Rigerne. Ledelsen laa hos en særegen Direktion, mest bestaaende af borgerlige Embedsmænd, de fleste hentet fra Kollegierne. Mellem disse var Wasserschlebe i al den Tid, Bernstorff sad i Kommercekollegiet.

Følger man Fabriks- og Industrisagerne i Kommercekollegiet, ser man en Strøm af de mest forskellige Anliggender flyde frem til Bernstorffs Afgørelse. Fra de forskelligste Fag og Mennesker, fra alle Egne i Riget — man huske, det strakte sig den Gang fra Oldenburg til Finmarken — kom der Forslag og Anmodninger. Centralisationen var drevet til det yderste; Kommercekollegiet skulde træffe Bestemmelse baade om de største Principper og om de mindste tekniske og materielle Detailler. Al Fabriksvirksomhed reguleredes fra København; ingen Fabrik maatte oprettes uden Tilladelse; skulde den, og det var som oftest Tilfældet, have en Understøttelse eller Begunstigelse af en eller anden Art, og især om den blev til efter Kommercekollegiets Initiativ, maatte Plan for Anlæg og Drift godkendes. Fra Indland og Udland strømmede „Projekter“ ind;¹⁾ her gjaldt det at vælge og vrage; ved Siden af nyttige og sunde Foretagender fremkom Forslag om de mest fantastiske og taabelige; ofte skjulte de fremmede „Projekteurer“ den reneste Svindel under en saare bestikkende Form. Hvad der saa glimrende ud paa Papirer, der var bilagt med straalende Anbefalinger fra fornemme eller sagkyndige, viste sig ofte siden som upraktisk og uigennemførligt, Projekteuren selv som Æventyrer og Bedrager. Uafbrudt kom Fabrikanter med Klager over Øvrighed eller Konkurrenter; snart opstod Strid mellem Fabriksledere og Arbejdere, snart lød der Klager over mangelfuld Adgang til Raastoffer, over slette Samfærdselsmidler eller over daarlige Afsætningsvilkaar. Det drejede sig om personlig Dygtighed og Vederhæftighed, om op- eller nedadgaende Konjunkturer, om Bedømmelse af praktiske Forretningsforhold, der var dobbelt vanskelige i hin Tid, da Statistik og ordnet Op-gør af Samfundsøkonomien næsten savnedes.

Jo større Initiativet og Virkelysten var inden for Kommercekollegiet, desto mere svulmede Sagernes Antal op. Naar det rygtedes i Ind- og Udland, at der i København sad Folk, som

ikke vilde spare noget Middel for at fremme „Manufakturernes og Commerciens Flor“, strømmede Projektmagerne til: Vanskeligheden laa mindre i at kalde Virksomheden til Live end i at sikre Stabiliteten, at skaffe positive Resultater, vedvarende Trivsel og Overskud.

En Gennemgang af Kommercekollegiets Akter og af Bernstorffs og Wasserschlebes Papirer giver Vished for, at Ministeren og hans tro Medhjælper i Retning af Initiativ og Energi ikke har ladet noget tilbage at ønske. Paa alle de Omraader, hvor det er muligt at kontrollere det, spores den mest aarvaagne Virksomhed.

Man faar det Indtryk, at der fra Aaret 1751 vaagner en ukendt Iver for at oprette nye Fabrikker ved Hjælp af indkaldte Fremmede; det er just fra Bernstorffs Indtrædelse i Kollegiet. Dette Indtryk bekræftes ved en Liste over de Summer, der fra 1736 til 1774 af Regeringen anvendtes som Understøttelse til Fabriks- og Manufakturvæsenet i Danmark, som findes i Rigsarkivet, og i 1793 blev trykt.¹⁾ Listen stammer fra Boet efter den i 1786 afdøde Kommitterede i Kommercekollegiet Niels Simonsen Munch, der havde siddet der fra 1750 til sin Død og tillige havde haft med Varemagasinet at gøre. Han kendte Forholdene og havde Adgang til Akterne. Fortegnelsen er ikke fuldstændig; der er øjensynlig adskillige Udgifter, som ikke er medtaget, men Helhedsbilledet, den giver, er vistnok rigtigt. En skønsømmæssig Gennemgang viser, at der i Tiden 1751—66, væsentlig til nyoprettede Foretagender, som Gaver eller som Forskud, der ikke er refunderet, er udbetalt noget over 400,000 Rdlr., hvortil kommer mere end 100,000 Rdlr. som lignende Tilskud til Foretagender, der er begyndt før Bernstorffs Tid; heraf vel Halvdelen til en enkelt stor Klædefabrik, den courtonne-hoffmannske. Ifølge Listen er der i alt i de 38 Aar fra 1736—74 anvendt 862,000 Rdlr., og heraf falder over Halvdelen i de femten-seksten Aar, da Bernstorffs Indflydelse gjorde sig gældende. Før hans Tid anvendtes langt færre Midler, og efter hans Afgang i Januar 1767 formindskedes Udbetalingerne betydeligt.

En sikker Vurdering af Fabriksvæsenets Udvikling i Bernstorffs Tid, en nøjagtig Oversigt over, hvorvidt det bragte Staten Fordel eller Tab, er det umuligt at give; Oplysningerne er for

spredte og ufuldstændige, en Mængde Forhold, hvis økonomiske Betydning ikke kan beregnes, gør sig gældende. Hvad der kan siges, er ikke udtømmende, men Hovedtrækkene turde være sikre.

Det Opsving i det almindelige Erhvervsliv, der allerede i Christian VI's Tid tilvejebragtes ved den merkantilistiske Industripolitik, fortsattes i hele Frederik V's Tid; at Tallene paa Arbejdere ved de af Kongen støttede Fabrikker i København 1745 var 4302, i 1764 derimod 5038 kan maaske betegne Stigningen.¹⁾ At de talrige Understøttelser til nye Fabriksanlæg i Hovedstaden eller Provinserne, den hyppige Indkalden af Fabrikanter og Arbejdere forøgede Folkemængden paa de paagældende Steder og vakte Liv og Røre, kan ikke betvivles; men hvor megen Fasthed der kom i Arbejdet paa hvert Sted, og hvilket positivt Resultat der kom ud af de anvendte Statsunderstøttelser, bliver højst tvivlsomt.

I 1767, da Bernstorff skulde forsvare Kommercekollegiets Virksomhed, skjulte han ikke, at meget af, hvad der var sat i Værk for at ophjælpe Industrien, var mislykket.²⁾ Men da han stod midt i Arbejdet, formaaede han ikke klart at overse den virkelige Stilling.

Tyve—tredive Aar senere, hen imod Aarhundredets Slutning, havde man bedre Overblik over Udviklingens Resultater, og Dommen blev da saare ugunstig.

Vi skal, uden at gaa i Enkeltheder, anføre to Udtalelser, der, efter alt hvad der kan skønnes, i Hovedsagen rammer det rette.

I 1788 indkaldtes der af Rente- og Generaltoldkammeret en Række Betænkninger fra Handelsmænd og andre Sagkyndige om, hvorledes man skulde kunne hindre Kontrabanden, der endnu paa denne Tid ligesom i Bernstorffs Dage var de indenlandske Manufakturers værste Fjende. Carl Frederik Iselin og Peter Tutein, de to Chefer for et af Københavns største Handelshuse, Iselin, Tutein & Co., hvortil var knyttet flere industrielle Anlæg, afgav ved denne Lejlighed en Betænkning og kom ind paa Resultaterne af den foregaaende Menneskealders Bestræbelser.³⁾ Deres Ord har Vægt; deres Forretning havde bestaaet siden 1740erne og havde netop i den bernstorffske Periode faaet et større Omfang. De to kyndige Forretningsmænd erklærede, at

det System, der var blevet fulgt, helt igennem havde lidt Skibbrud; det havde vist sig umuligt at hindre Indsmugling af de fremmede Varer ved en kunstig fremdrevet Fabriksvirksomhed. De fleste Kontrabandearer var, hævdede de, uundværlige, og Forsøget paa at tilvirke dem paa indenlandske Fabrikker var slaaet fejl. Dette laa i Forhold, der ikke var til at ændre gennem Indgreb fra Statens Side; det havde været et Misgreb at prøve derpaa. „Vore Fabrikker have ikke opnaaet, kunne aldrig opnaae udenlandskes Fordele og Fuldkommenhed. Disses store Forspring, deres Varers større Godhed og lettere Priser — thi ikkun stærk Afsætning frembringer lettere Priser og stor Øvelse gode Varer — gøre det til en Umulighed. Men endnu flere Ting forhindre os i at følge de udenlandske Fabrikker. Vi hylde deres Moder. Disses uendelige Vægelsindighed lære vi sildigere at kende. Førend man er indrettet til at efterligne een, fortrænges den af en anden, saa at endog vore nyeste Fabrikvarer sjældnen kan siges at være efter Moden.“

„Staten har for at standse Kontrabandehandelen forgæves opofret en ikke ubetydelig Del af sin Formue til Forskud til Fabrikker, der ligesom kunstige Væxter i en Driv-Kasse ved en laant Varme bragtes til at existere. Fordi disse Pengeforskud gaves af Kasser under særskilte Navne, vare de ikke mindre øsede af Statens Revenuer; fordi de blev i Landet, vare de ikke mindre unyttig anvendte — ja de bleve anvendte til den vindskibelige Borgers Ødelæggelse. Den unyttige Anvendelse ses i Bygninger og Maskiner, som forøge vores døde Kapitaler. Deres Skade lyser ligesaavel i Øjnene, thi derved bleve Fabrikker etablerede, som have endeel af vore smaa Professionisters og Kunstneres Undergang til Følge, eller slette Fabrikker af en Artikel underholdte, hvori allerede havdes gode, paa disse bedres Bekostning! Hvem der havde en Liste paa de Summer, som saaledes ere blevne anvendte siden Aaret 1753, vilde forskrækkes over de spildte Millioner, forgæves efterlede, hvad Frugter de havde havt, og bedrøvet finde, at de kunde have været ganske anderledes brugte.“

„For at contraballancere Landets Fornødenheder med udenlandske Fabrikata fandt man paa de mange tvungne Anlæg ved Forskud af offentlige Penge. Den agtværdigste Hensigt kan faa

de afskyeligste Følger. Forskud gaves en ny Projektør, der lovede store Ting, eller en ældre Entrepreneur, der ikke kunde bestaae. Den første krævede Forskud til Anlæg, den anden til Anlægs Vedligeholdelse; men dette havde de til fælles: ikke at kunne tilbagebetale. Pengene anvendes i Inventarier, og disse have ikkun Værdi, naar de bruges. Ikke mindre forfejles ved denne Handelsmaade den gode Hensigt: Industriens Forfremmelse. Thi den første, ukyndig om, hvad hans Anlæg vil afkaste, begynder, forført ved Forskuddet, i det store det, hvortil Tarvelighed og Vindskibelighed i det smaa skulde lede. Han gaar altsaa en evig Kressegang. Han skulde i det mindste vinde Renterne af Kapitalen og til en anstændig Levemaade. Men i Virkeligheden ser slige Anlægs Udfald langt anderledes ud end paa Papiret. De uendelige Exempler, man kan pege paa, ere talende Beviser. Og at Entrepreneur, der er paa svag Fod, ej bør rejses med Landets Penge, er overflødigt at bevise, eller man maatte antage, at hans Underbalanz bør erstattes til Statskassens Tab. Det hele Lands Underbalanz, Defecterne i Kassen hidrøre unægteligen for en stor Deel fra disse Privathandels, Kompagniers, Fabrikkers og Monopoliers Anlæg paa Kredit eller ved Forskud.“

Aarstallet 1753 nævnedes her som Begyndelsesaar for den Periode, hvis Resultater bedømtes saa strængt; hvorfor just dette Aar valgtes, ses ikke; det kan være tilfældigt, men man kan ikke lade være at tænke paa, at 1753 netop er det Aar, da „Manufakturerne“ blev særlig henlagt under Bernstorff.

Faa Aar efter Iselins og Tuteins Udtalelser fældes en tilsvarende Dom af den sællandske Provst og Forfatter Thomas Severin Heiberg, der var stærkt interesseret for Landets økonomiske Opkomst. I 1795 skrev han i Fr. Thaarups „Arkiv for Statistik“ en Afhandling om en sællandsk Metalfabrik, hvorved han kom ind paa det danske Fabriksvæsens almindelige Tilstand. Han udtalte her følgende:

„Jeg beklager mit elskede Fædreneland, der har det Uheld, at næsten ingen Fabrikker der kan trives; jeg kunde opgive en heel Døds-Liste paa mangfoldige undergaaede Fabrikker i de sidste 40 Aar, og de, som ere endnu i Live, synes i deres sidste Aandedræt at opholdes ved Konst. Hertil kan anbringes mange

forskiellige Grunde. Enten ere de for Kongelig Regning, og disse blive i Almindelighed enten for store eller vidtløftige anlagte; Kassen er tom, naar Bygningen er færdig, og Fabrikkens Indtægt er for liden til dens tærende Bestyrelse. Eller og det er for privat Regning; her melder sig en Udlænding, som godt kan tale, prale, tigge, bede; han kan vel bringe nogle Indsigter med sig (dog ere de ikke saa kendelige, som hans Person), men Gaver til at bestyre et heelt Værk, ja, undertiden Redelighed og Uegen-nyttighed, ere sjelden ham medgivne; han finder Lejlighed til Forskud, dette løber hen i store Anstalter; han løber siden, og vi beholde Skallen uden Kierne. Eller og man med redeligste Hensigt og viis Forsigtighed begynder en god Anstalt, men — i Hovedstaden, ved konstige Mestere, kostbare Svende, man anvender store Capitaler paa herlige Indretninger, men forseent mærkes, hvad forud burde sees, at Udgifterne overstiger Indtægterne, og det hele svinder hen.“

„Nogle Fabrikkers Undergang kan tilskrives, at de begyndte med Forskud uden Control, andre fordi de fik ingen Forskud; nogle ved Forstandernes Utroskab; nogle af Mangel paa fabriksmæssig Indretning, nogle fordi der var Participantskab og for mange Herrer; nogle ved Avindsyges hemmelige Efterstræbelse og Angreb; man kunde let angive virkelige Exempler paa hvert Tilfælde, men uden Nytte; nok er det, at vi endnu ere med vore Fabrikker paa det Trin, vi stode paa for 50 Aar siden, og Fabrik-Virksomhed hører endnu ikke til vor National-Rigdom.“

I de to her fremdragne Udtalelser finder man den nærmeste Eftertids Forklaring af, hvorfor det System, Bernstorff i saa udpræget Grad repræsenterede, ikke bragte de Resultater, han ønskede. Men det var, som man allerede før det 18. Aarhundredes Slutning, da de liberale økonomiske Ideer var brudt frem, indsaa, en hel Tidsalders almindelige økonomiske Grundsætninger, der var vildledt; Ansvarer for, at det gik galt, kan ikke lægges paa en enkelt Mand.

Spørgsmaalet bliver, om man ikke kan paavise Svagheder eller Mangler ved Bernstorffs personlige Virksomhed, der kan have bidraget til de uheldige Resultater, som den kunstige Udvikling af dansk Fabriksindustri fik.

For at kunne besvare dette helt fyldestgørende maatte man

undersøge alle de Fabriksanlægs Historie, der falder inden for Perioden 1752—1767, og oplyse ikke blot Bernstorffs eller Wasserschlebes Forhold til hvert enkelt Foretagende, men ogsaa Foretagendets Skæbne. Ganske vist indeholder Kommercekollegiets Arkiv de Forestillinger og Resolutioner, der gaar forud for de Bevillinger, som skaber Fabrik anlæggene eller støtter deres Virksomhed; en møjsommelig Gennemgang af dette vældige Stof for de femten Aars Vedkommende vilde vel nogenlunde give Oversigt over f. Eks. Nyanlæggenes Antal og Bevillingernes Størrelse, men i de allerfleste Tilfælde vilde det være umuligt at eftervise hvert Anlægs Vilkaar og Skæbne eller at give en Opgørelse af Produktion og Udbytte. Dernæst vil det kun i meget faa Tilfælde være muligt i Enkelthederne at fastslaa, hvorledes Bernstorff og Wasserschlebe har grebet Sagen an og behandlet Personer og Forhold. Der findes ganske vist blandt „Kommercekollegiets diverse Dokumenter“ over en Snes store Pakker vedkommende de danske Fabrikker og deri en Mængde Breve og Akter vedrørende de Fabrikker, som Bernstorff og Wasserschlebe havde med at gøre. Men kun for enkelte Anlægs Vedkommende er Oplysningerne saa fuldstændige, at vi virkelig kan danne os det Skøn, vi ønskede at naa til; vort Indtryk bliver i Regelen usikkert; vi faar ikke at se, hvor Ansvar et hviler, naar det gaar galt, eller hvem der skal have Æren, naar det gaar godt.

Dommen om Bernstorffs og Wasserschlebes Ævne til at bedømme Mennesker eller Konjunkturer maa mest bygges paa spredte lagttagelser.

I et enkelt Tilfælde er Forholdet dog anderledes; fra først til sidst kan vi følge, hvorledes det gik en enkelt Fabrikant, hvis Forhold særlig laa de to Mænd paa Sinde og paa alle Stadier lagde Beslag paa deres aktive Interesse. Dette Tilfælde, der hidtil kun har været lidet kendt, er saa karakteristisk, at det fortjener en udførlig Omtale; det belyser bedre end en Opregning af mange spredte Træk de Forhold, hvorom det her drejer sig, ganske som den verrayonske Sag¹⁾ kaster klart Lys over Resultaterne af et af Bernstorffs Forsøg paa at skaffe Afsætning for danske Varer i Levanten og skabe Handelsforbindelse dernede.

En af de vigtigste Manufakturer var Klædetilvirkningen, der

altid sysselsatte den danske Regering stærkt; det gjaldt baade de grove Klædevarer for Hvermand og de fine Stoffe, der ved Siden af Silke og Fløjl var i Brug hos Adel og Embedsstand og det højere Borgerskab. Hvorledes var det muligt at skabe en indenlandsk Tilvirkning, der kunde standse Indførslen af fine Klædevarer, som drog saa store Summer ud af Landet? Dette Problem overvejedes stadig og prøvedes i Praxis.¹⁾

Det gik smaat med de Klædefabrikker, der før Bernstorffs Tid var blevet anlagt i København; de havde stadig økonomiske Vanskeligheder og kunde ikke konkurrere med Udlandet, bl. a. fordi de var ude af Stand til at tilvirke virkelig fine Klædesorter, især som disse var at finde i Frankrig. Regeringen havde udsat et Prisspørgsmaal om, hvorledes man bedst skulde tilvirke slige fine Varer; der kom Svar ogsaa fra Udlandet, saaledes fra en Syndicus for Skrædderlauget i Leipzig, men noget virkeligt Resultat fik man ikke. Nu tog Bernstorff fat og skaffede gennem sine franske Bekendte en Mand til at ophjælpe Klædefabrikationen.

I 1753 førtes Forhandlinger med den femogtrediveaarige franske Klædefabrikant Pierre Frontin.²⁾ Han tilhørte en protestantisk Familie, der i flere Slægtled i Elbeuf havde oparbejdet en stor Klædefabrik, hvis Varer nød stor Anseelse. Han var uddannet hos sin Fader, dernæst ved hollandske og engelske Fabrikker, og var nu Direktør for en kongelig Klædefabrik, Château du Parc i Châteauroux i Berry. Efter sit eget Sigende var han fuldkommen inde i sit Fag og i Stand baade til at føre Tilsyn med og ophjælpe al Slags Fabrikation af Klædevarer, og til at anlægge og lede en Fabrik efter de nyeste Metoder og Mønstre.

Frontins Udsagn vandt Tiltro og gennem Ditlev Reventlouw, der paa den Tid var dansk Gesandt i Paris, afsluttedes i Efteraaret 1753 en Overenskomst med ham, hvorefter han i Begyndelsen af Aaret 1754 kom til København. Efter de gældende franske Love var det ham som Huguenot forbudt at udvandre og træde i en fremmed Suveræns Tjeneste; ved gunstige Vilkaar havde den danske Regering sikret ham Erstatning for de Ubehageligheder, som derved maatte ramme ham, men havde først modtaget en Erklæring om, at han ikke var bundet ved nogen speciel Forpligtelse over for den franske Regering. Ved kongelig

Resolution af 24. Maj 1754 blev Frontin udnævnt til Fabrikskommissær med en aarlig Gage af 500 Rdlr. og førte i denne Egenskab i et Par Aar Tilsyn med de københavnske Klædefabrikker. Disse virkede dog hverken til hans eller til Bernstorffs og Wasserschlebes Tilfredshed; i 1756 begyndte man derfor at arbejde paa at faa oprettet en helt ny Fabrik for Tilvirkning alene af fine Klædevarer.¹⁾

Bernstorff og Wasserschlebe mente, at der var megen Trang til en saadan Fabrik, og de lagde den allerstørste Vægt paa at faa Frontin til Leder. Der forhandlede i halvandet Aarstid, og Frontin gjorde alt for at mele sin egen Kage. Han opstillede stadig nye Fordringer, og skønt Bernstorff og Wasserschlebe paa enkelte Punkter protesterede, fik han dog det meste sat igennem. Hver Gang der blev gjort Vanskeligheder, truede han med at tage tilbage til Frankrig. Man gav da efter, Frontin ansaas for en saa værdifuld Kraft, at man ikke paa nogen Maade vilde miste ham. I Oktober 1757 undertegnede Kongen Privilegiet for den nye Fabrik.²⁾

Planen om at bygge et helt nyt Fabriksanlæg var blevet forandret; man overtog en ældre Fabrik, Gandils, der laa uden for Østerport. Fabrikkens Ejer var nylig død; den skulde nu udvides og forbedres og tilhøre et Interessentskab, med en Grundfond paa 15 Aktier à 4000 Rdlr. Frontin skulde være Driftsleder med uindskrænket Myndighed til at antage og afskedige Arbejdere og Tøjmestre, til at disponere over Indkøb og Salg og træffe alle pekuniære Dispositioner. Alle andre danske Fabrikker stod under det kongelige Fabriksmagasin; den nye Fabrik skulde alene staa direkte under General-Landets Økonomi- og Kommercekollegium.

Frontin trængte sig paa enhver Maade i Forgrunden; Fabrikken skulde bære hans Navn, dens Varer skulde fritages for som alle andre at fremlægges til Eftersyn og Salg i Fabriksmagasinets Halle, hvert Stykke Tøj skulde forsynes med hans særlige Varemærke, en Blyplombe med Mærket „Manufacture Royale de Frontin“. Han fik vel ikke, som han forlangte, anbragt en Skildvagt uden for Fabrikkens Port, men af reel Betydning var det, at han fik toldfri Indførsel af Raastoffer og Redskaber, og at de Arbejdere, han indkaldte fra Holland og Sverige, paa forskellig Maade blev begunstiget. Hans pekuniære Stilling blev meget god,

han beholdt sin Gage som Fabrikskommissær, fik frit Logis i den nye Fabrik, Brændsel, Have, Brug af Fabrikkens Heste og Vogne. Desuden skulde han forlods have $\frac{1}{5}$ af Nettoudbyttet, en „don gratuit“ paa 8000 Rdlr. at udbetale i forskellige Terminer, samt et Forskud paa 12,000 Rdlr.

Wasserschlebe, der førte alle Forhandlingerne med Frontin og forelagde alt for Bernstorff og A. G. Moltke, var den Gang, som det vil erindres, ikke Medlem af Kommercekollegiet; hele Sagen gennemførtes der under Bernstorffs Auspicer og efter hans Forslag.

Wasserschlebe og Bernstorff troede blindt paa Frontins Dygtighed og paa de Planer, han forelagde; man vuggede sig i det lyse Fremtidshaab, at den nye Fabrik med ca. tredive Væverstole vilde give mindst 20 % Udbytte. Andre nærede dog ikke den samme Tillid; da Wasserschlebe i Sommeren 1756 begyndte underhaanden at udbyde Aktierne, gik det trevent med Tegningen. Flere store Forretningsmænd, paa hvis Interesse man bestemt havde regnet, betakkede sig, saasom Herman Lengercken Kløcker i København og Baur i Altona; andre, hvem man havde tiltænkt flere Aktier, tog kun en enkelt. Der blev fremført adskillige praktiske Indvendinger, bl. a. den, at en Fabrik af denne Art krævede et saa omhyggeligt Tilsyn, at det vistnok alene kunde opnaas ved rent privat Drift, hvor Lederne var stærkt personlig interesseret og ikke havde Statens Penge i Ryggen.

Fabrikken kom i Gang, og Regeringen udbetalte straks Frontin store Forskud paa hans „don gratuit“ og til Fabrikkens Driftsudgifter.

Den, der nu gennem Frontins Forslag og Breve følger Sagens Udvikling, kan ikke undgaa at faa en dyb Mistillid til hans Person og Planens Soliditet, og ligesom ved Læsningen af Verrayons Korrespondance undres man over, at der hos Bernstorff og Wasserschlebe ikke vakttes lignende Følelser. Men endnu mere forbauses man, naar man erfarer, at Frontins Forhold i København fra første Færd af havde været af en saadan Karakter, at det er gaadefuldt, at Bernstorff overhovedet kunde indlade sig saa dybt med ham, som Tilfældet blev.

Kort efter sin Ankomst til Danmark var Frontin raget uklar med Politiet; han havde brugt Skældsord og Slag imod Politi-

betjente, var blevet gennempryglet og slæbt for Retten og efter sit eget Sigende blevet meget ilde behandlet. Skylden synes at have ligget hos ham, men Bernstorff klarede ham ud af Vanskeligheden. Denne Episode kunde vel bero paa et Uheld, men det blev Indledning til en Række af ubehagelige Affærer, der utvetydig viste, at Hr. Frontin, der skulde reformere Danmarks fine Manufakturer, var en topmaalt Slyngel.

Hans private Forhold blev skandaløse. Han havde søgt Forbindelse med de herboende franske reformerte Familier, deriblandt med Guldsmed og Juveler Jean-François Fistaine. Han forførte dennes Datter, Marie-Elisabeth, og da han ikke vilde ægte hende, klagede Fistaine den 16. December 1756 til Overpræsidenten, hvorefter Frontin blev tvunget til at opfylde sin Ægteskabsforpligtelse. Den 10. Januar 1757 holdt han og Frøken Fistaine Bryllup; 21. August 1758 fødtes en Søn, Pierre Frontin.

Ægteskabet blev ulykkeligt; Frontin paastod, at Familien Fistaine „ved List og Snedighed“ havde narret ham til Ægteskab; han mishandlede sin Hustru saa groft, at hun i Juli 1759 flygtede med Barnet til sine Forældre. Dette gav Anledning til en Række Processer. Først anlagde Fistaine paa sin Datters Vegne Sag mod Frontin for at aftvinge ham Underholdningspenge. Sagen gik til Højesteret, og Frontin blev dømt til at betale 250 Rdlr. aarlig. Derefter anlagde Frontin Sag mod sin Hustru for at tvinge hende til at vende tilbage til sig og forny Samlivet; i modsat Fald krævede han Ægteskabet opløst, idet han paastod, at hun havde forladt ham af „Dovenskab“ og uden skellig Grund. Men ogsaa i denne Sag faldt der baade ved en Kommission og ved Højesteret Dom til Hustruens Fordel, og Akterne giver et højst uhyggeligt Billede af Frontin.¹⁾

Det fastsloges, at han „havde meget ilde slaget og mishandlet sin Hustru“, saa det var med god Grund, at hun havde forladt ham. Han var groft udsvævende og drikfældig og havde været udelukket fra Alterens Sakramente i den fransk-reformerte Kirke. Højesteret erklærede, at Hustruen ingen Forpligtelse havde til at flytte tilbage til ham, saa længe han ikke kendelig forbedrede sig, og saa længe hun ønskede Ægteskabet opløst. Alle senere Forsøg fra Frontins Side paa at faa Skilsmissen ophævet mislykkedes,

og han tabte Gældssager over for Fistaine, hos hvem han i de første Aar i København havde stiftet Laan.

Andre uheldige Sider ved Mandens Karakter kom for Dagen. Da Fabrikken var sat i Gang, fik han idelig Spektakler med sine egne Arbejdere og med Haandværkere, der havde arbejdet for ham. Der indkom stadig Klager til Kommercekollegiet og til Fabriksmagainet, ja, til Bernstorff personlig, da man vidste, at han protegerede Fabrikøren. Snart nægtede Frontin at udbetale vitterlig forfalden Arbejdsløn, snart jog han i Utide Arbejderne bort og behandlede dem uforskammet og brutalt. En Gang fik han en Bøde paa 100 Rdlr. for ulovlig at have ladet to Arbejdere sætte fast, da de kom for at kræve deres Tilgodehavende. I 1759 opstod der Mytteri mellem hans Svende, og da Direktionen for Fabriksmagasinet vilde ordne Sagen i Mindelighed, satte Frontin sig paa den høje Hest og vilde kun forhandle direkte med Kommercekollegiet. I senere Sager oplystes det, at han havde gjort Arbejderskerne uanstændige Tilbud og havde forfulgt dem, naar de afviste hans Tilnærmelser. I 1760 havde han en Sag med en Østerbro-Slagter, Ole Rasmussen, der havde haft Penge til gode hos ham. Ole var trængt ind i Fabrikken og havde blandt andet raabt, at „Frontin kun var kommen ind i Landet for at bedrage Kongen og Borgerne og siden gaa Fanden i Vold“; „vi kender nok saadanne Tyve og Bedragere“; han havde kastet sin Frakke og Paryk i Hovedet paa Frontin, der var flygtet for den vrede Mand, medens Svende og Arbejdere var stimlet sammen ude i Gaarden for at se paa Spektaklet.

Bernstorff og Wasserschlebe havde, som det ses af de efterladte Akter, kendt baade disse profetiske Ord og alt øvrigt i Sagen, men de holdt alligevel Haanden over Frontin. Ingen kan mistænke dem for at billige hans Optræden, og hans Ydre og Væsen synes ikke at have kunnet bedaare dem. I et Signalement fra 1765 skildres han som en middelhøj, firskaaren Mand med et tykt rundt Ansigt, enøjet med svære Øjenbryn, et ubehageligt Udseende, snøvlede Stemme! Men dog hjælper de ham begge ufortrødent ud af Forlegenhederne. Snart faar de Fistaine til at undlade Indførsel i Frontins Ejendele i København eller i ham tilhørende Effekter i Paris, snart betaler Wasserschlebe Arbejdsløn, som Frontin har stukket i sin egen Lomme; de faar Politiet til

at frafalde Tiltale og skaffer Frontin en dygtig Advokat i Sagen mod hans Hustru. Saaledes gaar det Aar efter Aar; naar Frontin bliver paatrængende og truer med at forlade Danmark, føjer Bernstorff og Wasserschlebe og med dem Kommercekollegiet sig efter ham.

Denne mærkelige Eftergivenhed kunde vel have beroet paa, at Fabrikken virkede fortræffeligt. Men det gik smaat. Varerne synes vel at have været ganske gode, men de fik ikke ordentlig Afsætning. „Hvor Forbruget mangler, bliver Kunsten unyttig“, skrev Frontin i 1761 bittert til Bernstorff; i tre Aar havde han af 4600 Alen fint Klæde kun solgt 2400 Alen; han klagede uophørlig over, at de københavnske Kræmmere ikke vilde købe hos ham. Kun ved en Afsætning for mindst 40000 Rdlr. om Aaret kunde han sælge sit fine Klæde til den Pris, tilsvarende Varer kostede i Frankrig. I 1763 forlangte han atter kraftig Støtte af Kommercekollegiet. Dette var villigt til at yde denne „excellente Fabrikant“, som man endnu benævned ham, en saadan, og der blev for at sikre ham den fornødne Afsætning givet Generalmagasinet Ordre til at afkøbe ham Varerne, selv om de løb op til 40000 Rdlr.'s Værdi aarlig.¹⁾ Dette var en højst tvivlsom Udvej; naar Kræmmerne siden alligevel ikke købte Varerne i Magasinet, vilde de Penge, Magasinet havde udbetalt Frontin, i Virkeligheden kun være en anden Form for Understøttelse.

Men før noget Resultat forelaa, gik Ole Slagters Spaadom i Opfyldelse; Frontin var „gaaet Fanden i Vold“.

Jorden havde længe brændt ham under Fødderne. I 1761 havde han til Bernstorff udtalt Ønsket om at forlade København, da Processerne med hans Kone og Svigerfader havde gjort ham led og ked af Byen. I August 1763 døde en Onkel i Frankrig og efterlod hans Fader 300,000 Frs.; da Faderen var 85 Aar, vilde Frontin hjem, før den gamle døde, og bad om en Orlov, der tidligere var nægtet ham. Bernstorff gav nu Rejsetilladelse, men da Frontin var en „Réfugié“ og havde forladt Frankrig uden Pas, kunde han i Følge de franske Love ikke vende hjem. Gennem Gesandten i Paris søgte Bernstorff Tilladelse for ham til for en kortere Tid at besøge Frankrig, men de franske Ministre beklagede, at de ikke kunde tjene Bernstorff med at udstede et

Fripas for en bortrømt Réfugié. Han kunde heller ikke tage Arv efter sin Fader eller Onkel; selv om Regeringen gav Tilladelse, vilde denne blive underkendt ved en eventuel Proces om Arven.

Alligevel rejste Frontin i Januar 1764 og gjorde fra nu af i et Par Aar fra Holland, Belgien og Vesttyskland Forsøg paa at komme ind i Frankrig. Før han forlod Danmark, havde han afgivet højtideligt Løfte om snarest at vende tilbage og aflægge Regnskab for de Penge, han havde faaet. En Tid virkede han tilsyneladende for sin Fabrik og gjorde Forretninger for den. Men efterhaanden blev hans Optræden mere og mere mystisk; der kom Indberetning om, at han levede i „débâches continuelles“, og han sigtedes for at have søgt fast Bopæl paa preussisk Grund, hvorhen Frederik II var ivrig for at drage Udlændinge, uanset om de havde Forpligtelser andet Steds. Nu blev Bernstorff og Wasserschlebe ængstelige og opfordrede ham Gang efter Gang til at vende tilbage, da det gik daarligt med Fabrikken. Arbejdet var næsten helt standset; de udenlandske Arbejdere var arbejdsløse og maatte underholdes af Regeringen. Men Frontin tav eller gav undvigende Svar, saa man fik Mistanke om, at det var hans Hensigt hverken at vende tilbage eller aflægge Regnskab. Selv nu behandlede Bernstorff og Wasserschlebe ham dog som et raadent Æg. Naar de atter opfordrede ham til at komme tilbage, ledsagedes de officielle, ret skarpe Breve af private, der skulde glatte ud. Selv i Efteraaret 1765, paa et Tidspunkt da man omsider maatte forstaa, at Frontin var en Kæltring, lovedes der ham nye Begunstigelser, Penge og en Kommerceraadstitel osv., om han blot vilde komme og sætte Fabrikken i Gang.

Men Frontin brød sig fejl herom; han arbejdede for sine Interesser, og da han i December 1765 endelig havde opnaaet Tilladelse til at komme ind i Frankrig, blev hans Hensigt tydelig. Da Bernstorff gav Gesandten i Paris, Baron Gleichen, Ordre til at bringe den bortrejste til København, erklærede Frontin, at han kun agtede at vende tilbage, hvis Regeringen vilde skaffe hans Ægteskab ophævet og slaa en Streg over alle Forskud. Han skød sig ind under, at der siden hans Ankomst til Frankrig var udstedt nye Love, hvorefter det var Huguenotterne absolut umuligt at forlade Landet. Efter Bernstorffs Ordre meddelte Gleichen

Hertugen af Choiseul, at Frontin maatte betragtes som en bortrømt Bedrager og bad om hans Hjælp til at faa ham udleveret, men Frontin havde nu skaffet sig formaaende Fortalere, og Choiseul nægtede at gøre noget imod ham. „Frontin er en Slyngel, der driver sin Forretning“, sagde Choiseul til Gleichen, „og han fornægter ikke sin Karakter. I sin Tid blev han listet bort fra os, nu bestjæler han Danmark og vender tilbage hertil. Det fornøjer mig, og jeg vil beskytte ham af al Magt“.¹)

Dette Standpunkt opgav den franske Regering ikke; Frontin viste sig ikke mere i Danmark. En Mand, der havde levet i København, medens Frontin holdt til der, skrev senere om ham: „Jeg kendte en Franskmand her, af Troesbekjendelse Reformert, af Religion en Epicuræer, i Ægteskab en Tyrk, af Profession en Fabrikant, i Pennen som en Statsmand, i Gjerning særdeles virksom i 8 Dage og i andre 8 Dage kjørende omkring i Vellystens Triumph; udsvævende i alt forskjertsede han endog en høj Ministers Gunst og — man saa ham ikke mere her, hvor han dog paa alle Maader havde sat sig fast.“²) Bernstorff havde ikke haft saa klart et Blik for Frontins sammensatte Personlighed!

Midt i Aaret 1766 blev Fabrikken lukket og de fremmede Arbejdere, der i Aarevis havde gaaet ledig og været underholdt af Staten, fik udbetalt Dusører, blev anbragt ved andet Arbejde eller besørget ud af Landet.³) I Foraaret 1767 solgtes Fabriksbygningerne og alt Inventar for 7350 Rdlr.⁴) Nu kunde man opføre det endelige Resultat af Frontins Virksomhed.

Det var ikke lysteligt. Siden 1754 havde Frontin nydt sin Gage paa 500 Rdlr. aarlig og alle Emolumenter paa sin Fabrik. Desuden havde han i Forskud, Gratialer, Laan o. s. v. af forskellige Kasser modtaget 27,640 Rdlr. Mellem 30,000—40,000 Rdlr. havde han da kostet den danske Stat, desuden var hele Aktiekapitalen paa 60,000 Rdlr. gaaet fløjten. Det meste af 100,000 Rdlr. var kastet bort til ingen Nytte.

Det frontinske „Manufacture Royale“ er det eneste Fabriksanlæg, hvis Historie i det bernstorffske Tidsrum fuldkommen kan oplyses, men i enkelte andre Fabrikkers Skæbne genfindes visse karakteristiske Fællestræk.

I 1755—1756 ser vi Bernstorff og Wasserschlebe arbejde paa at drage en tysk Bomulds- og Uldvarefabrikant ind i Landet.⁵)

Anton Hübner tilbød at flytte hele sin Fabrik med Væverstole og andet Tilbehør samt med alle nødvendige Arbejdere fra Wiesbaden over paa dansk Grund; det var et stort Foretagende, der skulde give den danske Uld- og Bomuldsindustri et betydningsfuldt Opsving, samtidig med at den finere Klædevarefabrikation skulde udvikles ved Hjælp af Pierre Frontin. Bernstorff benyttede som sædvanlig sine formaaende Forbindelser i Udlandet, denne Gang Geheimeraad J. v. Eyben, Regeringspræsident i Hessen-Kassel, der skaffede Landsherrens Tilladelse til Fabrikants og Arbejderes Udvandring.

Overflytningen blev overdraget til en Agent, Hofraad Moritz; dels over Amsterdam, dels op gennem Tyskland førtes Maskiner og mange Arbejdere; i April 1756 kom Hübners Tog til Odense, hvor han skulde bosætte sig. Det blev en hel Koloni, henved 400 Personer i alt; 214 voksne Mænd og Kvinder over 20 Aar, 93 unge Mennesker mellem 10 og 20 Aar, 89 Børn under 10 Aar.

Rejsen havde været besværlig, 20 Personer var døde og mange medtaget af de haarde Strabadser. Fra alle Sider lød bitre Klager, 17000 Rdlr. eller mere gik med, før alt vel var anbragt i Odense. Trangen til Penge var dog langt fra stillet. Der maatte bevilges Laan, Forskud og Gaver, før Fabrikken kom i Gang.

Med gode Forhaabninger tog Bernstorff i Foraaret 1756 paa en Rejse til Nordtyskland i Kongens Følge den nyankomne Skare i Øjesyn. Men her som ved det frontinske Foretagende blev alle Forventninger skuffet.

Anton Hübner var ude af Stand til at holde Orden og Disciplin. Der var idelig Spektakel med Arbejderne, og det hjalp lidet, at han blev udrustet med overordentlig Politimyndighed. Næppe var Fabrikken kommet helt i arbejdsdygtig Stand, før man indsaa, at den ikke kunde trives i Odense. Wasserschlebe overtydede sig herom ved personlig Undersøgelse, da han i Februar 1757 kom gennem Odense paa Vej til Frankrig.¹⁾ Regeringen gav saa Hübner Lov til at flytte til Taasinge efter Overenskomst med Herren til Valdemarslot, Gehejmeraad og Baron Carl Juel. Kommercekollegiet maatte overtage en Del af en betydelig Gæld fra Odense, og først maatte en Strid med Arbejderne, der fandt

sig brøstholdne ved den nye Ordning, bilægges. I Maj 1757 skete Flytningen, og efter betydelige nye Pengetilskud af Baron Juel begyndte Arbejdet paa Taasinge.

Men her gik det ogsaa daarligt, og Baronens klagede sig jammerligt. Trods det Ry, der var gaaet af Hübner, forstod han øjensynlig slet ikke sine Sager; han og Konen var udygtige, selvkløge og urimelige. Alt blev drevet uordentlig og uøkonomisk. „In summa“, erklærede Baron Juel, „nichts wird allda statuiret, als eine komplette Confusion“. Staten gav nye Tilskud, der saavel som Baronens Bidrag opslugtes til ingen Nytte.

Midt under det hele døde Hübner i September 1757; alle senere Bestræbelser for at holde Fabrikken oppe var frugtesløse. Staten maatte pensionere Enken, snart standsede Driften, og de ulykkelige Arbejdere blev enten hjemsendt eller spredt rundt om for Vind og Vove; de sidste havnede i Tugthuset i Odense, hvor de henvendte sig for at faa Arbejde til Livets Ophold.

Inden for det vigtige Klæde- og Uldfabrikationsfag var disse to Forsøg de betydeligste, vi kender i den bernstorffske Periode; Resultatet blev alene her et samlet Tab for Staten paa mindst en Million Kroner i vore Penge; det er vel muligt, at der trods Frontins og Hübners Umulighed var vundet nogen saglig Erfaring til Bedste for den danske Industri, og at nogle indvandrede Arbejdere blev i Landet, lærte fra sig og hævede Faget, men denne Fordel var dyrt betalt. Resultatet af enkelte andre Forsøg, der var paabegyndt før Bernstorffs Tid, men blev særlig støttet af ham, var ikke meget bedre. Det gjaldt den courtonneske Klædefabrik, der i 1756 blev overtaget af Grundlæggeren Elias Courtonnes Svigersøn, Frederik Hofmann, som fra nu af nød stor Understøttelse, uden at det, skønt han vistnok var en dygtig Mand, lykkedes at faa Fabrikken til at betale sig. Man eftergav ham i 1764 Laan og anden Gæld til Beløb af 34000 Rdlr.; Fattigvæsenets Kasse, hvoraf Bernstorff som Præsides havde skaffet baade ham og enkelte andre Fabrikanter Laan, tabte efter Sigende mange Tusinde ved ham, og hans Forhold blev aldrig gode.¹⁾

Paa et andet Omraade, der interesserede Kommercekollegiet meget, nemlig Silkefabrikationen, var Resultatet ikke bedre, selv om Tabene ikke blev saa store. Her fortsattes i Bernstorffs Tid

en forlængst begyndt Udvikling; ældre Fabrikker blev støttet og nye anlagt.

En enkelt af disse Manufakturer var knyttet til Mennesker, der stod Bernstorff personlig nær; hans Deltagelse og Ansvar kan her nærmere følges.¹⁾ Det gælder den rahn-klopstockske Silkefabrik i Lyngby. I Foraaret 1751 var det, som det andetsteds nærmere skal blive omtalt, lykkedes Bernstorff at knytte Digteren J. G. Klopstock, den nyopdukkende straalende Sol paa Tysklands Digterhimmel, til Danmark; fra Schweiz kom Klopstock til København, og med ham droges efterhaanden en hel Kreds af hans Familiemedlemmer ind i Landet. Straks kom en ung Schweizer, Hartmann Rahn, hvem Digteren havde lært at kende under sit Ophold i Zürich, og i Foraaret 1751 støttede Klopstock hans Bestræbelser for at faa anlagt en Silkefabrik. Rahn havde gjort en Opfindelse, der skulde gøre det muligt særlig udmærket at trykke eller „med holdbare Farver male forskellige Slags glatte Silkestoffer“; han vilde have Privilegium paa Oprettelsen af en Fabrik i Lyngby og Støtte til at sætte Fabrikken i Gang. „Bernstorff hat sich der Sache mit vielem Feuer angenommen“, skrev Klopstock i Maj Maaned; „dies ist zwar gegen das, was er sonst zu thun hat, nur eine Kleinigkeit, aber ich habe doch dabey gesehen, was er für ein Genie der Affairen hat.“²⁾ Den 6. December 1751 fik Rahn paa gode Vilkaar det ønskede Privilegium paa tolv Aar, og der blev truffet Foranstaltning til, at Arbejderne i Fabrikken ikke maatte røbe Fabrikationshemmeligheden. Han fik, foruden Privilegium og Kredit, Forskud paa 11,000 Rdlr. og „kinesiske Stoffer til en meget billig Pris“, men Virksomheden gik ikke. Gælden steg til 14,000 Rdlr., og vi kan følge pinlige Forhandlinger mellem Bernstorff og Wasserschele om voksende Pengeforlegenhed. Rahns Stilling var vistnok hurtig blevet haabløs, men da han i Maj 1754 blev knyttet yderligere til den klopstockske Kreds ved Giftermaal med Klopstocks Søster, Johanne Victoria, virkede dette formentlig til, at han blev holdt oppe endnu i nogen Tid.

I 1755 blev en Broder af Klopstock, August Philip (født 1720), Leder af Fabrikken, i 1757 gik den over paa hans Hænder, uden at Virksomheden dog derved kom i bedre Gænge. Klopstock fik straks en Kredit paa 2000 Rdlr. af Staten, men den strakte ikke

til; i en Menneskealder stræbte han møjsommeligt at holde Fabrikken oppe; i 1760 fik han Tilskud paa 5000, i 1774 4000, i 1790 1500 Rdlr.; i 1793 var han paa Fallittens Rand, maatte fratræde Ledelsen og fik en aarlig Pension paa 200 Rdlr. som Anerkendelse af „den Forædlings Gevinst, som Fabrikken har foranlediget, der maa regnes til cirka 100,000 Rdlr.“ Denne Konklusion lyder mærkelig, naar man har fulgt Fabrikkens Skæbne, og Udtrykkene maa formentlig kun betragtes som en Venlighed over for en hæderlig, stræbsom Bærer af et bekendt Navn, som var nøje knyttet til Bernstorffernes Historie. Vist er det, at dette Foretagende, som J. H. E. Bernstorff „mit vielem Feuer“ i 1751 straks efter sin Ankomst tog sig af, standsede helt 1797, Aaret efter Andreas Peter Bernstorffs Død; det havde kun bragt den danske Stat Tab.

I sine Optegnelser om Bernstorff nævner Wasserschlebe blandt de meget faa Fjender, som Bernstorff skabte sig, en schweizisk Silkevæver Jean Dombré.¹⁾ Det var en Franskmand, der i 1752 i Genève ved Cirkulærer, der var udstedt paa Foranledning af Bernstorff, blev opfordret til at drage til Danmark for at bidrage til Silkevæveriernes Opsving. I 1754 kom Dombré herop, fik Penge udbetalt af Partikulærkassen og andetsteds, satte ogsaa en Fabrik i Gang, men det gik ikke for ham. Han havde Gæld i Genève, hvor han efterlod sig en meget talrig Familie, og han stiftede ny Gæld i København. Han fik efter stadigt Tiggeri flere Gange Tilskud, sidste Gang vistnok i 1760. Da var Regeringen blevet ked af ham, men hans Bønskrifter til Kommercekollegiet og Bernstorff hørte ikke op; han vilde have Hjælp mod paa-trængende Kreditorer eller Rejsepenge til Schweiz. Omsider blev hans Bønskrifter henlagt, saavel som forskellige Projekter, hvormed han forsøgte at vedligeholde Regeringens Interesse. De bevarede Akter tyder ikke paa noget særligt Fjendskab mod Bernstorff, men det er vel muligt, at han har gjort denne særlig ansvarlig for sin Skæbne; det var dog Bernstorffs Initiativ, der havde draget ham til Danmark.

Med næsten alle de andre Silkefabrikker gaar det som med de to nævnte; nu og da er der lidt Opgang og nogenlunde stabile Forhold, men saa falder det hele sammen. I denne Periode finder

man ikke een solid Forretning, der selv formaar at holde sig oppe og betrygge sin Tilværelse igennem længere Tid.

Paa et andet Omraade, Vaabenfabrikationen, møder vi et særlig uheldigt Resultat af Bernstorffs og Wasserschlebes Indkaldelse af fremmede Fabrikanter.

I 1742 og 1746 havde tre Franskmænd faaet Eneret paa i Frankrig at forfærdige en vis Sort smeddede Jærkanoner. Hovedmanden var Étienne Jandin de Peyrembert, med hvem Wasserschlebe indlod sig i Forhandlinger. Resultatet blev, at Peyrembert tog til Danmark og vandt Bernstorff for sine Planer.¹⁾ I April 1751 fik han Privilegium paa at forfærdige smeddede Jærkanoner og Mortere, og til Fabrik blev der overladt ham en Mølle ved Arresøens Afløb. Fra 1751 til 1755 arbejdede han her; efterhaanden afpressede han Staten over halvhundrede Tusind Rigsdaler, men lavede ikke en eneste brugelig Kanon. Saa forlod han Landet, uden at der blev krummet et Haar paa hans Hoved; til Afsked forsynedes han med rigelige Gaver.

III.

Den Række helt mislykkede Foretagender, vi har fremdraget, hvor Bernstorffs Indgriben ikke har tilvejebragt heldige Resultater, paavirker saa meget stærkere Bedømmelsen af hans Politik, som vi ikke kan paapege et eneste af ham fremkaldt større Fabriksanlæg, der virkelig, om blot for en Tid, blomstrede og gav Udbytte. Vi tør gaa ud fra, at intet saadant Foretagende er undgaaet Eftertidens Opmærksomhed; havde det eksisteret, vilde Bernstorff utvivlsomt ved de Lejligheder, da han forsvarede sin haardt angrebne Kommercepolitik, selv have nævnt det, men dette skete ikke. Heller ikke Wasserschlebe gør det i sine utrykte Optegnelser, hvor han med Sympathi og varm Anerkendelse omtaler Bernstorffs Embedsgærning. Han fremhæver der overfor Angreb paa Bernstorff for at have draget fremmede ind i Landet, at det vilde have været taabeligt ikke at drage Fordel af Opfindelser og Erfaringer, der ofte med uhyre Bekostninger og gennem lange Tider i Udlandet var gjort; uden fremmed Hjælp kunde man ikke skabe nye eller forbedre ældre Fabrikker i Riget. „Det er sandt“, sagde Wasserschlebe, og ingen vidste bedre Besked end han, „at

det er Bernstorffs Bestræbelser (støttet ved Grev Moltkes Gunst og ved hans intime Forhold til Kongen), som Danmark skylder flere af sine Fabrikker“, „men“, tilføjer han, „det er ikke mindre sandt, at de har kostet mange Penge, at flere aldeles ikke er lykkedes, og at flere idag næsten er reducerede til intet.“ Wasserschlebe skrev dette adskillige Aar efter Bernstorffs Død og kunde da overskue Resultatet af hans Virksomhed. Spørgsmaalet om Ansaret dukkede op for ham. „Hvem har Skylden?“ spurgte han; „det er her ikke Stedet at drøfte det,“ nøjedes han med at svare, men intet andet Steds vender han tilbage til Sagen. Havde han kunnet frikende Bernstorff — og sig selv — for Ansvar, havde han visselig ikke ladet Spørgsmaalet staa hen.

Men om Bernstorffs hele Virksomhed i det udenrigske Departement og i Kommercekollegiet for Udvikling af Fabriksvæsenet gennem Indkaldelse af Fabrikanter fra Tyskland og Vesteuropa, for Anlæg af Fabrikker ved Statsunderstøttelse i de mest forskellige Former og for Afsætningen af Landets Varer gennem hans Diplomater og Konsuler, gennem hans særlige Tillidsmænd og mange personlige Venner, foreligger, skønt alle Enkeltheder langt fra er oplyst, saa mange typiske Træk, at man vel kan bedømme det.

Der lader sig sige meget til Ros for Bernstorffs Virksomhed; han udfolder Iver og Flid i stort som i smaat; intet er ham for besværligt og for ringe, han er altid aarvaagen, spejder til alle Sider for at finde nye Impulser for Landets Næringsliv; han skaaner aldrig sig selv, stiller alle sine Erfaringer, al sin Personalkendskab til Raadighed. Det var en kulturbringende Opgave, han havde sat sig; Vesteuropa var paa næsten alle materielle Omraader langt forud for Danmark-Norge, Bernstorff vilde hæve vort Erhvervsliv, gøre Folket dygtigere og mere selvstændigt, skabe Fremgang og Velvære for de enkelte, Rigdom for Staten og Kongen. Det bør endvidere stærkt erindres, at hans Bestræbelser er et Led i, hvad der overalt i Verden var fastslaaet som rigtig Teori og fortjenstfuld Praksis. Han kan ikke roses for at have set klarere end andre Statsmænd, men andre saa ikke klarere end han. Vi kan ikke forlange, at Bernstorff eller de Kolleger og Hjælpere, der maa dele Ansaret med ham, skulde have indset det umulige i, at en Regering i et afsides liggende lille Land

med Held skulde have kunnet drive Industri og Handelsvirksomhed en gros og en detail, hjemme som ude i Verden, især naar det mest maatte ske ved Hjælp af tilfældige, fremmede Hjælpere, hvis personlige Forudsætninger det var umuligt forud at bedømme eller senere at kontrollere. Hvor dygtige de end kunde være, skulde de virke under Forhold, der var dem helt fremmede, og i hvilke de ikke i en Hast kunde indpasse sig.

Men hvad der falder i Øjnene, naar man følger Bernstorffs Virksomhed paa disse Omraader, er hans ringe Menneskekundskab, hans naive Godtroenhed og altfor lyse Syn, hans Mangel paa praktisk Sans. Man ser ret Svaghederne ved Enevældens Regeringssystem, der, selv paa Omraader af Folkets daglige Liv, udvikles fjærnt fra al Offentlighed. I en moderne Stat med Folkerepræsentation og fri Presse vilde en økonomisk Politik som den, Bernstorff førte, hurtig være bleven umuliggjort ved Kritik af Sagkyndige, der for Offentligheden vilde have blottet alle de enkelte Fejlgreb, og hele Systemets Uholdbarhed. Den merkantilistiske Statspraksis kunde kun trives under Enevælden.

Det tør betragtes som givet, at Kommercekollegiets Politik og i Særdeleshed Bernstorffs Fabrikspolitik i Frederik V's Tid var Genstand for skarp Kritik i de Kredse, der havde med Administrationen at gøre eller overhovedet tænkte over offentlige Forhold; Mand og Mand imellem maa Kritiken være blevet udtalt, vel ogsaa i Kommercekollegiet; det sagdes, at Desmercières offentlig erklærede, at han aldrig havde billiget eller deltaget i de store Forskud til Fabrikernes Oprettelse.¹⁾ Der er imidlertid ikke fra Frederik V's Tid bevaret Udtryk for denne Kritik; men da den straks efter Tronskiftet kom til Orde, har den selvfølgelig ligget og luret i den foregaaende Tid.

Umiddelbart efter Frederik V's Død traadte Kritiken første Gang frem, da Fr. Danneskjold-Samsøe den 24. Januar 1766 i en Memoire til Christian VII om Statens Tilstand rejste det Spørgsmaal, om Handelen og Fabriksvæsenet ikke var blevet ledet paa en uheldig Maade og specielt til Skade for Statens Finanser.²⁾ Danneskjold anerkendte, at disse Næringsveje maatte understøttes, men det var et stort Spørgsmaal, udtalte han, om dette hidtil var sket paa en klog og heldig Maade. Var der ikke ydet Fabrikkerne en overdreven og derfor skadelig Hjælp, havde ikke de store, for

Statens Finanser højst besværlige Pengetilskud gjort Fabrikanterne „dovne og liederlige“, ja endog foranlediget dem til at forsvinde med Pengene? Danneskjold mente, at mange Eksempler bekræftede dette Indtryk, og han pegede paa den Kendsgærning, at den Handelspolitik, der var ført, ikke havde skabt nogen Handel i Provinsbyerne, medens det var tvivlsomt, om Københavns Handel alligevel havde naaet en højere Blomstring.

Noget positivt kom der ikke ud af dette første Angreb paa Kommercekollegiet, men det blev i Løbet af Aaret idelig gentaget. Danneskjolds og Bernstorffs „Tænkemaade og Principia i oeconomicis saa vel som i politicis vare saa stridige som Ild og Vand“, ¹⁾ og da Danneskjold i September 1766 rettede et Hovedangreb paa Bernstorff for at trænge ham ud af Konseilet, var Handels- og Fabrikspolitiken et vigtigt Led deri. Det gav Anledning til Bernstorffs Forsvarsskrift af 22. September, hvori han værgede sig mod Beskyldningen for bl. a. ved Understøttelsen til Fabrikkerne at have forøget Statens Gæld.²⁾ Christian VII afviste Danneskjolds Angreb, men Tvivlen om Industri- og Handelspolitikens Rigtighed var ikke dermed ude af Verden.

Tvivlen havde grebet andre end Danneskjold; henimod Udgangen af Aaret 1766 blev der stor „Unruhe in denen oeconomischen Branchen“, ³⁾ og under Paavirkning fra forskellige Sider besluttede Kongen at ophæve Kommercekollegiet i den Form, det hidtil havde haft som selvstændigt Kollegium, og forene det med Rentekammeret. Hensigten kunde kun være at sikre sig, at Handels- og Industripolitiken fremtidig blev ledet ud fra de almindelige finansielle Principer. Bernstorffs overdrevne Interesse for Fabrikkerne skulde holdes i Tømme.

Dette var et Udslag af en almindelig Opposition, som Bernstorff netop samtidig saa rejse sig; han bekæmpede Beslutningen paa det bestemteste, i Samtaler med Kongen og i en skriftlig Forestilling til ham af 2. Januar 1767.⁴⁾ Han søgte at paapege, hvilken overordentlig stor Fordel Staten havde haft af Kommercekollegiet, og hvor umuligt det vilde være at lade dettes Forretninger, til hvis Behandling speciel Sagkundskab og Erfaring var fornøden, varetage af de samme Embedsmænd, der skulde have den almindelige Finansstyrelse under sig. Derimod fandt Bern-

storff det ikke urigtigt, at 1. Deputeret for Finanserne ogsaa blev anbragt i Kommercekollegiet for fra et finansielt Synspunkt at holde Øje med dettes Forretninger.

Resultatet af Indsigelsen var, at Kommercekollegiet ikke blev forenet med noget andet Kollegium. Ordningen blev som hidtil. Derimod skete der et vigtigt Personskifte.

Under Indtryk af den almindelige Usikkerhed, der paa dette Tidspunkt herskede i Regeringskredsene, havde Bernstorff taget sig den Kritik meget nær, der var rettet mod Kommercekollegiet og mod hans Del i dets Ledelse, og var naaet til den Overbevisning, at han kun havde Sorger og Besværligheder af Arbejdet der.¹⁾ Han havde derfor bedt Kongen om Lov til at trække sig tilbage fra denne Stilling, og den ovennævnte Betænkning af 2. Januar 1767 endte med en Udtalelse om, at han i Henhold til Kongens Tilladelse nu nedlagde sit Embede. Endnu til 6. Januar 1767 finder vi hans Underskrift under Kommercekollegiets Ekspeditioner; straks derefter fratraadte han, saa vidt det kan skønnes uden nogen formel Afskedigelse.²⁾ Han nød ingen særlig Gage i dette Kollegium.

Inden sin Fratræden havde han foreslaaet Kongen at udnævne Ditlev Reventlou, der var 1. Deputeret i Finanserne, til Efterfølger, men Christian VII, der var yderst unaadig sindet mod sin tidligere Opdrager, krympede sig herved, medens Reventlou af Hensyn til Kongens Sindelag ikke vovede at tage imod det nye, brydsomme Embede. Han undskyldte sig, og medens Forhandlingerne trak i Langdrag, fungerede Desmercières i det første Par Månedes af 1767 som Præsides. Men ogsaa han vilde ud af Kommercekollegiet; han var firsindstyve Aar gammel og formentlig træt af Bryderierne; om han, som det blev sagt,³⁾ var en Modstander af Bernstorffs store Understøttelser til Fabrikkerne, kan ikke oplyses. Uden sin ærgerrige Hustrus Vidende bad han i Februar Kongen om sin Afsked; det hjalp ikke, at Fruen satte alle Jærn i Ilden for at holde ham fast, heller ikke at ogsaa Kongen bad ham blive; han vilde ikke, og da han snart efter blev alvorlig syg, afgjorde dette Sagen. Uagtet f. Eks. Bernstorff mente, at Reventlou ikke egnede sig for Forretningerne i Kommercekollegiet, krævede Forholdene, at han maatte overtage Stillingen, og om end meget ugærne gik Kongen omsider ind derpaa.

Den 6. Marts 1767 udnævntes han til Deputeret og fungerede fra nu af som Præses; Dagen efter blev H. C. Schimmelmänn ogsaa udnævnt til Deputeret, medens Desmercières fratraadte fra Marts Maanedes Udgang. I det følgende Aar var Kommercekollegiets Ledelse i Hænderne paa Reventlou som Præses, H. C. Schimmelmänn, Andreas Peter Bernstorff og Villum Berregaard; Witzendorf, der ogsaa var Medlem af Kollegiet, oppebar endnu i 1767 Gage, men hans Virksomhed spores aldeles ikke.¹⁾

Vi ved intet om det Indtryk, som Bernstorffs Tilbagetræden fra Kommercekollegiet gjorde. „Denne Forandring er behagelig for nogle, andre har mistet deres Hovedstøtte og ved ikke, hvordan de skal fatte sig af Angst“, skrev en interesseret lagtager, der fortalte, at der nu vilde blive taget haardt fat paa de Fabrikker, som uværdig havde faaet altfor lang Henstand med Afdrag og Tilbagebetaling, men samtidig maatte samme Mand misfornøjet indrømme, at det gamle System „ved Manufacturen“ endnu blev elsket og holdt uforandret i den gamle Gænge „trods alle de Laster og den Nederdrægtighed“, hvormed det var plettet.²⁾

Et Aars Tid senere skete der ganske vist den væsentlige Forandring, at Kommercekollegiet blev forenet med et andet Kollegium, men denne Gang udgik Planen fra H. C. Schimmelmänn, og han var, særlig paa dette Tidspunkt, Bernstorffernes intime Medarbejder. Nu drejede det sig ikke om en Sammensmeltning med Rentekammeret, men med det vestindisk-guineiske Rente- og Toldkammer. Forandringen foregik i Februar 1768, da Ditlev Reventlou faldt i Unaade hos Christian VII og 8. Februar blev fjærnet fra sine Embeder, ogsaa fra Kommercekollegiet og fra det vestindisk-guineiske Rente- og Generaltoldkammer.³⁾

Medens f. Eks. Reventlou og Schimmelmänn hidtil, samtidig med at de var Deputerede i Kommercekollegiet, havde været optaget af Arbejde andetsteds, var det nu Meningen, at det forenede Kommercekollegium og Generaltoldkammer, hvis Forretninger laa hinanden meget nær, skulde ledes af Personer, der „befriede fra andre Forretninger“ alene kunde ofre sig for dette Formaal og søge deres daglige Beskæftigelse deri.⁴⁾ Derfor blev A. P. Bernstorff løst fra sin Stilling som Deputeret i Rentekammeret og gjort til 1. Deputeret i det nyoprettede Kollegium, der fik Navn af Generaltoldkammer og Kommercekollegiet; til Kolleger fik han

som 2. og 3. Deputerede Wasserschlebe og Konferensraad Bartholomæus Bertelsen de Cederfelt, der hidtil havde været Kommitterede i Vestindisk-guineisk Rente- og Generaltoldkammer. Desuden forblev H. C. Schimmelmänn i Kollegiet, der skulde nyde godt af hans Indsigter, Initiativ og levende Interesse for Fabriksvæsen og den økonomiske Praksis.

Forbindelsen mellem det nye Kollegium og Rentekammeret skulde helt opløses med den Undtagelse, at alle de hidtilværende Medlemmer af General-Landets-Oekonomi- og Kommercekollegiet paa en Dag i Ugen skulde træde sammen med det nye Kollegium og i Fællesskab drøfte alle vigtige Kommerce- og Fabrikssager, hvortil regnedes alle nye Indretninger, Forslag, Anlæg etc.; de skulde „med forenede Kræfter overveje og undersøge“ alt, saaledes at de i begge Kollegier tilstedeværende Kundskaber kunde komme til Nytte.¹⁾

Man har ikke Indtryk af, at der som Følge af Personforandringen 1767 eller Omorganisationen i 1768 skete noget System- eller Principskifte; da Desmercières allerede i Marts 1767 forlod Kommercekollegiet, kunde han, hvis han da overhovedet har været en saa bestemt Modstander af Bernstorffs store Understøttelser til Fabriksanlæg, som det siges, naturligvis ikke have sat meget igennem. Men Reventlou, H. C. Schimmelmänn og A. P. Bernstorff, som var de ledende indtil September 1770, og som stadig bistodes af Wasserschlebe, førte visselig ingen Kommercepolitik, der gik stærkt imod J. H. E. Bernstorffs Grundsætninger.

Derimod er det vel ikke usandsynligt, at Praksis er blevet noget ændret. Her har D. Reventlou kunnet gøre sig gældende, naar Bernstorff ikke var til Stede og mildnede hans rigorøse Sparsommelighed. Efter Ditlev Reventlous Død blev det sagt om ham, „at han var en Mand, hvis Barskhed enhver gruede for, en Hader af Klynkere og Lovtalere, hvis Princip var, at kun faa kunde bevises Naade, siden kun faa fortjente det, men naar de fandtes, saa skulde de virkelig hjælpes og saaledes, at de ikke havde nødtigt at komme igen“. ²⁾

Skildringen er træffende, og dette satte sig rimeligvis Spor i Generalkommercekollegiets Administration. Man faar ved at gennemgaa Akterne Indtryk af, at der er større Knebenhed med Tilskud og nye Understøttelser, og dette stemmer med de i den

omtalte Liste anførte Summer.¹⁾ Men afgørende fik Nuancen ikke Tid at blive, før Bernstorfferne fjærnedes i 1770. I det store og det hele vedblev den ældre Bernstorffs Principper at gøre sig gældende; A. P. Bernstorff gav intet selvstændigt Indskud i Danmarks Handels- og Indenrigspolitik.

IV.

Ved sin Stilling i Kommercekollegiet fik J. H. E. Bernstorff rig Lejlighed til at give sig af med Statens Finansvæsen, hans Virksomhed for Handelens og Industriens Opkomst sigtede direkte og indirekte til at ophjælpe Statens vanskelig stillede Finanser. Men i Finansstyrelsen, der indtil 1763 regelmæssig alene udgik fra Rentekammeret, tog han ikke Del, og da der efter den russiske Krise i 1762 oprettedes forskellige nye Kollegier eller Kommissioner, som varetog enkelte Sider af Statens Penge- og Finansvæsen, fik han ikke Sæde i disse.

Derimod fik han i Konseilet alle de store finansielle Spørgsmaal til Overvejelse, og i kritiske Situationer var han med til at fatte afgørende Bestemmelser. Hans Virksomhed her kan ikke følges i alle Enkeltheder, men selv om han utvivlsomt ofte har øvet en væsentlig Indflydelse, saa er det rigtigt, naar han med Hensyn til Finansstyrelsen udtrykkelig hævdede, at han aldrig havde aspireret til at være „Universalminister“ eller føre Opsigt med andre Ministres Departementer, men holdt sig til sine egne.²⁾

Med den egentlige Finansstyrelse erklærede Bernstorff i Aaret 1766, at han indtil omtrent 1760—1762 ikke havde befattet sig indgaaende. Han mente, at det vilde have været uretfærdigt og dumdrigt af ham at bedømme eller angribe en Økonomi, som han ansaa og burde anse for god; han havde ingen Autoritet dertil, han kendte ikke Enkelthederne i Finansstyrelsen og erklærede, at han ikke havde nogen Forstand derpaa.³⁾ Han forholdt sig derfor i Hovedsagen passiv over for den Finanspolitik, der førtes under de store Rustninger, som Syvaarskrigen og senere Forholdet til Rusland gjorde nødvendige, og det har heller ikke været muligt at eftervise nogen Sag af Betydning, hvori hans personlige Opfattelse adskiller sig fra Konseilets. Men paa et vigtigt Punkt havde han dog øvet Indflydelse, idet han, som tidligere nævnt,

havde Del i, at Finanserne i 1759 fik Hans Ahlefeldt til Chef.¹⁾ Dette var et overordentlig stort Fejlgreb. Ahlefeldt var en godmodig, men uduelig Mand. Finanserne styredes derfor i en kritisk Tid uden Fasthed eller Overblik; Regnskaberne kom i en grænseløs Uorden, Pengene smuldrede bort. Det var betegnende, at Posten „uapproberede Udgifter“, der i 1758 beløb sig til 2,300,000 Rdlr., i Krigsaaret 1762 var $8\frac{1}{2}$ Million og i Ahlefeldts sidste Aar 1764 over $5\frac{1}{2}$ Million. I 1762 var der tre Millioner Rdlr. Gæld, for hvilke Rentekammeret var ude af Stand til at fremskaffe nogetsomhelst ordentligt Regnskab.²⁾ Aarsagen var ikke Uredelighed, men Uorden og Mangel paa Ævne til at fastholde Overblikket. Bernstorff udtrykte det med de milde Ord, at Finanserne siden 1759 ikke var blevet styret saa dygtigt og klogt, som det burde være gjort, og at de krævede en Leder, der var mere forstandig og flittig end Hans Ahlefeldt.³⁾ Men da Bernstorff efter Krisen i 1762 fik Forstaaelse heraf, greb han ind for at tilvejebringe en Forandring, medens han hidtil ved sin passive Holdning havde været medansvarlig. Han og Moltke indsaa, at de maatte tage Initiativet til en grundig Opgørelse af den finansielle Stilling, og i Aarene 1762—1764 fandt en saadan Sted.⁴⁾

Enkelthederne i disse Forhandlinger og Undersøgelser kendes ikke. Der blev ført Protokoller derover, hvori Deltagernes, vel ogsaa Bernstorffs, Anskuelser og Vota blev optegnet, men disse Protokoller er forsvundet.⁵⁾ Vi har kun Resultaterne at holde os til, og Bernstorffs personlige Meninger eller Handlinger lader sig ikke udskille af det samlede Konseils.

Derimod ved vi, at Bernstorff har haft direkte Del i det Personskifte, der fandt Sted i Finansstyrelsen i Efteraaret 1764, da Hans Ahlefeldt blev afløst af Ditlev Reventlouw som 1. Deputeret i Rentekammeret og i vestindisk-guinesisk Rente- og Generaltoldkammer.⁶⁾ Endnu paa dette Tidspunkt, da Finansernes elendige Tilstand og den Uklarhed og Uorden, der herskede i deres Styrelse, var ubarmhærtigt blottet gennem to Aars Forhandlinger, havde Ahlefeldt, hvis Selvkritik øjensynlig ikke var stærkt udviklet, ikke selv forstaaet, at han maatte forsvinde. Efter Aftale med Kongen og Bernstorff maatte A. G. Moltke tilsidst rent ud sige ham, at han maatte tage sin Afsked. Gennem Moltkes Beretning om disse Forholdsregler mærker man, hvor overordentlig

ubehageligt det var ham og Bernstorff, naar de over for en højadelig Kollega maatte udføre slige Beslutninger, hvorom de var blevet enig med Kongen. De gjorde det paa den skaansomste Maade og søgte at lægge Plaster paa Saaret.

Sagen behandledes i dette Tilfælde med den største Hemmelighedsfuldhed, og det vakte stor Overraskelse, da Hans Ahlefeldt d. 19. November 1764 blev udnævnt til Landdrost i Pinneberg, medens Kronprinsens Overhofmester, Gehejmerraad i Konseilet Ditlev Reventlou blev hans Efterfølger.

Dette Personskifte var utvivlsomt heldigt; mellem de Personer, der stod til Raadighed, var der ingen bedre at finde til den vanskelige Post som Finansminister end Ditlev Reventlou. Han havde ganske vist ingen finanspolitisk Uddannelse, men dette var ej heller Tilfældet med nogen anden af de Mænd, om hvem der kunde være Tale. Schimmelmänn var for ny i Landet til, at man kunde betro ham en saa betydningsfuld Post. I en halv Snes Aar havde Reventlou staaet Centralstyrelsen nær; han var utrættelig arbejdsom og samvittighedsfuld, kraftig og tilpas hensynsløs til at trænge igennem den Uorden og Uklarhed, der forelaa. Han havde længe vægret sig ved at træde ind i Finansstyrelsen, og han gjorde det kun, fordi han ansaa det for en Adelsmands Pligt, naar det gjaldt, at tage Ansvar for, at Statens Finanser styredes paa en hæderlig og forsvarlig Maade.¹⁾ Hans Virksomhed blev præget af stor Ansvarsfølelse; han, der gennem sin Stilling ved Hoffet var meget udsat for Paavirkning i Retning af at faa Kongen til at give Penge ud, betegnede det „som sit Kald at prædike Sparsommelighed og rejse Modsigelse mod enhver ekstraordinær Udgift“. Man ser ham nægte sine allernærmeste Venner at anbringe deres Protegéer i Embeder, naar dette af en eller anden Grund vilde stride mod Statens Interesser.²⁾ Han søgte energisk at komme til Bunds i det Virvar, som Ahlefeldt havde efterladt i Rentekammeret, og det fremgaar af en Række Betænkninger, at han som Chef for Rentekammeret i de følgende Aar indtog en virkelig ledende Stilling inden for Finansstyrelsen. Da Reventlou blev Finansminister, havde han i halvandet Aar haft Sæde i Konseilet, hvor Bernstorff altsaa fremtidig under finansielle Overvejelser kunde regne med hans specielle Sagkundskab. Da Bernstorff selv var uden en saadan, var det

naturligt, at han væsentlig saa det som sin Opgave at støtte Reventlou. Samtidig havde han ved at knytte Heinrich Carl Schimmelmann til Danmark draget en ny fremmedartet Kraft ind i Finansstyrelsen. Det er tidligere nævnt,¹⁾ hvor hurtigt der tilvejebragtes et nært Forhold mellem Bernstorff og Schimmelmann, og i de sidste Aar af Frederik V's Regering var den Støtte, Bernstorff i og uden for Konseilet ydede de to Ledere af Finanserne, hans væsentlige Indskud i denne Del af Styrelsen.

I Christian VII's Tid blev Bernstorffs Forhold til D. Reventlou og Schimmelmanns Økonomi et Brændpunkt i politiske Udvikling og af største Betydning ikke blot for ham selv, men ogsaa for hans Brodersøn. Paa dette Tidspunkt var Andreas Peter Bernstorff naaet frem til Indflydelse i den økonomiske og finansielle Administration. Her skete i Aarene efter Tronskiftet ved Forsøg paa vigtige Reformer et Gennembrud, der i høj Grad paa-virkede begge Bernstorffers Stilling.

FEMTE KAPITEL

Det bernstorffske Hjem.

I.

KUN faa Maaneder efter at Johan Hartvig Ernst Bernstorff havde modtaget Udnævnelse til Gehejmeraad i Konseilet, viste han, at det var hans Agt at slaa sig til Ro i København, idet han besluttede at bygge sig en Bolig der.

Da han kom til Danmark, fandt han Frederik V og den højadelige Kreds, der stod Tronen nærmest, optaget af store Byggeplaner; man vilde skabe et pragtfuldt nyt Kvarter i Hovedstaden, et Bosted for Residensens rigeste og fornemste Familier¹). Planen var fattet i 1748—1749, da Kongen i Anledning af den oldenborgske Kongeslægts Trehundreaars Jubilæum havde skænket Staden København store Byggegrunde, den saakaldte Amalienborg Hauge i Byens østre Del tæt ved Toldboden; det var Haver og Marker, hvor der i Christian V's Tid var blevet opført et Palæ, Sophie-Amalienborg, der efter nogle Aars Forløb var nedbrændt. Her vilde Frederik V nu rejse en ny Bydel. Tanken havde først været at skabe et bekvemt beliggende Forretningskvarter nær ved Havnen, men snart sejrede Kongens og A. G. Moltkes Lyst til prægtige og monumentale Bygninger. Frederik V greb ind i Byggeplanerne, og samtidig med at han lovede forskellige Privilegier til dem, der erhvervede Byggegrunde, krævede han efter personlig Gennemgang af alle Tegningerne, at der skulde bygges regelmæssigt og stilfuldt. Som Midtpunkt for det ny Kvarter blev der afsat en Plads, hvorom der skulde hæve sig fire prægtige „Hoteller“.

Først og fremmest kaldte Frederik V. paa sine adelige Embedsmænd og Rigmænd og delte i Løbet af Aaret 1750 Grundene

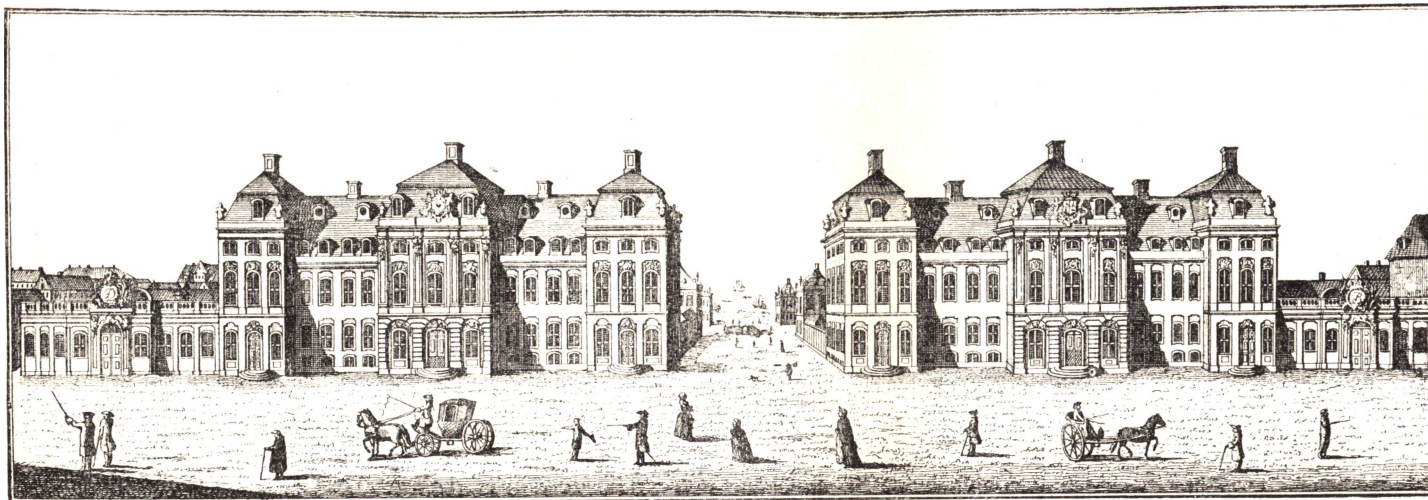
ved Amalienborg Plads mellem fire høje Herrer: Konferensraad Severin Løvenskjold, Grev Adam Gottlob Moltke, Grev Levetzau og Baron Joachim Brockdorff. Her byggedes i Løbet af det følgende Tiaar i ensartet Barokstil de fire „Hoteller“, der endnu hører til Københavns Prydelser og er en af de stilfuldste Pladser i Verden. Imidlertid opfyldtes Kvarteret rundt om af andre Palæer; i Norgesgade byggede saaledes Berckentin sit store Palæ, der siden gik over i Skatmesteren Grev Schimmelmanss Eje, paa Hjørnet af Norgesgade og St. Annæplads byggede den rige Borger Justitsraad Søren Lintrup sit Palæ, som, da han siden adledes, efter hans Adelsnavn kaldtes det lindencroneske.

Allerede i Sommeren 1751 havde Bernstorff fundet Byggegrund midt i dette Kvarter, hvor Dynger af Sten og Tømmer mellem fældede Træer og Rester af Haver og grønne Marker endnu kun varslede om den kommende Pragt. Paa Hjørnet af Norgesgade og Frederiksgade, hvor denne sidste førte ind til Amalienborg Plads, var der anvist ham en Byggeplads, som stødte op mod den, hvor A. G. Moltke rejste sit pragtfulde Hotel, det der nu kaldes Christian VII's Palæ. Lige over for paa det andet Hjørne skulde Bernstorffs Kollega, Gehejmerraad Dehn bebygge en tilsvarende Grund. Paa den modsatte Side af Norgesgade laa en aaben Plads til „Frederikskirken“, der var bestemt til at blive „Frederiksstaden“s fornemste Pryd; i den Kommission af høje Herrer, der skulde forestaa dette store Byggeværk, var Bernstorff efter sin Ankomst til Danmark indtraadt.

I Juli 1751 var Byggepladsen bestemt, 4. Marts 1752 bekræftede et Skøde og Donationsbrev den kongelige Gave, den 27. Oktober 1752 lagdes Grundstenen til det bernstorffske Palæ, samme Dag som Baron Dehn paa det andet Hjørne lagde Grundstenen til sit¹⁾. Bernstorff havde været glad ved, at Dehn skulde bygge paa den tilsvarende Grund²⁾, men selv om han vel kan have draget nogen Fordel af den samtidige Udførelse, saa blev hans Frihed ogsaa noget begrænset, da de to Bygninger skulde være nogenlunde ens. Tilmed skulde Planerne approberes af Frederik V og Arkitekten Eigtved, Kongens Raadgiver ved Frederiksstadens Bebyggelse.

Meget vides der ikke om Palæets Bygningshistorie, men det ses klart, at Bernstorff fra først til sidst har vaaget over Ind-

retningen af sit nye Hjem. Til Arkitekt for de to Hoteller valgtes Johann Gottfried Rosenberg, der faa Aar før havde bygget de to nordsællandske Lystslotte Kokkedal for Berckentin og Frederiksdal for Schulin samt det berckentinske Palæ i Norgesgade og en enkelt Herregaard paa Fyen.¹⁾ Men selv om Rosenberg som Bygmester ledede Arbejdet, og der findes Tegninger og Grundplaner af ham, som i alt væsentligt svarer til den Bygning, der blev opført, er det tvivlsomt, om han har bestemt Indretningen af Husets Indre. I Marts 1753, da Arbejdet allerede var ret vidt fremskredet og Murene højt over Grunden, sendte Wasserschlebe nemlig Planer og Tegninger til en Ven i Paris, Monsieur Gouyn, der skulde forelægge dem til kritisk Eftersyn for Arkitekten Coustillier og flere andre franske Arkitekter.²⁾ Coustillier kritiserede Planerne for Rumforhold og Udsmykning sønder og sammen, og Pariserne fandt dem saa slette, at Gouyn skrev til Wasserschlebe og bad om, at Arbejdet maatte blive standset, indtil Coustillier fik udarbejdet sin Kritik i Enkeltheder. I April kom Kritiken til København; den indeholdt Forslag til en mere moderne og mere praktisk og komfortabel Rumfordeling og Indretning af Værelserne, og disse Forslag er rimeligvis blevet fulgt. I øvrigt ved man kun om Palæets Bygningshistorie, at Grunden forøgedes, medens Bygningen stod paa, idet Bernstorff i 1754 købte et Stykke ubebygget Jord ud til Norgesgade af Søkaptajn Jacob Nicolai Holst og fik Lov til at indlemme det helt i den oprindelige Grund, saa at ogsaa det kom til at nyde godt af alle dertil skænkede Privilegier, saasom evig Frihed for Indkvartering.³⁾ I 1755 var Bygningen rejst, og senest i Begyndelsen af 1756 fandt Indflytningen Sted. I Mellemtiden boede Bernstorff i en herskabelig Gaard, tilhørende Nicolai Edinger, paa Hjørnet af Ny Vestergade og Vestervoldgade ud mod Vestervold, kun faa Minutters Gang fra Slottet og Kancellibygningen.⁴⁾ Palæet blev en anselig tre Etages Bygning i sachsisk Stil, stilfuld men simpel, Façaden i graat Cementpuds med Sandstensornamenter. Det stod smukt til det tilsvarende dehske Palæ. I hver af dets tre svagt fremspringende Pavilloner førte høje Døre ind i det Indre, oppe paa Kvisten over Midterdøren sad det bernstorffske Vaaben. For Enden af Bygningen længst fra Frederiksgade førte en Port, hvorover der synes at have siddet en Medaillon med et stort B, gennem en

DET DEHNSKE PALÆ.

EFTER PONTOPPIDANS DANSKE ATLAS, 1763—64.

DET BERNSTORFFSKE PALÆ.

lav enetages Tilbygning ind til Gaarden og en lille Have, der over mod A. G. Moltkes Palæ begrænsedes af Stalde og Vognremiser. Fra Stueetagen i samme Pavillon førte en prægtig Marmortrappe op til Beletagen. I Palæet blev rigelig Plads; de tre Etager rummede talrige store og smaa Værelser og enkelte Sale; i Kælderen var der som i alle tidligere bernstorffske Hjem et rummeligt, praktisk indrettet Køkken og al anden Økonomilejlighed.

Medens der byggedes paa Huset, forberedtes det indre Udstyr, og Bernstorff og hans Hjælper i alt saadant, Wasserschlebe, der efter sin Ankomst til København i 1752 havde taget Bolig hos Bernstorff, var ivrig optaget af at gøre det ny Hjem til et Mønster for København i Retning af Smag og Kunstsans. Utvivlsomt har Bernstorff ofte med et Suk tænkt tilbage paa Palæet i Rue Bourbon i Paris, hvor han havde været omgivet af alle det franske Samfunds Raffinements, og hvor han i stort og smaat havde kunnet afstemme Hjemmet efter sin Smag og sine Vaner. Nu vilde han i sit nye Hjem genskabe den Skønhed og Hygge, hvorunder han havde levet i Paris.¹⁾

I 1752 havde to Skibe ført Bernstorffs Ejendele fra Rouen til København, mange kostbare Møbler og andet pragtfuldt Indbo, hans store Bogsamling, der for en stor Del bestod af Bøger i smagfulde Bind, indbundet af den berømte parisiske Bogbinder la Ferté, hvem Bernstorff ogsaa siden vedblev at unde sin Søgning; ²⁾ endnu kan adskillige ses i det kongelige Bibliothek, hvorhen de kom efter hans Brodersøns Død 1797. Men hvad han indtil da havde samlet, var ikke nok til det nye Palæ, og medens Bernstorff tyve Aar senere mod Slutningen af sit Ophold i København fandt, at der var dygtige Haandværkere der, ³⁾ saa tilfredsstillede de ikke hans Krav ved hans Ankomst.

Samtidig med at han planlagde og byggede Palæet, bestilte han i Aarene 1753--56 nye, store Sendinger af Indbo og Kunstgenstande fra Paris uden smaaligt Hensyn til, hvad de kostede. Hans Venner i Aristokratiet og Wasserschlebes Venner i Kunstnerkredsene blev sat i Bevægelse, og først og fremmest blev hans Ven Baron de Thiers Tillidsmanden. ⁴⁾ Med ham var Bernstorff forblevet i uafbrudt, intim Forbindelse, og skønt Baronen ikke var nogen Mester i at skrive Breve, røber de bevarede Penneprøver dog, hvilket kunstinteresseret Samliv mellem dem der var

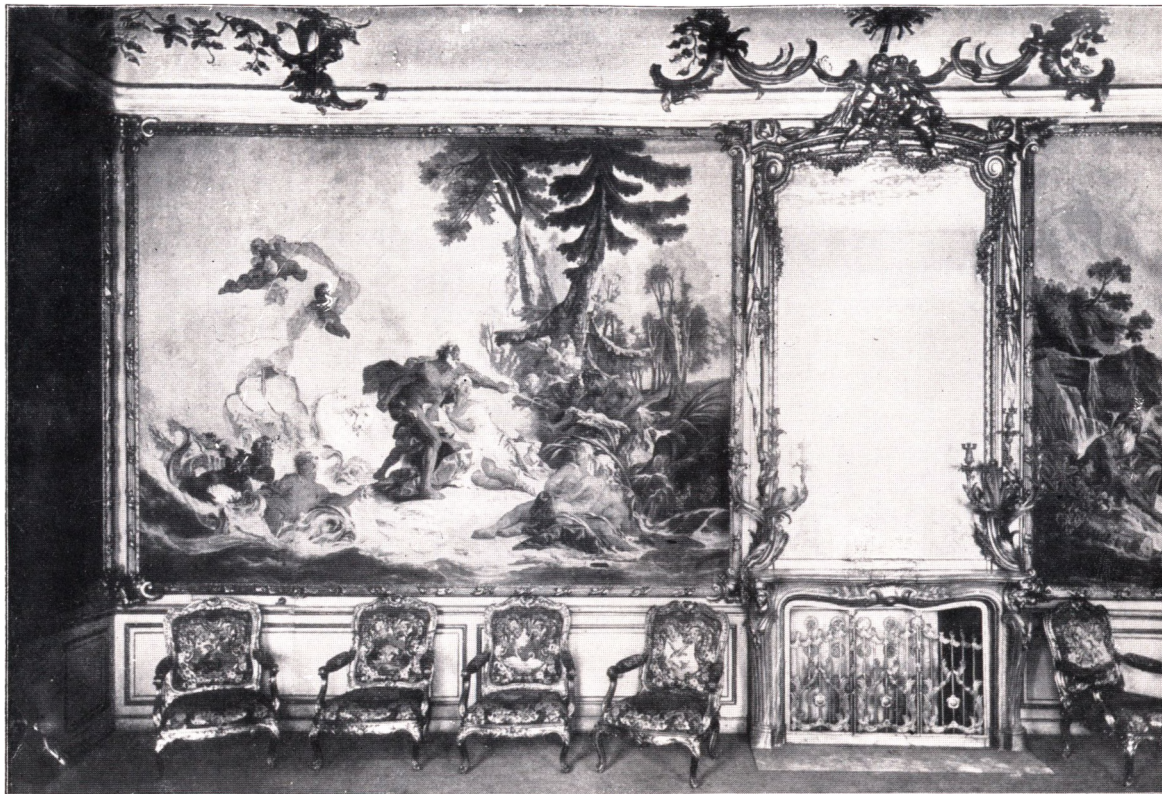
blevet afbrudt ved Bernstorffs Afrejse. Til ingen bedre kunde Bernstorff have overladt Omsorgen for Udstyret af sit Palæ. Baron Louis-Antoine Crozat de Thiers var Kunstelsker og Samler, han ejede en Mængde kostbare Malerier, Kobberstik, Skulpturer og Bøger. Han slægtede en Onkel paa, der nævnes som den berømteste af alle franske Samlere, Watteaus berømte Beskytter Pierre Crozat, og han havde den letteste Adgang til de Kunstnere og Kunsthaandværkere, som Bernstorff havde Brug for.¹⁾ Wasserschlebes Henvendelser gjorde Resten. Gennem Thiers' Breve til Bernstorff og de Breve, som er bevaret i Wasserschlebes Brevsamling, skimter vi en travl Virksomhed for at gøre det nye Palæs Indre til noget enestaaende i Danmark. Der førtes mundtlig af Thiers og ved Breve fra Wasserschlebe lange Forhandlinger med Arkitekter og Haandværkere; Tegninger til Møbler, til Spejlrammer og Kaminer, til Konsoller og Loftsdekorationer, Prøver af Tapeter, af Marmor og Forgyltning vandrede frem og tilbage mellem Paris og København, kritiseredes og ændredes. Franske Haandværkere kaldtes til København, først for at udføre Værelsernes Udsmykning, senere for at afpudse og opstille Møblerne, naar Vægge og Loft var i Orden. Mindre Sendinger af Inventar gik over Land. I 1756 og 57 afsendtes flere Skibsladninger fra Rouen, i 1757 var Wasserschlebe en Tur i Paris og hjembragte adskillige Supplementer; ogsaa hans Værelser i Palæet kom til at rumme skønne Frugter af hans Kunstforstand og Samleriver. Endnu var alle Værelser dog ikke fuldt udstyret; saa sent som i 1768 var der endnu Rum at møblere ved Hjælp af danske Haandværkere, da Bernstorff skulde give en usædvanlig stor Aftenfest med Dans for Christian VII og Caroline Mathilde og et Følge af halvandet Hundrede Hoffolk med Tjenerskab.²⁾

Af Palæets indre Udstyr er det meste nu ødelagt eller fjærnet, men Husets største Sal indeholder dog værdifulde Rester, og disse samt nogle endnu bevarede elegante og lette Stuklofter giver os et levende Indtryk af, hvad Bernstorff og hans kunstforstandige Venner med saa stor Iver og Finhed havde tilvejebragt. Hans Pariservenner havde utvivlsomt Ret, naar de lykønskede ham til, at her var samlet et Udstyr, der stod over alt i Danmark; Kendere hævder, at det bernstorffske Palæ i Bred-

BACCHUS OG ARIADNE I GOBELINSALEN I DET BERNSTORFFSKE PALÆ.
Kopi af Kristian Zahrtmann.

FRA GOBELINSALEN I DET BERNSTORFFSKE PALÆ.
Fotograferet 1887.

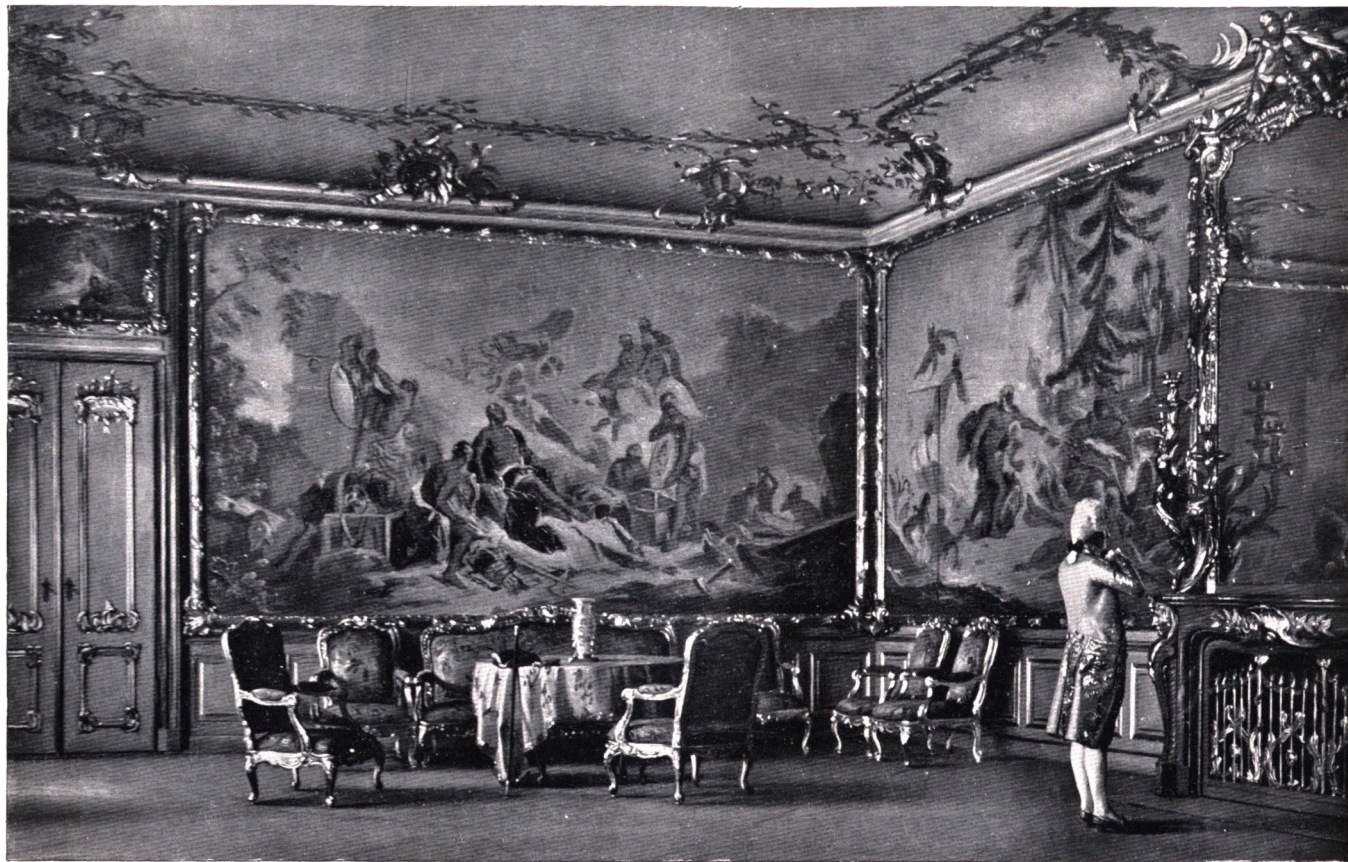

FRA GOBELINSALEN I DET BERNSTORFFSKE PALÆ.

Fotograferet 1887.

INTERIØR FRA GOBELINSALEN I DET BERNSTORFFSKE PALÆ.
Maleri af C. Chr. Andersen, 1882.

gade rummede nogle af de skønneste Udtryk for fransk Kunst og Kunsthaandværk ved Midten af det attende Aarhundrede.¹⁾ Baron de Thiers havde gjort sit yderste for til det fjærne Land at sende, hvad der bedst kunde bære Vidne om den mest moderne og fineste franske Smag, glæde hans Ven og kaste Glans over Frankrig. Han vilde, at Palæets Udstyr skulde være „dans le gout de notre dernière volupté“. „Vær vis paa,“ skrev han til Bernstorff, „at alt skal blive paaset og prøvet paa det nøjeste,“ „jeg har stedse forlangt, at alt skal bære Præg af Højhed og Kultur, saaledes er jo Deres Smag, som det er min.“²⁾ Vi tør ikke tvivle om, at Baronens og Bernstorffs gode Smag kom til at præge alle Rum, men mest fremtraadte det vel i den store Sal, som dannede Midtpunktet i Beletagen med de tre brede Fag Vinduer ud imod Norgesgade. Det var en prægtig Salon, udstyret i en Rokoko, i hvilken der spores en Nuance af den just nu frembrydende nyklassiske Smag, der førte over til Louis Seize Stilen.³⁾ Loftets, Dørenes og Vinduesnichernes Dekoration var nøje sammenstemt med Konsoller og Tapetrammer. Møblementet bestod bl. a. af en Samling prægtige Stole og en eller to Sofaer, der alle var beklædt med originalt vævet Gobelinstof fra den kongelige Fabrik i Beauvais, hvis Bestyrer Oudry var en Bekendt af Wasserschlebe; gennem Wasserschlebe og Thiers opildnedes han idelig til at levere det bedst mulige til den danske Minister. Betrækket paa Møblerne, der var komponeret af Datidens berømteste Maler og Dekorationskunstner, François Boucher, forestillede Fugle, Dyr og smaa Jagtsener omgivet med Ornamenter. Paa Væggen modsat Vinduerne fandtes — og findes endnu — en prægtig Marmorkamin med et stort Spejl med Lampetter af forgyldt Bronze og med prægtige Bronzeornamenter. Det er for nylig paavist,⁴⁾ at dette var et sjældent værdifuldt og nu enestaaende Pragtstykke, et Værk af en af Datidens allerberømteste Guldmede, François-Thomas Germain, der samtidig udsmykkede Palais Royal i Paris med Broncearbejder efter ganske de samme Modeller, som han anvendte til Bernstorffs Palæ. Pillerne mellem Vinduerne paa Langvæggen mod Norgesgade smykkedes af tre forgyldte Spejle med Trækonsoller, ogsaa tegnede af Germain; over de to mindste Spejle fandtes i ovale Rammer Portrætter af Frederik V og Dronning Juliane Marie, og

over Dørene var indsat vævede eller malede Tapeter. Til Kami-nens Konsoller og et Par Borde var anvendt en særlig kostbar, blaalig, italiensk Marmorsort, som det havde voldet stort Besvær at udsøge. Ved Forgylldningen af Broncearbejdet var brugt en nyopfundet, kostbar Forgylldning. Gueridoner var i Stil med det øvrige.

Salens Pragt beroede dog især paa fire Gobeliner, der udfyldte smagfulde Rammer i de tre Vægge. Over dem syntes hele Møblementet at være komponeret; Betrækket paa Møblerne var vævet i Smag dermed, Dørstykkerne afstemt dertil. Det har været fortalt,¹⁾ at de fire Gobeliner var Gaver fra Ludvig XV til Bernstorff ved hans Afrejse fra Paris; det er urigtigt; en saadan Gave nævnes ikke i Fabrikkens Fortegnelse, ej heller paa andre Steder, hvor den maatte være omtalt. Der blev ganske vist under Bernstorffs Ophold i Danmark fra en preussisk Diplomat, der tænkte paa at vinde ham, stillet Forslag om, at den franske Regering skulde give ham en kostbar Present til Udstyret af hans Palæ, men Forslaget blev næppe overbragt den franske Regering, idet Frederik II betragtede det som haabløst paa denne Maade at øve Indflydelse paa Bernstorff.²⁾ Senere fik Bernstorff ganske vist en Gave fra den franske Regering til Udsmykning af sit Palæ, men det var et Kamingarniture i Sèvres Porcelæn, der i August 1757 overraktes ham gennem hans nære Ven, den franske Gesandt i København, Ogier, der formentlig havde foreslaaet Gaven.³⁾ Det er ogsaa fortalt, at Gobelinerne skulde stamme fra Madame Pompadour, men heller ikke herfor er der nogen som helst Hjemmel; den Afskedsgave, hun sendte Bernstorff, var en broderet og pailletteret Fløjlsmappe med hans Vaaben.⁴⁾ Bernstorff købte Gobelinerne for sine egne Penge. Allerede i 1753 havde Wasserschele forhandlet om Købet af Gobeliner med den bekendte Fabrik i Beauvais;⁵⁾ siden førte Baron Thiers Forhandlingerne videre. Man valgte fire Stykker af en større Suite, der i stort Antal vævedes efter Kartoner, rimeligvis fra 1749, af François Boucher. De var efter den mest moderne Smag og i høj Grad yndede. I de fire Stykker til Bernstorff, — de forestillede mytologiske Elskovsscener „Les amours des Dieux“: „Venus i Vulkans Smedie“, „Neptun og Amydone“, „Europas Bortførelse“, „Bacchus og Ariadne“ — fandt, ligesom i de af

Boucher komponerede Møbelbetræk, denne Side af Rokokoens sit letteste og fineste Udtryk. I 1755 afleverede Oudry efter mange Forsinkelser Gobelinerne med de tilsvarende Sofaer og tolv Stole til Baron Thiers; i hans Palæ beundredes de af Kunstelskere, før de med Skib sendtes op til Danmark.¹⁾

I Udlandet findes der vel Rokokosale og Gobeliner af endnu større Pragt, men under de mindre Forhold i Danmark er der ingen Sinde skabt en skønnere eller smagfuldere Sal i hin Stil end „Gobelinsalen“ i det bernstorffske Palæ. Men ogsaa meget andet værdifuldt kom dette Hus til at rumme, hvoraf ethvert Spor dog ved Vanrøgt og Mangel paa Pietet er forsvundet. Der fandtes en Mængde Malerier, Originaler og Kopier; det ses af Wasserschlebes Breve, at Bernstorff forøgede den Samling, han selv havde medbragt fra Paris, med mange Billeder, navnlig Kopier af fremragende franske Mestre, særlig moderne, f. Eks. Watteau, Boucher, Oudry, Vernet, Desportes og andre. Svenskeren Mandelberg, der opholdt sig i Paris sammen med flere af Wasserschlebes Kunstvenner, arbejdede for at tilfredsstille Bernstorffs Krav.²⁾ En af Palæets Sale var udsmykket med en stor Samling Portrætter, som Bernstorff satte særlig Pris paa, og som vistnok endnu er bevaret paa et af Familiens Slotte; det var Portrætter af alle de Fyrster, hos hvem han som Diplomat havde været akkrediteret, eller med hvem han havde ført Forhandlinger.³⁾ Ogsaa Portrætter af Dronninger og Fyrstinder fandtes der; de fleste Billeder havde han faaet som Gave af vedkommende selv, og med den Troskabsfølelse, der hos Bernstorff var en Tilsætning til hans Hofmandsartighed, satte han særlig Pris paa dem.

Bernstorff havde ikke taget pekuniære Hensyn, da han udsmykkede sit nye Hjem; Palæet kostede ham store Summer, hvor meget vides ikke, og det kan heller ikke nøje fastslås, hvor meget han maatte betale for Gobelinerne, de tilsvarende Dørstykker og gobelinsbetrukne Stole eller de øvrige Møbler. Af spredte Angivelser⁴⁾ ser man dog, at et Par af Lænestolene, to Sofaer, et Par Konsoller, Kaminen og noget Kaminudstyr i alt maa have kostet henimod et halvt Hundrede Tusind Livres. I Nutidens Mønt maatte hele Gobelinsalens Udstyr regnes i Hundredetusinder af Kroner, Palæet med Indhold vel langt over en Million.

Men saa havde Bernstorff ogsaa faaet et Hjem efter sin Smag, hvori han baade selv kunde føle sig vel, og hvori han med Ære kunde repræsentere, som hans Stilling og Tilbøjelighed bød ham at gøre det; kun de kongelige Slotte og A. G. Moltkes Palæ var i København større og pragtfuldere, men intet var mere smagfuldt. Der var hyggeligt til Hverdagsliv, men A. P. Bernstorff mente ogsaa, at Palæet uimodsigelig var det Hus i Byen, der var bedst egnet til store Fester. Det sagde han i Jan. 1768, da Kongen og Dronningen havde været Gæster ved en usædvanlig stor Aftenfest med Dans i Anledning af Bernstorffernes Op-højelse i Grevestanden.¹⁾ Ikke mindre end halvandet Hundrede Personer havde da souperet ved otte Borde. Der var truffet store Forberedelsr; flere Rum var blevet særlig udstyret i Dagens Anledning; men det blev da ogsaa efter Andreas Peter Bernstorffs Udsagn den smukkeste Fest, der længe havde været givet i København, og Kongeparret udtrykte sin store Tilfredshed. Det var første Gang, Caroline Mathilde var Gæst der, og hun havde beset det med stor Interesse. Der havde ikke været mindste Uorden; intet havde manglet, alt havde taget sig storslaaet ud, og Bordene havde bugnet af delikat og rigelig Anretning. Festen var begyndt Kl. 3 om Eftermiddagen, da Kongen kom fra Komodiehuset, og først Klokken halvfem næste Morgen forlod han Dansen, der var gaaet med usædvanlig Liv og Munterhed. Skønt Dronningen var ved Slutningen af sit første Svangerskab, — fjorten Dage efter fødtes Frederik VI — havde hun danset flere Danse og befundet sig ypperlig. Andreas Peter Bernstorff var særlig stolt af, at der trods de mange Mennesker ingen Trængsel havde været; Palæet var saa vel indrettet, at Mængden let kunde fordele sig i Rummene, der var god Plads overalt, „hverken daarlig Luft eller for varmt“. I Gaarden havde der været arrangeret en overordentlig smuk Illumination.

II.

Samtidig med at Frederik V i 1752 gav Bernstorff Byggegrund til Palæet i Norgesgade, skænkede han ham en Sommerbolig paa Landet i Nærheden af Jægersborg, det gamle Ibstrup,

et Jagtslot i Gentofte Sogn tæt ved den store Dyrehave, hvor Kongen den Gang jævnlig opholdt sig.

Allerede i første Halvdel af det 18. Aarhundrede var det Skik, at høje Herrer fulgte Kongens Eksempel og laa paa Landet i Nordsælland, og Skikken bredte sig efterhaanden til rige københavnske Borgere og velhavende Embedsmænd.¹⁾ Hist og her mellem de kongelige Slotte, Charlottenlund, Jægersborg, Hørsholm og Sorgenfri, laa Sommerboliger, og Aar for Aar kom flere til. I Gentofte Sogn var der ved Aarene 1750—1760 dog endnu kun faa spredt liggende Lystgaarde og Lyststeder; bl. a. ejede den rige Etatsraad Just Fabritius Christiansholm ved Udkanten af Dyrehaven og Sølyst nede ved Strandvejen. Længere ude paa „Retraite“, en Del af det nuværende Skodsborg, boede den elskværdige Gehejmerraad Carl Holstein, Oversekretær for Søetaten, og fulgte man Kysten Nord paa, traf man i Vedbæk Enrum, der tilhørte Etatsraad J. Fr. Wewer og efter hans Død i 1759 hans Enke, som senere giftede sig med Generalmajor Longueville. Nordligere laa bl. a. Rungstedgaard, som ejedes af Bygmesteren Eigtved, og C. A. Berckentins Ejendom Kokkedal.

Inde i Landet laa — i Nærheden af Sophie Magdalenes Slotte Hørsholm og Sofienberg, — Ebberødgaard, hvor Universitetets Prokansler Erik Pontoppidan boede fra 1759—1763, og som derefter blev Sommerbolig for den lærde Grev Otto Manderup Rantzau; nær derved, ved Sjælsø i Bloustrød Sogn laa Sandholm, som Bernstorffernes Ven, Hofpræsten J. A. Cramer købte 1761. I Søllerød laa fem—seks Lystgaarde tilhørende københavnske Borgere og Embedsmænd, bl. a. Oberst Gude, Professor Kofoed Ancher og den rige Købmandsfamilie Wasserfall. Søllerødgaard ejedes 1755 af Gehejmerraad Grev Fr. L. Dehn, og da Gaarden 1763 købtes af Kongen, fik Marskal Saint-Germain den overladt og boede der en Aarrække; paa Frydenlund opholdt den lille Kronprins Christian (VII) sig i Reglen en Del af Sommeren. En Gaard i Nærum tilhørte Gehejmerraad Bolle Willum Luxdorph, og to andre Lystgaarde i Nærum By ejedes af Højesteretsadvokat Andreas Lowson og Amtsforvalter Lemvig. Kom man op i Eggen ved Furesøen, traf man Frederiksdal, der tilhørte Familien Schulin, og Dronninggaard, som i Treserne ejedes af Gehejmerraad Hans Ahlefeldt. Ogsaa i Lyngby og i Holte laa man paa Lan-

det; paa Sorgenfri boede fra 1746 Hertuginde Sophie Caroline af Ostfriesland.

En Del flere Sommerboliger end de her nævnte, men ikke mange, var der ved Midten af det 18. Aarhundrede i den Egn, der nu er ved at blive en Forstad til København, og hvor selv flere Mil borte fra Hovedstaden Villakvarter rejser sig ved Villakvarter. Landskabets Udseende var vidt forskelligt fra nu, men i de Menneskealdre, da Bernstorfferne førte deres Sommerliv derude, skiftede det Karakter. Ikke mindst deres egen Virksomhed medvirkede dertil.¹⁾

Hvor der nu er Huse og Haver, frugtbare Marker og talrige gode Veje, var der ved Midten af det 18. Aarhundrede kun primitivt dyrkede Agre og store uopdyrkede Strækninger med forholdsvis faa og slette Veje. Strandvejen var ogsaa Datidens Landevej til Helsingør, men paa mange Steder kørte man i det bare Sand.

Foruden Strandvejen gik der Veje af saare slet Kvalitet inde igennem Landet; paa et Kort fra 1763 findes angivet en Vej forbi Store Vibenshus over Gentofte til Jægersborg og derfra ind i Ermelunden og en Forbindelsesvej fra Strandvejen over Hellerup til Gentofte. Om den sidstnævnte Vej hed det imidlertid, at den var saa slet, at den „ofte maatte passeres med den yderste Fare“. Jægersborg Allé var kun aaben for høje og adelige Herskaber; andre Personer maatte køre, hvor de bedst kunde, og først ude ved Klampenborg førte en Vej ind igennem Dyrehaven. Alle disse Veje var i slet Føre næsten ufremkommelige; naar Hoffet med tunge Karosser og Lastvogne skulde til Slottene i Nordsælland, maatte Amtsforvalteren ud med de Hørsholm Bønder for at gøre Vejene farbare.²⁾

Bernstorfferne fik paa deres Ture mellem København og Bernstorff Lejlighed til at udstaa lignende Genvordigheder som paa Rejserne ude i Europa.

Intet Under, at Bernstorff, der idelig kom til at færdes Nord paa fra København, interesserede sig levende for at skabe nye Vejanlæg; han arbejdede længe derpaa, og da det store Anlæg af Kongeveje fra København gennem Sælland omsider skulde paabegyndes, blev Stykket fra København til Frederiksborg (Lyngbyvejen) det første.³⁾ Men det var først i Foraaret 1764; da havde

Bernstorff boet sin længste Tid paa Bernstorff og døjet de onde Veje.

Ved Strandvejen ud til Klampenborg laa foruden det lille fattige Fiskerleje Skovshoved knap en Snes Huse, derimellem et Par Kroer og mindre Landsteder. Inde i Landet var der udenfor Landsbyerne Gentofte, Vangede og Ordrup kun ringe Bebyggelse, før man kom til Jægersborg. Mellem de faa Huse strakte sig slet dyrkede Marker og store Overdrev, saaledes et mellem Hellerup og Charlottenlund og et andet mellem Charlottenlund og Klampenborg fra Strandvejen helt op til Ordrup. Alt, hvad der mødte Blikket, gav Indtryk af Bøndernes daarlige Kaar; Jorderne var slet drevet og bar usle Afgrøder; om Afvanding var der ikke Tale, Markerne var fyldt med sumpede eller sure Lavninger. Af Skove eller Plantninger fandtes foruden Charlottenlund Skov og Dyrehaven med Ordrup Krat kun en lille Lund ved „Lundehuset“ tæt ved Emdrup Sø samt Jægersborg Fasanhave ved Gentofte foruden spredte Skovholme hist og her. Da Jorderne endnu henlaa i Fællesskab, var der ikke levende Hegn, Haver fandtes kun ved Slotte og Lyststeder; ved de fattige Bønderhuse laa smaa Kaalgaarde.

Den Skønhed, der betinges af frugtbart Land med frodige, veldyrkede Agre, velholdte Gaarde og Huse med Haver og Parke, ejede Københavns nærmeste Omegn saaledes ikke i det attende Aarhundredes Midte, men Udsigten mod Øst fra Højderne ved Gentofte over det flade Land, bag hvilket Sundet bølgede, var videre og friere end nu. Naturen var ensom og stille, ret skabt til Sommerhvile og Forfriskelse.

Snart efter sin Ankomst til Danmark, ja endnu før det var helt sikkert, at han blev der for stedse, tænkte Bernstorff paa en Sommerbolig og vilde helst finde et Sted, der kunde minde ham om de Egne i Frankrig, hvor han havde tilbragt lykkelige Dage med sine franske Venner. I 1751 var han om Sommeren i Tyskland og følte vel ikke større Savn af et Sommerhus, men næste Aar, medens han som nygift boede paa Landet i Holte, maaske paa „Holtegaard“¹⁾, saa han sig om efter et passende Sted. Hans Blik fæstede sig paa „Fasangaarden“ med tilhørende Fasanhave, ved Alleen, som fra Jægersborg Slot førte mod Øre-

sund gennem Charlottenlund Skov forbi det fordums Gyldenlund, som Christian VI i 1737 havde foræret sin Søster, Prinsesse Charlotte Amalie, der beboede det de følgende halvhundrede Somre. Naar man fra Jægersborg Slot gennem denne Alle, der ved Midten af Aarhundredet var en tredive Aar gammel, over den smalle Tange over to nu næsten udtørrede Søer var naaet til det Sted, hvor en Vej den Gang som nu drejede af til Gentofte, traf man i Trekanten mellem Alleen og Gentoftevejen en lille Skov, den saakaldte „Brødskov“.¹⁾ Her havde Christian V indrettet en Fasanhave og paa en aaben Plet i denne en Fasangård. Den gamle Fasangård, hvor der i Frederik IV's sidste Tid havde været Traktørsted, var i 1734 blevet overdraget til Oversekretæren i Danske Kancelli, Johan Ludvig Holstein til egen Benyttelse paa Livstid som Sommerbolig, medens Fasanhaven blev til en Del af den kongelige Dyrehave. Siden havde Holstein købt Ledreborg og trængte ikke mere til Fasangården. Da Bernstorff blev opmærksom paa Stedet, hvis Beliggenhed nær ved Byen og ved det kongelige Jagtslot passede ham, kom han let overens med Holstein. Med dennes Minde ansøgte han i Efteraaret 1752 gennem Rentekammeret Kongen om at maatte faa Fasangården overdraget til Ejendom, til „einer kleinen Land und Garten Einrichtung“, der kunde bidrage til „Erhaltung seiner Gesundheit und Vermehrung der Annehmlichkeit seines Lebens“. Han tilbød at betale alle de Afgifter, der maatte blive paalignet Fasangården, Haven og et tilgrænsende Stykke Eng af Jægersborg Hovmark. Frederik V imødekom villigt Gehejmeraadens Ønske og „skænkede og skødede“ ham den 7. November 1752 Fasangården, Fasanhaven og et Stykke af den tilstødende Jægersborg Hovmark.²⁾ Allerede næste Aar tog Bernstorff Sommerophold derude, og Stedet blev hans og siden hans Slægts kæreste Opholdssted i et halvhundrede Aar.

Den gamle Fasangård, der straks i Bernstorffs Breve fik Navnet „Bernstorff“, var hverken stor eller herskabelig; rimeligvis var det Tanken, at den snart skulde ombygges, men de første Aar lagde Bygningen af Palæet inde i Byen Beslag paa alle Bernstorffs Midler; i seks Aar blev han boende i det gamle Hus, hvor han fortrinligt forstod at anvende Pladsen til sidste Smule.³⁾ Uden Tøven begyndte han at indrette Fasanhaven og den derværende

„lille unge Skov“ til Park og at anlægge en stor Frugt-, Urte- og Blomsterhave der, hvor Holstein allerede havde haft mindre Anlæg. Stedet var, som det vil ses af de to vedføjede Malerier, hyggeligt og idyllisk beliggende ved en lille Dam, men alt var smaat.

Efterhaanden blev Fasangaarden for fugtig og brøstfældig. Kong Frederik V synes tilmed at have været ked af at se paa det gamle Hus og opfordrede Bernstorff saa indtrængende til at bygge, at en Opsættelse ikke længere var mulig; desuden stillede en Udvidelse af Bernstorffs Jordtilliggende i Udsigt paa gunstige Vilkaar, og i Sommeren 1759 begyndte Arbejdet paa Opførelsen af det Bernstorff, der staar den Dag idag.¹⁾

Da Bernstorff besluttede at bygge et nyt Landhus, var hans Tanker atter ved de Steder i Frankrig, hvor han havde levet saa mange herlige Sommerdage. Han mindedes Tugny, Familien Thiers' vante Sommeropholdssted, og han skaffede sig Kopier af Planerne til Bisy, Marskal og Madame Belle-Isles Sommerslot.²⁾ Hans Arkitekt i Danmark blev en Mand, der var vurderet i hans franske Vennekredse, Nicolas-Henri Jardin, der paa Anbefaling af Baron de Thiers og Madame Geoffrin³⁾ ved Wasserschlebes og Bernstorffs Mellemkomst var blevet indkaldt for at arbejde paa Frederikskirkens Fuldendelse.

Enkelte Planer og Grundrids er bevaret og viser, at det Sted, hvor den ny Bygning skulde opføres, valgtes med Omhu.⁴⁾ Frem for alt vilde man have fri Udsigt; Huset skulde flyttes ud af Fasanhaven til det højeste Sted Nordøsten for, hvor den mod Syd jævnt skraanende Mark fra Fasanhaven og Jægersborg Allé strakte sig ned mod Charlottenlund og Strandvejen, og hvor den Gang intet spærrede Udsigten over Sundet. Paa en Situationsplan af hele den nærmeste Omegn angav Jardin ved Hjælp af Radier med den ny Bygning som Centrum omhyggelig de forskellige Udsigter, man vilde faa ved at vælge den ene eller anden Plads for Huset og Form for Anlæg af Veje, Plæner og Buskads-ser. Alt blev nøje forudset og beregnet.

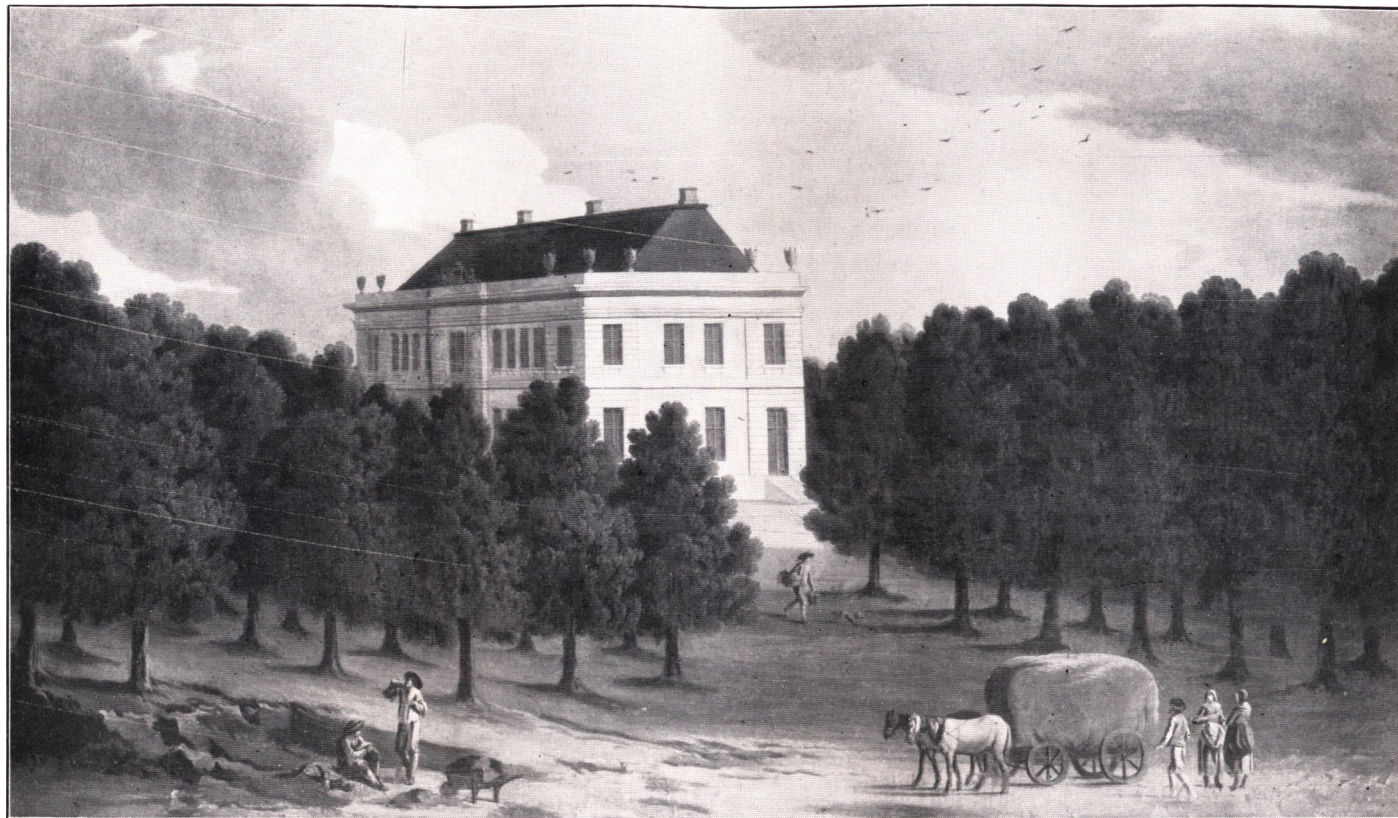
I August 1759 begyndte Jordarbejderne,⁵⁾ og ved Pintsetid 1760 lagde Charitas Emilie Bernstorff Grundstenen til det nye Hus. „Jeg og mit Hus vi ville tjene Herren,“ saaledes var Slutningsordene paa den latinske Indskrift, Bernstorff havde forfattet

til Stenen.¹⁾ „Gud lad os bebo det i Frygt for ham, Du og jeg, i de Aar, han i sin Naade vil forunde mig dertil,“ skrev han bevæget til sin Brodersøn, der just var paa Rejse.²⁾

Efter Pintse begyndte Murarbejdet, men det skred langsomt fremad; før Vinterens Frembrud var det kun naaet faa Fod over Jorden. Bernstorff stillede store Fordringer; alt skulde være første Sort Materiale og omhyggeligt Arbejde; hans pekuniære Forhold tillod desuden ikke altfor store Udbetalinger om Aaret. Man søgte at spare, hvor man kunde; Træ til Parketgulvene hentedes fra Skovene ved Stintenburg, og Hofpræsten J. A. Cramer, der som hele Kredsen var en interesseret Tilskuere ved Arbejdet og Deltager i Planerne, foreslog at lave Mursten til Huset lige i Nærheden, hvor der paa Bernstorff Mark skulde være udmærket Lerjord og oven i Købet Tørv til Brændsel. Det vilde spare svære Transportomkostninger. Jardin og andre Tillidsmænd billigede Planen; men selv om den lykkedes, hvad ikke vides, saa blev der Udgifter nok endda, og det kneb haardt at skaffe Kontanter.³⁾ De fleste Penge maatte rejses ved Laan hos den store Pengematador Heinrich Carl Schimmelmänn, der snart kom til at spille en stor Rolle i Danmarks Finanshistorie. Tidlig paa Foraaret 1761 plantedes den Lindeallé, der fra Jægersborg Allé skulde føre op mod Slottets Hovedindgangsdør, og af hvilken der trods de helt forandrede Forhold endnu kan ses Spor. I det kritiske Foraar 1762 standsede Bernstorff en Tid lang alt Arbejde; hvor kunde han tænke paa at bygge et nyt Hjem, naar hans Fædrenegaarde Syd for Østersøen truedes med Ødelæggelse af Kosakkerne!⁴⁾ Først i Slutningen af 1762 kom Huset under Tag, i 1763 var Vægge, Loft og Gulve endnu ikke færdige. I Løbet af det følgende Aar blev det ydre fuldendt, men først i Maj 1765 kunde man flytte ind; da var Møblement og Udstyr i Orden.⁵⁾ I September 1765 gæstede Frederik V første Gang Slottet. Endnu stod dog adskilligt Arbejde tilbage; de prægtige Stentrapper af bornholmske Sten opmuredes først i Sommeren 1767; i Parken maatte der foretages en Række Planeringsarbejder for ret at faa Omgivelserne tilpasset efter deres nye Midtpunkt.⁶⁾ Endnu i Sommeren 1768 arbejdedes der paa Anlægene lige foran Slottet.⁷⁾

I ædel Simpeltid ragede Bygningen op mellem Trægrupperne.

BERNSTORFF SLOT omt. 1768.
Dørstykke paa Bernstorff.

BERNSTORFF SLOT omtr. 1768.
Dørstykke paa Bernstorff.

Jardins Kunst havde truffet Bernstorffernes Smag; trods Forskelighed i Stil er der over denne Bygning den samme solide Fornemhed, der præger Gartow, Stintenborg, Wotersen og Wedendorf. Ogsaa i det indre er der Lighed; Værelserne er ikke Pragtsale, men hyggelige, stilfulde Rum, Udenomsbekvemmelighederne er store og velindrettede. Af Udsmykningen er kun lidet levnet, men saa meget ses dog, at Jardin har fulgt Smagens Udvikling. Palæet inde i Byen var 1755 udsmykket i ren Rokostil; nu i 1763—1765 dekoreredes Bernstorff i det, vi kalder begyndende Louis Seize Stil, hvorefter Spor endnu er bevaret i Forhallen.

I et af Værelserne anbragtes som malede Dørstykker to Billeder af den gamle Fasangaard, hvor Bernstorff havde tilbragt sine første Somre i Danmark; i et tilsvarende Værelse, paa den anden Side af Stueetagens Midtpunkt, den i sin fulde Skønhed endnu bevarede ovale Havesal, anbragtes to andre Dørstykker, uvist af hvilken Maler, der viser det nye Bernstorff, som det den Gang saa ud.¹⁾ Malerier af et Par andre nordsøllandske Lystgaarde, Søllerødgaard og Marienlyst, indsattes over andre Døre.

Medens Slottet var under Bygning, skete der betydelig Forøgelse af dets Tilliggende; Bernstorff havde længe ønsket at erhverve en Del af den nærmest liggende Jord Nord for Slottet mellem Jægersborg Allé, Jægersborg, Hundesø og Ordrup Krat. „Utallige Hindringer stillede sig i Vejen,“ og kun med Møje lykkedes det i 1761 at fjærne dem. I Februar var Sagen afgjort, og 13. Juli 1761 fik Bernstorff for sig og sine Efterfølgere som Ejere af Bernstorff Skøde paa nogle Stykker Jord ved Jægersborg Dyrehave, hvis Afgrøde ansloges til 43¹/₂ Læs Hø à 30 Lispund samt et Stykke af Jægersborg Hovmark, anslaaet til 10 Læs Hø og 10 Høveders Græsning. Han fik Jorden til fuld Ejendom, kun forbeholdt Kongen sig Jagtretten, og der skulde betales 20 Rdlr. aarlig til de Bønder, der hidtil havde benyttet Agrene.²⁾ Hermed var Bernstorffs Jordtilliggende forøget med en Fjerdedel, men endnu større Forøgelse fik det tre Aar efter. Da drejede det sig om et Stykke af Jægersborg Hovmarksjorder, beliggende umiddelbart Syd for Bernstorff Park. Disse Jorders Høafgrøde, beregnet til 482 Læs Hø, var hidtil tilfaldet Garden, der havde

Kvarter paa Jægersborg. Imidlertid var Garden ved Hærreduktionen efter Freden med Rusland blevet formindsket til en Tredjedel, og Jorden skulde derfor bortfæstes. Bernstorff førte derfor i Foraaret og Sommeren 1764 en Række Forhandlinger med Rentekammeret om Hovmarksjorderne.

Det er betegnende for den Loyalitet, hvormed Bernstorfferne gik frem ved slige Lejligheder, at de ikke søgte Sagen afgjort ad uregelmæssig Vej. Forhandlingen førtes aldeles normalt, og Rentekammeret stillede saadanne Vilkaar, at Bernstorff flere Gange var ved at opgive Sagen. Omsider kom den dog i Orden, og 2. Juli 1764 overdrog Frederik V ham Jorderne og alt det dertil hørende Hoveri af Gentoft Sogns tre Byer, Gentoft, Ordrup og Vangede, mod at han skulde indestaa for disse Hovbønders Skatter og Afgifter og betale en aarlig Afgift af 682 Rdlr. Medens Jorden tilskødedes Bernstorff som Arvefæste, fandt Overdragelsen af Bønderne og deres Hoveri fra først af kun Sted paa ubestemt Tid, men faa Uger efter fik Sagen „son dernier lustre“, idet Kongen 23. Juli 1764 udstedte et nyt Gavebrev, hvorefter alle Bernstorffs Efterkommere og Arvinger og alle kommende Ejere af Godset skulde besidde Hoveriet paa samme Vilkaar, som indrømmedes ham selv. Aaret efter kom der nogle Smaaherligheder til.

Saaledes blev det ny Sommerslot Midtpunktet for et Gods, medens Bernstorff hidtil havde maattet nøjes med at bo i en Have eller i en lille Skov. Helt bortset fra de direkte økonomiske Fordele og fra den billige Arbejdskraft til det store Havearbejde, der erhvervedes ved Bøndernes Hoveri, var det store Jordtillæg af Betydning for Bernstorffs Udvikling til et skønt Opholdssted. Nu var man sikret imod at faa ubehagelige Naboer, og i vid Omkreds kunde Landskabet afstemmes i Harmoni med Slottet og Parken.

Fasanhaven og dens Omgivelser ligger forholdsvis højt i den flade Egn; paa det højeste Punkt af den svagt skraanende Slette havde man lagt det gulhvide Hus; de ædle Former under det blaasorte Tag var synlige viden om.¹⁾ Bernstorffernes daglige Glæde var den skønne Udsigt, der den Gang var saa fri, at de kunde udtale Ønsket om en Bebyggelse, der kunde skabe Afveksling for Blikket, naar det over Marker og Skove søgte mod Sundet.

Fra Vinduerne mod Syd i Havesalen, Slottets største Rum, eller fra den brede Havetrappe kunde man til højre gennem Fasanhavens Træer skimte Gentofte Kirketaarn, og i det fjærne Kalvebodernes lave Vande. Saa gled København med sine Spir og Taarne frem for Synet, derefter Havnen og Reden, indtil Charlottenlund Skov begrænsede Blikket over Øresund. Fra Stentrappen foran Hovedindgangen mod Nord, hvor Indskriften „Honesto inter labores otio sacrum“ stod over Døren, var der Udsigt gennem en nyplanter Lindeallé til Fortunen og over Ordrup Overdrev ned til Sundet; den fattige Ordrup By, Fiskerhytterne ved Skovshoved og Hvidøre var smaa Pletter i store Græsmarker, hvor Flokke af Heste og Kvæg drev omkring. Indad mod Landet lukkede Ordrup Krat, Dyrehavens og Ermelundens skovklædte Brinker for Udsigten, og helt mod Vest skjultes Jægersborg bag Fasanhaven og bag de ny Plantninger, der i Aarenes Løb voksede op.

Da Bernstorff Slot blev bygget og Haven anlagt, delte Johan Hartvig Ernst og hans Brodersøn Andreas Peter Gærning og dagligt Liv med hinanden. Begge vilde de give Slottets Omgivelser Præg af Harmoni og Skønhed. Jardin og Wasserschlebe udkastede Planer til Anlæg af Haver og Park, saaledes at Terræn og Udsigtsforhold kunde komme til deres fulde Ret. Vi ved ikke med Sikkerhed, hvorledes de endelige Anlæg blev; i de forløbne halvandet Aarhundrede er der sket saa store Forandringer med Bernstorff, at det er umuligt nu at fastslaa, hvorledes det oprindelig saa ud. Muligvis bar Anlægene i Slottets nærmeste Omgivelser Præg af den „franske Havestil“, i det mindste bærer Jardins Plan Udkast til symmetriske, strængt rektangulære og runde Plæner, der skulde omgives med klippede Hække. Men lidt længere borte veg de lige Linjer og stive Figurer for friere Former; paa aabne Plæner plantedes Grupper af Træer og blomstrende Buske, Lindealléer førte over i Skove og Marker. Overgangen foregik læmpelig; ved Siden af Grupper med sjældne Blomster bølgede Kornet paa Agrene, mellem Luksusplanter saa man Bede med Køkkenurter. Den fri „engelske Havestil“ tog her Magten fra den stive franske.

Fasanhavens Skov fik Lov til at vokse i Frihed „unberührt von Künstelei“, den gennemkrydsedes af Stier og Veje, der førte

til Udsigtshøje, hvor man fra Skovbrynet saa vidt ud over Landskabet. Hinsides Skoven tæt op ad Gentoftevejen laa Egnens højeste Punkt, „Brødhøjene“. Et Par Smaasøer inde i Fasanhaven blev til „henrivende Idyller“. ¹⁾

Det vidner om Bernstorffernes sunde Smag, at de læmpede sig efter Naturen og ikke gjorde Vold paa den ved at presse den ind i bestemte Smagsloves stive Ramme. Parken om Bernstorff blev ved at være et Stykke sællandsk Landskab. Bernstorfferne havde ivrig studeret Havekunst i alle Europas Egne, og herlige franske og engelske Parker og Haver stod for deres Erindring. De var stedse ivrige for at indføre Forbedringer i stort og smaat, men Helheden fik Lov at beholde sit eget, af Naturen bestemte Præg.

Der er talrige Vidnesbyrd om, at Bernstorff og dets Park og Have gjorde stærkt Indtryk af harmonisk og frodig Skønhed, ikke blot paa dets Beboere, men paa alle, der besøgte det i de følgende Aar. Her, mellem Nordtysklands og Danmarks hjemlige Træer, de lyse Bøge og Linde, de alvorlige Ege og frodige Hestekastanier, spredtes en Fylde af sjældne, udenlandske Planter. Træer og Buske, nogle med stærktfarvede Blade, i skønsom Blanding, afvekslende med Grupper af hvide eller røde, blaa eller gule Blomster, der gennem Vaar og Sommer fra tidligste til seneste Udspring afløste hinanden, medens Grønsværet rundt om var fyldt med Smaablomster. Her rummede store Bede sjældne Roser, Krokus og Tulipaner i frodig Vækst; Plænerens ensfarvede grønne brødes af fremmede Træer eller Buske i forskelligfarvet Pragt; Løvtræer vekslede med Tuja, Fyr og sjældne Graner. De stærke Farver fra Blade og Blomster, det hvidgule Slot mod den grønne Skov, de lysegrønne Plæner ved Siden af det gule Korn, den blaa Himmel og det blinkende Sund med dets hvide Sejlere fyldte Sindet med Skønhedsindtryk.

Den aabne Plet, hvor det gamle Hus havde staaet, var en Lavning dækket mod alle Vinde; Huset blev vist til Gartnerbolig, Sletten omdannet til den egentlige Frugt- og Urtehave med Drivhuse og Mistbænke. Men ogsaa Syd for Slottet anlagdes Frugt- og Urtehaven i en Lavning, dækket mod Nord og Vest, som en Solbænk aaben mod Syd og Øst. Jordbunden var ypperlig egnet for Havedyrkning.

Interesse for Havevæsen havde hjemme paa Gartow, og Bernstorff havde bevaret og udviklet den under sit Ophold i Frankrig, hvor han paa sine Venners Lystslotte havde set Havekunst udviklet til det højeste Raffinement. Hans Kærlighed til Naturen var forøget ved hans Smag for de Nydelser, hvormed en ypperlig Køkken- og Frugthave kunde berige et Bord. Andreas Peter havde lignende Forudsætninger; hos ham kom der til Paavirkningen fra hans Ophold i Leipzig, hvor man i Klopstocks Manér havde begyndt følelsesfuldt at sværme for Naturen; nogle af sine bedste Timer havde han tilbragt paa Spadsereture med Venner i Byens Lysthaver. Men hos ham gjorde dog Hensynet til „det nyttige“, Tidens Slagord, sig stærkt gældende ved Siden af mere æstetiske og følelsesfulde Betragtninger; de bernstorffske Damer plejede at drille ham med at sige, at Urtehaven var hans egentlige Kærlighed.¹⁾

Den ældre Bernstorff havde straks, da han i 1752 kom til Fasangaarden, begyndt at anlægge en Blomster-, Frugt- og Køkkenhave, og han sparede i de følgende Aar hverken Omhu eller Penge for at skabe noget udmærket. Da Andreas Peter kom til Danmark 1758, var der store Anlæg, men i de følgende Aar udvidedes Haverne overordentlig.

Det var Bernstorffernes Ærgerrighed at vise, hvor udmærket selv sjældne og ømtaalige Arter af udenlandske Planter kunde trives paa Friland i Danmark, naar de blot blev passet godt og skærmet mod Vind og Vinterkulde. Hver Gang et nyt Stykke Land blev lagt ind under Haven, hentedes der Træer og Buske hjem fra Udlandet, og aarlig forøgedes Listen over sjældne udenlandske, særlig nordamerikanske Vækster i Bernstorff Park.²⁾ Adskillige skønne gamle Træer derude minder endnu derom.

Wasserschlebe var Blomsterelsker og skabte paa Bernstorff en berømt Blomsterhave.³⁾ Da et Stykke af Haven blev ham overladt, samlede han der Blomster fra alle Verdens Egne. Han anvendte flere Hundrede Rigsdaler om Aaret paa at hente de mest udsøgte Arter. Tidlig og sildig færdedes han om Sommeren mellem sine Blomster, de var hans eneste Lidenskab og traadte ham næsten i Stedet for Hustru og Børn. Hans Interesse forplantede sig til andre; Fru Charitas Emilie dyrkede Blomster, siden fik Andreas Peter Bernstorffs Hustru, Henriette Stolberg,

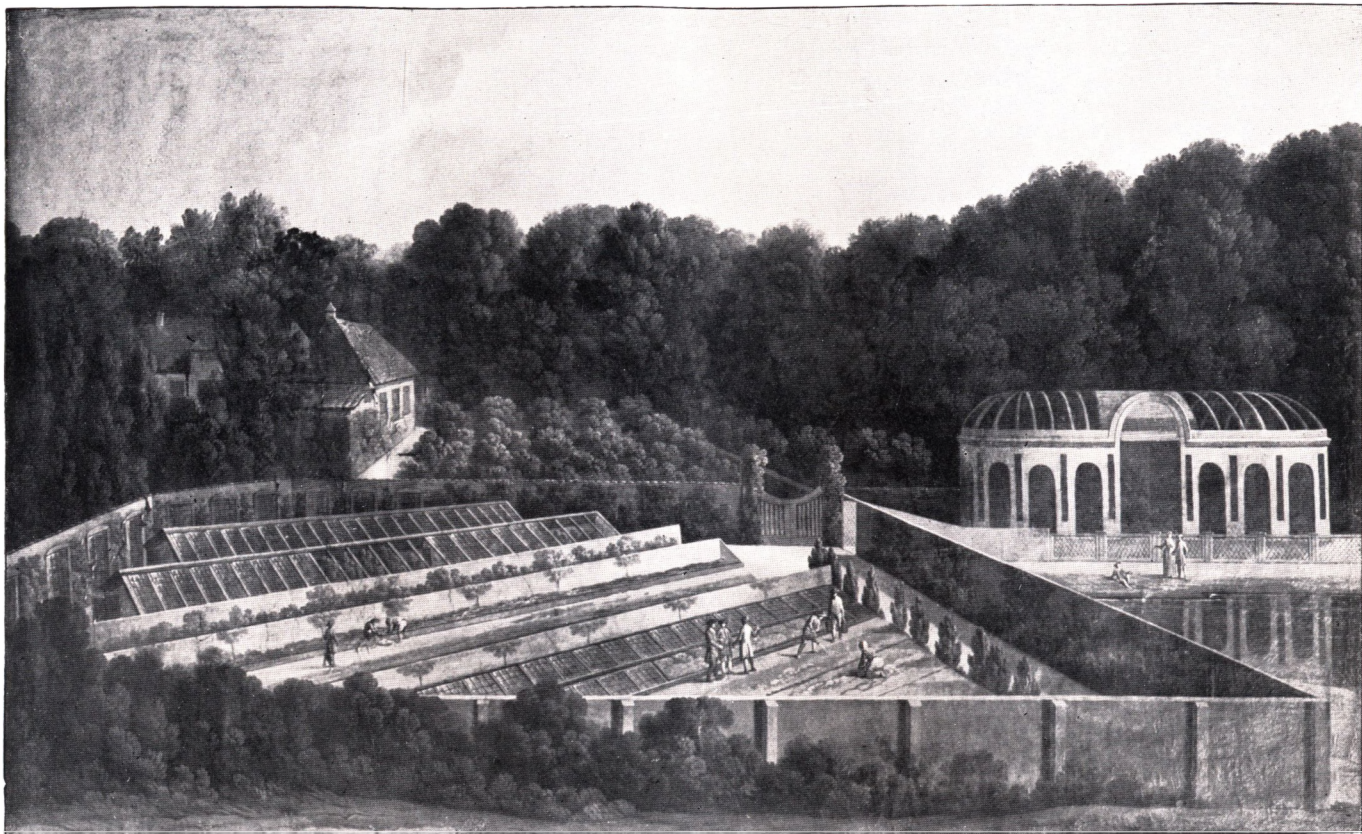
sin Blomsterhave, og fra nu af kappedes disse tre „Fleurister“ om at fremtrylle det skønneste Blomsterflor. Ved Midsommertid var Blomsterpragten paa Bernstorff overvældende, og hvert Aar frydede Andreas Peter sig over den Vellugt, der fra Blomsterpartierne strømmede ud over hele Bernstorff.¹⁾ Fremmede mærkede Duften langt fra Slottet.

Da den ældre Bernstorff kom til Danmark, stod man, efter Wasserschlebes og andres Beretning,²⁾ her uhyre langt tilbage i Henseende til Dyrkning af Frugt og Køkkenurter. Kongens Have ved Rosenborg havde et skønt Drivhus med Laurbærtræer, men hverken Meloner eller Artiskokker, ikke en Fersken eller Aprikos og ikke en spiselig Klase Druer. Hvide Figner, Reine-Clauder, Nektariner og Candelouper, Artiskokker og spanske Løg var ukendte i København; Asparges maatte i Regelen hentes i Hamburg.

Dette Forhold forandredes, da der paa Bernstorff skabtes en Frugt- og Køkkenhave, som blev et Mønster for København og for hele Landet.

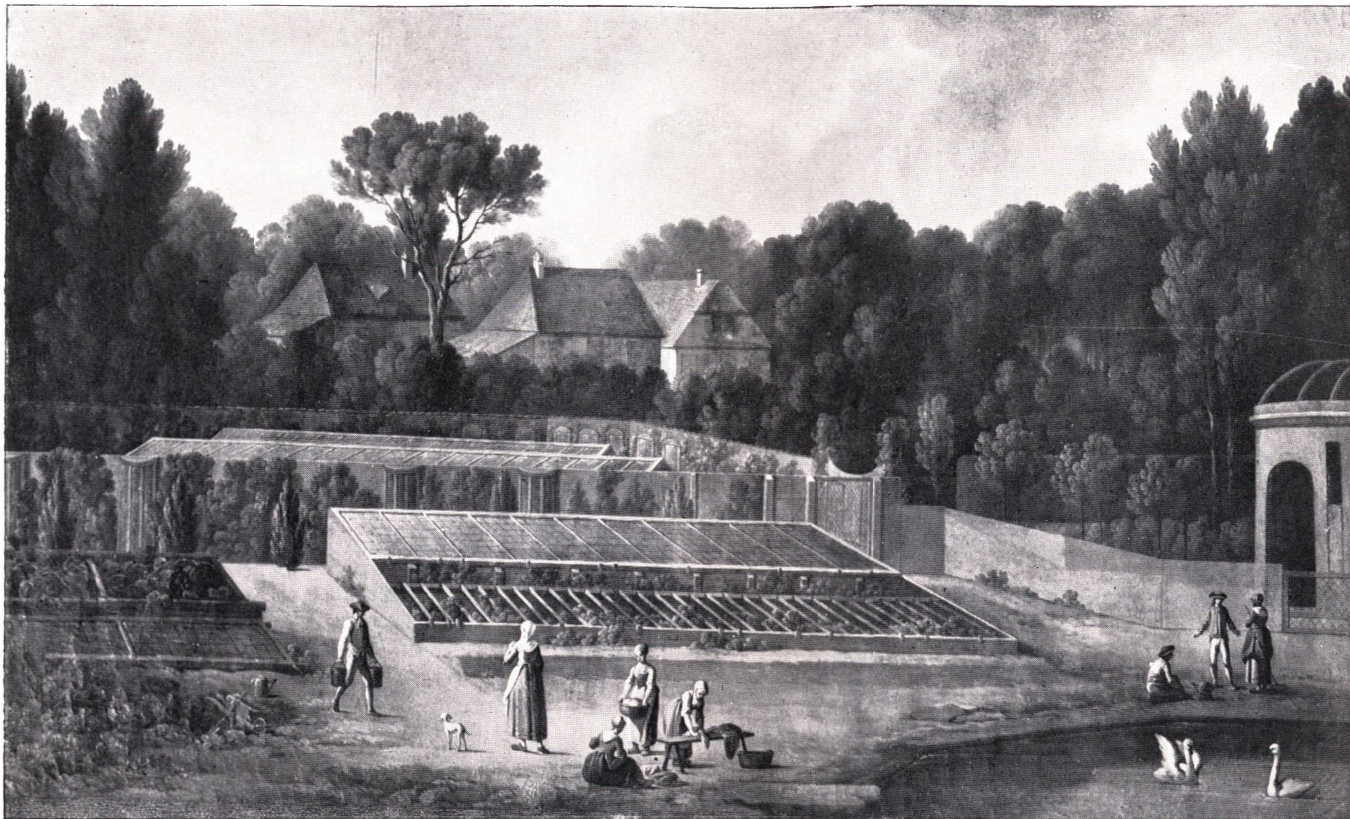
Allerede efter faa Aars Forløb ydede de Haver, der var anlagt 1753, en Rigdom paa Frugt, men de blev stadig udvidet. Der blev indtaget ny Jord, anlagt Mistbænke og Aspargesbede og plantet nye Espalierer, i Foraaret 1762 anlagdes en helt ny Køkkenhave, dobbelt saa stor som den gamle. Andreas Peter, der den Gang lige kom hjem fra Paris, hvor han havde set store Mønsterhaver, mente, at Køkkenhaven paa Bernstorff maaske nu var en af de bedste i Europa;³⁾ Wasserschlebe vovede engang at bruge det stærke Udtryk om Frugt- og Urtehaven, at det var „den smukkeste, nyeste og mest velholdte og mest vidstrakte, som nogen Privatmand nogen Sinde havde dyrket“. ⁴⁾ I Aarenes Løb frembragtes paa Bernstorff en i Danmark uset Overflod paa ypperlig Frugt. Espaliererne ydede Tusinder af Aprikoser, Ferskener og gode Druer, Frugthaven fyldtes med sjældne Æbler og Pærer, Blommer og Kirsebær, indforskrevet fra Holland og Frankrig eller omplantet fra Gartow. I Drivhusene modnedes Druer og Figner, og i Mistbænke og paa Friland frembragtes forskellige Sorter Meloner og Jordbær, fine Gulerødder og grønne Ærter, Artiskokker og alskens Salater; fra Frankrig forskrev Bernstorff en særlig Sort spanske Agurker, da han ikke kunde

DEN GAMLE FASANGAARD.
Dørstykke paa Bernstorff

DEN GAMLE FASANGAARD.
Dørstykke paa Bernstorff.

faa tilberedt en Art Salat, han i Paris var kommet til at sætte særlig Pris paa. „Paa Bernstorffernes Bord saa man ofte paa én Gang alle Aarstiders Frugter, lige fra Jordbær til Æbler og Druer. Alle Frugter var herlige. Overalt var der Overflod og god Smag, men intet Sted pralende Overdaadighed, hvis man ikke dertil vil regne, at der daglig spises velsmagende Frugter i Modningens kosteligste Øjeblik, og at man aldrig rørte dem, naar de var grønne eller uden Smag.“¹⁾ Saaledes er Wasserschlebes Skildring.

Det var for Bernstorfferne en Æressag at frembringe bedre og tidligere Frugt og Grøntsager end noget andet Sted og at kunne have dem længe. Brevene opregner saadanne smaa Triumfer: Nu iagttages det, at man paa Bernstorff er Uger eller Maaneder foran alle andre, nu staar Ferskentræerne i Blomst, nu pipper Grønærter og Gulerødder frem i Vinterens Hjærte, mens det i alle andre Haver er øde og sort. Stolt fortæller Andreas Peter Bernstorff i Breve fra Paris i Januar—Marts 1762, hvorledes alt dernede er senere end hjemme paa Bernstorff; kun ét Sted havde han set de Karotter og den Salat paa Friland, som de hjemme ved denne Tid for længst plejede at have paa Bordet, og det var endda hos Montmartel, den berømte franske Haveelsker, der anvendte store Summer paa sine Mistbænke og Varmehuse.²⁾ Paa sin Rejse med Kongen 1768 var Johan Hartvig Ernst stolt af, at Frugten i England ikke var bedre end paa Bernstorff, ja for en stor Del var ringere; da han i Holland traf paa en i Varmehus dreven Ananas, der smagte ham ekstra godt, tænkte han straks paa paa Bernstorff at bygge et saadant Drivhus, hvortil han vilde anvende 500 Rdlr., hvis hans økonomiske Hovmester Andreas Peter ikke fandt Driftsomkostningerne for store.³⁾

Det første ny af Aaret, Meloner og Jordbær tidlig i Maj, nyplukkede Kirsebær sidst i Juni Maaned, pragtfulde Ferskner og Blommer helt op under Vinteren, en kæmpemæssig Klasse Druer, en Kurv med pragtfulde Pærer, sligt sendtes altid til Kongens og Kronprinsens Bord, før man selv nød det paa Bernstorff.⁴⁾ Idelig red Tjenere rundt til Venner med Presenter fra Haven; Frugt fra Bernstorff serveredes jævnlig hos A. G. Moltke og Ditlev Reventlouw, hos Familierne Gramm og Stolberg, hos Fru Plessen,

hos Sjælesørgeren Cramer eller hos Livlægen Johan Just von Berger, hos J. F. Classen, der altid selv viste andre megen Opmærksomhed med sine Havers og Fiskedammes Produkter. Bernstorfferne nød ved store Fester paa fremmed Sted at finde deres egen Frugt paa Værtens Bord og høre beundrende Lovtale over, hvad de havde set vokse frem under deres Øjne. Derimod blev det næppe til meget med Salg af Havesager fra Bernstorff. I 1768 klagede Andreas Peter i alt Fald over, at Haven indbragte alt for lidt; af Aarets rige Frugthøst var der kun solgt for 80 Daler; Gartneren havde sagt, at der var for faa Købere. En klækkelig Indtægt af Haven vilde for Resten have været nyttig; i 1770 udfandt Andreas Peter, at den i de sidste Aar havde kostet ca. 1200 Rdlr. om Aaret.¹⁾

Bernstorfferne var stadig paa Jagt efter Forbedringer til Haven. De fulgte ivrig med i Havebrugslitteraturen, og naar der kom fremmede til Bernstorff, søgte de at lære af dem.²⁾ De sendte Forespørgsler til havekyndige i Udlandet; paa Rejser erhvervede de Stiklinger og Træsorter, gjorde lagttagelser i fremmede Haver og Drivhuse. Brevene fra Andreas Peters Rejse til Paris i 1762, fra Johan Hartvig Ernsts Rejse med Kongen 1768, fra de aarlige Rejser til Holsten og Nordtyskland vidner derom. Endnu i 1768, da Bernstorff følte sin Stilling vakle og ikke mente at have mange Aar tilbage paa Bernstorff, vilde han dog stadig „embellir cet endroit tout doucement“ og gav Ordre til at omlægge et Stykke af Haven, hvor der i engelsk Stil skulde plantes en Mængde Træer og Buske, som han vilde sende hjem fra Udlandet.³⁾

Endnu før Bernstorff havde faaet Fasangaarden overdraget, havde han søgt en Gartner, der ikke blot forstod sig paa Dyrkning af Træer, Blomster, Frugt og Grøntsager, men ogsaa med Smag kunde tegne og anlægge en Park og Have. Han havde spurgt efter en saadan Mand i Holland og havde af sin Ven, den hollandske Minister Thomas Isak von Larrey faaet anvist Christian Dörschel, der var født omtrent 1715, vistnok i Nedersachsen, men uddannet i Nederlandene.⁴⁾ Han kom til Danmark i Januar 1753, og Bernstorff glædede sig ved Tanken om, saa snart Foraaret kom, at sætte ham i Gang ude ved sin „Hytte“ og aftale Planen for det ny Anlæg med ham. Fra nu af forestod

Dörschel i den ældre Bernstorffs Tid det store Anlæg og fik jævnlig Beviser paa sit Herskabs Gunst. Da Bernstorff saa de hollandske, franske og engelske Haveanlæg, beundrede han oprigtig, hvad Dörschel havde bragt ud af hans Have under den 56. Breddegrad. Den „brave Dörschel“ nød den største Anseelse rundt om; han gav Raad til mange ved Haveanlæg, anlagde selv Haver, saaledes Cramers paa Sandholm, og til ham sendtes mange Lærlinge. Fra Gartow sendtes de unge Gartnerlærlinge op til ham, der tilsidst regnedes for Nr. 1 blandt Familiens Gartnere. Bernstorff satte stor Pris paa Dörschel og gjorde sit bedste for, at han skulde befinde sig vel i hans Tjeneste. I Aarenes Løb fik han dog nu og da Anledning til Misfornøjelse med sin Gartner; som hans Anseelse voksede, blev Dörschel tilbøjelig til at „negligere Tjenesten paa Bernstorff“ for andre Arbejder og var ikke altid paapasselig med sine Overslag.

Wasserschlebe regnede Anlægget af Haven paa Bernstorff for en af de væsentlige Tjenester, som Bernstorff havde ydet Danmark.¹⁾ Her saa man en Park af fremmede Træer og et duf-tende Blomsterflor, som man aldrig havde tænkt sig Muligheden af under Danmarks Himmelstrøg; her saa man Frugter og Grønt trives til Fuldkommenhed, mens man før havde hentet dem Syd fra eller slet ikke havde kendt dem. Først tog de kongelige Gartnere ved Lære, saa de højadelige Familier, siden mange andre. I Løbet af faa Aar, fortæller Wasserschlebe, frembragte Kongens og Privatfolks Haver alle de samme Grøntsager i Overflod; snart efter kom Amagerbønderne til Torvs med Grønærter, Artiskokker og Meloner. Smagen for Havedyrkningen bredte sig ud til Provinserne, og af Dörschel oplærtes en Mængde Gartnere, der satte Arbejdet i Gang.

Rigtigheden af denne Skildring kan nu næppe kontrolleres i Enkelthederne; men Bernstorfferne var glade ved paa denne Maade at kunne være Foregangsmænd. Det var dem ikke nok, at de højeste og høje Herskaber kom og beundrede Parkens og Havens Sommerpragt, at højadelige Venner hentede Anvisninger, Kærner og Stiklinger. Det var dem ogsaa til Glæde, naar Folket („le public“) saa, hvad Bernstorff rummede; Parken stod aaben for alle, og det hændte, at Andreas Peter — dog vel med

megen Overdrivelse — regnede, at henimod 10,000 Mennesker fra København og Omegnen en herlig St. Hansdag i 1768 havde besøgt Parken, foruden Dronningerne og mange af deres adelige Omgang.¹⁾ Hvor der var Lejlighed dertil, spredte de Kundskab om Havebrug ud i Landet; Johan Hartvig Ernst uddelte Frugttræer til sine Bønder;²⁾ paa en Rejse lærte Andreas Peter bornholmske Søfolk at spise Meloner og at plante Kærnerne, naar de kom hjem.³⁾

Paa Bernstorff levede begge Bernstorfferne deres bedste Timer; Tilværelsen derude var for dem Idealet af jordisk Liv. Da Johan Hartvig Ernst maatte forlade sin Sommerbolig, sammenlignede han den med en „elsket Kvinde“ og sagde i Anledning af Forslag om at leje det ud eller sælge det, at han ikke kunde udholde den Tanke, „at hans Elskede stadig skulde være i fremmede Hænder“. „Mit Hus maa dele mine Sorger, jeg kan ikke finde mig i, at det aabner sig for Glæden, for Fester og Fornøjelser, medens jeg er bedrøvet og gennemgaar tunge Prøvelser“. ⁴⁾ Den yngre Bernstorff tænkte paa samme Maade. I begges Sind gik der Strømninger fra Statsmandsgærrningen tilbage til det fredelige Landliv, hvorfra de i sin Tid var udgaaet. Hos Johan Hartvig Ernst kunde Tanken om at vende tilbage til Godsejerstilling og Landliv dog aldrig slaa fast Rod, end ikke i bekymrede Dage, naar Ministerstillingen bragte ham Sorger og Utaknemlighed, og Intriger rokkede hans Tro til Mennesker. Han følte sig uskikket til Landmandsgærrning, hans Sind var alt for optaget af det brogede Menneskeliv til, at Freden i Naturen for ham kunde blive andet end en kort Hvile mellem Kampene. I disse Aar havde Landlivet adskillig større Tiltrækning for Andreas Peter, og Tanken om at sige den store Verden Farvel laa nærmere ved hans Form for Religiositet. I Struenseetiden slog han sig bedre til Ro paa Landet, end hans Onkel formaaede. Men begge længtes de fra Konseil og Kammer ud til Bernstorff; Sommerlivet der var Aarets Festtid, som de forlængede saa meget som mulig.

Om Foraaret red de ud for at se Haven og Markerne rejse sig af Vintersøvnen. „Jeg erindrer ikke nogen Sinde at have set et skønnere og yndigere Syn end Køkkenhaven i dette Øjeblik,“ skrev Andreas Peter 3. Maj 1760 efter et saadant Besøg.⁵⁾ „Aprikos-, Fersken-, Pære- og Kirsebærtræerne staar

alle i fuld Blomst; de forskellige Farver, det spirende Grønne, Naturens Rigdom, alt dette tilsammen har bevæget mig i den Grad, at jeg ikke kan udtrykke det. Paa ingen anden Tid af Aaret fremtræder Skabningen under et saa leende Ydre. Denne Aarstid synes at ville erstatte os de Tab, som Vinteren har tilføjet os, og ikke at lade det fjærneste Savn tilbage hos os over at have tabt den af Syne i saa lang Tid. Hvor er Naturens Skaber dog fuldkommen i sine Gaver! Menneskene gør alt halvt, han alene lader intet tilbage at ønske.“ „Hvor er Naturen skøn og gavmild, og ad hvilken skøn Vej fører den os ikke mod sin Skaber!“, slige Udbrud af jævn Religiositet fremkalder Foraarets Herlighed hvert Aar hos Bernstorfferne. De paaskyndede Udflytningen saa meget, som Vejrliget tillod; fra først i Maj til ind i Oktober boede de som Regel paa Bernstorff. Uforstyrret blev Opholdet ikke; ofte maatte de begge flere Dage om Ugen opholde sig i Byen eller ved Hoffet paa Fredensborg eller Jægerspris. I de første Aar tilbragte Frederik V i Regelen nogle Uger med Jagt paa Jægersborg Slot; men i 1760 brækkede han ved et Uheld Benet og maatte gennemgaa et langt og haardt Sygeleje derude; umiddelbart efter, i Sommeren 1761, blev Slottet, der længe havde været brøstfældigt, nedbrudt. Undertiden kaldtes Johan Hartvig Ernst Bernstorff med Frederik V eller alene til et flere Dages Besøg hos Adam Gottlob Moltke paa Bregentved; sjældnere var Andreas Peter paa en Udflugt hos Classen paa Frederiksværk eller hos Løvenskjolds paa Birkholm (Løvenborg) ved Holbæk. Dertil kom de store Sommerrejser til Holsten eller Nordtyskland. Men altid var det dem en Sorg at være borte fra Bernstorff; Brevene tolkede Længslen efter „cet endroit délicieux“; naar man paa nogen Maade kunde slippe for en Pligttur til Jægerspris eller København, blev man hjemme.

Sommerlivet blev nydt i fulde Drag. Man var tidlig paa Benene i de Dage ogsaa i de højeste Kredse; Kl. 5—6 var Andreas Peter Bernstorff oppe; Fuglesangen eller Leernes Klang fra de nære Marker kaldte ham ud; mange andre i Kredsen var Morgenmænd, ikke mindst Digterne Klopstock og Gerstenberg; det hændte, at J. A. Cramer vækkede Gerstenberg Kl. 4, for at han kunde komme ned og spille Melodien til en nydiget Salme. Tidlig og silde gik Andreas Peter ud for at se paa Bøndernes og

Havefolkenes Arbejde eller iagttage Kornets og Frugternes Vækst. Johan Hartvig Ernst, der efter sin Morgenandagt i Byen om Vinteren altid straks satte sig til sit Arbejde, blev, naar han var paa Bernstorff, lokket ud i Haven og Skoven, men valgte dog helst Aftentimerne til sine Spadsereture. Da drog han Venner og Husfæller med sig ud, og det var ham en Sorg, naar Johan Just von Berger, Huslægen og Vennen, drev ham ind, da hans Gigtlidelser ikke taalte Natteduggen. Paa Aftenturene lyttede man til Nattegalene, de var Andreas Peters og de bernstorffske Damer Fryd, og der var almindelig Sorg, naar en særlig smuk eller vedholdende Sanger stansede sin Sang otte Dage før St. Hansdag i Stedet for at holde ved St. Hansdag over. Hele Huset havde sit Arbejde at gøre i Haven; nu og da kommanderedes alle ud paa én Gang for at rense Gange og fjærne Ukrudt. Wasserschlebe og Damerne havde deres Blomster at passe; Frugthave, Espalierer og Drivhuse laa særlig under den ældre Bernstorff; hans glade Bifald opildnede Dörschel til at frembringe de herligste Druklaser og uovertræffelige Træfrugter. Køkkenhaven var Andreas Peter Bernstorffs særlige Domæne; da hans Børn voksede op, fik de hver sin lille Have.

Udsigten fra Bernstorff var Kilde til daglig Adspredelse. Det var Wasserschlebes Specialitet at holde et Arsenal af ypperlige Kikkerter; med dem nød man fra Hus og Have Udsigten til alle Sider.¹⁾ Fremfor alt holdt man Øje med, hvad der foregik paa den „gyngende Landevej“ ude i Synskredsen. Altid skinnede hvide Sejl over Sundet. Snart vogtede man paa de store Ostindiefareres Hjemkomst; det var en Begivenhed i København, og Wasserschlebe holdt nøje Regnskab dermed, thi han var selv Aktionær i Asiatisk Kompagni og passede Aktierne saavel for Gehejmeraaden som for de bernstorffske Damer og for Familien paa Gartow. Snart drog danske Orlogsskibe Øjnene til sig, og nu og da laa russiske eller svenske Flaadeafdelinger paa Yderreden og varslede om Fester og Illumination.

En talrig Kreds, noget vekslende i Aarenes Løb, men med en fast Grundstamme, delte Sommerlivets Glæder paa Bernstorff. I 1750erne, da Frederik V oftere opholdt sig paa Jægersborg, saa Fasangaarden Hoffet inden sine gamle Mure. Frederik V og Dronningerne kom jævnlig for at glæde sig ved Udsigten

fra Bernstorff og for, som Adam Gottlob Moltke en Gang udtrykte sig, at beundre „alt hvad den gode Smag, Kunsten og Naturen frembyder for vore Øjne af skønt og behageligt.“¹⁾ Herfra saa den unge Caroline Mathilde ud over Sundet en tidlig Aprildag det første Foraar, hun var i Danmark.²⁾ De gamle Prinsesser Charlotte Amalie og Sofie Caroline af Ostfriesland kom fra Charlottenlund og Sorgenfri, Enkedronning Sofie Magdalene fra Hørsholm, Kronprins Christian med sin Lærer Reverdil eller sin Hofmester Ditlev Reventlou fra Frydenlund. Hus og Have kunde være opfyldt af kongelige Personer og deres talrige Følge.

Endnu mere kærkomment var dog vel nok Besøg af Vennerne. Allernærmest, i Jægersborg, boede Overjægermesteren Carl Christian Gramm og hans fremtrædende, ikke altid lige blide Hustru, Fru Birgitte Christiane, født Komtesse Frijs. De var Bernstorffs ældste Venner i Danmark, men mellem de unge Bernstorffer og Familien Gramm knyttedes nye Baand gennem den unge Gramm, den godmodige og livlige, men letsindig udsvævende Kammerherre Chr. Fr. Gramm, der var Andreas Peter Bernstorffs jævnaldrende, og fremfor alt ved den ejendommelige og udmærkede Hustru, han i 1761 hjemførte, Louise Reventlow, der blev de unge Bernstorffs allernærmeste Veninde. Paa Kokkedal boede i Halvtredserne Berckentin, siden hans Datter, Enkefru Louise Plessen, der hørte til deres nærmeste Omgang, i Hørsholm Familien Stolberg, Andreas Peters Svigerforældre. Paa Sandholm ved Sjælsø Nord for Hørsholm boede i Treserne om Sommeren Cramers, i Lyngby havde Klopstock en Tid i Halvtredserne fast Bolig, siden bevægede han sig om Sommeren urolig frem og tilbage mellem Bernstorff, Hørsholm, Sandholm og Lyngby. Digteren Gerstenberg og andre af den tyske Digterkreds laa paa Landet i Omegnen og betragtede Bernstorff som Midtpunkt. Brevene giver Indtryk af sommerligt Samliv i jævne Former; idelig færdedes man paa Visit til hinanden, til Hest og til Vogns eller paa Spadsereture gennem Skoven. Stranden søgtes sjælden til Badning, sligt brugtes kun af en Vildmand som Klopstock, der ogsaa havde svært ved om Vinteren at lokke andre end de helt unge ud paa de Skøjteture paa de nærliggende Søer, der beredte ham den største Glæde. Kun sjældent drog man paa længere Udflugter Nord paa langs Sundet forbi Kronborg og

Marienlyst; først i Halvfjerdserne blev Udflugter til Hven og Sverige af det næste Slægtled gjort mere almindelige, og Egnen Nord for Helsingør draget med ind under Sommerlivszonen.

III.

Bernstorff havde, førend han fik bygget sig Palæ og Sommerhus, levet under indskrænkede Forhold, men da han kom ind i de nye Boliger, fik han rigelig Rum; baade i Palæet og paa Bernstorff har jo siden Prinser og Konger resideret. Palæet var i Stand til at rumme en stor Husstand, og der lod sig udskille egne Lejligheder, saa hele Familier kunde faa Plads. Da tre unge hessiske Prinser i Efteraaret 1756 kom til København med Hovmester, Huslærere og Tjenerskab paa mere end tyve Personer for at faa deres Opdragelse under Tilsyn af den beslægtede danske Kongefamilie, gav Bernstorff dem Plads i sit Palæ, hvor de vistnok blev i flere Aar ¹⁾, og siden, da Andreas Peter Bernstorff havde levet sit Ægteskabs første Aar uden for Huset, flyttede han og hans Hustru ind i Palæet. I 1762, kort før Andreas Peter drog ud for at holde Bryllup, boede i Hus sammen med Bernstorff, foruden hans Hustru, Søster og Brodersøn, vel en halvfjerdsindstyve Personer, hvoraf de fleste helt eller delvis stod i Bernstorffs Tjeneste. ²⁾ Af det finere Tjenerskab boede der Fruens Selskabsdame, Mademoiselle de Plans, og Johan Frederik Baumgarten, der var Bernstorffs Sekretær i hans Husvæsen og førte hans Regnskaber. Han havde sin Hustru og tre Børn hos sig, og saavel Husforvalteren, Bartholomæus Samuel Tangermann, som Kammertjeneren, Joachim Krüger, havde Hustru og Børn boende i Palæet. Demofski, den gamle polske Adelsmand var endnu i 1768 i Bernstorffs Brød og spadserede „gul som en Citron“ rundt i Haven i en slobroklignende Pels, med Pelshue paa Hovedet, mere lig et Genfærd end et Menneske.“ ³⁾ Ogsaa Bernstorffs Kabinetskurer, Jacques Lafontaine, havde Hustru og Datter hos sig samt en Søn, der gjorde Tjeneste som anden Kok. En af Staldkarlene, Joachim Schwartz med Kone og Barn var til Huse, og hertil kom endvidere seks gifte Tjenestefolk, hvis Familier boede ude i Byen, enogtyve ugifte Tjenere, Kuske og Køkkenkarle, samt mere end et Dusin ugifte Kammerpiger og Køkkenpiger. De fleste

Medlemmer af denne store Vinterhusholdning drog om Foraaret med til Bernstorff, og det var vel næppe mange, der var saa velstillet som Lafontaine, der købte sig Gaard ude i Lyngby. Selv med Datidens lave Folkeløn maa Bernstorffs Husførelse have været overmaade kostbar.

Foruden Familien og Tjenerskabet havde Bernstorff til Stadhed hos sig Husfæller, der nød godt af hans ubegrænsede Hjælpsomhed. Klopstock, Midtfiguren i den tyske Digterkreds, havde under sit første Ægteskab 1754—58 egen Lejlighed i København og Sommerbolig i Lyngby; siden var han nogle Gange paa længere Besøg i Tyskland, men ellers boede han lige til Efteraaret 1770 i Bernstorffs Hjem. Af Bernstorffs Medhjælpere i Tyske Kancelli havde ikke mindre end tre i lange Tider Ophold hos ham, og en af dem er nøje knyttet til Slægtens Historie.

Bernstorfferne slap nødig et Menneske, der en Gang var kommet inden for deres Døre. Andreas Peters og Joachim Bechtolds Lærer, Johann Christian Leisching, havde været en upaalidelig og overfladisk Person, men Drengene holdt af ham og kom i Leipzig til at sætte Pris paa hans Søkende, Juristen Polykarp August Leisching og Fru Rüdinger.¹⁾ I Efteraaret blev han af Bernstorff kaldt til Danmark, da han ikke kunde komme frem andet Steds. Han blev Privatsekretær og senere Volontør i Tyske Kancelli.²⁾ Da der kom mere Stadighed over ham, blev han 17. Juni 1757 Sekretær i Kancelliet, en Udnævnelse, som Bernstorff „foruden af andre Grunde havde udvirket for at gøre Andreas Peter en Glæde“. Leischings elskværdige Egenskaber overvejede efterhaanden de daarlige. Da Andreas Peter kom til København, levede han regelmæssigt og forstandigt, var flittig og paapasselig. I 1760 fik han en Gageforhøjelse, hvad Andreas Peter var meget glad ved, uagtet det skete paa Bekostning af ham selv, idet Tillæget kom fra en ledig Sum Penge, hvoraf den unge Bernstorff ellers kunde have faaet en Andel. Bernstorff brugte ham til Chiffrering, hvad der efter Andreas Peters Mening var en god Indledning til Avancement. I 1765 kom han ind i Det almindelige Varemagasin, fik Privilegium paa Udgivelsen af Altonaer Mercur, en behagelig Sinecure, og blev samme Aar gift med en Datter af den ansete Altona-Købmand og Borgermester Daniel Baur. Han var nu Justitsraad, og 1767 fik han den eftertragtede Post som dansk Resi-

dent i Lübeck. Det gjorde intet Skaar i Bernstorffernes Glæde over at se ham vel anbragt, at han stadig skyldte dem Penge, uden at gøre Mine til at betale. De var kede af, at han forlod København, thi i elleve Aar havde han været en oplivende og behagelig Husfælle. Han havde Ævner som maitre de plaisir, lejlighedsvis arrangerede han et prægtigt Kunstfyrværkeri paa Fruens Fødselsdag. Leisching var Klopstocks Fætter, og hans Stilling i det bernstorffske Hjem underbyggedes af denne Familieforbundelse, der drog adskillige til Danmark.

De to andre Embedsmænd fra Tyske Kancelli, der levede i Bernstorffs Hjem, var Wasserschlebe og Temler.

Den Bistand, Wasserschlebe ydede sin Chef under hans Embedsgærring, er omtalt, men ogsaa i det daglige Liv var de uløselig sammenknyttet.¹⁾ Faktisk, om ikke formelt var Wasserschlebe Privatsekretær; han modtog neppe fast Pengeløn, men fik Vederlag nok paa anden Maade. I de første Aar, før Palæet i Norgesgade var bygget, havde han sin egen Lejlighed; siden boede han som oftest i Palæet eller havde Værelser dør til sin Raadighed; om Sommeren havde han fast Tilhold paa Bernstorff. Han gik frit ud og ind, spiste ved Familiens Bord eller paa sit eget Værelse, som det passede ham. Han havde Ekvipage og Ridehest, lønnede selv Tjener og Kusk, under Tiden en Tjenestepige, og brugte Lejetjener ved smaa Ungkarlemiddage, han gav.²⁾ Hans Tyende regnedes dog vistnok med til den bernstorffske Husstand, og det har neppe ligget for Bernstorff at kræve Refusion af Kostpenge. Det bernstorffske Hjem var Wasserschlebes; „i alle Tilfælde har De Tag over Hovedet, saa længe jeg har det“, skrev Bernstorff til ham, da de begge havde mistet deres Embeder, og Ministeren opgjorde Resultatet af deres „gamle og tro Venskab“. I tyve Aar delte „den gode Wasserschlebe“, der efterhaanden blev til den „muntre Olding“, Glæder og Sorger med den bernstorffske Slægt; der er neppe nogen Uge, hvor hans Navn ikke nævnes i Slægtens Breve, og hans Deltagelse i Kredsens Liv ikke spores.

Wasserschlebe passede Bernstorffs Pengesager og havde Tilsyn med Hushovmesterens Regnskaber. Alt hvad der berørte Indkøb i Udlandet af Bøger og Kunstsager laa under ham. Han repræsenterede over for Handelskompagnier og deslige Foretagender, hvori

Bernstorff var økonomisk interesseret; naar Gehejmraaden var paa Rejse, eller siden, da han forlod Danmark, var han Tillidsmand. Hans Regnskabsbøger giver et Indblik i den brogede Virksomhed. Hans Troskab og Hengivenhed var ubegrænset; han var minutøs ordentlig og præcis, men i flere Henseender hverken praktisk eller klar. Hans Godmodighed var umaadelig, og han nærede Ængstelse for at støde nogen som helst ved en bestemt Afvisning; ikke sjældent beredte han derved Bernstorff Vanskeligheder og Ærgrelser baade i Embedsforhold og i det private Liv. Hen i 1760erne mærkedes det, at han var blevet ældre; han blev glemsom, noget indolent og skyede som Pesten ethvert Hverv, der kunde volde Ubehageligheder; ofte lod han en Sag trække i Langdrag for at undgaa ubehagelig Meningsudveksling med en eller anden paatrængende Person. Men intet gjorde Skaar i den varme Hengivenhed, hvormed den bernstorffske Slægt omfattede sin trofaste Ven.

Vi vil paa en Række Omraader møde Wasserschlebes Virksomhed i Hjemmet og Kredsen; alle, der færdedes der, havde med ham at gøre. Af stor Betydning var det, at han vedligeholdte en Forbindelse med Frankrig, der satte Præg paa hele Kredsens Liv. Ham skyldes mere end nogen anden den mangesidige kunstneriske og litterære dansk-franske Forbindelse, der i Frederik V's Tid naaede sit Højdepunkt.¹⁾

I det Par Aar Wasserschlebe efter Bernstorffs Afrejse forblev i Paris, lagde han alt til Rette for at bevare sin Chef Forbindelser med „den herlige By“. Han traf Aftaler med Boghandlere og med Bernstorffernes intime Ven, Bogbinderen La Ferté om, hvorledes Bogsamlingen fremtidig skulde holdes vedlige. Han købte Kobberstik efter de Skatte i Versailles eller andetsteds, som Bernstorff ikke længere kunde have for Øje. Han sluttede Akkord med Bernstorffs Parykmager og sendte Prøver af Trøffelposteier fra Périgueux. Før han forlod Paris, havde han gjort Afskedsvisit hos sin Chefs franske Venner, i hvis Hjem ogsaa han havde været Gæst; han fik Hilsener og Afskedsgaver med. Madame Pompadour udtrykte sin Glæde over, at Bernstorff regnede hende blandt sine Veninder og haabede, at han vilde bevare hende i venlig Erindring. „Denne Dame, der finder Morskab i alt og vil lære alt, havde senest graveret smaa Kobberstik efter Teg-

ninger af Boucher“. Til Afsked gav hun Wasserschlebe nogle Stykker med til Bernstorff.¹⁾ Men ogsaa mange andre Kunst-sager havde Wasserschlebe besørget; han forestod Indpakning og Afsendelse af Indboet og havde afskediget Tjenerskabet, af hvilket kun nogle faa blev taget med til København. Ved Afskeden havde han efter Bernstorffs Ordre „gjort dem saa meget godt som muligt“, ²⁾ hvad der visselig stemmede med hans vennesele Sindelag.

I København fortsatte Wasserschlebe denne mangesidede Virksomhed som Bernstorffs franske Kommissionær. Vi har nævnt ham som den kunstforstandige Mellemmand, da Palæet og Sommerhuset byggedes og udsmykkedes. Da Andreas Peter Bernstorff satte Bo i 1762, stod Wasserschlebe „med sin anerkendte Sagkundskab“ ham bi ved Valg af franske og danske Møbler.³⁾ Lignende Tjenester ydede han andre danske Stormænd; de brugte ham som litterær og kunstnerisk Raadgiver; gennem hans Forbindelser kom Bøger, Kunstgenstande, Vine og Luksusgenstande i Mængde til de fine Hjem i København. Han forøgede sin private Kobberstiksamling, saa den inden hans Død kom til at tælle en tredivetusind Blade, men samtidig smykkede han Bernstorffs, A. G. Moltkes og andres Hjem med Værker af franske Kunstnere.

Før han forlod Paris, havde han engageret en kyndig Abbé, „der var vel i Stand til at bedømme en Bog“, til regelmæssig en eller to Gange om Maaneden at sende litterært og kunstnerisk Nyt til København; til ham havde A. G. Moltke vendt sig, da han i 1752 vilde have en Sekretær, der „foruden Fransk og den sædvanlige Stil ogsaa kunde Hollandsk og forstod sig paa Kommerciens“. ⁴⁾ Siden blev han Raadgiver i mange lignende Forhold; for sin Kunstforstands Skyld blev han 1754 Æresmedlem af det ved A. G. Moltkes Bestræbelser reorganiserede Kunstakademi, og han arbejdede ivrigt for at fremme den Forbindelse mellem den franske og den danske Kunst, som efter Moltkes og Bernstorffs Ønske kom til at præge Frederik V's Tid.⁵⁾ Det var ham, der tilvejebragte Forbindelsen mellem den danske Regering og Saly, da Frederik V's Rytterstatue skulde rejses, han havde en Haand med, da Jardin blev draget til København. Det samme gjaldt, da andre franske Kunstnere og Kunsthaandværkere hidkaldtes for at udsmykke Hovedstaden og Stormandshjem der; naar Bernstorff eller Moltke ikke var til Stede, drøftede Wasserschlebe deres Pla-

ner med Kunstnerne. Adskilligt blev sat i Værk, men ogsaa Planer, der ikke blev udført, viser, hvad Bernstorff og Wasserschlebe i Fællig daglig syslede med. Bernstorff kom daglig paa Vejen fra sit Palæ til Slotsholmen forbi den Plads mellem Garnisons Kirke og de to Gaarde, der 1768 beboedes af Enkegrevinde Laurvig og den svenske Gesandt Sprengtporten, den nuværende St. Annæ Plads. Den laa vanskøttet hen, og Bernstorff og Wasserschlebe havde længe ønsket, at der skulde anlægges en offentlig Promenade med „Træplantninger og nogle passende Prydelser“.¹⁾ I 1768, da Bernstorff var i Udlandet, havde han talt med Christian VII herom, og han bad Wasserschlebe faa Jardin til at levere en Plan. „Gid hans lykkelige og forstandige Geni maa finde paa noget smukt og simpelt. Det er hans Talent“, skrev Bernstorff til Wasserschlebe, og bad ham om hurtigst muligt at faa tilsendt en Tegning, der ikke blot skulde omfatte selve Pladsen mellem Garnisons Kirke og de adelige Huse paa den anden Side, men ogsaa Partiet ved Bolværkerne hen til Toldkammerbygningen. Bernstorff var ivrig for at fremskynde Sagen; „hele Planen bliver ikke til noget, hvis vi ikke faar den fastslaet, før vi vender tilbage“, skrev han i sin Bekymring over de urolige Forhold ved Christian VII's Hof, og tilbød, om det ønskedes, at skaffe Materialer til det nye Anlæg fra England. Hans Frygt gik i Opfyldelse; der skete ingen Forandring med Pladsen, og først i 1850—52 blev den nuværende St. Annæ Plads plantet.

Her havde andres Indflydelse hindret, at Wasserschlebe og Bernstorff fik en Plads i Byens Midte udsmykket „smukt og simpelt“, men Bernstorff kunde de uhindret forme efter deres Smag, og dyrke det, som Bernstorff lejlighedsvis kaldte deres fælles „métier“, Havekunsten.

Da Bernstorff maatte forlade Danmark og længtes tilbage til Bernstorff, tænkte han med vemodig Glæde paa, at Wasserschlebe endnu kunde færdes der; det skyldtes jo ogsaa hans Omsorg, at Stedet var blevet saa skønt, som det var, og havde været til saa megen Glæde.²⁾ Vi har ved Omtalen af Anlægene paa Bernstorff nævnt den Andel, Wasserschlebe havde i Havens Tilblivelse; han var en lidenskabelig Ven af Naturen, frem for alt en Blomster- og Rosendyrker. Han anvendte betydelige Summer paa at skaffe sig sjældne Arter Blomsterfrø og Rosenstiklinger,

som han indplantede i den Del af Haven, der var overladt ham, medens han samtidig var Bernstorffs Tillidsmand ved Anlæg og Udsmykning af den øvrige Del. Hans Indtægter var, saa vidt det skønnes af hans bevarede Regnskaber, i Aarene 1759—68 gennemsnitlig en 17—1800 Rigsdaler om Aaret, og det var da ikke lidt, naar han anvendte 2—300 Rdl. paa sin Have.¹⁾ Det hændte, at han om Sommeren syslede saa meget med sine Blomster, at man, som Andreas Peter Bernstorff engang udtrykte sig, „hvis man ikke var hans Venner, vilde finde, at hans rigtige Arbejde ikke kunde undgaa at lide derunder“. ²⁾ Han tog sig om Sommeren fri nogle Uger og holdt sig i Ro paa Bernstorff. Han drak Brønd og arbejdede i Blomsterhaven; han spadserede med Damerne, med Klopstock og Cramer og andre Venner, lod dem gennem sine Kikkerter iagttage Sejlerne paa Sundet, nød Blomsterduften og Aarstidens Frugter.

I 1760erne, da Wasserschlebe var over de Halvhundrede, blev han som en kær, gammel Onkel i den bernstorffske Familie. Man bar over med den tro Vens Mangler og Særheder. ³⁾ Da den Unaade, der 1770 ramte Huset, ogsaa kastede Wasserschlebe ud af hans vante Tilværelse, gav Bernstorff idelig Udtryk for den Sorg, han følte over, at det ikke var blevet forundt hans Ven til sine Dages Ende at leve et sorgfrit og lykkeligt Liv i hans Hjem. Han indskærpede sin Brodersøn og sine Venner aldrig at svigte ham. ⁴⁾

Den anden af det Tyske Kancellis Embedsmænd, der længe hørte til i Hjemmet, var Christian Friederich Temler. ⁵⁾ Han var født 1717 i Zerbst som Søn af en Sadelmager Demler. I en Aarrække var han Kammertjener hos Bernstorffernes Ven, Legationsraad Schrader i London og skulde just træde ind i Prins Frederik af Wales's Kancelli, da Prinsen døde i Marts 1751. Schrader skrev da om Plads for ham i København; Temler kom til Danmark og blev 13. December 1751 udnævnt til Gehejmekancellist i Tyske Kancelli. Her avancerede han. I 1760 blev han Sekretær og Kancelliraad, i 1768 Legationsraad.

Temler var altsaa en af de „tyske Kammertjenere“, som i det 18. Aarhundrede i Danmark fik en Embedsstilling, hvortil man ikke nu just vilde tænke sig en Kammertjener kvalificeret. Han repræsenterede imidlertid et Dannelsesstrin, der nu til Dags

næppe findes paa et tilsvarende Trin paa Samfundsstigen. Han havde faaet en udmærket Uddannelse; da han skulde til Danmark, meddelte Schrader, at han talte og skrev Tysk, Fransk, Engelsk og Latin udmærket, beherskede Hollandsk og Italiensk og kunde klare en Oversættelse fra Spansk; ogsaa en græsk Tekst kunde han komme igennem ved Hjælp af en Ordbog. Han var øvet som Oversætter, var hjemme i Tysklands og Englands Historie, i Geografi og Genealogi. Schrader skildrede ham som en kundskabsrig, videnskabelig interesseret Mand; dertil var han flittig og tro som Guld, diskret og religiøs. Han var øvet i alt Kontorarbejde, der kunde forlanges af en Sekretær, vel i Stand til at ekscerpere politiske Depecher eller Afhandlinger.

Hvad vi ved om Temler fra Resten af hans Liv, som han tilbragte i Danmark, bekræfter Rigtigheden af Schraders Skildring; han var mere en Lærd end en Kammertjener, en Bogorm, en Særling. Han var beskeden og ængstelig, „ikke skabt til at handle eller til at udføre noget i Verden, uden Talegaver og let at bringe ud af Fatning, naar han fik med andet at gøre end litterært Arbejde“. Men Bernstorff ønskede netop at drage den Slags Folk med alsidig Viden til Danmark, og han betænkte sig ikke paa at tage imod Temler, da han kunde gøre en god Ven en Tjeneste. Temler blev ogsaa optaget i det bernstorffske Hjem. Det faldt ham dog, sær som han var, ikke let at finde sig til Rette i København. Hvor han lejede sig ind, gik hans Værtsfolk hen og døde eller sagde ham op. Han maatte flytte fem Gange i de første fire Aar, og han udtalte fortvivlet, at der i denne urolige Verden ikke var noget blivende Sted for et Menneske, der kun længtes efter Fred og Ro, først i Himmelen var der Mulighed for Lyksalighed. Han vilde bort fra den urolige og dyre Hovedstad, hellere forflyttes ud i en By i de tyske Provinser, hvor det var billigere at leve. Bernstorff fik ondt af ham og gav ham 1756 Bolig i sit Palæ. Her levede Temler en halv Snes Aar og fyldte sine Værelser fra Gulv til Loft med en stor Bogsamling, rig paa Sjældenheder, hans Hovedinteresse og Stolthed. I alle de Døgnetimer, han kunde faa fri, dyrkede han de Studier af slaviske og andre fremmede Sprog, der bl. a. satte sig Frugt i en Afhandling i Videnskabernes Selskabs Skrifter. Han kom i Forbindelse med Bogelskere og Lærde i København, og Bern-

storff lod ham strække Fangarme ud i Europas Bogverden for at hente ny Viden og nye Impulser til Danmark, for at raade Bod paa den Langsomhed og Mangel paa Initiativ, hvormed efter hans Mening de danske Lærde arbejdede. Temler var iøvrigt en snurrig Patron. Han havde lidt Formue, da han kom til Danmark og var længe i Modsætning til de fleste af sine Kolleger i Kancelliet ikke særlig ivrig efter at faa større Gage, selv om han var glad ved sin gratis Bolig hos Bernstorff. Han lod ogsaa en Stund haant om Titler — „Caractères, die nach hiesiger Mode vor das wahre Summum bonum passieren scheinen“, men i Aarenes Løb foregik der en Forandring med ham. Han blev ivrig for at komme over i en Stilling, hvor der var gode Sportler, og medens „hans medfødte Beskedenhed havde holdt ham fra at arbejde for Titelforhøjelse“, lod han sig i 1768, da han var med paa Christian VII's store Udenlandsrejse, af den ærgerrige H. P. Sturz drive frem til ivrig at supplikere om „en højere Karakter“, saa Bernstorff, skønt han ikke fandt større Grund dertil, maatte skaffe baade Temler og Sturz Legationsraads-Titel. Snart lokkedes Temler ud af det bernstorffske Palæ; i 1769 opgav den gamle Ungkarl sin Frihed for at lyksaliggøre sig med en rig Konditorenke, der var godt oppe i Aarene. Madammen døde allerede efter et Aars Forløb, men nu havde Temler faaet Blod paa Tanden. I April 1772 forenede han sin Skæbne med endnu en aldrende Enke og forøgede sin Formue med hendes mange Penge. „Det ligner ham altfor meget til ikke at være sandt“, bemærkede J. H. E. Bernstorff, da han i sine sidste Leveaar hørte Rygter fra København om Temlers forestaaende andet rige Giftermaal.

Hver paa sin Vis prægede de to ugifte Herrer Livet paa Bernstorff.

IV

Bernstorffs Ægteskab med Charitas Emilie von Buchwald var et rent Fornuftparti;¹⁾ han havde, for at bruge et Udtryk, som Büsching anvendte om sit Ægteskab,²⁾ i Kvindekønnet søgt en Hustru „als einen würdigen Gegenstand wohl geordneter

Liebe, mit dem seine geschäftslose Gedanken sich unterhalten und der allen Versuchungen vorbeugen könne“; en væsentlig Hensigt havde ogsaa været at faa en haardt tiltrængt Formueforøgelse ved hendes store Medgift. Vi har omtalt, at Brudens Ydre ikke indelbar Muligheder for at vække særlig erotiske Følelser;¹⁾ men Bernstorff havde jo ved første Møde fundet, at hun „ikke var ubehagelig“, og det viste sig, at han, der gik til Ægteskabet med stor Ængstelse og med Følelsen af, at det var usikkert, hvad der kom ud deraf,²⁾ i hende havde fundet en Hustru, med hvem der lod sig leve et harmonisk Husliv. Han skrev til sine franske Venner kort efter Brylluppet,³⁾ at han følte sig rolig for Tanken om Fremtiden, og han angrede næppe nogen Sinde sit Valg. Han var en Mand, der af Temperament som af Pligtfølelse vilde vise den Kvinde, Gud havde betroet ham, alle mulige Hensyn og gøre Livet behageligt for hende; den Courtoisi, han i saa rigt Maal havde vist sine franske Veninder, prægede visselig ogsaa hans Optræden over for hans egen Hustru. Han kom vistnok til oprigtigt at holde af sin Hustru og viste hende megen Æmhed, selv om det vel er et for stærkt Udtryk, naar det blev sagt⁴⁾ „at han tilbad hende“. Hun synes at have gengældt sin meget ældre Mands Hengivenhed og skattede hans milde og elskelige Karakter, som hun fremhævede som Eksempel for hans mere kantede Brodersøn. Da Modgangen kom, støttede hun ham efter Ævne.⁵⁾ „Jeg ser ikke, at jeg mangler andet end Dem,“ skrev hun en Gang under en Fraværelse til ham. „Vær forsikret om hele min Æmhed, jeg elsker Dem af hele mit Hjerte og omfavner Dem de Tusinde Gange.“ Rimeligvis var det rigtigere, naar en af Slægten, der levede adskillige Aar i Hus med dem sagde, at hendes Følelser for Ægtefællen vare mere Agtelse end Kærlighed.“)

I de første Aar af Ægteskabet var der tre-fire Gange Udsigt til, at der skulde komme Børn; da Haabet slog fejl, viste Charitas Emilie en Forstaaelse af sin Mands Slægtskærlighed, som han i høj Grad paaskønnede. Hun havde bragt en betydelig Medgift i rede Penge, der lettede Bernstorff Afviklingen af hans store Gæld, og efter Svigerfaderen, Gehejmerraad Buchwalds Død, 15. August 1761, faldt desuden Godset Borstel i Holsten i Arv. Imidlertid var Andreas Peter Bernstorff kommet til København for at træde

i Søns Sted for Onkelen. Denne ønskede at træffe testamenteriske Dispositioner, saa ikke blot hans egne, men ogsaa hans Hustrus Ejendomme i videst mulige Omfang kunde tilfalde Andreas Peter. Deri indvilgede Charitas Emilie gerne; det ser ud til, at ogsaa hendes Fader, der stod paa en meget god Fod med sin Svigersøn, har fundet en saadan Ordning rimelig, hvorimod der vistnok var Modstand mod Tanken hos Svigermoderen, en meget kolerisk Dame, der favoriserede sin yngre Datter og var under Indflydelse af et højst ubehageligt kvindeligt Faktotum, en Frk. Broucker, der øjensynlig ikke kunde taale de bernstorffske Slægtninge. Ved denne Lejlighed fik disse uvenlige Kræfter dog ingen Magt.¹⁾ Borstel sikredes Andreas Peter Bernstorff imod Enkeforsørgelse til Charitas Emilie, og ved Anbringelse af hendes arvede Kapitaler forbedredes paa anden Maade den unge Mands Fremtidsudsigter. Naar dertil kom, at Charitas Emilie var meget økonomisk anlagt, og havde ringe Lyst til at spille „la grande dame“, kan man forstaa, at Andreas Gottlieb Bernstorff, for hvem det ellers var en Trossætning, at en rig Kone ved sine flotte Vaner og Extravagancer „kostede mere, end hun indbragte“, begejstret fremhævede sin Svigerinde som en sjælden Undtagelse og kaldte hende en „Fugl Phoenix i Henseende til Opførsel, Humør og Meninger“, medens Johan Hartvig Ernst selv kaldte hende sin egen og sin Families Velgørerske.²⁾

De levede saaledes godt sammen, men det var ham, der prægede Livet i Hjemmet. Det lidet, der er overleveret om Fru Bernstorff, viser ingen betydelige Egenskaber eller særlig Begavelse. Hun træder helt i Skygge for Mændene og for de yngre Damer, der som Henriette Bernstorff eller Louise Gramm lyste op i Kredsen sidst i 1760'erne.

Paa den anden Side er der fra hendes tyveaarige Ægteskab med Bernstorff ikke overleveret nogetssomhelst ufordelagtigt, saadant som i de skrappe Kroniker fra Struenseetiden, der nok skulde finde et muligt svagt Punkt hos en Dame i en saa fremtrædende Stilling. Rygtet om Fru Bernstorffs store Grimhed har maaske været noget overdrevet, en Slægtning der levede en Del sammen med hende, siger ganske vist, at hun var lille og meget styg, men et bevaret Billede viser ikke uskønne, om end noget fade Træk.³⁾ Det kan dog være flatteret. Hun havde, da hun blev

CHARITAS EMILIE BERNSTORFF FØDT BUCHWALD (1733–1820).
Efter Maleri paa Wotersen.

gift, Ord for at være livlig og munter og af et mildt og omgængeligt Gemyt. Hun var godgørende og synes at have følt Trang til aaben og fri Omgang med Mennesker. Hun havde literære Interesser, havde læst meget, f. Eks. fransk Literatur, skrev godt for sig og var glad for den aandelig interesserede Kreds, hendes Mand samlede om sig.¹⁾ Klopstock stod hende nær og satte Pris paa hende, ikke blot fordi hun var hans Velynders Hustru, men ogsaa for hendes egen Skyld; i mange Aar var han meget i hendes Selskab, og hun glædede sig baade over hans Digte og over at samtale med ham om religiøse og æsthetiske Æmner. Fru Bernstorff var musikalsk; den kongelige Kapelmester, Guiseppe Sarti, der fra 1753 var Midtpunkt for det københavnske Musikkv, lærte hende at spille paa Clavecin, han hjalp hende med smaa Kompositioner og dirigerede Koncerter i hendes Hjem. Til hendes Akkompagnement sang Klopstock; de spillede Skak og Billard. De red ofte ud sammen; hun og andre af Husets Damer lod sig lokke ud til Bilbouquet, Fjerbold og andre Lege paa Plænerne i Parken. Der forlyder dog intet om, at han fik hende med ud paa Gentoftesøens og Furesøens Isflader til Skøjtøløb; hans Yndlingsidræt, Friluftsporten, var ikke almindelig i Datidens fornemme Kredse. Naar hendes Mand var paa Rejse, saa Fru Bernstorff helst, at Klopstock holdt hende med Selskab; ingen anden, hverken Wasserschele eller Andreas Peter, kunde erstatte ham. I de Aar, Klopstock var gift med sin første Hustru, Meta, var Fru Bernstorff en god Veninde for den unge Kone, hjalp hende til Rette med hendes Husførelse og fulgte hendes literære Arbejder; Metas efterladte æsthetiske Skrifter blev hende tilegnet. Da Bernstorff var død, boede Klopstock i adskillige Aar i Enkegrevindens Hus i Hamburg.

Forholdet mellem Andreas Peter og hans kun et Par Aar ældre Tante var langt fra harmonisk, skønt de bestræbte sig for at staa paa en god Fod med hinanden. De havde vanskeligt ved at omgaas; da Andreas Peter havde været halvandet Aar i København, maatte hans Onkel tilvejebringe en Forstaaelse mellem dem.²⁾ Charitas Emilie mente, at Andreas Peter ikke brød sig noget om hende, medens han paa sin Side syntes, at hun viste ham en saadan Kulde, at han var nødt til at holde sig paa Afstand. Onkelens Mellemkomst bragte ingen Forandring, og et

Par Breve fra Fru Bernstorff giver gode Bidrag til Karakteristik af hende og hendes unge Frænde. I Sommeren 1761 klagede Charitas Emilie i et Brev til Andreas Peter over, at han næsten ikke kendte hende; skønt de havde levet sammen i flere Aar, havde en ond Skæbne holdt dem fjærnt fra hinanden. Hun ønskede dog meget hans Venskab, og der indtraadte vistnok en bedre Forstaaelse mellem dem; der er bevaret Billetter og et fransk Rimbrev, hvori Charitas Emilie driller Andreas Peter med hans Forelskelse i Frk. Stolberg og sammen med Klopstock og Wasserschlebe spøgefuldt udfordrer ham, fordi han svigter dem for Familien Stolbergs Skyld. Under Andreas Peters Rejse til Paris i Begyndelsen af 1762 skrev hun hjærtelige Breve til ham. Men det havde ikke Varighed. Da Andreas Peter blev forlovet og var stærkt forelsket i Henriette Stolberg, følte Charitas Emilie sig saa køligt behandlet af ham, at hun tog Bladet fra Munden i et langt Brev, da det „ikke var hende muligt vedblivende at staa paa den samme Fod med ham som hidtil.“ Hendes Klager indeholder en uforbeholden Kritik af Andreas Peters Væsen. „Tror De, kære Broder, at De nogensinde vilde have mishaget mig et Øjeblik, hvis De havde været mindre overlegen og mindre stiv, havde været venligere i Omgang og fremfor alt ikke var optraadt med en Alvor, der har noget brykst og ubehageligt ved sig. Jeg maa sige Dem, at jeg aldrig har følt min Selvfølelse saa stærkt krænk,et, som naar De har været i det Humør. De Fejl, jeg finder hos Dem, er ikke af igaar og idag, jeg har studeret Deres Karakter lige fra det første Øjeblik, jeg har kendt Dem. Hvorfor kan man med saa mange Hjærtets og Aandens Egenskaber, som De besidder, ikke være lidt mere blid i Omgang? Min kære Broder, jeg beder Dem indstændig, tag lidt mere Vare paa Dem selv! De staar over mange Mennesker, men lad dem ikke mærke det; de kan have deres Fortjenester uden at have alle Deres gode Egenskaber. Det er en sand Glæde at være afholdt. Tør jeg nævne min Mand som Eksempel? Jeg tør sige, at faa Mennesker naar ham i Aand, men hvilken Venlighed viser han ikke mod alle?“.

Øjensynlig satte Fru Bernstorff ikke saa megen Pris paa de „seriøse Momenter“ hos Andreas Peter Bernstorff, som den gamle Schrader i London havde gjort,¹⁾ men maaske havde den unge

Mand ogsaa i altfor høj Grad „suspenderet“ sit venlige Væsen over for sin unge Tante og snarere præsenteret hende „de store fraværende, bortvendte Øjne,“ som Schrader ikke syntes om. Hun sagde ham rent ud, at „hans Alvor gjorde ham stiv som Is,“ den gjorde hende unaturlig i hans Nærværelse. Alvor var god, men i daglig Omgang vilde hun have Lov til at vise sin Munterhed, der ikke blot var naturlig for hende, men ogsaa til-ladelig.

Dette aabenhjærtige Brev fra en jævn og livlig, ung Kone, der ikke kan falde rigtig sammen med en jævndrende Slægtning, med hvem hun gerne vil komme i Trit, gør egentlig et tiltalende Indtryk, og det er det eneste personlige Vidnesbyrd om Fru Bernstorffs Væsen, der er bevaret. Hun havde endt sit Brev med at sige til Andreas Peter, at han skulde vide, at hun, hvis hun havde haft en Søn, vilde have sagt nøjagtig det samme til denne, som hun havde sagt til ham. „Det er det største Venskabsbevis, jeg kan give Dem, at jeg taler saadan til Dem.“ Han maatte saa øve Gengæld. Formentlig har Andreas Peter ikke taget hende denne aabenhjærtige Kritik ilde op, men han saa meget kritisk paa hende. Et Par Aar efter talte han om hende til sin Ven Anton Larrey paa en Maade, der tyder paa, at hun ikke var let at om-gaas. „Her lever vi“, skrev han den 11. Juni 1764,¹⁾ „stadig paa samme Vis. Min Tante, der har et svagt og delikat Helbred og en Sjæl, der brænder livligt, men ujævnt, er stadig den samme. De ved, hun har Favoriter, der et Øjeblik nyder hendes Gunst; mod dem er hun saare elskværdig, men ingen af dem har for-staaet at holde sig. Jeg hører ikke til deres Tal, men jeg er heller ikke brouilleret med hende; undertiden har jeg det meget godt med hende, men saa kommer vi atter til at staa paa en fuldkommen ligegyldig Fod, og just dette maa til for ikke at brouillere.“

Disse Udtalelser peger frem mod en Dom, som A. P. Bernstorff i 1774, efter at hans Tante var blevet Enke, fældede over hende.²⁾ Han sagde da, at hun efter Tabet af sin naturlige Støtte og Fører i Virkeligheden var en højst uheldig Kvinde, der „med et romantisk og hypokondert Sind, fra Kedsomhed til Kedsomhed over-alt fór efter Lykken uden at finde den og i sin stadige Tro paa at kunne gribe den først indsaa sit Bedrag, naar hun stod aandeløs, og

Gølebilledet havde draget hende saa langt efter sig, at hun ikke kunde komme tilbage.“ Han beklagede hende og „mest i de Øjeblikke, naar hun troede sig lykkelig,“ men „det tilkom ikke ham at prædike eller moralisere for hende“; han kunde kun søge „at vinde og bevare hendes Venskab, saavidt det stod i hans Magt, og ved alle de Ofre, der ikke var absolut uraisonable.“ Han fandt, at hun havde tusind gode Egenskaber, men var saa fuld af hysteriske Luner og Besynderligheder, saa uberegnelig og saa stærkt tilbageholdende, at det var ganske umuligt at finde sig til Rette dermed. Man maatte, mente han, „overlade hende til sin Skæbne og beklage hende, vænne sig til i hende snart at se en Veninde og et meget fornuftigt Menneske, snart efter en Fremmed, som ikke mere vil kendes ved én, og som man maa for- søge selv at betragte med Ligegyldighed.“

Der kastes herved Lys over Sider ved Fru Bernstorffs Karakter, der vel kan have vanskeliggjort Samlivet mellem hende og hendes Mand. Men vi finder ingen Klager fra hans Side; godmodig og elskværdig har han baaret over med, hvad der kan have været af Vanskeligheder ved Samlivet med et æsthetisk bevæget og uregelret Gemyt, som hans Hustru efter A. P. Bernstorffs Skildring synes at have haft.

Senere Billetter mellem A. P. Bernstorff og hans Tante tyder paa, at de kom til at staa ganske venligt til hinanden; selv om der vel ingen Sinde fandtes større Sympathi imellem dem, blev det aldrig til Uvenskab. Det var dog næppe til nogen ublandet Glæde for nogen af Parterne, at de 1764—70 baade Sommer og Vinter boede i Hus sammen; Baandet mellem dem blev ikke stærkt.

Det bernstorffske Hjem i København bevarede sin faste Tilknøytning til Slægten i Tyskland, men hverken Andreas Gottlieb Bernstorff eller hans Hustru fik nogen Sinde de Steder at se, hvor deres Frænder levede. Rejsen til Danmark var dem for besværlig. De nøjedes med at følge deres Slægtnings Liv gennem regelmæssig og udførlig Brevveksling og ved de Besøg, Johan Hartvig Ernst og Andreas Peter aflagde i Barndomshjemmet paa Gartow. Sin tre Aar ældre ugifte Søster, Elisabeth Johanne Eleonore havde Johan Hartvig Ernst Bernstorff dog hurtigt draget til København.¹⁾ Hun blev til sin Død i Februar 1768 boende hos

ham; kun en Gang gæstede hun sin Hjemstavn. Hun følte sig snart som „god Dansk“, og hendes Breve vidner om hyggeligt og kærligt Samliv.¹⁾ Hun skildres som en karakterstærk, kundskabsrig og begavet Dame; Fru Louise Plessen sagde engang, at hvis hun havde været Minister, vilde hun have udrettet endnu mere end Broderen.²⁾ „De toneangivende Personer, af hvem det afhang, hvilken Anseelse man skulde nyde“ i København, udtalte sig hyppigt højest anerkendende om hende, og dette bidrog, efter hvad Andreas Peter Bernstorff ved hendes Død sagde, til at skabe „den almindelige Respekt, for hvilken hun var Genstand“. ³⁾ Frøken Elisabeth Bernstorff faldt godt sammen med den hele Kreds, særlig stod hun Hofpræsten J. A. Cramer meget nær; ved hendes Død skrev han en Ode „fuld af Skønhed og Følelse“. ⁴⁾

I 1763 fik Familiekredsen en Forøgelse, da en niaarig Fætter af Bernstorff kom til København for at opdrages. ⁵⁾ Johan Hartvig Ernst Bernstorffs Fader, Joachim Engelche, havde haft en Broder Andreas (født 1. November 1688), der ikke havde faaet Del i de bernstorffske Godser, som gamle Andreas Gottlieb Bernstorff havde samlet paa Joachim Engelches Haand. Han blev derfor juridisk Embedsmand i Hannover, udmærkede sig i denne Tjeneste og døde 26. November 1757 som Vicedirektør i Justitskancelliet i Celle. Han var gift med Baronesse Charlotte v. Holle, og da hun gik bort i Begyndelsen af Aaret 1763, levede efter dem tre forældre-løse Børn. En af disse var Hans Joachim Carl Bernstorff (1754—1802), og det bestemtes, at han skulde opdrages i København, hvorhen nogle Aar senere ogsaa kom den ene af Søstrene, Sophie Eleonore Frederikke, der siden ægtede en Baron Schardt og kom til at spille en Rolle i Weimar i den goetheske Kreds. ⁶⁾

Da Hans Bernstorff i Eftersommeren 1763 om Bord paa et Skib fra Lübeck sejlede ind i Københavns Havn, gjorde hans Medrejsende ham opmærksom paa Onkelens prægtige Palæ, hvor han skulde bo. Andreas Peter tog imod ham og bragte ham til Bernstorff, hvor Johan Hartvig Ernst sluttede ham i sine Arme, kaldte ham Søn, og lovede at gøre alt muligt for ham. Løftet blev holdt. Bernstorfferne tog sig med den største Omhu af Dren-gen, der under sit Ophold i København var baade flittig og elskværdig, men senere i Livet ikke drev det til noget betydeligt. Den 12. November 1768 skrev Andreas Peter, der, naar Onkelen

var borte, holdt ham underrettet om deres Myndlings Forhold: „Du vil genfinde vor unge Ven omtrent, som Du har forladt ham, alvorlig, bleg, forstandig, vel oplært og meget flittig, men ganske uden belevent Væsen; det ser ud til, at han vil blive et nyttigt og dueligt Menneske“. ¹⁾ Om Hans Bernstorff blev dette, kan være tvivlsomt, men Bernstorfferne gjorde deres bedste for at forberede ham.

Straks efter Ankomsten blev han overladt til Charitas Emilie; hun indskrænkede sig til at læse Fransk med ham efter Beaumonts moralske Fortællinger; Resten af Dagen gled hen med Fornøjelser. For Hans stod de tre første Maaneder af Opholdet i et Rosenskær: „Jeg tilbragte dem i en Slags Beruselse midt i det glimrende Selskab, der samledes hos Ministeren, smigret og forkælet af alle, der kom i Huset“. Saa fik han en Hovmester, var indlogeret med ham ude i Byen, men blev, som det i de Tider ofte var Skik med unge Adelige, anbragt som Bordpensionær hos en særlig fremragende Mentor, der ved Middagsmaaltiderne skulde bibringe den Unge nyttig Vejledning og i det hele tage sig af ham. Hertil valgte Bernstorfferne Professor Jens Schielderup Sneedorff, Arveprins Frederiks Lærer, hvem de ansaa for en dygtig og varm-hjertet Mand, der havde sjældne Evner som Opdrager. ²⁾ Da Sneedorff døde 1764, kom Hans Bernstorff til at spise hos den tyske Hofpræst J. A. Cramer. Han delte Timer med Cramers Børn, og om Sommeren boede han med sin Hovmester ofte paa Cramers Gaard Sandholm ved Sjælsø, naar han ikke var paa Bernstorff. I nogle Aar havde han til Lærer en Magister Clemens, der ikke tiltalte ham, fordi han yndede at styre ham ved Hjælp af Prygl. ³⁾ Da Clemens i Efteraaret 1768 forlod København, var Bernstorfferne meget ivrige for at skaffe ham en god Efterfølger; de mente ikke, det var særlig svært, thi da Hans Bernstorff „næsten kun var altfor hengiven til sit Arbejde, behøvede han kun en Vejleder med gode moralske Egenskaber og god Verdenserfaring“. ⁴⁾ Valget faldt paa et Medlem af den tyske litterære Kreds i København, Gottlob Schönborn, en Ven af Cramer og Klopstock; i nogle Aar havde han boet i Danmark, siden traadte han i dansk Diplomattjeneste og fik Betydning ved sit nære Forhold til Familien Stolberg. Schönborn prøvede een Gang paa at prygle den femtenaarige Yngling, men „den Fasthed, hvormed denne modsatte sig en saadan Behandling,

gjorde ham flov, og fra det Øjeblik af tænkte han ikke mere derpaa“. Han sørgede kun i ringe Grad for, at Drengen lærte noget positivt, men „han ræsonerede med ham og gav ham Anledning til af Samtalerne at uddrage nyttige Kundskaber“. Eftersom han blev ældre, fik den unge Hans et levende Indtryk af den Kreds af begavede Mænd og Kvinder, der færdedes i det bernstorffske Hjem. Klopstocks Digtning begejstrede ham; han begyndte at skrive Oder og Tragedier, som Digteren nedlod sig til at gennemlæse. Da Bernstorfferne forlod Danmark, beholdt de deres unge Fætter hos sig og sørgede efter Ævne for hans Fremtid.

SJETTE KAPITEL.

Andreas Peter Bernstorffs første Tid i Danmark.

I.

DET greb dybt ind i Johan Hartvig Ernst Bernstorffs Tilværelse, da han efter otte Aars Ophold i Danmark i Foråret 1758 hidkaldte sin Brodersøn efter at have ledet hans Uddannelse og overvaaget hans Udvikling.¹⁾ Han havde vel opgivet Tanken om selv at faa Børn; han tog Andreas Peter til sig som en Søn, som Arvtager til Godser og Formue, til sin Gærning i Danmark.²⁾ Det „ømmelige og varme Venskab“, han haabede at knytte mellem sig og den treogtyveaarige Yngling, fremvoksede hurtig og blev aldrig rokket ved saglig eller personlig Brydning mellem dem. Grundtrækkene i de to Mænds Karakter var de samme; en retliniet Pligtfølelse og Sandhedskærlighed, en dyb Religiositet bestemte deres Færd; de var opfyldt af samme Arbejdslyst og Handletrang, ivrige i deres Initiativ, faste i Udførelsen af deres Forsæt. Forskellen i Alder og Temperament udjævnedes ved Slægtstraditionerne, den ensartede Uddannelse, de fælles Interesser. Andreas Peter saa fra lille op til sin Onkel med dyb Beundring, det var hans Lyst og Haab at træde i hans Fodspor. Han kom til Danmark for at yde ham Støtte, for at lære af hans Erfaringer og uddanne sig i hans Skole. Det var den unges Vilje at nyde godt af alle de intellektuelle og moralske Værdier, som den ældre havde opsamlet. Villig indføjede han sig under hans Paavirkning, uden at hans mere robuste og selvbevidste Natur dog mistede sin Selvstændighed. Naar under Samlivet, efterhaanden som den unge vandt større Indsigt, Kritiken vaagnede,

gav den sig hensynsfulde Udtryk over for den ældre, faderlige Ven, hvis Væsen og Form var Mildhed. Samlivet mellem de to Mænd blev harmonisk og inderligt; efterhaanden som Andreas Peter voksede ind i den Gærning, der fyldte Onkelens Liv, fik han Del i alle hans Tanker og Planer; de skænkede hinanden ubegrænset Tillid og blev uadskillelige, i gode som i onde Dage uundværlige for hinanden. Idelig bevægedes J. H. E. Bernstorffs Sind af Tanken om, at den unge skulde fortsætte hans Gærning i Danmark. Da Døden havde adskilt dem, fyldtes Andreas Peter Bernstorff til sine Dages Ende af Vemod og Taknemmelighed ved Mindet om, hvad hans Onkel havde været for ham i de Aar, det var forundt dem at leve og virke sammen. --

Den 25. April 1758 kom Andreas Peter Bernstorff til København, dybt bevæget ved at se den By, om hvilken han havde hørt saa megen Tale, og hvortil hans Fremtid skulde knyttes.¹⁾ Ved sin Ankomst var han Kammerjunker.²⁾ Det var den laveste Hofcharge, den gav hverken Arbejde eller Løn, og begge Dele attraaede den unge Mand. Hans Onkel vilde nok skaffe ham dette, men, som han straks sagde, han vilde ikke fremskynde noget, „dels af Godhed for Andreas Peter, dels for at behandle de andre med Forsigtighed.“³⁾ Til en Begyndelse fik den unge Herre Lov til at deltage i Arbejdet i Onkelens eget Hoveddepartement i Tyske Kancelli, men foreløbig som Volontør og uden Løn. 3. Maj mødte han i Kancelliet, men den første Maaned blev hans Opgave blot at høre efter for at lære Forretningsgangen at kende. Det gav ham lidt at bestille, da Kancelliets kollegiale Raadslagninger, hvorved han skulde være til Stede, paa den Tid kun holdtes een Gang om Ugen. I Juli Maaned var han dog begyndt at referere Sager; i Regelen fik han tre om Ugen til Behandling, foruden hvad hans Onkel ellers betroede ham, og lidt efter lidt voksede det Arbejde, gennem hvilket han skulde lære „Kongens tyske Landes“ Anliggender at kende.⁴⁾

Efter et halvt Aars Forløb lod Ministeren sin Brodersøn faa Del i de udenrigske Sagers Behandling; i November 1758 opnaaede Andreas Peter Kongens Tilladelse til at arbejde i Kancelliets udenrigske Afdeling, og det var paa den Tid hans Mening, at dette nye Arbejde skulde forberede ham til hans fremtidige

Stilling.¹⁾ Hans Udtalelse herom tyder paa, at han tænkte paa en Fremtid som Diplomat, ganske som hans Onkel havde ønsket, da han i 1732 traadte ind i Tyske Kancelli. Andreas Peters Venner mente, at dette var hans Fremtidsvej, og et Aarstid efter spurgte de ham, om han ikke snart skulde have en Gesandtskabs-post i London eller Haag; der vilde jo intet besynderligt være i, om en mægtig Ministers Brodersøn allerede i sit femogtyvende Aar fik en saadan Stilling.²⁾ Den unge Bernstorff afviste dog bestemt enhver Tanke om saa hurtigt at forlade Danmark; intet Sted kunde han faa bedre Uddannelse end under sin Onkels Vejledning. Han ønskede kun at blive, hvor han var, og roligt afvente, hvad Tiden maatte bringe. Disse Betragtninger svarede til hans Onkels Ønsker; denne tænkte sig næppe Muligheden af saa hurtigt at skilles fra den Yngling, efter hvis Komme han havde længtes saa meget. —

Andreas Peter Bernstorff beholdt Stillingen i Tyske Kancelli i hele Frederik V's Tid uden anden Forandring, at han fra 13. Maj 1760 at regne fik en Gage af 700 Rdl. aarlig. Disse Penge modtog han med Glæde, men som Aarene gik, blev han næsten ked af at hæve dem, idet de udenrigske Sager, da han først var kommet rigtig ind i dem, kun i ringe Grad beslaglagde hans Arbejds-kraft; hans Lyst og Fremtidsplaner drog ham til andre Sider af Rigets Styrelse. Fra 1765 af tog han kun højst overfladisk Del i Behandlingen af Hertugdømmernes Sager, og efterhaanden gled han ogsaa bort fra den udenrigske Politik. I 1768 sagde han, at han næsten havde tabt den af Syne; 12. Februar 1768 opgav han sin Stilling i Tyske Kancelli og knyttedes helt til de andre Kollegier, hvor hans Hovedvirksomhed havde ligget.³⁾

Han gjorde ved denne Lejlighed den meget rigtige Bemærkning, „at naar man vil gøre en Ting godt, bør man ikke sprede sig; man bør fæste sig ved sit Hovedformaal, og Nysgerrigheden bør ingen Magt have over En, saa snart man er tilstrækkelig beskæftiget til at frygte ethvert nyt Arbejde“.⁴⁾ Alligevel fortrød han sikkert ikke, at han havde lagt adskilligt Arbejde i Tyske Kancelli. Her havde han lært Hertugdømmernes Styrelse at kende, han havde faaet en almindelig Forberedelse til at administrere, og han havde praktisk sat sig ind i den udenrigske Politik. Det var en

Uddannelse, der gav ham Forudsætninger for det, der siden skulde blive hans egentlige Livsgæring.

I Foraaret 1760 blev det paalagt ham at udfærdige de ordinære Ekspeditioner, der skulde udgaa paa Tysk, og den Korrespondance, som hans Onkel ikke kunde overkomme, med Wien, Regensburg, Dresden og Polen, Berlin og det øvrige Tyske Rige samt med England og Holland.¹⁾ Han konciperede og udfærdigede adskillige Skrivelser til Gesandtskaberne, og Rettelserne vidner om Onkelens omhyggelige Vejledning og Kritik.²⁾

Allerede dette gav den unge Mand Indblik i Udenrigspolitikken, men hertil kom de daglige Samtaler med Onkelen om alt, hvad der laa denne paa Sinde. Johan Hartvig Ernst Bernstorff holdt nok af at docere, han havde fuld Tillid til sin Brodersøns Diskretion og havde ingen Grund til over for ham at skjule sine Tanker og Planer. Saaledes lærte Andreas Peter Grundprinciperne i hans udenrigspolitiske System at kende, hans Syn paa Sager og Personer, og selv om den yngre Bernstorff i disse Aar kun i ringe Grad kom til direkte at beskæftige sig med dansk Udenrigspolitik, saa levede han tilstrækkeligt med deri til i sig at optage den ældre Bernstorffs System som Grundlag for det, han en halv Snes Aar senere selv skulde lede. Allerede i 1759 skrev Andreas Peter til en Ven, „at han nu var ved at vænne sig til at se Europas Politik under et samlet Synspunkt, i det mindste saa vidt den berørte Danmark, se den i Perspektiv, i et eneste Billede for at sammenligne og beholde dens Enkeltheder og dens Helhed.“³⁾

I de Aar, han arbejdede i Tyske Kancelli, fik han Lejlighed til at udføre en enkelt, vigtig diplomatisk Mission.⁴⁾

Det var ved Nytaarstid 1762 under de vanskelige Forhold, der fremkaldtes ved den gottorpsk-russiske Krise. Den danske Regering vilde gøre endnu et Forsøg paa at faa Frankrig til at støtte en fredelig Løsning af det gottorpske Spørgsmaal i St. Petersburg. Wedel Frijs, der var dansk Gesandt i Paris, havde intet kunnet udrette overfor Hertugen af Choiseul-Stainville, Bernstorffs Ven, der den Gang var Krigs- og Marineminister og Regeringens egentlige Leder, eller overfor hans Fætter, Udenrigsministeren Choiseul-Praslin. Man bestemte da ved A. P. Bernstorff at forsøge en ny Henvendelse; sidst i December 1761 maatte han for-

lade sin unge Forlovede og foretage en højst besværlig Vintertur til Paris.

Med omhyggelige Instrukser naaede han 22. Januar derved og begyndte uopholdelig Forhandlingerne med de franske Ministre. Efter alt, hvad der foreligger, optraadte han meget forstandigt; hans Rapporter viser, at han var vel inde i den politiske Situation og forstod at indrette sin Optræden efter de forskellige Personer, med hvem han skulde forhandle, og efter de uforudsete Begivenheder, der indtraf. Hertugen af Choiseul og de andre franske Ministre behandlede ham med al Udmærkelse, og hans Sendelse syntes at gøre noget Indtryk. Da erfarede man Zarinde Elisabeths Død, og hermed brast Forudsætningerne for Sendelsen.

A. P. Bernstorff kunde end ikke opnaa bestemte Tilsagn om Frankrigs Holdning under et muligt Angreb fra Peter III's Side. Dybt nedslaaet indsaa han, at han intet kunde udrette. Fornyelsen af Bekendtskabet med Paris, den Verdensby der fire Aar før havde fængslet ham saa stærkt, glædede ham under disse Forhold ikke stort, hvor megen Venlighed han end mødte hos sine og Onkelens Venner. I 1757 var han med Sorg skiltes fra Byen, nu længtes han efter sine kære i København; Uroen for Danmarks Skæbne under den nyskabte farlige Situation pinte ham. Han bad Onkelen fremskynde hans Tilbagekaldelse og var kun glad, da han sidst i Marts kunde tiltræde Hjemturen, som han tilbagelagde i ti hastige Dagsrejser. Det blev den eneste diplomatiske Mission i hans Liv og sidste Gang, han nogen Sinde kom uden for Danmark og sin nordtyske Hjemegn. I Modsætning til Onkelen blev Andreas Peter Bernstorff Leder af Danmarks Udenrigspolitik uden nogen Sinde at have beklædt en diplomatisk Post.

Ved Siden af sit Arbejde i Tyske Kancelli havde han i de første to Aar haft Hofffunktioner at varetage, der bragte ham i direkte Berøring med Frederik V. Den 5. Maj 1758 gjorde han første Gang Kammerjunkertjeneste og fungerede derefter i flere Aar som saadan ved Hoffet.¹⁾ Om Vinteren var det i Regelen kun en Dag om Ugen; om Sommeren, naar Hoffet laa paa Landet paa Jægerspris eller Fredensborg, tog det ham længere Tid, ofte fra Torsdag til Lørdag Middag. Hoftjenesten var dog ikke vanskelig; Kammerjunkeren skulde „indfinde sig i Kongens Forværelse kort efter Middag, aabne Dørene for ham, række ham

hans Hat og skille ham af med den, frembære hans Stol og servere ham Drikke.“ Efter Middagstaflet maatte han vende tilbage til Forværelset for at vente paa Kongens Ordre, om denne eller hin skulde have Foretræde eller tilkaldes; naar Majestæten vilde ride ud, skulde han følge ham til Hest. Denne Tjeneste varede i Regelen til Kl. 9 om Aftenen, saa var han fri.

Andreas Peter kom hurtig til at nære de samme Følelser af ubegrænset Kærlighed over for Frederik V som hans Onkel, og Kongen viste ham al mulig Venlighed. I Efteraaret 1758 tilkendegav han ham ved forskellige Lejligheder sin Tilfredshed og Velvilje og gjorde det, som Andreas Peter i sit underdanige Sprog beretter, „med en Høflighed, der er sjælden hos almindelige Mennesker og enestaaende hos en Souveræn.“ „Jeg vover endog at sige, at han gjorde det paa en for mig højst smigrende Maade og i Udtryk, der har rørt mig, og som har knyttet mig endnu yderligere til en Fyrste, der er en kostbar Gave af den guddommelige Godhed.“¹⁾

Kongen gav hurtig sin Ministers unge Frænde Beviser paa Velvilje. Den 8. Marts 1760 kaldte han ham til sig, „tiltalte ham paa den elskværdigste Maade af Verden, talte om hans Forældre og om Resten af Familien og endte med at give ham Kammerherrenøglen som Tegn paa sin Tilfredshed.“²⁾ Det var en særlig Udmærkelse, da han derved sprang forbi over et Dusin af sine hidtilværende Kolleger, og den øvrige kongelige Familie viste ham i Anledning af Udnævnelsen saa megen Opmærksomhed, at han var overrasket og rørt derover; „det er vist, at der næppe er nogen Tilfredsstillelse, der kan sammenlignes med den at tjene Herrer, med hvis Velvilje man kan smigre sig. Det er en af denne Verdens lykkelige Tilskikkelser, for hvilken man allermest maa takke den guddommelige Godhed“, skrev han til sin Fader.³⁾ Det var hans sidste Trin op ad paa Rangstigen under Frederik V, men 31. Marts 1765 gav Enkedronning Sophie Magdalene ham paa Kongens Fødselsdag sin Orden de l'Union parfaite, som hans Hustru, Comtesse Henriette Stolberg, der havde været Hofdame hos Enkedronningen, allerede i et Par Aar havde baaret.⁴⁾

Vigtigere end disse Æresbevisninger var de Udnævnelser, der gav ham Embeder og Indflydelse.

Samtidig med, at han blev Kammerherre i Vinteren 1760,

traadte han ind i Finansstyrelsen, hvor han fik sin Hovedvirksomhed under det første Ophold i Danmark indtil 1770.

I Begyndelsen af 1760 var der foregaaet en Deling af Rentekammeret; efter Forslag af en derom nedsat Kommission var der blevet oprettet et nyt Kollegium, Vestindisk-guineisk Rente- og Generaltoldkammer, hvorunder, som Navnet viser, var henlagt alle Sager vedrørende de danske Kolonier samt alle Told- og Konsumtionssager vedrørende hele det dansk-norske Rige; endvidere henlagdes 25. Marts 1760 tillige alle Sager vedrørende Familie- og Folkeskatten samt Kopulationspengene derunder.¹⁾ Kollegiet fik straks 11. Januar to Deputerede; den fungerende 1. Deputerede i Rentekammeret blev 1. Deputeret, 2. Deputeret blev J. H. E. Bernstorffs Svoger, Chr. F. Moltke, der hidtil havde været Deputeret i Kommercekollegiet. 22. Marts udnævntes ogsaa Andreas Peter til Deputeret, men foreløbig uden Gage.²⁾ De 700 Rdlr., der i Maj næstefter tillagdes ham for Tjenesten i Tyske Kancelli, blev foreløbig hans eneste Indtægt; efter Tidens uregelmæssige Lønningsmaade var der intet usædvanligt i, at han paa denne Vis oppebar Gage fra det Departement, hvor han udrettede mindst.

Fjorten Dage efter kom endnu en Udnævnelse, idet den unge Mand 11. April 1760 blev Deputeret i Kommercekollegiet, hvor hans Onkel var Deputeret og fra 1763 blev Præsides. I disse to Kollegier blev han siddende i hele Frederik V's Tid, men forenede med disse Poster den 27. Februar 1765 Stillingen som „Deputeret for Finanserne“, det vil sige Deputeret i Rentekammeret med det særlige Hverv at deltage i Rigets almindelige Finansstyrelse.³⁾ Dette var Tegn paa Anerkendelse og Stigning i Indflydelse; men ogsaa Indtægterne forøgedes. 25. April 1763 blev der tillagt ham 1000 Rdlr. om Aaret for Tjenesten i Vestindisk-guineisk Rente- og Generaltoldkammer.⁴⁾ Hans Gage var da ialt 1700 Rdlr.; da han blev Deputeret i Finanserne, fik han Løfte om et Tillæg paa 500 Rdlr. ved en aldrende Kollegas forventede, snarlige Død, men den gamle Herre levede rolig videre; først i December 1766 tog han Afsked med Livet, og tre Maaneder efter i Marts 1767 kom Gageforhøjelsen paa 500 Rdlr.⁵⁾ Lidt Sportler havde han ogsaa nydt; i alt anslog han i 1767 sin samlede Embedsindtægt til 2500 Rigsdaler, en Sum, der vel i vore Penge før Verdenskrigen kan anslaaes til 15—20,000 Kroner.⁶⁾

Af Ekstragratialer modtog han, saa vidt det kan skønnes, aldrig noget.

Hermed er Rammerne for den yngre Bernstorffs Embedsgærning afstukket ikke blot i Frederik V's Regeringstid, men ogsaa i de fire følgende Aar. De Forfremmelser, der tilfaldt ham i Christian VII's første Tid, gjorde ham til Chef for Generaltoldkammeret og lod ham stige til 2. Deputeret i Kommercekollegiet. At han 29. Aug. 1766 ombyttede Stillingen som Medlem af Overskattedirektionen med Embedet som Deputeret i Finanserne, var rent formelt og beroede paa en Omlæggelse af Forretningerne; nu som før havde han Del i Afgørelsen af de almindelige finansielle Anliggender.¹⁾

Den yngre Bernstorffs Arbejde lagde hurtig Beslag paa al hans Tid og Kræfter, ganske som Tilfældet var med hans Onkel. Arbejdet var hans Glæde, han sparede sig aldrig; efter seksten Maaneders Tjeneste kunde han sige, at han ikke havde forsømt en eneste Gang;²⁾ fra Kontoret tog han idelig Akter med hjem om Eftermiddagen og beklagede, naar Hoftjeneste og Selskabelighed nødte ham til at udsætte Bearbejdelsen af en eller anden Sag. Medens Johan Hartvig Ernst stedse maatte kæmpe med daarligt Helbred, stod den unge i sin fulde Kraft. Helt fri for Sygdom var han ganske vist ikke, thi allerede i Marts 1760 fik han, kun 25 Aar gammel, et Anfald af Familiens Arvefjende, Gigten.³⁾ Han havde „et Legeme af Jærn“, men en Forkølelse havde efter Lægens Mening skaffet ham Sygdommen paa Halsen. Det første Anfald var dog let og helbrededes i Løbet af et Par Dage. I tre Aar havde han saa Fred, men kort efter, at han ved Nytaarstid 1763 havde holdt Bryllup, kom der et nyt, meget stærkt Anfald, der varede omtrent to Maaneder.⁴⁾ I et Par Uger kunde han ikke røre sig fra Seng eller Stol og led stærke Smerter. Denne Sygdom i Hvedebrødsdagene tog han dog med godt Humør; i sin Hustru havde han jo nu „et højst behageligt Selskab.“ Atter gik der et Par Aar, saa kom Sygdommen igen, og i December 1766 maatte han i flere Uger holde sig hjemme. Anfaldene rettede sig i Regelen mod Ben og Hænder, og i de følgende Aar kom de stadig hyppigere, skønt han søgte at beskytte sig derimod ved forstandig Diæt og ved varm Beklædning. I Aarenes Løb nedbrød denne Familiens Arvefjende ogsaa hans Sundhed, men endnu

i disse Aar led hans Arbejdskraft ikke føleligt under Gigtens Angreb.

Vi faar et Indtryk af Andreas Peters daglige Tilværelse i hans første Aar i Danmark gennem en Dagbog, han førte i Oktober—November 1759.¹⁾

Efter modent Overlæg, skrev han paa dens første Blad, vilde han i en Dagbog indføre „de mere interessante Oplevelser, hvad der greb og rørte ham mest.“ Maaske vilde han siden finde, at det var Bagateller, han optegnede, men saa kunde han vel forsvare dette med, at disse Ting havde interesseret ham, da han nedskrev dem; men han vilde kun skrive for sig selv og for dem, over for hvilke han intet havde at skjule. Vi har desværre kun bevaret Begyndelsen — nogle afrevne Blade — af disse Optegnelser fra 22. Oktober til 28. November 1759. Dagbogen er utvivlsomt fortsat, hvor længe vides ikke, maaske langt ned gennem Aarene. Der er bevaret et Citat af „Andreas Peter Bernstorffs Tagebuch“ fra 1770erne,²⁾ men denne uvurderlige Kilde til Bernstorffernes intime Historie synes nu sporløst forsvundet.

Vi lærer et regelmæssigt Arbejdsliv at kende. Der er vel Tale om de Adspredelser, som en ung Kammerjunker nødvendigvis maa deltage i, med Udtryk baade for, at han har kedet sig i Selskaber og føler Glæde ved at danse eller se en livlig, glad og aandfuld Pige straalende henrykt over sit første Bal, men mest møder vi dog en ung Mand, der stilfærdigt forbereder sig til sin Livsgærning og arbejder paa at dygtiggøre sig og udvikle sin Karakter.

De religiøse Interesser er stærkt fremtrædende. Andreas Peter er fast Kirkegænger, hører undertiden to Gudstjenester paa samme Dag, den ene Gang hos Hofpræst Cramer, den anden hos Lorch paa Christianshavn; ogsaa en ung Teologs Prøvepræken overværede han. Det er de tyske Præster han hører, skønt han samtidig tog Timer i Dansk hos Forfatteren og Oversætteren Barthold Lodde. Han optegnede Tekst og Hovedpunkter af Indholdet. En Dag havde Cramer talt om Fristelserne, „om vore Pligter før og medens de hjemsøger os, og om hvad vi har at iagttage, naar de er overstaaet;“ „denne Præken har gjort Indtryk paa mig, og derfor takker jeg den gode Gud.“ Den 15. November holdt han sig stille hjemme og følte en Ulyst til at arbejde, som

han allerede havde sporet Dagen før. „Dette beklager jeg saa meget mere, som jeg vilde have ønsket, at jeg kunde have anspændt alle min Sjæls Kræfter for værdigt at beskæftige mig med mit Forsæt, som Gud vilde velsigne, at gaa til Alters i Overmorgen.“ Ogsaa den følgende Dag blev han hjemme for at hengive sig til Læsning og Betragtninger. „Om Eftermiddagen har jeg skrevet Breve, bl. a. til Hr. Schrader, med hvem jeg holder af at tale om religiøse Spørgsmaal og gør dette med fuld Tillid.“ Den 18. November skriver han videre: „Kl. 9 i Morges gik jeg til Slotskirken med min Onkel og Tante. Vi skriftede hos Cramer, som er ypperlig ved slige Lejligheder, fuld af Deltagelse og Salvelse; henimod Kl. 11 gik vi til Herrens Bord. Gud give, at jeg maa have gjort det saaledes, at det stemmer med hans hellige Vilje. Han være lovet og priset for de gode Øjeblikke, han i Dag har ladet mig føle og erfare. Jeg hørte derefter en Præken af Lorch og om Eftermiddagen en meget god Præken af Cramer om den Sorg, som de sande Kristne føler ved andres Synder.“

Den moralske Selvbeskæftigelse, der lyser ud af disse Ord, giver sig andre Udtryk.

Da André Roger døde, følte Andreas Peter en dyb Sorg. Han havde levet intimt sammen med ham lige siden sin Ankomst til København, havde tilbragt flere Timer sammen med ham hver Dag.¹⁾ Han syntes, at ingen stod ham nærmere end den afdøde; han skyldte ham overordentlig meget. „Han har ofte bestyrket og opretholdt mig i de gode Forsætter, som Gud har tilladt mig at nære;“ nu da Roger var død, bad Andreas Peter Gud styrke sig i det Forsæt at ligne den afdøde, thi denne havde efter hans Skøn ikke haft nogen Fejl, men frem for alt tre udmærkede Egenskaber. „Roger har aldrig været skinsyg paa nogen, men var stedse ivrig for at fremhæve andres Fortjeneste. Dernæst satte han sin Lykke i at bistaa og arbejde for andre uden at tænke paa sig selv, og endelig talte han aldrig ondt om nogen.“ I de Aar, de havde levet sammen, havde Andreas Peter end ikke, naar de var alene, nogen Sinde hørt ham lade et Ord falde, der kunde krænke nogen anden. Frem for alt i dette sidste vilde han, hvis Dom om andre kunde være ret skarp, ligne sin afdøde Ven.

I Dagbogen spores ogsaa den Maade, hvorpaa den unge Bernstorff tog Forholdet til sine Tjenestefolk. En Dag nedskrev han, at han havde haft en lang Samtale med sin Kammertjener, i hvilken han havde forsøgt at lægge en Dæmper paa hans Hefthighed og bringe ham til Ro ved fornuftige og religiøse Forestillinger, saaledes som han havde følt, at det var hans Pligt. „Jeg har sagt ham, at han ikke bør stille altfor store Fordringer, hverken til mig eller til andre. At han frem for alt ikke maa gøre sig Uvenner med Mennesker, og hvis han bliver Uvenner med nogen, saa var det hans Pligt som et forstandigt Menneske og som Kristen at forlige sig med dem og føje sig i Forholdene. Jeg har det Indtryk, at det har gjort nogen Virkning paa ham, og i det Tilfælde vil det gøre ham Ære.“ Dette svarer godt til hans Opfattelse af en Godsejers Pligter overfor Bønderne; de skulde være ham „auf die Seele gebunden.“¹⁾

II.

Andreas Peter Bernstorff var, da det store Personskifte i Finansstyrelsen fandt Sted i Efteraaret 1764, Deputeret i Generaltoldkammeret.²⁾ Der fik han Ditlev Reventlou til Kollega, da denne ogsaa i dette Kollegium tog Hans Ahlefeldts Plads. A. P. Bernstorff var henrykt over dette Skifte. Han havde vel aldrig haft noget udestaaende med Ahlefeldt, men han ansaa ham for at være Reventlou langt underlegen. Reventlou var efter hans Mening en første Rangs Kraft; det var en Lykke for Konge og Land, at han kom ind i denne Stilling; Udnævnelsen vandt almindelig Billigelse, fortalte han sin Fader. Bernstorff fandt, at Arbejdet i Generaltoldkammeret var blevet langt behageligere, efter at han havde faaet Reventlou til Kollega. Ditlev Reventlou gengældte hans gode Mening, og kun faa Maaneder efter, d. 7. Februar 1765, fik han ham udnævnt til Deputeret i Finanserne, altsaa til Kollega ogsaa i Rentekammeret. Den unge Bernstorff var glad ved at faa Del i saa vigtige Forretninger og taknemlig over for sin „Beskytter og Ven“, Reventlou; den smigrende Udnævnelse ansaa han for Tegn paa, at man var tilfreds med, hvad han hidtil havde ydet. „Jeg er kaldet ret ung til mange Forretninger og meget Arbejde“, skriver han ved denne Lejlighed til sin Fader.³⁾

„Jeg beder hver Dag Gud om at give mig de Kræfter og den Troskab, jeg behøver; den Tanke opholder og besjæler mig, at alvorlig Beskæftigelse fjærner fra det onde, og at en optaget Mand er mindre udsat for Forførelser og Fristelser end de, der dovner eller intet har at bestille.“ Men Arbejdet var vokset meget; mindst de fem Dage i Ugen maatte han være 3—4 Timer i Departementet til kollegial Drøftelse, og dertil kom stort Hjemmearbejde.

Efter Tronskiftet i 1766 kom Rentekammeret til i en ganske særlig Grad at lægge Beslag paa ham, idet Reventlou, saa længe han endnu var i Gunst hos den unge Konge, var Overkammerherre og havde saa meget at gøre ved Hoffet, at han kun kunde anvende forholdsvis ringe Tid paa Rentekammeret. Vel var der endnu to Deputerede dér, nemlig Peder Michaelsen Lund og Christian Frederik Moltke, den ældre Bernstorffs Svoger, men deres Arbejde betød lidet. Lund var midt i Halvfjerdserne og kunde trods al Hæderlighed intet udrette; sidst paa Aaret døde han. Moltke var blevet Deputeret samtidig med den unge Bernstorff, men tog sig saa lidt af denne Stilling, at Andreas Peter sagde, at den ikke gav ham 24 Timers Arbejde om Aaret og ikke skaffede ham nogensomhelst Indflydelse. Allerede i Maj 1766 forlod han iøvrigt saa vel Rentekammeret som Generaltoldkammeret.¹⁾ Om disse to Mænd sagde A. P. Bernstorff, at de i enhver Henseende var saa lidet kyndige, saa blottet for Indflydelse, at deres Vota, naar de en sjælden Gang var til Stede, ikke blev regnet for noget.²⁾

Reventlou og Bernstorff var faktisk ene om Arbejdet, og saa stor en Del tog Bernstorff paa sig. at han f. Eks. alene gennemgik og rettede alle de 500—600 Skrivelser, der hver Uge udgik fra Kammeret. Man ser, hvorledes han har lært ved Farbroderens Forbillede. Hen paa Foraaret 1767, da D. Reventlou tog Ferie paa sine Godser i Hertugdømmerne, hvilede alt paa Bernstorff, og han maatte overtage de ugentlige Referater til Kongen. Han mærkede, at ikke blot hans Arbejde, men ogsaa hans Indflydelse steg i denne Tid, men han følte ogsaa Ansvar et vokse; han krævede af sig selv, at han til Bunds skulde kende og virkelig svare for enhver Sag, som han forelagde for Kongen.³⁾

Ud paa Sommeren 1767, da Adam Gottlob Moltke var styrtet, kom han tillige ind i Overskattedirektionen og 11. December 1767

i den nyoprettede Statsbalancekommission, et Kollegium og en Kommission, der begge havde til Opgave at raade Bod paa Statens store finansielle Vanskeligheder; de skulde skabe Orden, finde Udveje til Statsgældens Afbetaling og skaffe Balance mellem Statens Indtægter og Udgifter. Overskattedirektionen var blevet oprettet paa Schimmelmanns Initiativ i December 1762, da Krigsfaren lige var overstaaet; Statsbalancekommissionen blev nedsat paa en Tid, da der lød stærke Klager over Statens almindelige finansielle Tilstand og over den foregaaende Tids økonomiske Politik paa Handelens og Industriens Omraade; den skulde give Raad om de vigtigste derhen hørende Spørgsmaal og i Særdeleshed holde Øje med Rigets Ind- og Udførsel; endvidere skulde den stille Forslag om, hvorledes man kunde fremme en gunstig Handelsbalance, det vil sige sikre Rigerne et godt Overskud ved Udførslen.¹⁾

Dette blev Rammerne om A. P. Bernstorffs finanspolitiske Virksomhed; vi kan faa et almindeligt Indtryk af hans Deltagelse i den daglige Finansstyrelse, men med Hensyn til Enkelthederne ved en Mængde af de vigtigste principielle Spørgsmaal er det, paa Grund af den kollegiale Forretningsgang, umuligt at fastslaa hans personlige Indsats. Ved hans Underskrift paa Forestillinger, paa udgaaende Skrivelser og i Protokollerne kan vi følge hans flittige Deltagelse i alt Arbejde; vi kan skønne, at han i Løbet af Aaret 1766 kom til at indtage den ledende Stilling i Rentekammeret, og vi kan gennem hans efterladte Breve paavise hans vaagne og alsidige Interesse for de forskellige Anliggender; lejlighedsvis ser vi ham anerkende underordnede Embedsmænds dygtige Arbejde og Fortjenester af et eller andet betydeligt Foretagende eller omvendt skarpt kritisere deres Ævner og Ydelser, men videre kan vi kun sjældent komme. Om han eller hans Kolleger har taget Initiativet i de principielle Spørgsmaal, hvem der har haft Hovedfortjenesten af de forskellige Sagers Udførelse, om han har haft en lykkelig Haand og en lys Ide eller har været bundet af Fordomme eller ensidige Interesser, det lader sig sjældent afgøre. Kollegiesystemet skjuler de enkelte virkende Personer. De kunde vel i de kollegiale Forhandlinger „dissentiere“, saa meget de lystede; Dissensen tildækkedes af det endelige Fællesvotum. Alligevel vil det maa-ske være muligt at faa nærmere Indtryk af A. P. Bernstorffs Stil-

ling til de centrale Spørgsmaal i Finansstyrelsen i 1760erne. Bestræbelserne for efter Krisen 1762 og efter Tronskiftet 1766 at bringe de svækkede Finanser paa Fode og Statsgælden ned, faa Balance mellem Indtægt og Udgift, indføre Besparelser og skaffe nye Indtægtskilder satte sig Frugt i en lang Række Love og Foranstaltninger, hvor Schimmelmann og Ditlev Reventlou var de ledende, men A. P. Bernstorff medvirkede. Hovedvægten maa ligge paa, hvad der skete efter 1765—66 indtil 1770. Først da havde den yngre Bernstorff tilstrækkelig Erfaring og Indflydelse til, at han kan have haft afgørende Betydning.

En Skildring af hans Virksomhed maa derfor gives i Sammenhæng med Fremstillingen af hans Deltagelse i alle de Reformforsøg, der fandt Sted i Christian VII's første Regeringsaar, og som blev Prøvestenen for, hvad han og hans Onkel havde Vilje til og Mulighed for at gennemføre i Danmark-Norges indre Styrelse. Om de første Aar indtil Tronskiftet kan det siges, at A. P. Bernstorff satte sig nøje ind i hele Styrelsen og gjorde et dygtigt Arbejde i stort og smaat, samt at han i denne Tid i alt væsentligt fulgte de Grundprinciper, som Schimmelmann og Reventlou gjorde gældende, f. Eks. i vigtige Skattespørgsmaal. Dette fremgaar af Udtalelser fra den følgende Tid, hvorved han ydede de to Mænds Politik sin Tilslutning.

III.

Allerede i det første Aar af sit Ophold i København blev den unge Bernstoff stadig Gæst hos en Familie, der kom til at staa ham nærmere end nogen anden i Danmark.¹⁾

Det var Enkedronning Sophie Magdalenes Overhofmester, Grev Christian Günther Stolberg og hans Hustru Christiane Charlotte Frederikke, født Grevinde Castell-Remlingen.²⁾ Greven var født 1714 som yngre Søn i den rigsgrevelige Familie Stolberg-Stolberg, men siden 1738 havde han haft Ophold i den danske Stat. Først havde han tjent som Kaptajn i Livgarden, derefter var han blevet udnævnt til Amtmand i Segeberg med Bolig i Bramsted, hvor han ejede et Gods. I 1756 var han af sin Slægtning, Enkedronningen blevet kaldet til Kongeriget, hvor han som hendes Overhofmester og Jægermester bestyrede Hørsholm Gods og

alle hendes øvrige Anliggender. 1745 havde han ægtet sin Hustru, der var født 1722. Hun skænkede ham tolv Børn, af hvilke den ældste, Datteren Henriette Frederikke var født 12. Januar 1747; de to næstældste Christian (født 1748) og Frederik Leopold (født 1750) blev Digtere, tre af de yngste Børn var født efter Andreas Peter Bernstorffs Ankomst til Danmark.¹⁾ Baade Mand og Hustru var betydelige Mennesker, et ejendommeligt Par, gennemtrængt af strænge moralske og religiøse Ideer. Han var opdraget i Wernigerode under Paavirkning af Christian VI's fromme Ven Grev Christian Ernst Stolberg, der oprindelig havde anbefalet ham til Danmark. I Halle havde han tilegnet sig Pietismens virksomme Fromhed. Andreas Peter Bernstoff sagde om ham, at han besad en stræng Moral, „men Gud ske Lov dermed forenede en oprigtig og ivrig Fromhed“. ²⁾ Som Godsejer i Holsten havde han ophævet Livegenskabet paa sit Gods; som Sophie Magdalenes Raadgiver gennemførte han Hoveriets Afskaffelse og Arvefæstets Indførelse paa Hørsholm, hvorom Indskriften paa Støtten derude endnu minder.

I sine Børns Minde levede han som en alvorlig og stille Mand, der under et køligt og tilbageholdende Væsen havde gemt et mildt og blødt Sind. Hans Hustru delte hans Livsanskuelse, men ellers var hun ham saare ulig. Han var indesluttet, hun en livfuld og meddelsom Natur; medens han tænksom og rolig lod Indtrykkene fra sin daglige Læsning af Bibelen og religiøse Skrifter gennemtrænge sit Væsen, trængte hun til at give sit bevægede Sind Udtryk. I Bønner gav hun sin Fromhed Luft, thi hun var, som en af hendes Døtre sagde, „eine wahre Beterin“. ³⁾ Bønnerne lød fra hendes Læber ved den daglige Morgen- og Aftenandagt, hvor hele Huset samledes, og ved Gudstjenesten i Kirken, hvor hun, naar hendes svage Helbred tillod det, gav Møde, og hvorhen hun, naar der var Lejlighed dertil, gerne søgte flere Gange paa samme Søndag. Hun tiltraadte aldrig en Rejse eller begyndte et Arbejde, Læsningen af en Bog, Affattelsen af et Brev, uden at bede. Ofte faldt hun midt i Familiens Kreds paa Knæ og bad højt. Der fortæltes vidunderlige Træk om, hvorledes hendes Bønner var blevet hørt, og om at hun under Bønnen havde skuet mærkelige Ting. Fra ung af havde hun været svag; de mange Barnefødsler havde forøget Svagheden. Under Sygdommen fandt hun

sin Trøst i Religionen; Lidelserne forøgede hendes Gudhengivenhed.¹⁾ Grevinde Stolbergs Maade at leve paa var saaledes ikke almindelig, særlig i de københavnske Hofkredse i Frederik V's Tid. Der maa have været noget opstemt og eksentrisk over hendes Væsen, men samtidig var hun saa barnlig glad og lige til, at alle, der lærte hende nærmere at kende, blev draget til hende og fandt hende naturlig og ægte.

Den pietistiske Livsanskuelse, hun tilhørte, havde tidlig yttret sig hos hende til stor Fortrydelse for hendes Moder, Grevinde Castell-Rüdenhausen-Remlingen, der var en stor Modsætning til sin Datter, en Verdensdame, der i de bernstorffske Kredse ikke havde noget godt Rygte. Grevinden klagede over, at „ved et vist Tilfælde var alle forrige Sentiments hørt op hos Datteren; pludselig var hun faldet fra den ene Ekstremitet til den anden og havde kun villet omgaas „Betbrüder og Betschwester“, saa Moderen havde fra da af kun haft ringe Glæde af sin Datter.²⁾ Den Mand, Datteren havde valgt, havde plejet de samme Sentiments, og til stor Fortrydelighed for Svigermoderen havde de to fortæret de Penge, hun havde givet dem, „mit lauter schlechten Kopfhängern und anderen dergleichen Gesindel“. Ogsaa to yngre Søstre var blevet saa pietistisk paavirket under et Ophold i Amtmandsboligen i Bramsted, at det havde kostet Grevinde Castell „unendliche Mühe und Verdruss, sie wieder in etwas Ordnung zu bringen“. Tilsidst gjorde Grevinden sin Datter næsten arveløs. At Livet paa Bramsted maaske ikke helt uden Grund havde stødt den højfornemme Dame, faar man et Indtryk af ved at læse, hvad Forfatteren A. F. Büsching fortæller om et Besøg, han aflagde der, medens han 1750—51 var Huslærer hos den iøvrigt ogsaa pietistisk sindede grevelige Familie Lynar i Itzehoe.³⁾ Han befandt sig meget vel der, idet baade Greven og Grevinden søgte at gøre ham Opholdet behageligt ved „kristelige og videnskabelige Samtaler, paa hvilke det fromme, belæste og forstandige Ægtepar ikke lod det mangle“. Grevinden havde „mange Kundskaber, var velsindet og omgængelig“, men han fandt dog mange Besynderligheder og Særheder hos hende, og især var det ham højst ubehageligt, at hendes Skødehund havde Lov til at gaa omkring paa Spisebordet, at lugte til Retterne og smage paa dem“, medens „et Par Egern havde deres Bolig ved hendes Barm“. Man forstaar, at hun, som Büsching

bemærkede, „maatte have opøvet sin Gemal til Taalsomhed“, saa at han tilsyneladende nu forstod at finde sig i hendes Særheder. Derimod iagttog Büsching, at Familiens daværende Sekretær, senere Hovmester, Chr. Gottlieb Kratzenstein, der ogsaa stammede fra Wernigerode og var paa Vejen til et Professorat i København, endnu ikke havde fundet sig til Rette med Grevindens Væsen og derfor ved Bordet, selv i Fremmedes Nærværelse, „tillod sig mangen frimodig Anmodning, som Greven erklærede for velbegrundet, uden at det dog tilvejebragte nogen Forandring“.

Denne Omgang med „slette Hængehoveder“ og andet „Pak“, som ganske havde skilt Grevinden fra hendes Moder, ophørte ikke. Gennem sin Mand var hun kommet i Berøring med Pietisterne og med Herrnhuter, der havde Tilhold i de stolbergske Kredse; deres Udsendinge fandt i Bramsted gæstfri Modtagelse, og i København knyttede Grevinden nær Forbindelse med dem.¹⁾ I 1739 var der i København stiftet en Filial af Herrnhutermenigheden under Navn af „det københavnske Brødresocietet“. Stifteren og den senere Leder var Lorens Prætorius, der var ansat i Told- og Finansstyrelsen, fra 1763 Kommitteret i Rente- og Generaltoldkammeret og senere i Generalkommercekollegiet, altsaa i de Departementer hvor Andreas Peter Bernstorff virkede. Bernstorff udtalte i stærke Ord sin Respekt for Prætorius's fremragende Indsigt og Dygtighed og sagde engang, at han var ham overordentlig kær. Denne Sympati gjaldt vel ogsaa Prætorius's alvorlige Religiositet, og skønt Brødremenigheden langt fra var yndet af den officielle Geistlighed, saa man i Regeringen ikke blot i Christian VI's Tid, men ogsaa senere meget venlig paa den. Fru Stolberg synes ikke straks²⁾ efter sin Ankomst til Danmark at have haft nærmere Forbindelse med de københavnske Brødre og Søstre, men efter hendes Mands Død tilvejebragtes en inderlig Forstaaelse. Fra 1762—65 havde en Student og Skolelærer Niels Hansen Møller været Informator for de grevelige Børn. Han „var en af Brødremenighedens Studenter“, og havde „i sin Ensomhed og midt i Jordens Larm, medens han var i det stolbergske Hus, været fornøjet og knyttet til Frelseren og hans Folk“. I Efteraaret 1765 blev han Sognepræst i Bloustrød og Lillerød, og herfra besøgte han i Marts 1765 sammen med et Par af Brødremenighedens Ledere Hørsholm efter Indbydelse af Grevinde Stol-

berg, der Aaret før havde mistet sin Mand. „Hun optog Brødrene hjerteligt og talte meget fortroligt med dem“. De fandt hende „in einer sündenhaften Herzens Situation“ og fuld af Trang til at komme i nærmere Forbindelse med „Søskendene“. Hun fremstillede sig som en fattig Synderinde, som intet andet kunde opvise end Hans fuldgyldige Fortjeneste og bad indstændig om, at „vi maatte anerkende hende som en fattig Søster og tage os af hende“. Hun havde længe haft Tilbøjelighed og Kærlighed til „Søskendene“ og var efter Ægtefællens Død „paany blevet opfordret i sit Hjerte til helt at hengive sig til Frelseren og udbede sig en liden Plads blandt os“. Dagen efter dette Besøg kom Grevinden til Bloustrød til de derværende Brødre og Søstre og tilbragte nogle Timer med dem „fornøjet og i Velsignelse“. Siden korresponderede hun flittigt og hjerteligt med Brødrene, der gav hende Meddelelse om, hvad der gik for sig i Menigheden. Brødrene fik Indtryk af, at det stolbergske Hjem, der snart efter flyttede til Rungsted, „var et Fredens Hus, som Frelseren vilde kendes ved, og hvor han fortsatte sit paabegyndte Værk“. I Menighedens „Diaries“, hvor det begyndte Samkvem er optegnet, kan man følge Forbindelsen. Brødre og Søstre, deriblandt Prætorius, foretog stadig Udflugter til Rungsted; Grevinden, ledsaget af sine Sønner og Døtre, deltog i Menighedsforsamlinger i København og forlod Møderne „fornøjet og velsignet“. „Dagens Emne om vor Frelseres blege Lig“, optegnedes det 18. April 1767 i Diariet efter et saadant Besøg, „kan man sige, har ret været Grevindens Favorit-Materie, hvorom en skøn liden Sang, som hun siden har skikket os, bærer Vidne“. I Sommeren 1767 rejste en af Brødrene til Rungsted for at udrette en ham af Direktoriets overdraget Kommission og „fandt den kære Fru Grevinde opfordret og velvillig til at tjene Frelseren og hans Folk“.

Denne Forbindelse blev betydningsfuld for Grevindens Hjem og yder Bidrag til Forstaaelsen af den hele bernstoffske Kreds' Religiositet, som siden nærmere skal skildres.

Grev Stolberg maatte paa Grund af sin Hoftjeneste som oftest spise ved Hove¹⁾ men helst holdt han sig hjemme, og hans og hans Hustrus Verden var blandt deres Børn; i Hjemmet udfoldede Grevinde Stolberg sig bedst. De beskæftigede sig samvittighedsfuldt og kærligt med de mange Børns Opdragelse, og

de strænge religiøse Principper var hos dem i Modsætning til mange andre pietistiske Hjem baaret af en mild og naturlig Varme. De anvendte ringe Tvang og ingen Haardhed; Omgangen mellem Forældre og Børn var fri og ligefrem; Alvor og Spøg vekslede. Børnene blev tidlig fortrolige med deres Forældre; de udvikledes ved Samtaler og Højtlæsning. Den ældste Datter, Henriette Frederikke, „Pulethen“, „lille Høne“, som hun kaldtes i Hjemmet, blev tillige sin Moders Hjælper over for de mindre Søskende.

Johan Hartvig Ernst Bernstorff havde naturlig Sympati for den stolbergske Familie; den religiøse Alvor i Hjemmet, den Ansvarsfølelse, hvormed Overhofmesteren styrede Enkedronningens Godser og sørgede for hendes Undergivne, tiltalte ham. Det var Mænd af den Støbning, han helst saa som Tillidsmænd hos de kongelige Herskaber. Da Andreas Peter kom til København, var det en Selvfølge, at Onkelen indførte ham i det stolbergske Hjem, og Andreas Peter fik hurtig en Ven i Greven¹⁾. Der var rig Anledning til Omgang; begge Familier hørte til den snævre Hofkreds; om Vinteren boede Stolbergs i Prinsens Palæ lige ved Christiansborg, om Sommeren fra først i Maj til ud i November var der livligt Samkvem gennem Skovene mellem Hørsholm og Bernstorff. Greven og Andreas Peter færdedes sammen paa Ride-ture og paa Jagt. Da Andreas Peter tog sig ivrigt af Onkelens Landbrug, pønsede paa Reformer i Dyrkningen og Bøndernes Stilling, havde han Grund til at søge den erfarne Grev Stolbergs Raad; praktiske Interesser forbandt sig med det fælles religiøse Livssyn. Men især droges den unge Mand af Fru Stolberg, der trods sin Sygdom og sin store Børneflokk altid havde Tid til Samtale med aandsbeslægtede Gæster; „hendes Hjerter omfattede med Kærlighed alt, hvad der interesserede hende.“²⁾ Hun var, syntes det, den eneste af Kredsens Damer, for hvem Andreas Peter Bernstorff i disse Aar følte større Sympati. Forholdet til den jævnaldrende Tante Charitas Emilie var, som vi har set,³⁾ ujævnt og ikke intimt; Omgangen med hans Faster Elisabeth og andre ældre Damer tilfredsstillede ham ikke. I det stolbergske Hjem fandt han i disse Aar den kvindelige Omgang, han trængte til. Maaske mindede Fru Stolberg ham noget om hans Moder. I 1761 var det blevet fast Regel, at han tilbragte mindst en Eftermiddag om Ugen hos de stolbergske Venner. En Mængde bevarede

Breve ¹⁾ viser, hvor fast han nu var knyttet til deres Hjem; Sendinger af Bøger og Blomster, Udveksling af Breve og Billetter, varm gensidig Deltagelse i smaat og stort, frem for alt den intime Drøftelse af religiøse og litterære Spørgsmaal minder om Johan Hartvig Ernst Bernstorffs Forhold til Madame de Belle-Isle. ²⁾ Onkelen har visselig fortalt den unge Frænde, hvad Marskalinden havde været for ham. Har der været en ubevidst Trang hos Andreas Peter til at knytte et lignende Forhold?

Ved Aaret 1760 var det stolbergske Hus et andet Hjemsted for Klopstock, Cramer og andre af den litterære Kreds, som Bernstorff paa dette Tidspunkt, saaledes som det senere skal blive skildret, havde samlet om sig. ³⁾ De fleste af de stolbergske Børn var endnu smaa; Christian og Frederik Leopold, de senere Digtere, var født 1748 og 1750, men baade de og Døtrene begyndte at gro op mellem disse Mænd og paavirkes af det aandelige Røre, de en halv Snes Aar senere som et nyt Slægtled skulde fortsætte og omforme. Klopstock var daglig Gæst hos Stolbergs; han var Brevbærer og commis voyageur — senere postillon d'amour — mellem Hørsholm og Bernstoff. Det hændte, at han, naar Grev Stolberg var fraværende, læste højt i sin „Messias“ eller i Youngs Nattetanker ved Husandagter paa Hørsholm. En anden Gang forestillede han saa pudserlig en tresindstyveaarig Klosterfrøken, der anmelder sit forestaaende Bryllup for Priorinden, at Fru Stolberg og hele Huset var ved at dø af Latter. ⁴⁾ Fra de alvorligste Samtaler med de Voksne sprang Klopstock ud til munter Leg med Børnene. I Parken ved Hørsholm holdt man Kapløb og Brydning. Man legede Krig; som Hannibal førte Klopstock sine Karthaginiensere mod Romerne. Han modtog Sejrsprisen af Fru Stolbergs Haand eller blev udlet, naar han under Dysten faldt paa sin Hale; overvældet af fremmyldrende Fjender slæbte han af med et halvt Dusin hængende ved Arme og Skuldre. ⁵⁾ Saa tabte han Hat og Paryk og sprang forfulgt af de romerske Legionærer over Hække og Gærder ind i Skovens Tykning. Til andre Tider maatte han kritisere og forbedre Børnenes Penneprover; de stolbergske Børn gav ikke blot, saa snart de kunde holde paa et Penneskaft, i en Mængde Breve Udtryk for deres svulmende Følelsesliv, de digtede ogsaa. De kappedes med Klopstock og Andreas Peter om, hvem der hurtigst kunde lære Digte udenad, oversætte i bunden Stil fra

Tysk til Engelsk eller omvendt. Aandelige Sysler afløstes af legemlig Idræt, der gjorde Samlivet sundt og muntert; ved Vintertid fulgte Ungdommen Klopstock paa Skøjter over Søerne ved Lyngby og Frederiksdal, om Aftenen vendte de hjem til hyggelig Passiar og Højtlesning i de lune Stuer i Prinsens Palæ.

I 1761, da vi ret kan følge, hvorledes Andreas Peter var med i dette Liv, og hvor Grevinden var blevet ham en ældre, kær Veninde, var det dog ikke længere hende, der stærkest drog den unge Mand til Hjemmet. Som det stundom gaar, naar der sluttet varmt Venskab mellem en lidt ældre Dame med unge Døtre og en ung Mand, var der kommet et nyt Moment til: Andreas Peter var blevet forelsket i den ældste, kun fjortenaarige Datter, Henriette Frederikke.

Den unge Bernstorff var ikke meget mindre nøgtern i sin Betragtning af Ægteskabet, end hans Fader og Onkel havde været; det vilde aldrig falde ham ind at kaste sine Øjne paa en Kvinde, der ikke fuldt ud var hans jævnbyrdige, eller paa hvis ydre Forhold der var det mindste at udsætte. Han var, som vi har omtalt,²⁾ kommet lykkeligt gennem Fristelserne paa Udenlandsrejsen, og ingen letsindig Skønhed i Hofkredsene havde siden fanget han Sind. Men der var mellem hans Betragtning og hans Onkels dog en væsentlig Forskel. Medens Johan Hartvig Ernst, da han kom til Danmark, forlods havde givet Afkald paa al Forelskelse og Kærlighed, da han lod sine Venner skaffe sig en velhavende Brud, vilde Andreas Peter ikke binde sig til nogen, hvem han ikke var forelsket i. Hans Blod var hedt; paa Rejsen havde han gentagne Gange sværmet.

Der var nok, der havde Opmærksomheden henvendt paa det gode Parti, deres Datter kunde indgaa ved Ægteskab med Statsministerens Brodersøn. Inden Udgangen af det første Aar i København kom der Tilbud fra en Mand af den højtstaaende og rige Familie Rantzau til Andreas Peters Onkel, om den unge Mand ikke vilde binde sig til at ægte en rig Adelsfrøken, øjensynlig en ganske ung, endnu ikke giftefærdig Pige.³⁾ Men Andreas Peter gav kategorisk Afslag, om end med den Ærbødighed, han skyldte sin Fader og Onkel, gennem hvem Forslaget kom til ham. Han var saa lykkelig i den Stilling, han havde erhvervet i Danmark, „hvor-til Gud havde ført ham ad Veje fyldt med Sødme og Behag“, at

han hverken havde Lyst eller Trang til at skifte Stand. „Jeg behøver kun, hvad jeg har Brug for, og jeg ønsker ikke en Skilling mere.“ Det betød ikke, at han ikke vilde gifte sig, men „at binde sig paa Forhaand, var noget, han end ikke tænkte paa som, en Mulighed“, og intet stred saa meget imod hans Principper som at ægte en Dame, hos hvem Pengene var det eneste, han kunde elske.

Hvem den omtalte Dame var, ved vi ikke med Sikkerhed; der var flere, som man talte om paa de Tider. Men rimeligvis drejede det sig om en ung Comtesse, der den Gang blev udbudt til andre højadelige, ilsoamt og uden Skrupler, blot for at Faderen kunde blive hende kvit. Man søgte just den Gang Ægtemand til Frederikke Louise Reventlow, født 1746, eneste Datter af Christian Ditlev Reventlow til Christianssæde og Brahetrolleborg og hans første Hustru, der var død allerede 1756; Faderen vilde gifte sig paany og have Datteren anbragt.¹⁾ I Breve fra denne Tid er der megen Tale om dette Projekt, og det omtaltes vistnok ogsaa i det stolbergske Hjem. Andreas Peter kendte Comtesse Reventlow, men har næppe tænkt paa at forlove sig med hende. I Maj 1761 ægtede hun, der den Gang var knap femten Aar gammel, den fireogtyveaarige Hofmand, Kammerherre Christian Frederik von Gramm, en Søn af Johan Hartvig Ernst Bernstorffs Ven, Overjægermesteren, deres Sommernabo paa Jægersborg. Det var en smuk og begavet Libertiner. Andreas Peter vidste, hvad der skjulte sig under det glatte Ydre; da Brylluppet stod, udtalte han, med en vemodig Tvivl, Haabet om, at de gode Egenskaber, han fandt hos Barnebruden, i Længden vilde gøre hendes Ægtemand ligesaa lykkelig, som han i Hvedebrødsdagene syntes at være.²⁾ To Dage efter Vielsen var Andreas Peter med til en stor Fest for de unge og „kedede sig grusomt“. Alvorsfuld saa han paa den purunge Brud, hvis Optræden, efter hvad han fortalte Fru Stolberg, var præget „af en besynderlig Munterhed og en ligesaa stor Livlighed“; iøvrigt var Selskabet trist, saaledes som han syntes, at Assembleer næsten altid var det i denne Sæson. „Den skønne Natur tillader ingen Deling; den fortjener det følsomme Menneskes fulde Opmærksomhed. Den kalder ham ud fra Støjen og Vinterens Bedøvelse; en Blomst, en Buket, Nattergalens Sang taler mere til Sjælen end tusinde Baller og alle Verdens

Spillepartier.“ Andreas Peter forlod Selskabet og kørte til Bernstorff for ude i Haven sammen med Klopstock i Timevis at lytte til Nattergalene og føle Blomsterduften. Han tænkte vel sagtens bekymret paa den unge Kvinde. I de følgende Aar kom Louise Gramm til at høre til hans nærmeste Venner og blev et af de Mennesker, han satte højest. Siden, da Manden døde, efter i fuldt Maal at have gjort hende ulykkelig, men derigennem til en karakterstærk, moden Personlighed, ægtede hun Grev Christian Stolberg, Broder til Henriette Stolberg, til hvem Andreas Peter, da det grammiske Bryllup fejredes i Maj 1761, forlængst havde fæstet sit Hjerte.

Da den unge Bernstorff begyndte at komme i det stolbergske Hjem, var den ældste Datter Henriette Frederikke kun en elleve Aar gammel Pige, men Moderens Hjærtebarn og fortrolige. I de følgende Aar voksede hun hurtigt, og i Januar 1763 syntes hun, da hun just fyldte seksten Aar, efter sit Ydre at være mindst to Aar ældre, og, naar man kendte hendes Karakters Soliditet, mindst ti Aar ældre^{.1)} Hun udfyldte tidlig en stor Plads i Hjemmet, og længe varede det neppe, inden Andreas Peter følte sig draget til den unge Pige, som han altid traf i Moderens Selskab, opfyldt af samme Interesser og Følelser.

En ung Mand, der faa Aar efter traf Henriette Bernstorff, fortalte om hendes tiltalende Skikkelse og om, at Godhed og Blidhed var de fremherskende Træk i hendes Karakter.²⁾ Efter tyve Aars lykkeligt Ægteskab skildrede Andreas Peter Bernstorff til deres Børn, hvorledes hans Hustru havde været som ung.³⁾ Hun er deri set med Kærlighedens Øjne, men mange Vidnesbyrd viser, at Skildringen ikke er meget idealiseret. „Hun var“, skriver Bernstorff, „ganske spinkel af Bygning, dog høj og velvoksen, fuld af Anstand. Hendes aandfulde Øjne, det fine Drag om Munden, de stærke Farver i hendes Ansigt, hendes overordentlig fine Hud og den skønt hvælvede Barm gjorde hende, da hun stod i sin Ungdoms Blomst, til en smuk og tiltalende Skikkelse. „Inoculationen, som hun først i 1764 efter Brylluppet gennemgik, efterlod Spor, der skadede hendes Skønhed. Arrene skæmmede hendes Næse, men „de øvrige Træk lodes uberørt og udtrykte hendes blide og ømme Sjæl“. Naar hendes stærke Følelsesliv rev hende ud af den sædvanlige Ro, kunde hendes Ansigt pludselig blive

HENRIETTE FREDERIKKE BERNSTORFF, FØDT STOLBERG (1747—1782).
Efter Maleri paa Stintenborg.

opklaret af et saa straalende Lys, at det ligefrem skinnede af Aand og uvilkaarlig fremkaldte Beundring og Respekt hos dem, der mødte hendes Blik. Andreas Peter fandt hendes Stemme usigelig tiltalende. Hun var stilfærdig i sine Bevægelser. Alt sit Arbejde udførte hun let og praktisk. Hun tegnede ypperligt. Til-syneladende blomstrede hun af Sundhed, men hendes Nervesystem var sart, hendes Blodumløb for hurtigt, og den megen Indesidden over hendes Søskende, siden over hendes Børn, skadede hende. Hendes Kræfter var ikke store, og de blev færre efter de mange Barselsenge. Dog lod hendes Sans for Orden og Properhed og Husgærning hende ikke Ro. Hvor Omhu for hendes nærmeste kaldte paa hende, var hun ufortrøden virksom. „Hendes Sjæl og hendes Hjerter — jeg ved ikke, hvorefter jeg først skal tale —“, skrev Andreas Peter Bernstorff om hende efter hendes Død, „var hævet over, hvad man almindeligt forestiller sig. De supplerede hinanden i en sjælden og fuldstændig Harmoni. Det rene Hjerter, de rigeste, klareste, tydeligste Begreber, den største Uskyld, uudsigelig Æmhed, Aandens sande Storhed uden al Fordom, en virkelig umaadelig Evne til at elske, næsten alle Gaver i rigt Maal, saasom Dømmekraft, Indbildningskraft, Hukommelse, sund og hurtig Følelse for alt, Kundskab og Smag. Hun beherskede Fransk og Tysk til Fuldkommenhed. Hendes Sjæls Udtryk var stedse saa alvorligt, saa rent og naturligt, at hun blev et Mønster for andre. De fineste Bemærkninger faldt jævnt og naturligt for hende. Hendes Hjerter var fyldt med Kærlighed til Gud, Religion og Sandhed. Sandheden var og blev, hende selv ubevidst, det eneste, hvorpaa hun byggede sit Liv, ikke alene i Handling, men ogsaa i Tanke. Hun hadede alt falskt og usandt, var maadeholdende og beskeden i alle Ytringer, fri for Hovmod; over alt andet satte hun Kærlighed, Venskab og Ro. Under Sorg og Sygdom var hun rolig og fattet, medens hun under Livets smaa og ubetydelige Ængstelser kunde synes frygtsom og forskrækket.“

Saaledes var Andreas Peter Bernstorffs Indtryk af den unge Pige, til hvem han i sin Ungdom havde fæstet sit Hjerter, efter at han i mere end tyve Aars lykkeligt Ægteskab havde lært hendes Karakter og Væsen at kende. Ungdommens Forelskelse og Manddommens Kærlighed præger Skildringen, men Hovedtrækkene stemmer med andre Vidnesbyrd og bekræftes og uddybes, naar vi følger

hendes Liv igennem Aarene. Et Blik paa hendes udtryksfulde Ansigt med de rene, regelmæssige Træk giver Indtryk af, at Bernstoff i Henriette Stolberg tilførte sin Slægt og sin Kreds en langt værdifuldere Personlighed, end det var lykkedes hans Onkel at knytte til sig.

Mellem Fru Stolberg og den tidligt udviklede Datter herskede et meget inderligt Forhold; hun var en Veninde for sin Moder og en anden Moder for sine smaa Søskende. Skønt mere tilbageholdende og bly i sit religiøse Liv, levede Datteren med i Moderens Religiositet. Hendes aabne, barnlige Glæde over det Liv, der laa foran hende, tilførte Hjemmet ny Friskhed. Ligesom de to yngre Brødre Christian og Frederik Leopold havde Henriette digterisk Begavelse. Allerede som ti-elleve Aars Pige skrev hun smaa naive Digte, senere følsomme Fortællinger. Hun læste meget, franske klassiske Tragedier, Corneille og Racine, moderne følsomme Romaner, Richardsons „Pamela“ og „Clarissa“, moralske og belærende Tidsskrifter. Sligt læste Moder og Datter med hinanden, da Andreas Peter kom i Hjemmet og tog Plads ved Siden af den lange Gyngestol, hvor Grevinden efter sin Læges Raad som oftest laa udstrakt.¹⁾ Han drøftede litterære Emner med dem, bragte Bøger fra Onkelens Bibliotek eller hvad han selv havde købt. I Hørsholms Slotshave sad han varme Sommereftermiddage og læste højt, medens Moder og Datter syede, og de øvrige Børn tumlede rundt omkring. I Breve drøftede de, hvad de havde læst. Fru Stolberg kaldte Bernstoff til Opmand, naar hun og Datteren stredes om Forstaaelsen. Naar Andreas Peter Bernstorff spadserede i Haven paa Bernstoff og frydede sig over Naturen, huskede han Steder i Digterværker, de havde læst, og skrev til sine Veninder derom. Alle tre lyttede de til Klopstocks Højtlesning af „Messias“. Deres Sind vuggedes i sværmeriske, religiøse og lyriske Følelser. Henriette blev dødelig forelsket i Andreas Peter. Et Par Aar senere i de Dage, da hun som sekstenaarig Hustru ventede sit første Barn, dvælede hun i Erindringen ved den første Forelskelse, da hendes Følelsesliv var vaagnet. Hun var tidligt legemligt og aandeligt udviklet, havde reflekteret over sig selv og nedskrevet sine Tanker. Hendes Mand bad hende ofte føre denne Sjælsskildring til Ende. Det skete aldrig, men et Brudstykke,

som vi besidder, er et enestaaende Minde om en ung Piges Tanker i hin Tid.¹⁾

„Med en Karakter som min kunde jeg kun blive lykkelig eller ulykkelig. For mig gaves ingen Mellemvej“, saaledes begyndte hun at fortælle om sin Forelskelse. „Jeg begyndte tidlig at tænke og at føle. Jeg var endnu ikke tolv Aar, da jeg begyndte at trættes ved det Liv, jeg levede, og at sørge over min usikre Fremtidsskæbne. Da begyndte jeg at sukke efter en Lykke, som alene kunde tilfredstille mit Hjerte. Hverken Storhed eller denne Verdens Flitter og Fornøjelse vilde kunne friste mig. I Følelserne, i Hjertets Gerning søgte jeg min Lykke. Jeg følte mig i Stand til at elske meget, og jeg troede, at det at elskes af et Hjerte, der lignede mit eget, vilde opfylde alle mine Ønsker. Endnu havde jeg ikke set nogen Mand, som jeg mente, jeg kunde elske og agte; for at raade Bod paa dette Savn og skabe en Genstand, der var værdig til de Følelser, som var ved at kaldes til Live, dannede jeg et fortryllende Billede af en ung, elskværdig, ømtfølende Mand“. Ikke en af de Mænd, hun mødte, svarede til Idealet; og hun frygtede, at hun stedse vilde komme til at nøjes med at elske et Fantasibillede. Da saa hun første Gang Andreas Peter Bernstorff i Kirken og følte en mærkelig Dragen mod ham. Fra nu af bevægedes hun af en sød Gysen, hver Gang hun saa ham eller tænkte paa ham, men det varede dog en Stund, inden det gik op for hende, at det var en Kærlighed, der ikke lod sig udrydde, hun følte til den Yngling, hun knap havde talt med. Tiden gik, og med et blev hun klar over sine Følelser. „Jeg havde set Hr. Bernstorff faa Dage i Forvejen paa Bernstorff, og min Moder vilde en Dag derhen. Jeg ved ikke, hvad der forhindrede mig i tage med. Jeg ved godt, at jeg var meget ked deraf, men jeg regnede dette som Udtryk for den Fornøjelse, som jeg altid havde ved at tage til Bernstorff. I det Øjeblik, da jeg den Dag saa min Moder tage af Sted, følte jeg mig saa dybt bedrøvet over, at jeg ikke kunde følge hende, at jeg brast i Graad. Jeg blev selv overordentlig forbavset herover og forstod ikke, hvorfra denne levende Sorg kom. Der gik nogle Dage, før jeg kunde blive paa det rene med mine egne Følelser. Disse Dage forløb i en overordentlig Forvirring og Uro. Endelig bragte Tanken om Hr. Bernstorff, som stadig bevægede mit Hjerte og mit Sind, mig til at føle, at det var Kærlighed.“ Opdagelsen

forskrækkede hende ikke. „Jeg fandt saa megen Sødme og Lyst i disse Følelser og fandt deres Genstand saa elskelig og værdig til mine Følelser for ham, at jeg i Glæde og helt og fuldt hengav mig. Snart henfaldt jeg til den søde Vane, altid at tænke paa den elskede, kun være optaget af ham og de Tanker, jeg sendte ham. Da jeg tænkte meget mere paa ham end paa mig selv, og da min Kærlighed var saa uselvsk som vel mulig, saa jeg ikke de Sorger og Farer, hvorfor min vaagnende Lidenskab udsatte mig. Jeg kendte kun Sødmen og troede, at der ikke var nogen Lykke saa skøn, som at elske en Mand, der i den Grad fortjente det.“ De Forelskedes sædvanlige Sorger kom. Elskede han nu ogsaa hende? Kunde ikke hele Verden læse hendes Følelser i hendes Øjne? Turde hun søge hans Selskab? Eller naar hun altfor sjældent saa ham, hvor bittert længtes og savnede hun ikke! Alvorlige Betyrninger indfandt sig. Efter at hun vel i et Aars Tid havde elsket den unge Bernstorff i Løndom, fortalte hans Onkel engang ved Midtvintertid 1760 Fru Stolberg, medens Henriette var til Stede, at hans Nevø vistnok vilde ægte en navngiven Dame. Det gjorde Henriette dybt fortvivlet, at hendes Moder kendte hende saa lidet, at hun udtalte sin Glæde over, at Andreas Peter Bernstorff giftede sig, thi da kunde Datteren „med endnu større Sikkerhed besøge Bernstorff, da ingen saa kunde tro, at Grunden var en særlig Interesse“. „Jeg kunde ikke svare, i den Grad led jeg ved, at hendes Tanke om min kæreste Interesse var saa forskellig fra min.“

Saa langt førte Henriette sin egen Beretning om Forelskelsen. Havde hun fortsat, vilde hun have fortalt, at Sorgen snart blev afløst af Haab og Glæde. Den passive Genstand for hendes Følelser optraadte som aktiv Elsker. I Løbet af Vinteren 1760—1761 blev Andreas Peter Bernstorff ligesaa forelsket i hende, som hun længe havde været i ham. Da han i Foraarsmaanederne hyppigere end nogen Sinde før besøgte Hørsholm, var det med den Beslutning, at hun skulde være hans Hustru. Han sagde det imidlertid ikke jævnt og ligefremt til hende en Foraarsaften, da de spadserede i Slotsparken og lyttede til Nattergalene. Han bøjede sig for Form og Vedtægt i de Kredse, han tilhørte, men Klopstock, Kredsens følelsesfulde Digter var hans Fortrolige under Forelskelsens Fremspiren og Vækst.

I Begyndelsen af Juni 1761 skrev Johan Hartvig Ernst Bern-

storff efter Anmodning af sin Brodersøn et Brev til Gartow, hvori han bad sin Broder og Svigerinde om deres Samtykke til et Giftermaal mellem deres Søn og Comtesse Stolberg, hvis Person og Familieforhold han fremstillede paa det bedste.¹⁾ Kort efter berørte Andreas Peter det samme Emne, men bad, hvis Forældrene principielt kunde billige Tanken, om under et paatænkt Sommerbesøg paa Gartow at maatte drøfte Sagen mundtlig. Andreas Gottlieb svarede, at han og hans Hustru godkendte den Maade, hvorpaa deres Søn havde ladet Sagen indlede, idet de gik ud fra, at han saa vidt mulig havde søgt at lære sin Udkaarnes Karakter og Tankegang at kende godt, uden de mindste Bagtanker og havde fundet ligesaa megen Grund til at agte som til at elske hende. De gav da et foreløbigt Samtykke, saafremt fire Betingelser var til Stede: „*God Familie*, det er hverken Borgerlige eller nybagte Adelige, *god Opførsel*, som ikke kan forefindes, naar den ikke er bygget paa Principper, *protestantisk Religion* samt en *god Figur*, ligegyldig om stor eller lille, men lige og NB lige af Race.“ Hvis disse Betingelser var opfyldt, vilde de yde pekuniær Støtte til Giftermaalet, saa snart Sønnens Stilling i København tillod ham at ernære en Familie.

Disse Betingelser var tilstede, men endvidere krævede Andreas Gottlieb, at de unges Giftermaal ikke maatte finde Sted, „før den unge Pige var fuldkommen moden og mandbar“. „Det er et Hovedpunkt, paa hvilket man ikke altid tænker, og jeg kender meget sørgelige Eksempler derpaa.“ Endnu ønskede Andreas Gottlieb, at Frøken Stolberg, hvis hun ikke allerede havde haft Kopper, skulde lade sig inoculere. „Det er sandt, at Skønhed og Ungdom ikke kan vare ved, men den Forandring foregaar umærkeligt, og man ældes med hinanden; den omtalte frygtelige Sygdom ændrer derimod paa en Gang alt indtil Træk og Udtryk; den kan gøre hæslig og modbydelig etc. Min Søn bør prøve sig selv alvorlig overfor den Mulighed, og skønt en hæderlig Mand aldrig mishandler eller foragter sin Hustru af denne Grund, saa er man ikke altid Herre over en ufrivillig og begrundet Afsmag, og det er haardt kun at kunne bevare Ømheden ved Ræsonnement eller af Pligt.“ Vedrørende dette Punkt beklagede Andreas Peter at maatte meddele, at Frøken Stolberg endnu ikke var blevet inoculeret. Hun skulde have været det for to Aar siden, men Sygdom

havde den Gang foranlediget Udsættelse; siden var hun blevet Hofdame hos Enkedronning Sophie Magdalene, og denne var en saa bestemt Modstander af Inoculation, at man vanskeligt kunde røre ved Sagen.

Iøvrigt var alt i Orden, og Andreas Peter takkede varmt sine Forældre, fordi han maatte vedblive at „tænke paa Frøken Stolberg“. ¹⁾ „Jeg skal ingenlunde misbruge det betingede Samtykke, I har været saa god at give mig. Min Taushed overfor Familien Stolberg fortsættes som hidtil, kun vil jeg med større Frihed og større Glæde i mit Indre søge Lejlighed til at se den unge Comtesse og lære hende at kende, og, om jeg tør tilføje dette, behage hende.“ Han skildrer sin Udvalgte „forstandige, blide, alvorlige og beskedne Karakter“. Der spores ikke hos hende det mindste Letsind eller Forfængelighed. „Takket være en lykkelig Natur og de fortræffelige Principper, hun har modtaget under sin Opdragelse, er der al Grund til at tro, at hun ikke kender sligt. Hun mangler kun Aar for at synes fuldt udviklet. Hendes Ydre er det allerede, og hendes Aand synes at være det; maaske er det ingen Skade til, at Aanden endnu ikke er helt modnet. Hun holder af Læsning og Arbejde, er vant til altid at være i Virksomhed, hvad, det tilstaar jeg, forekommer at være af en virkelig stor Betydning.“

Forældrene fornøjede sig over hans Skildring, og Faderen erindrede en lignende Skildring, som han i sin Tid ved sin Forlovelse havde givet af Frøken v. Weisersheim. Al øvrig Tale „om det Cupidos Bueskud“, der havde ramt Sønnen, opsattes iøvrigt, til man mødtes paa Gartow. ²⁾

Det faldt Andreas Peter svært at løsrive sig fra Bernstorff og Hørsholm. Han var i dette Foraar i sin dybe Forelskelse mest oplagt til at nyde Selskabet og Naturen her. Der spores i hans Breve en Stemningsfylde, der viser, hvor paavirket han var af den følelsesbevægede Forfatterkreds, i hvilken han levede. „Jeg har“, skriver han en Dag i Maj til Fru Stolberg, ³⁾ „i Onsdags Aftes næsten to Timer spadseret med min Onkel i Haven. Vi har nydt den fortryllende Aftens Herlighed, den milde rolige Luft, der indbyder saa huldt til Selskab og venskabelig Fortrolighed. Denne mærkbare Indflydelse, som en skøn Aften og en skøn Nat har, synes mig stedse en af Naturens mest tiltalende Virkninger, og naar jeg giver mig hen deri, saa mindes jeg stedse de skønne

Steder i Youngs Night Thoughts, hvor sande Følelser udtrykkes med saa stor Kraft og Liv“. I samme Brev udtrykker han som saa ofte før sin Glæde over Nattergalene paa Bernstorff. Han var kommet hjem fra Arbejde i Kommercekollegiet, og det herlige Vejr havde forført ham til en god Del af Eftermiddagen at spadserere i Haven. „Efter Aftensbordet har min Tante, Klopstock og jeg lige til Kl. 11 nede i Urtehaven lyttet til Nattergalenes Triller. Uden Tvivl har den været stolt af sine Tilhørere; ikke et Øjeblik har den standset sin herlige Koncert.“ Hans Tanker gaar til Hørsholm. „Hvorfor har De Frue og Deres Frøken Datter ikke kunnet dele vort Liv her med os. Kun Deres Nærværelse savner jeg for at have alt det behagelige, som jeg nogensinde kan ønske. Jeg beder Dem sige til Frøken Stolberg, at jeg daglig øver mig i at løbe af Frygt for, at hun skal overgaa mig deri; skønt der ingen er, som jeg hellere vilde overvindes af, saa synes jeg dog, at hun bør foretrække at vinde Sejr paa andre Omraader, hvor jeg visselig ikke vil kunne undgaa at blive besejret.“ I et andet Brev¹⁾ glæder han sig over, at man ogsaa paa Hørsholm har Nattergalenes melodiske Sang. „Her paa Bernstorff er der en, der holder til ikke langt fra mine Vinduer, og som har forskaffet mig mere end et fortryllende Øjeblik; især om Morgenens er den herlig, og naar Frøken Stolberg faar den at høre, vil hun være glad for, at hun har fastholdt sin Beslutning om at være tidlig paa Benene.“

Rejsen til Gartow afbrød i Juli Maaned Andreas Peter Bernstorffs Samliv med Familien Stolberg. Fra den 14. til den 23. Juli blev han lukket inde med sin Forelskelse; i ikke mindre end ni Døgn laa han fast til Skibs, først uden for Kastrop, saa uden for Møen og Falster paa Grund af Vindstille og siden for øsende Regn og Taage. Det var en drøj Tur, og det forsonede ham kun lidet, at han fik Lejlighed til at spadserere paa Møens Klint, eller at den ensformige Skibskost blev oplivet ved Meloner fra Bernstorff, der med stor Beundring blev spist af den bornholmske Skibsbesætning, som tog Kærnerne af den ukendte Frugt med til deres Ø. I tre Uger besøgte han Gartow og fik sine Forældres „ubegrænsede Tilladelse“ til Forbindelsen med Frøken Stolberg. Hans Fortællinger om, hvor jævnt Familien Stolberg levede, var skikket til at bortrydde en vis Betænkelighed hos Andreas Gottlieb, der

„ifølge sine Principper ikke ønskede at spille Ligemand med Grever og Prinser“. ¹⁾ Grundlaget for Forældrenes økonomiske Tilskud blev let ordnet. Familien Stolberg var langt fra rig, men som Andreas Gottlieb sagde, „en rig Svigerdatter indgik ikke som Led i hans Planer“; „i Almindelighed blev en saadan paa mere end én Maade en Ægtemand dyr nok og voldte ham Anger og Ruelse“. ²⁾ „Jeg synes om, at en Kone har Formue nok til ikke at skulle være en Slave af sin Mand og ikke være nødt til at tigge Penge af ham til hvert Par Sko, hun vil købe, men om der er mere, er mig ligegyldigt; de rigeste Arvinger er sjældent de bedste Koner; forkælede, egensindige, vænnede til Overflod koster de mere, end de indbringer, eller Fordelen bliver for dyrekøbt.“ „Det hjælper ikke, kære Broder,“ skrev han til Johan Hartvig Ernst, „at du nævner mig Din Kone som Eksempel paa det modsatte; thi denne Fugl Phoenix er i Opførsel, Tankegang og Følelser en Undtagelse fra Reglen i den Klasse Mennesker.“

Sidst i August rejste Andreas Peter over de bernstorffske Godser, Dreylützow, Wotersen og Stintenburg, langsomt tilbage til Danmark; i Brevene til sin Svigermoder opregnede han Godsernes Herligheder. Straks efter Hjemkomsten blev det afgørende Ord udtalt, men til det sidste holdtes der paa de strænge Former; Frieriet fandt Sted nøjagtig efter Tidens Etikette, hvor varme og ægte Følelser der end laa bag ved. ³⁾

Den 17. September tog Andreas Peter til Fredensborg for at gøre Kongen sin Opvartning. Han spiste ved Middagstaflet, der efter Tidens Skik holdtes ved to til tre Tiden. Efter Taflet nød han godt af Kongens Naade; Frederik V „talte til ham med megen Godhed og Høflighed.“ Hjemvejen lagdes over Hørsholm, hvor han vilde tale med Greven og Grevinden om, hvad de alle havde paa Hjærte. „Jeg har gjort dette med Bøn om Guds Velsignelse, og dette ikke ganske lette Skridt er foretaget lykkeligt, og som jeg tør haabe, til begge Parters gensidige Tilfredshed,“ skrev han til sine Forældre.

„Jeg henvendte mig fornuftigvis først til Grev Stolberg; han blev saare bevæget ved min Tale, og hans Rørelse var mig en Borgen for den Æmhed, hvormed han elsker sin Datter. Han forsikrede mig, at der ikke var nogen, til hvem han hellere overlod sit inderligt elskede Barn, at han havde ikke nogen Indvending, og

at han kun ønskede os al Lykke og at se os leve i Samdrægtighed og Dyd. Disse Ord i den agtværdige Mands Mund rørte mig dybt. Jeg kendte deri en øm Fader og oprigtig Ven, en Mand fuld af Klogskab og religiøs Følelse. Greven bad mig først tale til sin Hustru, hvad jeg just vilde have bedt om, hvis han ikke var kommet mig i Forkøbet. Jeg gjorde det øjeblikkelig; I ved, hvor god en Veninde hun forlængst er mig. Hun forsikrede mig om, at alle hendes Ønsker var opfyldt, og efter mit Kendskab til hende smigrer jeg mig med, at saadan følte hun virkelig. Forældrene sagde, at de vilde tale et Øjeblik med deres Datter, og at de derpaa vilde give mig Lov til at tale med hende — som jeg af mange Grunde ønskede det — i Enrum. Jeg tog med Glæde herimod. Et Kvarter efter fandt vor Samtale Sted.

Øjeblikket var interessant for mig.

Sligt gaar ikke for sig uden Forlegenhed, og dersom jeg ikke havde været forberedt, vilde min Forlegenhed have været meget stor. Jeg sagde til Comtessen, at hun var forberedt paa en Sag, hvis Afgørelse laa i hendes Haand, hvori vore Forældre i deres Godhed samtykkede, hvor det drejede sig om min Lykke og min Lyst til at skabe hendes. Hun svarede mig meget ængstelig, saare bly paa en alvorlig, klædelig og næsten højtidelig Maade, at hun var forberedt, at Afgørelsen laa hos hendes Forældre, som med Glæde havde givet deres Minde, og at det ikke var vanskeligt for hende at sige mig, at hun gjorde ligesaa. Hun udtrykte sig saare godt, ædelt og frimodigt, og denne Samtale, det tilstaar jeg, har forøget min Tilbøjelighed for hende og den gode Mening, jeg har om hendes Aand og Tænkemaade.

Snart efter kom Forældrene tilbage, og da jeg saa dem samlet, gjorde jeg dem i Fællig en Kompliment, der blev modtaget med al mulig Godhed og Venskabelighed.

Hvor maa jeg ikke takke Gud, der vender Hjerterne efter sin Vilje, og som saa aabenbart velsigner mig ved denne mit Livs vigtigste Handling.“

Frieriet indledede et lykkeligt Forlovelsesaar, der førte ind i et overordentlig harmonisk Ægteskab.

Brylluppet skulde først finde Sted om et Aars Tid, og Johan Hartvig Ernst ønskede, at Forlovelsen skulde hemmeligholdes, da han fandt, at en offentlig Forlovelse var ubehagelig for de unge.

Andreas Gottlieb havde imidlertid i sin Glæde over Partiet straks proklameret den paa Gartow. Den maatte da ogsaa offentliggøres i København, og først og fremmest maatte Grev Stolberg anmelde den for Sophie Magdalene, til hvis Hofstat Henriette hørte.

I Forlovelsestiden holdtes Forelskelsen stærkt i Tømme. Brevene er inderlige, men ikke et Kys, ikke et Kærtegn antydes; „vous“, „monsieur“, „mademoiselle“, „ma chère comtesse“ er Taleformen, et Kælenavn vovedes ikke.¹⁾ Det er enestaaende til Slutning i et Brev at finde: „Mon ami, le plus cher, le plus aimable homme, croyez moi entièrement à vous et aimez toujours votre Henriette.“ Først efter Brylluppet finder vi „Du“. De Forlovede hang ikke over hinanden. Fra Bernstorff flyttede man tidligere til Byen end fra Hørsholm; kun to Gange om Ugen kom Andreas Peter derud. I Vinteren 1761—62 var han i tre Maaneder i en diplomatisk Mission i Paris; i Sommeren 1762 var han seks Uger i Tyskland; iøvrigt indskrænkedes Samværet af hans voksende Arbejde, men Breve og Billetter veksledes i Mængde og vidner om, hvorledes de to unge forberedte sig til Ægteskabet; et tiltalende Udslag af deres Religiositet var den Alvor, hvormed de stræbte at gøre den til Grundlag for deres Samliv. Nogle Citater belyser de Følelser og Ønsker, der bevægede deres Sind.

Et Par Dage efter Forlovelsen skrev Andreas Peter til Hørsholm: „De er det første Menneske, til hvem jeg har sagt: Jeg elsker, og overfor hvem mit Hjerte i Pagt med Fornuften har overgivet sig uforbeholdent og uden Frygt; nu attraar jeg Deres Hjerte; bliv ikke bange for mine Krav. Det er Deres Hjerte, Agtelse, Deres Tillid, jeg ønsker at opnaa; derhen stræber alle mine Ønsker, og hvis jeg ikke faar dem opfyldt, da forsvinder enhver Tanke om Lykke. Nu er mine Tanker om Lykke uadskillelige fra Deres; endnu mere: Haabet om at bidrage til Deres Lykke udgør min, og dersom De ikke er lykkelig, saa kan jeg ikke være det et Øjeblik.

Jeg vil kun sige lidt for at overtøye Dem om, hvor sande mine Følelser er. Oprigtighed er al min Kunst. Jeg kender ingen anden, der indebærer Muligheden af eller fortjener at overbevise Dem. Min Sjæl vil altid helt ligge helt aaben for Dem; intet i den skal være skjult, og hvorledes skulde jeg ogsaa skjule det,

som optager den fuldt og helt, denne ømme, levende og ærbødige Hengivenhed, som jeg aldrig vil ophøre at nære for Dem.

Tanker som disse varieres i en Mængde Breve. „Hvorfor har Haller allerede sagt det, som jeg synes, at kun jeg alene fuldt ud kan føle:

„Wenn für mein Hertz dein Hertz sich giebt,
so bin ich den Du liebste
und der glücklichste der Welt.“

Jeg vil altid tilegne mig dette, thi det udtrykker meget godt, hvad jeg vilde sige Dem. „Mit Hjerter flyver Dem altid i Møde. Det vil være tæt ved Dem. Det føler, at dér er dets Plads, den eneste i Universet, som det ønsker og attraaer. De alene kan opfylde alle mine Ønsker, da De er deres eneste Genstand; naar jeg ejer Deres Hjerter, har jeg intet andet Ønske, og hele Universet er Glæde for mig.“

Andre Breve fører ind i religiøse Stemninger. Henriette var saa ung, at hun først nu blev konfirmeret; Søndag 11. Oktober havde hun sin første Altergang. Tanken derom bevægede hendes Forlovede stærkt. Han skrev Dagen før et Brev til hende. Han havde vaklet, om han burde sprede hendes Tanker, der paa denne Dag vilde være fuldt optaget af den hellige Handling; men han vilde dog slutte sig til hende i fælles Bøn om Guds Bistand. „Der er ikke større Lykke for mig end at have fundet et Menneske, hvorfor skulde jeg ikke sige en Hustru, naar De besidder alle en Hustrus Rettigheder over sit Hjerter — som elsker Gud overalt og som gennemtrængt af Religionen vil kende alle dennes Pligter for at udøve dem. Begge stræbe vi mod det samme Maal, en lykkelig Evighed. Lad os sammen vandre did. De skal støtte mig. Jeg skal holde Deres Mod oppe; jeg giver Dem mit Ord herpaa i dette et af mit Livs alvorligste Øjeblikke, og jeg beder den gode Gud gøre det helligt og ubrødeligt. Deres Eksempel vil formaa alt over mig, og jeg er overbevist om, at Gud vil vel-signere de kraftige Beslutninger, af hvilke Deres Hjerter, derom er jeg forvisset, nu er helt opfyldt.

Hidtil har de Vilkaar, hvorunder De levede, kunnet tilfredsstille Dem. Lykkelig født og opdraget af hæderværdige Forældre har dette syntes at kunne opfylde Deres alvorligste Ønsker. Imid-

lertid vil De finde, at i Religionen er endnu større Lykke forbeholdt de oprigtig sandhedssøgende Hjerter. Gud alene kan gøre fuldkommen lykkelig. Den hellige Handling, hvori De nu skal tage Del, er et af hans Midler, og de Betingelser, han stiller, er ikke strænge. Det gælder kun om at være overbevist og oprigtig.

Med levende Bevægelse forestiller jeg mig Deres nuværende Sjælstilstand. Jeg kan forsikre Dem, at det dybt tilfredsstiller mig, at jeg kan forudsætte en Tænkemaade hos Dem, der kan gøre Dem evig lykkelig. Enhver Tvivl derom vilde være mig uudholdelig. Hvad De i Morgen skal udføre, nærmer Dem til Evigheden, fordi det nærmer Dem til Gud. . . . Jeg nedbeder Guds Velsigelse over Dem med al den Varme, jeg er i Stand til, endnu mere brændende maaske, end hvis det drejede sig om mig selv“.

Henriette Stolberg svarede ham samme Dag. „Aldrig har et Brev glædet mig som det, De har skrevet til mig; langt fra at sprede mine Tanker har det forøget min Kærlighed og min Taknemlighed over for en Gud, der overøser mig med Velgærninger. Det er visselig en af de største, at han har udvalgt mig til med inderligt Baand at forenes med en Mand, der vil skabe min Lykke i dette Liv, og, som jeg tør haabe af Guds Godhed, vil bidrage til at gøre mig lykkelig i al Evighed. Jeg takker Forsynet, der vil føre mig til Gud ad saa blid og behagelig en Vej. De lover at opmuntre mig. Ja gør dette, ingen har mere Ret dertil, og ingen vil kunne gøre det bedre end De. De skal altid finde mig lærvillig, og hvorledes skulde jeg ikke være det ved en Lejlighed, hvor det drejer sig om min Pligt og Evigheds Lykke. . . . Ja, lad os sammen vandre til den lykkelige Evighed, til hvilken vi er skabt. De vil opmuntre mig, De vil støtte mig, De vil styrke mig ved Deres Eksempel, og Gud vil høre de Bønner, vi opsende for hinanden.“

En stærk Religiositet gennemstrømmede deres Forhold, og det nære Samliv mellem Andreas Peter Bernstorff og hans Svingermoder bidrog dertil. For Fru Stolberg var Forbindelsen en stor Glæde; snart kaldte hun Andreas Peter Bernstorff sin kære Søn, han hende sin kære Moder.

Da han den sidste December 1761 rejste til Paris i en diplomatisk Mission, faldt Skilsmissen alle tung, og daglige Breve ud-

trykte Længsler og ømme Tanker. Fru Stolberg ledsagede sin Svingersøn med brændende Bønner for, at hans Sjæl ikke maatte tage Skade i det vantro Frankrig. „Min kæreste Beskæftigelse vil blive at tænke paa min inderlig elskede Søn og lægge ham ved Jesu Hjerter. Til ham overgiver jeg Dem helt med Sjæl og Legeme. Han holde Dem ved Live. Han føre og bevare Dem til Sjæl og Legeme som en Øjsten i sit Øje. Han tillukke Deres ædle Hjerter for alt, hvad syndigt er, og lade det stedse staa aabent for sin blide Tilskyndelse og altid være lydig derimod. Hans Ord være Deres Rettesnor paa Deres Vej.“

Hun gav ham sin egen Bibel med, for at de Steder, der var hende kærest, skulde røre ham; moderlig pakkede hun derhos The ind til ham og gav ham gode Raad for hans Helbred.

I Paris gjorde Andreas Peter Bernstorff store Bestillinger af Møbler og andet Udstyr til Brylluppet, der skulde staa, før Aaret 1762 gik til Ende.

Efter sin Hjemkomst nød han Foraaret i sin vante Kreds; atter vandrede han i de dunkle Alléer i Hørsholm sammen med Henriette, men nu var den Tavshed brudt, der Aaret før havde dækket, hvad der foregik i hans Indre; rørt dvælede de ved Minderne fra det foregaaende Aar, hvor de paa Spadsereture hemmelig havde udspejdet hinandens Følelser og Længsler. Paa en Sommerrejse til Gartow traf Andreas Peter Bernstorff endelig Aftale med sine Forældre om det Tilskud, de skulde give ham til hans Husholdning. Efter Hjemkomsten hjalp Fru Stolberg og Wasserschlebe med Ordningen af det nye Hjem, medens Henriette broderede Navn paa Linned og Dækketøj.

Fuld af Fryd saa han Bryllupsdagen i Møde; i Breve tolkede han sin Glæde over den Ømhed og Blidhed, den Renhed og Oprigtighed, der var Grundtrækkene i hans Bruds Karakter.

I September 1762 begyndte Formaliteterne for det fornemme Bryllup.¹⁾ „Man maa gaa til Hoffet og bede om Tilladelse til at gifte sig, af Enkedronningen udbede sig hendes Æresdame, deklarere Brylluppet, bede Majestæterne om naadigst at ville bestemme Bryllupsdagen og om at ville beære det med deres Nærværelse etc., etc.“ „Det er“, skrev Andreas Peter Bernstorff til sin Fader, „omtrent alt det kedelige og ubehagelige ved en Sag, som jeg Gud ske Lov iøvrigt betragter som mit Livs Lykke“. Formaliteterne

kom langsomt i Orden. Den 14. Oktober gav Frederik V i en Audiens paa Fredensborg Tilladelse til Ægteskabet og Lov til at forlange den unge Comtesse af Enkedronningen. „Hans Majestæt var meget naadig, saa naadig som det er mulig at være og saa naadig at ville forsikre mig om sin Velvilje i de allerbehageligste Ord“. Ogsaa Sophie Magdalene samtykkede yderst naadigt i at afstaa Comtessen til ham. Saa blev Ægteskabet deklareret paa Hørsholm en Dag, da Frederik V var til Taffels hos sin Moder. „Ceremonien bestaar“, fortalte Andreas Peter Bernstorff sine Forældre, „i, at man maa opholde sig i Forværelset og modtage Komplimenter, først af den første Æresdame, der gør en Kompliment i Dronningens Navn, saa af alle de assisterende og saa af hele Byen, der ved disse Lejligheder gør Visit. Det vilde være lykkeligt, om man kunde slippe for disse Kedsommeligheder, men naar man ægter en Dame, der hører til Hoffet, er de absolut uundgaelige“.

Deklarationen midt i Oktober gjorde dog ikke Ende paa Ventetid og Fortrædelighed. Brylluppet skulde staa ved Hoffet, og Sophie Magdalene skød det ud fra Uge til Uge. Hun ønskede, at det skulde opsættes, til hun kom til Byen, for det var for besværligt paa Hørsholm, og Andreas Peters Forsøg paa at faa hende til at skifte Mening, saa vidt dette kunde lade sig gøre uden Paatrængenhed, lykkedes ikke. „De høje Herskaber er kun altfor lidt vante til at taale Modsigelse“, udbød han ærgerlig, „det vil trække ud til sidst i November, og jeg faar en meget daarlig Erstatning derfor ved Bryllup „en pleine cour“ og i Nær-værelse af flere Hundrede Personer.“¹⁾

De nygifte skulde bo i det lindencroneske Palæ paa Hjørnet af Norgesgade og St. Annæ Plads (det nuværende engelske Gesandt-skabspalæ), tæt ved det bernstorffske Palæ. Hjemmet blev smukt udstyret; Spejle og mange Møbler kom fra Paris; Resten udførtes til Bernstorffs fulde Tilfredshed i København. Han anvendte meget paa at faa alt smukt udført og hyggeligt indrettet. Tjenestefolkene var fæstet, Pigerne efter omhyggeligt Udvalg af Fru Stolberg; til en lille adelig Husholdning som denne hørte tre Lakajer, en Kusk og en Biløber, der skulde gøre Tjeneste som Køkkenkarl, en Kammerpige, en Husjomfru og to Tjenestepiger.

Omsider behagede det de høje Herskaber at bestemme Da-

gen, og Fredag den 3. December 1762 stod Brylluppet. „Jeg tilstaar“, skrev Andreas Peter Bernstorff kort før til sine Forældre, „at jeg er henrykt over at se Afslutning paa en Sag, hvori mit Hjerter har været saa længe og saa levende interesseret. Min Forlovede deler beredvillig mine Følelser. Hun elsker mig, det vover jeg at sige, i fuld Sandhed og Oprigtighed, og hvis Gud vedbliver at velsigne et Ægteskab, der begynder under saa lykkelige Auspicer, tør vi love os en Lykke, som faa Mennesker kender og faa kan dømme om“.¹)

Fru Stolberg var for svag til at kunne deltage i Festen, men hendes Bønner og kærlighedsfulde Tanker fik Udtryk i skriftlige Hilsner. Bryllupsceremonierne var mange og trættende, men, sagde Andreas Peter Bernstorff, „naar Hjertet ellers er tilfreds, er sligt Bagateller, som det er ligesaa rigtigt som let at glemme“. Ved Seks-Syvtiden om Aftenen samledes Hoffet om Kongefamilien; Bruden førtes af de fornemste Damer, bl. a. Adam Gottlob Moltkes Frue og Charitas Emilie Bernstorff, frem for Dronningen, der paasatte hende en Krone af Ædelstene. Kongen førte hende til Brudgommen, og Parret viedes af deres Ven, Hofpræst Cramer. Da Brudeparret havde modtaget Lykønskninger, nød de den Ære under Taflet at sidde ved Kongens og Dronningens og Enkedronningens Bord. En Stund efter Maaltidet trak den kongelige Familie sig tilbage, og Brudeparret ledsagedes af Selskabet hjem, Bruden af Damerne, Brudgommen af Herrerne. I Hjemmet overdroges Brudekronen under spøgefulde Ceremonier til en af de ugifte Damer, og paa lignende Vis udpegedes en af de unge Herrer. Et natligt Maaltid sluttede Festen; Bruden klædtes af Damerne i daglig Dragt, og Selskabet tog Afsked.

Under de følgende Ugers Fester og Visitter længtes de nygifte mod Fred og Ro. Men bortset fra disse Forstyrrelser, skrev Andreas Peter Bernstorff til sine Forældre, var den første Tid af hans Ægteskab saa lykkelig som mulig.²) „Visselig, intet kan lignedes ved den Glæde at være forenet med den, man elsker. Det føler jeg i den allerhøjeste Grad, og hvorledes kan jeg takke den guddommelige Godhed tilstrækkelig for at have bestemt mig for en saa ren og sjælden Lykke?“

Hver Gang Andreas Peter Bernstorff i de følgende Maaneder og Aar talte om sit Ægteskab, var Tonen den samme.

„Vort Ægteskab har hidtil været en Kæde af Lykke og Velsignelse“, skrev han paa Aarsdagen efter sit Bryllup. „Vi er blevet forenet ved den ømmeste Kærlighed og Agtelse, og vort Liv har vel udgjort et af de skønneste Tableauer, som den menneskelige Natur er i Stand til“. ¹⁾ Faa Aar efter tilføjede han: „Vi ved ikke, hvad det vil sige at være af modsat Mening. Naar vi er alene, er vi sikre paa at være muntre og lykkelige, og i vore alvorligste Samtaler forlader denne Munterhed, der er Udtryk for en fuldkommen tilfredsstillet Sjæl, os aldrig. Gud være lovet, fordi en saadan Forening er mulig og fordi denne Lykke er faldet i min Lod“. ²⁾ Tre Aar forløb, og for ham var det som kun tre Maaneder siden hans Bryllupsdag. Der var kommet Sorger og Bekymringer, et Barn var død, men dog kunde han sige: ³⁾ „Intet er lig den Lykke at eje en Kvinde, man elsker og som er hele ens Ømhed værdig; jeg bør derfor betragte det som lykkelige Aar og velsigne den Haand, af hvilken jeg har modtaget dem.“ En ungdomsfrisk, altid levende Kærlighed bandt de to Mennesker sammen.

De unge havde kun kort Tid til Huse i det lindencroneske Palæ. For at spare havde de i Regelen spist til Middag hos Onkelen; fra Foraaret 1763 fik de ogsaa Værelser der, hvorved Andreas Peter sparede Husleje. ⁴⁾ Den første Sommer lejede de en Sal og tre Værelser hos Præsten i Gentofte; det næste Aar boede de om Sommeren paa Bernstorff, ⁵⁾ og fra nu af havde begge Familier en Husførelse. Men det unge Par levede dog indenfor de fælles Rammer sit eget Liv; deres Stuer blev et nyt Samlingspunkt for den bernstorffske Kreds, og i Aarene efter Tronskiftet 1766 prægede det kendelig dens Tankegang og daglige Liv. En Skildring deraf hører hjemme i den samlede Vurdering af hele Kredsens Plads i det dansk-tyske Samfund.

SYVENDE KAPITEL.

Bernstorffernes Landbrug og Landboreform.

I.

FØR J. H. E. Bernstorff kom til København, havde han aldrig givet sig af med Landvæsenet. Han havde kun opholdt sig i Uger og ofte med Aars Mellemrum paa sine Godser, og hans Broder havde bestyret disse. Som Diplomat havde han ikke haft med Landboforhold at gøre. Han følte sig ude af Stand til at varetage en Godsejers Pligter, og naar han greb ind i sine Godsers Bestyrelse, var det i Regelen kun, fordi vanskelige Pengeforhold gjorde det ønskeligt for ham at skaffe sig større eller mere hurtig flydende Indtægter. I saadanne Tilfælde kom han undertiden paa Kant med sin forsigtige og sparsommelige Broder, der helst ordnede Driften saaledes, at den gav et varigt og sikkert, om end mindre Udbytte. Efter at Bernstorff ved sin Ansættelse i Danmark var kommet sine Godser nærmere, kunde han give sig mere af med dem, men Bestyrelsen laa dog indtil op i Tre-serne hos Broderen paa Gartow; senere gled Tilsynet over til Joachim Bechtold, og Andreas Peter overtog det meste af Onkelens Økonomi i København.¹⁾

Forstand paa Landbrugsforhold fik Bernstorff aldrig, og ved sin Embedsstilling i Danmark fik han direkte kun lidt at gøre med Landbopolitik. Hverken i Tyske Kancelli eller i Kommercekollegiet havde han videre Anledning dertil. Næsten alt vedrørende Krongodsernes Landbrug og deres Bønders Forhold laa under Rentekammeret; Landbokommissionen af 1757 drog i Frederik V's Tid Landboreformarbejdet til sig, og siden under Christian VII afløstes den af Landbokommissionen af 1767, der Aaret efter blev forandret til Generallandvæsenskollegiet, under hvilket for Hertugdømmernes Vedkommende den slesvigholstenske Landbo-

kommission arbejdede videre med Reform af Hertugdømmernes Landvæsen. I Kommercekollegiet var „de oeconome Sager“ i Hertugdømmerne og Fyrstendømmerne, hvortil Landvæsenet hørte, ved Fordelingen 1753 blevet henlagt under Fr. L. Dehn; i September 1762 gik han af, og det vides ikke, hvem der derefter særlig tog sig af disse Anliggender. I Tyske Kancelli forekom Landbosager næsten kun, for saa vidt det drejede sig om rent retslige Spørgsmaal, saasom Fortolkning eller Ændring af bestaaende Love eller lignende. Det er kun muligt at bringe Bernstorffs Navn i Forbindelse med et Par mere betydningsfulde Landbosager, og ved nærmere Undersøgelse viser det sig, at hans direkte Deltagelse deri har været ringe.

Den ene Sag udgik fra Kommercekollegiet og er en Forordning, som Bernstorff selv nævnede som en af Kollegiets største Fortjenester. Det er Forordningen af 10. Februar 1766 om Fremme af Fællesskabets Ophævelse og Markernes Indhegning i Hertugdømmet Slesvig.¹⁾

Spørgsmaalet om Udskiftningen havde i Kongeriget udgjort et Hovedpunkt i den Diskussion om Landboforholdene, der var blevet levende efter Ophævelsen af Censuren paa dette Omraade i 1755, og da den første „Landbokommission“ i 1757 blev nedsat, laa Tyngdepunktet i dens Arbejde paa dette Omraade. I 1758, 1759 og 1760 udkom der tre Forordninger, der sigtede til at afskaffe Fællesskabet og fremme Udskiftningen overalt i Kongeriget Danmark. Meget kraftige Foranstaltninger paabød disse Forordninger ikke, og deres Virkninger viste sig kun meget langsomt, men Isen var dog brudt.

For Hertugdømmernes Vedkommende var Spørgsmaalet rejst før Bernstorffs Komme til Danmark. Allerede sidst i 1740'erne havde Amtmanden i Gottorp Amt, Bernt Hartvig von Plessen begyndt at bringe Bønderne dér til af sig selv at ophæve Fællesskabet; i 1749 havde Rentekammeret paalagt Amtmændene i Slesvig at virke i samme Retning, men uden at stille Pengemidler til deres Raadighed og uden at anvise nogen Art Tvangsmidler eller angive faste Regler, hvorefter Fællesskabet skulde afløses. Adskillig Udskiftning fandt vel i det følgende Tiaar Sted særlig i Nordslesvig, men ret langt kom man ikke.

I September 1762 rejstes Sagen af en af de slesvigske Amt-

mænd, der var mest interesseret for Landbrugets og Bondestandens Opkomst, Gehejmekonferensraad Frederik Vilhelm v. Holstein (1703—1767) i Tønder. Under sine Forsøg paa at fremme Udskiftningen havde han idelig set, at enkelte Bønder hindrede deres mere fremskredne Bymænd i at komme ud af Fællesskabet. Under Henvisning til de nys udkomne kongerigske Forordninger foreslog han, at der skulde udstedes lignende for Hertugdømmerne, bl. a. saaledes at $\frac{2}{3}$ af Bymændene kunde gennemføre Udskiftningen selv mod de øvriges Modstand, og at ogsaa et Mindretal under visse Betingelser kunde faa Fællesskabet opløst.

Som et almindeligt økonomisk Anliggende sendtes hans Forslag i Efteraaret 1762 til Kommercekollegiet, hvorefter Dehn lige var udtraadt. Kollegiet udtalte sin Tilslutning, men dette gav sig ikke Udtryk i hurtig Handling. En Korrespondance om Sagen med Rentekammeret tillige med Indhentning af Betænkning hos Overretten paa Gottorp og hos alle slesvigske Amtmænd trak ud i flere Aar. I 1765 kom der større Fart i Sagen, men først efter Frederik V's Død endte den med Udarbejdelsen af en Forestilling, der den 10. Februar 1766 gik til Kongen. Den approberedes og førte til en Forordning af samme Dato og et Circulærreskript til samtlige slesvigske Amtmænd med nærmere Instruks om, hvorledes Forordningen skulde udføres.

Johan Hartvig Ernst Bernstorffs Navn staar under disse Aktstykker. De bevarede Akter viser intet om, at han personlig har arbejdet med denne Sag, men derimod ses det tilfældigvis, at Andreas Peter Bernstorff, der siden 1768 sad som Deputeret i Kommercekollegiet, i alt Fald paa Sagens sidste Stadium underkastede den nøje Prøvelse. Da Kommercekollegiets Kommitterede havde formuleret saavel Forordningen som Reskripterne, gjorde han Ændringsforslag, der i Hovedsagen blev fulgt.

Noget vigtigt eller originalt bragte hans Ændringer ikke ind i Forordningen eller Reskriptet, og Grundtankerne i disse var hentet fra de danske Forordninger og fra de slesvigske Amtmænds Forslag, særlig fra Holsteins og Plessens, hvis Indlæg i høj Grad blev benyttet. Kun indeholdt Forordningen en forstandig Bestemmelse om, at der, naar Fællesskabet hævedes, skulde sikres Husmændene i hver By den samme Græsning, som de tidligere havde haft.¹⁾

Forordningen af 10. Februar 1766 skyldtes altsaa ikke Bernstorffernes Initiativ, og dens langsomme Tilbliven vidner ikke om, at de har sat særlig Kraft ind paa at faa den frem; dens Bestemmelser gaar ikke ud over det Maal af Fremskridt, som andre havde skabt, og A. P. Bernstorffs Ændringsforslag tyder paa, at hans Ønsker ikke er gaaet videre.

De Erfaringer, man havde gjort om de danske Forordningers Utilstrækkelighed til at hidføre en hurtig og gennemført Ophævelse af Fællesskabet, havde ikke virket, og den Hindring, der laa i Bøndernes Træghed og Uvilje mod alt nyt, lod sig ikke overvinde uden skrappe og mere tvingende Bestemmelser; en Revision af Forordningen blev nødvendig, men det blev hverken Commercekollegiets eller Bernstorffernes Sag at gennemføre denne.¹⁾

Under det Opsving, der i Christian VII's første Aar kom i Arbejdet for videre gaaende Landboreformer, blev i Marts—April 1768 den i Oktober 1767 nedsatte Landbokommission omdannet til et Generallandvæsenskollegium, hvorunder næsten alle Landbrugs- og Landboreformsager blev henlagt. I Maj Maaned samme Aar udvidedes dets Virksomhed udtrykkelig til Slesvig og Holsten, men for at lette Forretningsgangen og for at sætte større Fart i Reformarbejdet dernede oprettedes tillige 21. Maj 1768 en saakaldet slesvigholstensk Landkommission, der skulde have Sæde i Slesvig. Den skulde besørge alle Landvæsens- og Landboforhold vedrørende Forretninger i „de tyske Lande“ under Generallandvæsenskollegiets Overledelse, og under denne Landkommission henlagdes udtrykkelig Spørgsmaalet om Udskiftning og Indhegning.

Ingen af Bernstorfferne havde Sæde i Landvæsenskollegiet, og ingen af dem har derfor nogen Del i den Forordning om Fællesskabet i Slesvig, der udkom 26. Januar 1770, uden for saa vidt der blev korresponderet med Tyske Kancelli om „die ersten principia“. Dog ses det, at J. H. E. Bernstorff har interesseret sig for Sagen; de Breve, Grev Ulrik Adolf Holstein fra 1767 til 1770 skrev til ham fra Tønder om Bøndernes Forhold, viser klart, at Bernstorffs Sympati ubetinget var paa Reformvennernes Side.²⁾

Aaret før, 28. Juli 1769, var de ældre Forordninger om Fællesskabets Ophævelse i Kongeriget blevet fornyet og noget udvidet, men langt videre gaaende var Forordningen for Slesvigs Vedkommende. Enkelthederne har her ingen Betydning, Hoved-

sagen er, at det ved forskellige Bestemmelser lettedes de enkelte Lodsejere, henholdsvis de enkelte Landsbyer, at komme ud af Fællesskabet, selv om der fra de andres Side var Modstand derimod.

Hovedarbejdet var udført af Landkommissionens Medlemmer, særlig Etatsraad Fr. Chr. Boje og Justitsraad Peter Bruhn, men Amtmanden i Tønder, Grev Ulrik Adolf Holstein, havde ogsaa interesseret sig stærkt for Sagen og i adskillige Indlæg kritiseret Forordningen af 10. Februar 1766.¹⁾ I Landvæsenskollegiet var det Chr. Ludv. Stemann, der til sidst udarbejdede Forordningen, som han egentlig ønskede endnu skarpere og mere vidtgaende i reformatorisk Retning. Særlig havde han ønsket Bestemmelser, hvorved Adelens Bønder, for saa vidt de var i Jordfællesskab med de øvrige Bønder, ogsaa blev tvunget til Udskiftning lige saa vel som disse sidste. Dette var det ikke lykkedes ham at sætte igennem, da den adelige Indflydelse havde været for stærk; men midt i Struenseetiden, da Stemann var blevet den ledende i Tyske Kancelli for Slesvigs Vedkommende, gennemførte han sit Ønske. 5. Juli 1771 udstraktes Forordningen af 26. Januar 1770 til ogsaa at gælde de ovennævnte adelige Bønder.

En anden Forordning, som viser overordentlig gode Principper i landbopolitisk Henseende, er Forordningen af 14. April 1766, der er udstedt af Tyske Kancelli og handler om den Arveorden, der skulde følges ved Besættelse af Fæstegaardene i de slesvigske Amter og Landskaber, det vil sige hos de kongelige Fæstebønder.²⁾

Paa Grund af forskellige Retstvister om Arveforholdene, naar en af Kronens Fæstere døde, specielt paa Grund af en Sag i Branderup i 1763, hvor der var Strid om, hvor vidt en Arvefæsters barnløse Enke eller hans Broder og Søster skulde arve Gaarden, havde Overretten paa Gottorp i 1765 henstillet til Tyske Kancelli at fastslaa en ensartet Regel for Arveordenen ved alle Fæstegaardene i Slesvig. Det havde nemlig vist sig, at Fæstekontrakterne paa dette Punkt var uensartet og til Dels ulovlig affattet i de forskellige Dele af Slesvig, og Spørgsmaalet var indviklet. Der forhandlede derefter mellem Tyske Kancelli, hvor Adolf Gotthard Carstens's Broder, Justitsraad Christian Gottfried

Carstens var Referent, og Resultatet blev Forordningen af 14. April 1766.

Formaalet var, hed det i Indledningen, at Undersaatterne, for at de desto frejdigere skulde fremme Agerdyrkningen, skulde have fuld Sikkerhed for, at de, naar de arbejdede paa at forbedre deres Fæstegaarde, arbejdede for sig selv, deres Efterkommere og nærmeste Slægtninge, og ikke for Personer, der som oftest var dem helt fremmede. Derfor fastslog Forordningen, at alle Kronens Fæstegaarde og Huse fremtidig skulde være et udeleligt Arvefæste og nedarves efter en stræng og nøje fastsat Førstefødselsret.

Dette var Hovedsagen, og Forordningen blev et af de Midler, hvorved den nordslesvigske Bondestands borgerlige og økonomiske Velfærd styrkedes. Selv om Bernstorffs direkte Delagtighed i Forordningens Tilblivelse ikke kan paavises, vidner den i alt Fald om, at han billigede den Udvikling af Fæstet hen imod Arvefæste og Selveje, der var det afgørende Led i Bondestandens Løftelse.

I Konseilet var Bernstorff med ved alle Afgørelser af større landbopolitisk Betydning, men vi ved intet positivt om, at han har grebet direkte ind i Regeringens Landbopolitik. En Konseilsbetænkning, hvorunder hans Navn staar, fortjener at nævnes; det er en Betænkning om det Salg af Krongodserne, der blev besluttet i 1764.¹⁾ I denne udtalte Konseilet Ønsket om, at der ved Krongodssalget i saa stor Udstrækning som mulig maatte blive givet Fæstebønderne Lejlighed til at købe deres Gaarde, samt at de kongelige Ladegaardes Jorder maatte blive udparcelleret mellem Bønderne. Dette røber en Interesse for Selvejendoms Udbredelse, der ganske svarer til Principper, som vi senere skal se Bernstorff give sin Tilslutning i det private Liv. Det vides ikke, om han har særlig Andel i, at dette Princip kom frem i Konseilets Betænkning, men selv om man vil antage dette, saa har han i alt Fald ikke formaaet at faa Princippet gennemført. Rentekammeret tog andre, rent økonomiske Hensyn og ordnede ikke Krongodssalget saaledes, at Bønderne fik Lejlighed til i større Udstrækning at erhverve sig Selvejendom.

Bernstorffs Indflydelse har saaledes ikke sat sig noget stærkt Spor i dansk Landbopolitik, og der er al Grund til at tro, at Aarsagen bl. a. kan have været den, som Reverdil, der stod Bern-

storff nær og var særlig interesseret for Landboreformerne, anfører, nemlig at Bernstorff af Princip ikke vilde blande sig i en Sag, der ikke hørte under hans Departementer, og hvori tilmed hans Kolleger havde en afvigende Anskuelse.¹⁾

Denne Tilbageholdenhed kunde tydes, som om Bernstorff ikke var besjælet af nogen meget ivrig Reformtrang paa Landvæsenets Omraade, men paa den anden Side kan man ikke være i Tvivl om, hvor hans Sympatier var under den Bevægelse for en Forbedring af Bondens Livsvilkaar og borgerlige Stilling, som netop den Gang var i Frembrud. Det ses klart af den betydningsfulde Reform, der blev udført paa Bernstorff Gods, hvor han selv var Herre.

Men heller ikke her spores megen direkte Indgriben fra hans Side. — Det var Andreas Peter Bernstorff Interesse for Landbrug og Landboforhold, som dér gav sig Udtryk.

II.

I Barndomshjemmet i Tyskland havde A. P. Bernstorff været stærkt optaget af Landmandslivet; han havde modtaget Indtryk af sin Fader, Andreas Gottlieb Bernstorffs dygtige Virksomhed som Godsejer, af hans humane Behandling af sine Bønder.²⁾ I Studie- og Rejseaaarene iagttog han med vaagen Interesse Landbrug og Landboforhold rundt om i Europa, idet han paa en Gang var den unge Junker, der ad Aare skulde arve store Godser, og den vordende Statsmand, der studerede Kameralia.³⁾ I Schweiz knyttede han Forbindelse med Mænd, der interesserede sig for Landbrugsreformer, saaledes med Præsten Elias Bertrand i Orbe, senere i Bern. Han indtraadte som Æresmedlem i det økonomiske Selskab i Bern, hvortil f. Eks. ogsaa Bertrand, Reverdil og enkelte danske Landbovenner, saasom Markus Haggæus Høyer, hørte, og siden stod han i Brevveksling om Landboforhold med denne Schweizerkreds.⁴⁾

I Italien og Frankrig saa A. P. Bernstorff ufri Bønder, der ved Regeringens ukloge Politik forarmedes, medens Landbruget gik til Grunde; i England derimod fik han et levende Indtryk af intensivt, ypperligt Landbrug.⁵⁾ Samtidig holdt Faderen ham i disse Aar underrettet om alt, hvad der skete af Betydning i Godsernes

Drift, og da han efter Rejsen tilbragte de første Maaneder af 1758 i Hjemmet, levede han sig paa ny ind i sin Barndoms Interesser. Nu blev han sat ind i de meget forskelligartede Forhold paa Familiegodserne, og da han i April 1758 rejste til København for at indtage sin Plads for Livet ved Siden af sin Farbroder, lærte han ved Selvsyn alle Godser at kende og skaffede sig Besked om Personalet, om Besætning og Drift.¹⁾ Hans Fader havde ikke skjult for ham, at han var utilfreds med sin Broders Økonomi og Godsbestyrelse, og havde sat ham nøje ind i sine Principper. Tanken var, at Andreas Peter fremtidig skulde tage sig af Onkelens Sager og først og fremmest bestyre Landvæsenet, over for hvilket hverken dennes Ævner eller Tid slog til, hvad han selv ofte havde følt.

J. H. E. Bernstorff var villig til paa dette Punkt at give sin Brodersøn en Myndighed, til hvilken den unge Mand i sit ny Fædreland paa andre Omraader først efterhaanden kunde tjene sig op. Slægten havde jo ikke i Danmark erhvervet noget større Jordegods, men faa Dage efter Andreas Peters Ankomst til København tog Onkelen ham med sig ud til Jægersborg og viste ham sit Sommersted i Fasanhaven, det endnu ikke ombyggede gamle Hus, han havde givet Navnet Bernstorff, samt Haven og Parken og overgav ham Bestyrelsen af det tilhørende lille Stykke Agerland.²⁾ Saa ivrig tog Andreas Peter fat paa Opgaven, at han endnu samme Dag skrev til sin Fader efter et hannoversk Landbrugsskrift, der skulde støtte den „liden Indsigt“ i Landvæsen, som han havde erhvervet sig paa Gartow. I de følgende Aar forøgedes Jordtilliggendet, og alt gled ind under A. P. Bernstorffs Bestyrelse. I 1764 fik Godset sin sidste og største Udvidelse ved Erhvervelsen af de store Hovmarker og Hoveriet fra Gentoft, Vangede og Ordrup. Da skrev J. H. E. Bernstorff spøgende til sin Broder paa Gartow, at han havde gjort Andreas Peter til „Generalguvernør og Præsident i Økonomikonseilet med Karakter af Statholder, en uhyre Værdighed, der dog er mere hæderfuld end indbringende.“³⁾ Den vilde, tilføjede han, kunne skaffe ham en behagelig Fornøjelse og Lejlighed til at bruge mange af sine Kundskaber.

Grundig som A. P. Bernstorff tog fat paa enhver Opgave, der stilledes ham, satte han sig i disse Aar, medens han gjorde sig bekendt med Danmark og oplærtes i vigtige Sider af Central-

administrationen, ganske særlig ind i dansk Landbrug og de danske Landboforhold.

Bag ved A. P. Bernstorffs Forhold til Landbrug og Bondestand laa visse Grundtanker, der idelig skinnede igennem hans Udtalelser, og Udgangspunktet er den næsten religiøse Tilbedelse af Naturen, som han delte med sin Onkel, og som idelig giver sig Udtryk i deres Brevveksling. De er her i Berøring med stærke Tidsstrømninger, som ogsaa paa andre Punkter paavirker deres Tankegang og Livsførelse; en rousseausk og en klopstocksk Tankegang gennemtrænger dem paa dette Omraade.

I den frugtbare Natur, der skaber Næring for Mennesker og Dyr, var man efter Bernstorffernes Opfattelse Gud nærmest. Hvert Blik ud i Naturen viste dem Guds rige og naadige Gaver og fremkaldte Følelser af Tak og Andagt. Naturen alene var ren og syndefri; Livet i Naturen gjorde Menneskene bedre og hævede Sjælen op til Gud. Ingen Time paa Dagen var Bernstorfferne kærere end den, i hvilken de færdedes i Naturen. Men det var ikke umiddelbar æstetisk Naturglæde, der opfyldte dem. Sans for en vild og ufrugtbar Naturs Skønhed havde de ikke. Deres Hjærter hævede sig bedst i from Glæde, naar de gik over frugtbare Marker og saa det spirende Foraarskorn, den bugnende Sommersæd, de travle Høstfolk eller græssende Kvæg spredt over grønne Vange. Da vendte de sig med Tak og Lovprisning til Gud.

Dette er Grundtanken, men med den fulgte Følelsen af det dybe Ansvar, der paahvilede enhver, som havde et Stykke af Guds rige Natur at forvalte. De daglige praktiske og økonomiske Interesser blev halvt naivt og ubevidst gennemsyret med religiøs Pligtbevidsthed. For alt, hvad der var betroet en Godsejer, det være sig Jord, Dyr eller Bønder, skulde han staa Gud til Regnskab, om det var godt forvaltet og tilgodegjort efter Mulighed.

Henimod Slutningen af Rejsetiden, fortalte A. P. Bernstorff, havde Tanken om, at han en Gang skulde overtage Bestyrelsen af et Gods, optaget ham stærkt, og han havde „efter en nøjagtig Undersøgelse af sine Følelser og sin egen Tænkemaade fattet den uigenkaldelige Beslutning at sætte det Gods, der blev ham underlagt, i en saadan Stand og gøre dets Beboere saa lykkelige, som

ikke alene hans Pligt over for Gud, men ogsaa hans særdeles levende Tilbøjelighed forlangte det af ham.¹⁾

Fra de første Aar, han opholdt sig i København, har vi Vidnesbyrd om, at A. P. Bernstorff syslede med teoretiske Overvejelser om Bøndernes Forhold.

Det kom frem i et Brev, han i 1761 sendte den ovenfor nævnte schweiziske Bondeven, Pastor Bertrand, hvori han udviklede sine Tanker om Aarsagen til, at Bondestand og Agerbrug stod saa lavt ikke blot i Nord-Tyskland og Danmark, hvor Bonden var ufri og Skattetrykket meget stort, men ogsaa i det frie Schweiz, hvor Skatterne var lave. Han forstod ikke dette og ønskede det undersøgt af en intelligent og praktisk Filosof, „der nøje kendte Menneskets og især Bondens og Arbejdets Natur.“ Brevet, der mest indeholdt Antydninger af Bernstorffs Tanker om Landbonddommens moralske og fysiske Opdragelse, blev den 26. Novbr. 1761 oplæst i et Møde i det økonomiske Selskab i Bern og fremkaldte Svar derfra, muligvis en videre Tankeudveksling. Men omtrent samtidig nedskrev Bernstorff en lille, nu kun brudstykkevis bevaret Afhandling om sin Opfattelse af en Godsejers Pligter og fremstillede heri nogle af de Principper, han vilde føre ud i Livet, saa snart han fik Lejlighed dertil²⁾.

Grundsynspunktet i hans Udviklinger var, at en Godsejer efter hans Mening skulde være en Fader for sine undergivne. „Sie sind ihm auf die Seele gebunden,“ og han skulde staa til Ansvar for dem. At være ligegyldig for sine undergivne, især for livegne undergivne, var ham en afskyelig Tanke. „Jeg skal gøre dem lykkelige, det føler jeg, og ve mig, om jeg forsømmer det.“

Godsejeren skulde ved praktiske Foranstaltninger forbedre Bøndernes moralske og fysiske Tilstand: Børnedødeligheden maatte formindskes, og de Børn, der blev i Live, skulde opdrages godt; den moralske Forbedring hidførte direkte den politiske og økonomiske. Her henviste A. P. Bernstorff til Opfostringshuset i København, som hans Onkel havde været med til at grundlægge og stadig fulgte med megen Omsorg. Godsejeren skulde virke ved sit eget Eksempel, dernæst ved at ansætte dygtige Præster og Lærere. Var der ved et Uheld kommet en daarlig Præst, skulde man med det gode faa ham til at gaa af med Pension eller gøre alt muligt for at faa ham afskediget. Præstens Gærning var

saa betydningsfuld, at Godsejeren burde vise ham den største Agtelse; han burde støtte ham økonomisk, saa han kunde leve fri for Næringssorger, og omgaas ham flittig. Præsten var efter Bernstorffs Mening den eneste Person, gennem hvem en Godsherre kunde lære sine Bønders virkelige Tænkemaade og hver enkelts Karakter at kende. Præsten skulde have Overopsyn med Skolerne og Børneopdragelsen; herpaa lagde Bernstorff den største Vægt. Han vilde intet spare for paa sine Godser at udvikle Skolevæsenet, „denne vigtige Planteskole for Mennesker.“ Valget af Skolelærer var derfor saare vigtigt. Hver Landsby skulde have sin Lærer, og man skulde gøre alt muligt for at faa Bønderne til at sende deres Børn i Skole. Dette var ingenlunde let, da man stod over for den slette Vane, at Bønderne om Sommeren holdt deres Smaabørn hjemme for at bruge dem ved Markarbejdet. Man maatte se at komme ud derover ved Læmpelser, f. Eks. ved at indskrænke Sommerundervisningen til to-tre Ugedage og til en Katekisation om Søndagen, men Børnene skulde saa ogsaa være absolut forpligtet til at møde.

Bernstorff fandt det svært at afgøre, i hvilken Grad en Godsherre burde tvinge sine Bønder til deres eget Bedste; i økonomiske Ting mente han, at Retten dertil maaske blev udstrakt for vidt, men i moralske Forhold, hvor det drejede sig om „Dyd og Pligt“, havde man Lov til at bruge Tvang i fuld Udstrækning. Dog maatte Godsejeren kun bruge Tvang, naar alle Forsøg paa at overbevise Bønderne om Nytten og Nødvendigheden var strandede. Man gjorde sig i Regelen for liden Ulejlighed med at overbevise dem, og det var efter Bernstorffs Mening rent forkert. Tvang udrettede i Længden intet, naar Overbevisning ikke fulgte efter, og selv om det var svært at overbevise „raa og udannede“ Bønder, saa burde man dog uden at trættes forsøge derpaa, og Bernstorff kendte Eksempler paa, at det kunde føre til et godt Resultat.

Samtidig med at A. P. Bernstorff teoretisk udformede sine Tanker om Bøndernes Forhold, var han ivrig interesseret for Forbedringer i Landbruget. Det traadte frem i Brevvekslingen med Faderen; de drøftede stadig Landbrugslitteraturen og ethvert Reformforslag, de stødte paa dér eller i deres Berøring med andre Godsejere og Landbrugskyndige. De meddelte hinanden Forsøg

med nye Landbrugsmaskiner, med nye Korn- og Græsfrøsorter. De forsøgte at overflytte tyske Kornsorter til Danmark og omvendt, eksperimenterede med Græs- og Kløverfrø fra Holland og England, udvekslede Meninger om Midler mod Kvægsygen og drøftede Muligheden for at oprette Assurancekasser mod denne Sygdom. Hesteopdræt interesserede dem begge, og der foregik en stadig Transport af Heste frem og tilbage over Østersøen. Andreas Gottlieb forærede jævnlig sin Søn Ride- og Køreheste, og nu og da drev Andreas Peter Handel med dem og meldte med Tilfredshed, naar et Dyr havde vundet særlig Anerkendelse. Han skaffede til Gengæld Faderen ædle Hingste fra det kongelige Stutteri paa Frederiksborg og gav Anvisning paa Steder i Jylland og Sønderjylland, hvor der var gode Avlsdyr at faa til Købs. Han var Mellemand, naar Kvægbestanden paa de bernstorffske Godser i Tyskland skulde fornyes, f. Eks. ved Tilførsel af Køer og Tyre fra Bornholm eller fra Moltkes veldrevne Godser paa Sælland.¹⁾

Men samtidig med at han var optaget af alle disse praktiske Spørgsmaal, havde Bernstorff rig Lejlighed til at stifte Bekendtskab med den Drøftelse af Landbrugs- og Landboreformer, der var fremme i Danmark. Her var just i disse Aar under Frederik V's Regering vokset en rig Litteratur frem, hvori allehaande Problemer vedrørende Landvæsenets Tilstand drøftedes. Det var formentlig A. G. Moltke, der havde givet Stødet til, at der i 1755 var blevet udstedt Opfordring til at forfatte Afhandlinger om slige Æmner²⁾; vi ved intet om, at Bernstorff havde medvirket derved, men det tør betragtes som givet, at han har vidst Besked derom og har billiget et Skridt, der nøje svarer til hans Opfattelse. Hans levende Interesse for alt, hvad der kunde tjene Landets Opkomst aandeligt og materielt, saavel som hans daglige Gærning som Deputeret i Kommercekollegiet gav ham den rigeste Anledning til at følge den Bevægelse, der kom i Gang formedelst denne Opfordring. Til den Kreds, som Andreas Peter traf som sin Onkels nærmeste Omgang, da han kom til København i 1758, og som i de følgende Aar stadig udvidedes og fornyedes, hørte en Række Mænd, der var stærkt optaget af Bondespørgsmaalet. Her skal kun nævnes nogle faa, med hvem det vides, at Andreas Peter hyppig udvekslede Tanker.³⁾ Der var Botanikeren Georg Chri-

stian Oeder, som J. H. E. Bernstorff havde kaldt til København; han var overordentlig interesseret for Landboreformer, og fra sine botaniske Rejser rundt om i Danmark og Norge hjemsendte han Skildringer af Bøndernes Vilkaar, der udmundede i positive og vidtgaaende Reformforslag. Bernstorffernes Ven og Sjælesørger, Hofpræsten J. A. Cramer havde behandlet Bondespørgsmaalet i sit Tidsskrift „Der nordische Aufseher,“ der udkom i Aarene 1758—1761; her havde Klopstock, Bernstorffernes Husven og Kredsens berømteste litterære Skikkelse, i 1769 med Fremhæven af Reformernes Nødvendighed skildret Bonden Hans Jensen, en af de Bønder, der i 1764 kom ind under Bernstorff Gods, og med hvem Bernstorfferne ofte talte. Professor Jens Schiølderup Sneedorff, paa hvem Bernstorfferne satte overordentlig Pris, udgav 1761—1763 „Den patriotiske Tilskuer,“ som ogsaa talte Bondens Sag. Samme Tankegang næredes af Embedsmanden Tyge Jesper Rothe og Schweizeren Reverdil, Kronprins Christians Lærer, der begge færdedes i de bernstorffske Hjem, levende optaget af Reformspørgsmaalene. Saaledes var A. P. Bernstorff hurtig blevet kendt med Reformdiskussionen her i Danmark. Men han kendte ogsaa praktiske Forsøg paa Reformer, thi et Par Steder i Riget havde private Godsejere i de foregaaende ti Aar prøvet paa at forbedre deres Bønders Kaar. Det gjaldt saaledes om Rigs greve Hans Rantzau til Ascheberg i Holsten, der ved Udstykning af Hovedgaardsjorderne og Afskaffelse af Hoveriet havde gjort sine undergivne „fra et elendigt Samfund af Tyve og Kæltringer til et mønsterværdigt Samfund af fri og dygtige og velhavende Bønder“. ¹⁾ Hans Færd fulgtes af Bernstorfferne med stor Opmærksomhed, men særlig vel kendte A. P. Bernstorff de Reformer, der 1759—1761 blev gennemført paa Hørsholm Gods, idet Grev Günther Stolberg, der ledede disse Reformer, Aaret efter blev hans Svigerfader. Stolberg var praktisk Landmand og gennemtrængt af en stærk pietistisk Religiositet, der skabte humane Synspunkter over for Bønderne. Han havde paa en Gaard, Stedingshof, han ejede i Bramsted i Holsten, ophævet Livegenskabet, og i den Reform, han som Overhofmester hos Enkedronning Sophie Magdalene foreslog hende at gennemføre paa Hørsholm Gods, var Hovedsagen en Udstykning af Hovedgaardens Jorder mod en aarlig Afgift samt en Bortarvefæstning af Bøndergaardene, medens

Hoveriet for største Delen afløstes af Afgifter i rede Penge. Derimod foretoges ingen Ophævelse af Fællesskabet.¹⁾

I de Aar, da disse Reformer gennemførtes, blev Andreas Peter Bernstorff en stadig Gæst i Familien Stolbergs Hus; efterhaanden blev det den ældste Datter Henriette, der stærkest drog ham til Huse, mest Udbytte havde han dog vel i de første Aar af de lange fortrolige Samtaler med Grevinden, men vi har nævnt, at han ogsaa satte stor Pris paa den alvorlige, for mange Spørgsmaal interesserede Greve; han søgte gjerne hans Selskab, de færdedes ofte sammen paa Rideture og paa Jagt. Andreas Peter lærte meget af den ældre Ven, og der kan ikke tvivles om, at de gennemdrøftede de Reformer, der vakte stor Opmærksomhed i alle landbointeresserede Kredse.²⁾

Endnu maa det nævnes, at da Landmaaler Torkel Baden i Aaret 1763 blev knyttet til Jordbruget paa Bernstorff, fik Andreas Peter til daglig Omgang en Mand, der med Sagkundskab repræsenterede Bondevennerne og utvivlsomt kom til at betyde meget for ham.³⁾ Baden var af gammel dansk Slægt, Søn af Rektor Jakob Baden i Vordingborg, født 1734 og altsaa jævnaldrende med A. P. Bernstorff. Han var Student og havde derefter uddannet sig som Landmaaler og praktisk Landmand, inden han blev ansat paa Bernstorff som „Hovmester“ og Aaret efter som Godsforvalter. Han var en livlig og interesseret Mand med indgaaende Kendskab til danske Landboforhold, ogsaa til deres historiske Udvikling; i Praksis og i Skrifter krævede han gennemgribende Reformer i Bondestandens Stilling. For saa vidt arbejdede han i god Harmoni med Andreas Peter Bernstorff, og meget af det, der i de følgende Aar udrettedes paa Bernstorff, skyldtes hans Medvirkning, men hans Personlighed havde ret uheldige Sider. Han var stridbar og rethaverisk og ragede let i Klammeri med Medarbejdere og undergivne. Dette traadte maaske mindre frem i de første Aar paa Bernstorff end senere, da hans Liv blev fuldt af Processer og Pennefejder. Men han var allerede nu uordentlig og efterladende og, hvad værre var, upaalidelig i sine Pengesager og sin Regnskabsførelse. Han gjorde jævnlig Bernstorfferne Sorg; i Efteraaret 1764, netop som Reformarbejdet var kommet i Gang, fortalte Johan Hartvig Ernst sin Brodersøn, at man klagede

over, at Baden bandede og var vredagtig mod Bønderne, ja end- og mishandlede dem.¹⁾ Dette sidste, som vilde staa i en skrigende Modsætning til Tonen i alle Badens Skrifter, omtales dog ikke siden, men naar Bernstorff samtidig antydede, at det var galt med Badens Pengesager og Regnskaber, at han levede paa Forskud, fordi han var „in das vorgegessene Brod hineingekommen,“ og endogsaa laante Penge hos Bønderne, saa viste dette sig senere at være rigtigt. Der fandt alvorlige Forklaringer Sted, efter hvilke Baden „skyede Bernstorff som Ilden,“ uden at han dog derfor tog efter, hvad der blev sagt ham.²⁾ Hans Regnskaber var ikke heldige, og A. P. Bernstorff gav i 1770 et Regnskab, der langt om længe var fravristet ham, den karakteristiske Paategning: „Kan for denne Gang passere“. ³⁾ Saaledes gav Baden Grund nok til Klage, men som ved mange senere Lejligheder i sit Liv forstod han at sno sig, og Bernstorffernes Langmodighed var i slige Forhold altid næsten ubegrænset. Han beholdt sin Stilling under hele deres første Ophold i Danmark. Efter at Reformerne paa Godset var afsluttet, fik han paa meget billige Vilkaar overladt en af de største nyudflyttede Gaarde, Rygaard i Gentofte,⁴⁾ og efter Johan Hartvig Ernst Bernstorffs Fald blev han paa hans Anbefaling i Begyndelsen af 1771 ansat som Inspektør paa Vordingborg Krongods, hvor der var Reformer i Gang i lignende Retning som de bernstorffske.⁵⁾

I de første Aar af sit Ophold i Danmark var A. P. Bernstorff kun iagttagende og lærende over for Reformbevægelsen. Der var slet ikke Tale om mere indgribende Reformer i de mecklenburgske og lauenburgske Bønders Stilling, og indtil 1764 hørte der ingen Bønder under Bernstorff; paa Markerne anvendtes ligesom i Haven og Parken dels faste Folk, dels lejet Arbejdskraft. Men da de store Hovmarker og Gentofte, Ordrup og Vangede Bønder i 1764 kom under Godset, stilledes man overfor et egentligt Landbospørgsmaal.⁶⁾

De Vilkaar, hvorpaa Johan Hartvig Ernst Bernstorff havde faaet tilstaaet denne Forøgelse af sin Ejendom, der nu alt iberegnet havde en Størrelse af over 3200 Tdr. Land, var saa haarde, at Godsforøgelsen efter manges Mening snarest vilde volde ham Indtægtstab.⁷⁾ Ikke blot maatte han betale en aarlig Afgift paa 682 Rdlr. af Hovmarkerne, der altsaa ikke blev anset som fri

Hovedgaardsjorder, men Landgilde, Tiende og Huspengene af de 3200 Tdr. Land Bøndergods gik ikke til ham, men til andre. Efter en Beregning for Aaret 1769 var det 1876 Rdlr. eller $\frac{3}{5}$ af Godsets Indtægter, der saaledes unddroges ham. Tilmed skulde han indestaa for Bøndernes Skatter og Afgifter til Kronen, hvorved de Indtægter, som han beholdt, for en Del blev usikre.

Alligevel var Bernstorfferne af mange Grunde meget glade ved den store Godsforøgelse og haabede, at den ogsaa i økonomisk Henseende maatte blive fordelagtig. Hovmarkerne havde hidtil været udlagt som Eng for at skaffe Hø til Gardens Heste, men dertil egnede en Del sig ikke godt; Jorden var for største Delen meget frugtbar og vilde kunne bære baade Byg og Hvede. Andreas Peter Bernstorff regnede, at denne Høafgrøde med Fradrag af Arbejdslønnen for Tiden indbragte ca. 3—400 Rdlr., men ved Korndyrkning vilde denne Sum utvivlsomt forøges. Hertil kom Hoveriet af de tre Byer Gentofte, Vangede og Ordrup, hvor der var 42 Gaardmænd og nogle Husmænd. Disse var forpligtet til at gøre Hoveri ikke blot paa Hovmarkerne, men ogsaa i Haven og Parken og paa det tidligere Jordtilliggende, kort sagt overalt paa Bernstorffs Grund. Dette betød meget, da den store Arbejdskraft, som man havde anvendt i Haven og Parken, hvert Aar havde taget 1500 Daler ud af Johan Hartvig Ernst Bernstorffs Lomme. Største Delen heraf kunde nu spares.

Straks efter at Hovmarkerne og de tre Landbyers Hoveri var overdraget til Bernstorff, mente Andreas Peter derfor, at den hele Forretning vilde indbringe hans Onkel en aarlig Nettoindtægt af over 1000 Rdlr., naar man regnede med højst 250 Rdlr. om Aaret til Skatterestancer, som Bønderne ikke kunde klare.¹⁾ Mellem Bønderne var der, mente han, kun to, der var i slet økonomisk Forfatning, og Nærheden ved København var i det hele saa fordelagtig for dem, at han var moralsk overbevist om, at de, naar man behandlede dem mildt, ikke blot vilde faa det godt, men endog blive velstaaende og rige.²⁾

Denne Udtalelse tyder paa, at Bernstorfferne ikke paa Forhaand havde sat sig ind i Forholdene hos de Bønder, der fra nu af hørte til deres Gods. De har i alt Fald ikke forstaaet, at Jordbrugets Tilstand var saa ringe, at det ikke opvejedes ved de Bi-

indtægter, som Hovedstadens Nærhed, Hoffets og Københavnernes Færden i Egnen vel kan have skabt.¹⁾ Ved nærmere Undersøgelse viste det sig, at de økonomiske Forhold langtfra var gunstige, og hermed stod Bernstorfferne personlig over for det store Landbospørgsmaal, der udgjorde et af de allervanskeligste Problemer i Danmarks sociale og økonomiske Liv.

Den Tilstand, i hvilken Bønderne paa Bernstorff Gods i 1764 befandt sig, var typisk for hele den sællandske Bondestand, og denne stod igen lavest inden for den danske.²⁾ Alle Bønder var Fæstere, ikke een Selvejer fandtes i de tre Byer. Til Bøndernes almindelige borgerlige Ufrihedsskaar, hvis Toppunkt naaedes i Stavnsbaandet, der af Hensyn til Værnepligten bandt dem til Stavnen fra deres 4. til deres 40. Aar, føjedes Tryk af ubestemt Hoveri, af tunge Forpligtelser til Kongeægter, der fulgte med Kongens og Hoffets Nærhed og idelige Rejser mellem København og de nordsællandske Slotte, til Vejægter og lignende. Den Fordel, som Københavns Nærhed kunde tænkes at bringe, havde ikke formaaet væsentlig at hjælpe. Hvad Bønderne lejlighedsvis tjente ved Kørsler, f. Eks. af Bygningsmaterialier til Bernstorff Slot, eller ved Afsætning af Torvevarer i København, gik med til den daglige Levevis, der var dyrere saa nær ved Hovedstaden. Det Ekstraarbejde, der førte bort fra Hjemmet, bragte dem til at forsømme deres egen Jord. Kun hvis deres Agerbrug havde skaffet rigeligt Overskud af Korn og andre Produkter til Salg, kunde der været Mulighed for en virkelig Fortjeneste, men samtidig med, at Kvægbestanden var faatallig og ringe, gav Afrøden lidet Overskud, efter at Udsæd, Tiendekorn og Landgilde var fradraget. Aarsagen var den forældede og slette Dyrkningsmaade og først og fremmest det Fællesskab, hvori Bymarkerne henlaa.

Man kan undre sig over, at Bernstorfferne ikke allerede under Forhandlingerne om Overtagelsen af Bøndergodset havde forstaaet, hvor ilde det stod til med Bønderne, men i ethvert Fald varede det kun faa Uger, før de fik Klarhed derover. Sammen med Godsforvalteren Torkel Baden foretog de personlig en Undersøgelse af Bøndernes Forhold. De vandrede rundt i Landsbyerne og eftersaa hvert Hus, Lader, Stalde og Marker. Indtrykket var nedslaaende; Fattigdom sporedes de fleste Steder. „En Herre af Greven af Bernstorffs Tænkemaade behøvede ikke flere

Data for at indse en Forandrings Nødvendighed og for at fastsætte den.“¹⁾ Humane Hensyn forbandt sig med de mest iøjnefaldende personlige Interesser.

Det blev Bernstofferne klart, at Bøndernes Tilstand var saaledes, at den Fordel, man havde ventet at faa ved Hoveriet, vilde blive slugt af de store Skatterestancer, som maatte fremkomme; man vilde risikere et betydeligt Underskud. Tanken herom berørte maaske Andreas Peter Bernstorff personlig ligesaa stærkt som Bøndernes usle Kaar; netop i disse Aar var hans Omsorg stærkt henvendt paa at skaffe Balance i Onkelens Budget. Alt førte ham derfor til uopholdelig at tage energisk fat paa en gennemgribende Reform.

I et Brev, som han skrev til sin Fader faa Dage efter, at Bønderne var begyndt at gøre Hoveri til Bernstorff, fortalte han, at de havde besørget den overordentlig store Højbjergning med overraskende Iver og Paalidelighed. „Grunden dertil er meget simpel; jeg har sagt til de tre Landsbyer, der skal yde Hoveriet, at de vil faa fire Uger til at gøre Høhøsten færdig, og at der i den Tid absolut ikke vil blive krævet noget som helst andet Arbejde af dem. Dette vil ogsaa omhyggelig blive overholdt, og de finder en saa stor Interesse i at skynde sig, at det er en Fornøjelse at se dem arbejde. Jeg vil prøve at anvende den samme Metode saa ofte som mulig. Saa snart man kan forene Bondens Interesse med Herrens, er man sikker paa at blive godt betjent og har hverken Brug for Tvang eller Opsyn.“²⁾ I de sidste Ord finder man Udgangspunktet; men medens man endnu rundt om gennemgaaende stod raadløs eller tvivlende over for Muligheden af at forene Bondens og Herremandens Interesser, vovede Bernstofferne i Pagt med Torkel Baden dristig Forsøget og gennemførte en Reform helt ud.

Reformen paa Bernstorff er vel kendt gennem Badens Skrift om „Den nye Indretning i Landbruget paa Bernstorff;“ den er ofte paa ny fremdraget og skal ikke her skildres i Enkeltheder.

A. P. Bernstorff havde fra først af håabet at kunne skaffe sin Onkel en væsentlig Indtægt ved at udnytte det ubestemte Hoveri, som Bønderne skulde yde, til en intensiv og forbedret Drift af den Jord, der laa under Bernstorff, men han indsaa hurtigt, at han maatte gribe Sagen an paa en helt anden Maade.

Thi hvad hjalp det, at han ved Hjælp af Hoveriet skaffede sig forøgede Indtægter, naar det forøgede Hoveri samtidig drog Bøndernes Arbejdskraft fra Hjemmet, saa at de derved forsømte deres egen, i Forvejen slet drevne Jord og saaledes kom i Skatterestancer med Summer, der langt overgik Overskuddet af Driften paa Bernstorff. Tværtimod, Bondens Arbejdskraft maatte helt eller delvis anvendes til hans eget Bedste, om Skatterestancer skulde undgaas. Hoveriets Indskrænkning eller fuldkomne Afløsning blev saaledes det første Punkt, hvorpaa man rettede sin Opmærksomhed. Men hvis Bondens Arbejdskraft skulde overflyttes fra Hovmarkerne til hans egen Jord, maatte man sikre sig, at den skaffede sig Udbytte dér, men her stod man over for den Kendsgæring, at Bøndernes Driftsmaade var en Hindring for alt Fremskridt. En Reform af Driftsmaaden, og det vilde først og fremmest sige Fællesskabets Ophævelse, maatte gaa forud for Regulering eller Afløsning af Hoveriet. Var Fællesskabet fjærnet, da kunde Bonden vente Udbytte af Arbejdet med sin Jord, da blev der Mening i at sikre ham imod, at hans Arbejdskraft i for høj Grad droges bort fra Hjemmet.

Disse praktiske Overvejelser bestemte Beskaffenheden af de Reforme, der paabegyndtes. I Juli 1764 var Bøndergodset og Hovmarkerne overdraget til Bernstorff. Allerede i September begyndte Reformerne med det klare og vidtgaaende Formaal, „at Fællesskab og Hoverie skulde ophæves og Bonden ved Eiendoms Rettighed deals opmuntres deals sættes fuldkommen i Stand til at benytte sig af de fri Hænder, som han herved fik med en i alle Maader uindskrænket Industrie.“¹⁾

Grundlaget for alt senere maatte være en nøjagtig Opmaaling og Kortlægning, og den 7. September begyndte Landmaaleren P. Wilster dette Arbejde; først kortlagdes Ordrup, derefter de to andre Landsbyer og Bernstorffs egne Enemærker. Midt i det følgende Aar var et Generalkort færdigt, hvortil senere, da Udskiftningen var tilendebragt, føjedes Specialkort over hver enkelt Landsby og over hver enkelt Gaards Tilliggende. Det blev det første gennemførte Arbejde i Danmark af denne Art, og baade Bernstorfferne, Baden og Landmaalerne lagde Vægt paa, at Kortene blev saa nøjagtige og smukke som mulig. I December 1766 sendte Johan Hartvig Ernst Bernstorff en Genpart af alle Kortene

til Rentekammeret med et paa Dansk af Baden konciperet Brev, hvori han med Stolthed nævnede, at Indretningen paa hans Gods var den første i sit Slags i Danmark. „Kortene skulde paa det tydeligste forestille Hans Mayestæt med det høye Rentekammer, med hvor megen Overlæg han havde foretaget sig enhver liden og stor Forandring til enhver Mands og det heles Velgaaende.“¹⁾

Samtidig med Kortlægningen var der foregaaet en nøjagtig Bonitering og Taksation af Bønderjorderne „efter deres væsentlige Frugtbarhed i Forhold til deres Situation.“ I dette Arbejde deltog to Bønder fra hver Landsby samt den mest oplyste og livligste af alle Godsets Bønder, Klopstocks og Bernstorffernes specielle Yndling Hans Jensen, der fremfor nogen vidste Besked om Egnens Forhold og havde Begreb om at udtrykke sig og bruge sine Kundskaber.

Da Opmaalingen og Vurderingen var tilendebragt, inddeltes hver af de tre Byers Jorder — Overdrev, Moser og Skove iberegnet — under omhyggelig Hensyntagen til Udstrækning, Bonitet og Beliggenhed i lige saa mange Lodder, som der var Gaardmænd i Byen; til Skoleholderne i Hvidøre og Gentofte var forlods udlagt mindre Lodder, og ligeledes udlagdes en Lod omkring Vangede Sundhedskilde, hvortil en Mængde fremmede rundt omkring fra søgte. Husmandslodderne blev ligeledes afstukket, og mellem Lodderne anbragtes Skælstene, indtil en gennemført Indhegning eller Indgrøftning kunde finde Sted.

Efterhaanden som Arbejdet skred frem, skete Fordelingen til Gaardmændene, der fra nu af skulde have hver sin Jord samlet paa eet Sted. Fordelingen skete ved Lodtrækning, og den 1. September 1765 fandt den første Sted. Kl. 1 mødte de otte Ordrup Gaardmænd paa Bernstorff; to Smaadrenge udtrak Lodder og Navne af Urnen, og under festlig Traktering i Nærværelse af forskellige fornemme Gæster fuldbyrdede Bernstorfferne Fællesskabets Ophævelse i Ordrup. Den 10. September foregik Lodtrækningen for Gentoftes Vedkommende; videre naaede man ikke i 1765, men 22. Juli 1766 fandt den sidste Lodtrækning Sted for de Vangede Gaardmænd. Andreas Peter Bernstorff skrev glad til sin Fader derom; Sagen havde ligget ham overordentlig stærkt paa Sinde; han haabede, at det skete vilde have gode Følger og forskønne Landet ved at bringe Ejerne Velstand.²⁾

Helt glat var Arbejdet dog ikke gaaet fra Haanden, hvor god Støtte Andreas Peter end havde fundet hos Torkel Baden og Landmaaler Wilster. Bønderne havde ikke alle været som Hans Jensen, og Bernstorff havde maattet sande Rigtigheden af sine egne Ord, at det ikke var let at faa Bønder til at indse deres eget Bedste.¹⁾ Hos de fattige, fortrykte Almuesfolk havde den fuldstændige Omvæltning i deres Livsvilkaar vakt den største Bevægelse; kun de færreste havde formaaet at indse Fordelen ved at opgive det tilvante Fællesskab; de ængstedes for Fremtiden, naar de skulde arbejde hver for sig med deres egen Lod, og fremfor alt for Udflytningen fra de gamle, tæt sammenbyggede Landsbyer, som for de flestes Vedkommende skulde ledsage Udskiftningen. Da Lodtrækningsdagen nærmede sig, grebes de af Mistvivl, om ikke de Lodder i Udmarkerne, der blev deres, vilde blive ringere end andres; selv om de var større, saa havde de jo ikke som Toftegaardene inde ved Byen været under Dyrkning. Flere hengav sig til trøstesløs Fortvivelse, enkelte søgte at glemme Sorgen i vild Beruselse, og Bernstorff og Baden havde stor Møje med at berolige Sindene. Lodtrækningsdagene frembød adskillige tragikomiske Scener, og Bernstorffs Forsøg paa ved Tilbud om Pengehjælp og Skattelettelse at opmuntre de forknytte virkede næppe tilstrækkelig. Kun Erfaringen formaaede at overbevise.

Med Udskiftningen var Reformerne endnu ikke til Ende. Udflytningen af de Gaarde, hvis Lodder ikke laa inde ved den gamle Landsby, skulde gennemføres; det krævede Opbygning af mange nye Gaarde, og hertil ydede Bernstorff Pengelaan, naar det behøvedes, saa vel som til Indhegning eller Indgrøftning af Lodderne. Dernæst var store Vejanlæg nødvendige for at forbinde Lodderne med Hovedvejene til København; Bønderne maatte have deres Produkter bort fra de udflyttede Gaarde og Materialier og andet lignende hjem til disse, om der skulde komme noget ordentligt ud af den forbedrede Drift. Ved Kortlægningen og Jordernes Fordeling var der taget Hensyn hertil, og med Kraft gennemførte Bernstorfferne en Række Vejanlæg paa Godset. Fra Lundehuset ved Kongevejen mellem København og Lyngby førte de den nye, saakaldte Bernstorff Vej gennem Hovmarkerne til Jægersborg Allé og videre til en Tværvej fra Jægersborg gennem Ordrup til Christiansholm. Vandløbene reguleredes, og overalt paa Markerne

gennemførtes et ordentligt Afvandingssystem. Ved Oprettelsen af Sognekasser sørgedes der for Vedligeholdelsen af disse og andre praktiske Forbedringer. Fattigvæsen og Skolevæsen bragtes paa Fode.¹⁾ Bernstorfferne veg ikke tilbage for de betydelige Udgifter, som Reformernes Gennemførelse krævede, selv om der selvfølgelig, hvor det var gørligt, lagdes Beslag paa Arbejds- og Kørselshjælp af Bønderne. Torkel Baden anslaa „med tilforladelig Vished“ de visse og uvisse Udgifter i Penge og Materialier til 7000 Rdlr., en Sum der vil svare til mindst 40—50,000 Kroner i vore Penge.²⁾

Men endnu var Reformværket ikke fuldendt. Da Andreas Peter Bernstorff den Dag i 1765, da de Ordrup Bønder trak Lod om deres Jorder, udtrykte sin Glæde derover i et Brev til sin Fader, føjede han til, at han haabede, at hans Onkel nu ogsaa vilde beslutte sig til at give sine Bønder Ejendomsret til deres Jorder, hvad de ulykkeligvis ikke havde i Danmark.³⁾ „Jeg ønsker det i højeste Grad, og jeg er overbevist om, at det er Sjælen i og Hovedsagen ved en god Ordning af Landets Indre.“

Johan Hartvig Ernst Bernstorff blev ikke staaende paa Halvvejen, selv om det gik ret langsomt med Udflytningen, og den tidligere Fattigdom og dermed følgende Forknythed i de første Aar endnu lammede Bøndernes Foretagsomhed. I December 1766 ansøgte han gennem Rentekammeret Kongen om Approbation paa den foretagne Udskiftning af Bøndergodset, og da denne var givet ved kgl. Resolution af 30. December 1766, tildelte han 1. Oktober 1767 alle sine Bønder Arvefæste- og Skøde-Breve paa deres Gaarde, som samtidig befriedes for al Slags Hoveri til Bernstorff Gods mod en aarlig Afløsningsafgift paa to Rigsdaler og tre Mark (15 Mark Danske) pr. Tønde Hartkorn.⁴⁾ Hermed var Reformværket tilendebragt, godt tre Aar efter at Bøndergodset var kommet i Bernstorffs Hænder.

I de følgende Aar vaagede Bernstorfferne omhyggelig over, at intet standsede Bøndernes Fremgang. De udskiftede Bøndergaardes Marker led under, at Ejerne af de tilgrænsende, ikke-udskiftede Gaarde i Emdrup, Buddinge, Gladsaxe og Lyngby ikke vilde holde de nyrejste Hegn i Orden; deres Kreaturer gik ind paa Markerne i Gentofte og Vangede og ødelagde „Vinter- og Vaarsæd, Engbund og nye Plantninger.“ Baden forfattede og Bernstorff underskrev flere Gange i 1768—69 Klager herover til

Generallandvæsenskollegiet og henstillede, at man skulde yde Bønderne kraftig „Assistance“ ved „en positiv Forklaring af de gældende Anordninger om Fællesskabets Ophævelse mellem By og By“. ¹⁾ Landvæsenskollegiet trak Afgørelsen ud, og Bernstorff erklærede saa efter sin Hjemkomst fra Kongens Rejse 1769, at han, hvis det høje Kollegium ikke tog „en behagelig og kraftig Resolution“, maatte anlægge Proces; han vilde ikke have, at hans Bønder skulde lide Tab ved en Indretning, „som jeg i Henseende til mine Bønder anser for den fordelagtigste for vort Landvæsen“. Det ses ikke, at denne kraftige Skrivelse fremkaldte en Afgørelse af Mellemværendet mellem de bernstorffske og de andre Bønder, men til Proces kom det ikke. Saa vidt det kan ses, blev Spørgsmaalet ordnet ved en Overenskomst, tilvejebragt ved Forhandling mellem Bernstorff, Amtmanden i Københavns Amt, Baron Juel-Wind og Regimentskriver Dahl paa Kollekolle. Nye Stridigheder om Hegnenes Vedligeholdelse dukkede atter op, efter at Bernstorfferne havde forladt Danmark. Det er rimeligt, at Bernstorffs skrappe Klage over de Hindringer, der lagdes i Vejen for, at de Bønder, der havde udskiftet, kunde nyde den fulde Frugt af Reformen, medvirkede til, at Landvæsenskollegiet i Foraaret 1769 satte Kraft paa Forarbejderne til den nye, vigtige Forordning af 29. Juli 1769 om „Fællesskabets videre Ophævelse“, der just havde til Formaal at fjerne nogle af de Stridpunkter, som fremkom ved, at ikke-udskiftede Bønder gjorde Vanskeligheder over for de berettigede Krav, som de mere fremskredne Naboer rejste. ²⁾

Et Aars Tid efter Reformens Fuldførelse, i Maj 1768, skrev Andreas Peter Bernstorff til sin Fader, at Egnen omkring Bernstorff drog synlig og daglig Fordel af den Ordning, der var gennemført med Bønderne. „Det er utroligt, i hvilken Grad deres Arbejde og deres Flid er forøget, siden de er blevet Selvejere og Proprietairer paa deres Godser.“ ³⁾

Med Stolthed kunde han, da han og hans Onkel havde forladt Danmark i 1771, som Svar paa en Forespørgsel fra Rentekammeret om Tilstanden paa Bernstorff, udtale, at han havde set ypperlige Resultater af Reformerne. „Der er næppe nogen Borger i København, der ikke paa sine daglige Spadsereture kan overtyde sig derom og nu i Gentofte Sogn se dyrkede Marker i øde Egne.“ ⁴⁾

De pekuniære Fordele, Bernstorfferne havde villet opnaa ved de gennemgribende Reformer, vandt de fuldtud. I Aarene efter 1767 maatte de ikke betale en eneste Skatterestance for deres Bønder.¹⁾ Skønt disse under de nye Forhold havde adskillig større Udgifter end tidligere, og blandt andet kostede meget paa deres Besætninger, faldt det dem nu ikke vanskeligt at udrede, hvad de skulde, og snart „regnede de det for en Forhaanelse ved Aarets Udgang at findes paa Restancelisten for en eneste Skilling.“²⁾

For Aaret 1769 var Bernstorffernes Indtægt af Bøndergodset 890 Rdlr. i Aflønningspenge for Hoveriet og 65 Rdlr. i Afgifter for Udparcellering og lignende.³⁾ Dernæst var i Løbet af 1768 -- 1769 Hovmarkerne for største Delen blevet bortforpagtet, de fleste paa et Tidsrum af 6 Aar, og Forpagtningsafgiften beløb sig til 930 Rdlr. Fra disse Summer, tilsammen 1885 Rdlr., fragik de 682 Rdlr., som skulde svares i Afgift af Hovmarkerne, og Bernstorffs Nettoindtægt af Godset blev saaledes 1203 Rdlr. Det var en fuldkommen sikker Indtægt, der endda var to Hundrede Rigsdaler større end den, Andreas Peter Bernstorff havde gjort Regning paa i 1764, da Onkelen overtog Godset. Hertil kom Hoveriet af de paa Godset boende henved 50 Husmænd, der ikke havde faaet direkte Del i de foregaaende Reformer, men for hvem der paa forskellig Vis var blevet sørget. Husmændenes Hoveri blev, synes det, først fastsat adskillig senere, til Dels paa Grund af Badens Efterladenhed.⁴⁾ Hvor stort Hoveriet var, vides ikke bestemt. I 1771, da Spørgsmaalet skulde endelig ordnes, fandt Andreas Peter Bernstorff, at en Dags Hovtjeneste om Ugen ikke vilde være for meget, men efter sællandske Forhold mente han, at 30 Dage om Aaret maaske vilde være passende; det skulde da være halv Mands-, halv Kvinde-Tjeneste, som man kunde lægge efter Behag, dog saaledes at der aldrig maatte kræves mere end to Dage i samme Uge.

Mindst 1000—1500 Husmands-Arbejdsdage kunde Bernstorff saaledes anvende efter sit Behov i Park og Have eller paa de Dele af Markerne, der ikke blev bortforpagtet.

Baden var ikke fornøjet, da han efter Reformernes Gen-nemførelse gjorde Godsets Regnskaber op og saa, at Bernstorff havde en Indtægt af hele Godset — Bøndergods og Hovmar-ken — paa 1203 Rdlr., medens Resten gik i Kongens Kasse.

Dette var ulige Vilkaar, fandt han, og i 1769 foreslog han derfor Bernstorff at udvirke en Forandring heri.¹⁾ Man burde, saaledes lød hans Forslag, søge Bernstorff Gaard med omliggende Bøndergods erigeret enten til et Stamgods eller til en fri adelig Sædegaard „med Tillæg af alle Herligheder og Rettigheder af fri Hovedgaardstaxt, Landgildens og Huspengenes Oppebørsel af Gaardens høje Besiddere, paa samme Vilkaar som andre Proprietairs“.

Baden nærede Tvivl om, hvor vidt Bernstorff efter sin Tænkemaade vilde forsøge at realisere disse Forslag, og der er heller ikke Spor til noget Skridt i denne Retning. Bernstorff nøjedes med de Vilkaar, der en Gang var fastsat.

Naar der i den følgende Tid idelig blev henvist til den store Forandring paa Bernstorff, var det ikke blot, fordi den var foregaaet saa nær ved København, at dens Resultater maatte falde saa mange i Øjnene, naar høje eller lave i de følgende Aar saa, hvorledes de bernstorffske Bønder lidt efter lidt i Klædedragt og Væsen antog et ukendt Præg af Velstand. Ej heller var det, fordi Bernstorffernes fremskudte Stilling i Samfundet drog Opmærksomheden særlig hen derpaa. Men der var en væsentlig Forskel mellem den bernstorffske Reform og alt, hvad der tidligere var forsøgt i samme Retning. Reformen paa Bernstorff skilte sig fra den paa Hørsholm, der var foretaget af en Dronning, ved at den forbandt Udskiftning af Fællesskabet og dermed følgende Udflytning med Indførelse af Arvefæste og Afløsning af Hoveriet. Dette var afgørende. Bernstorfferne havde forstaaet, at det første ikke kunde undlades, om det sidste skulde bære Frugt. Deri viste sig deres Klarsyn og praktiske Sans, og derfor blev „den bernstorffske Indretning“ i den følgende Menneskealder, indtil Kampen om Landboreformerne var tilendebragt, det Fremskridt, hvortil der idelig henvistes fra Reformvennernes Side. „Det er den eneste og sande Maade at skabe Bøndernes Lykke paa“, skrev i Januar 1771 en af de virksomste Reformvenner, daværende Medlem af Generallandvæsenskommissionen Christian Ludvig Scheel-Plessen til Bernstorff. „Saa længe som Danmark bestaar og her findes Bønder, vil de være Dem takskyldige, fordi De er den første, der har vist Vejen til at gøre dem lykkelige og skaffe dem gode Kaar.“²⁾

Æren tildeltes her som overalt, hvor Reformen omtales, Johan Hartvig Ernst Bernstorff, og for ham rejstes 1783 Æremindet paa „høje Gjentoft Banke“ af Bernstorff Gods' takfulde Beboere, fordi han 1767 „gav udskiftede, hovningfrie, arvelige Gaarde, med dem Stræbsomhed, Velstand, alt til Mønster for Efterslægten.“ Med Rette knyttes Æren til hans Navn, ikke blot fordi han var Ejer af Bernstorff Gods, men ogsaa fordi han visselig var fuldt ud gennemtrængt af den Tankegang, der laa bag ved Reformen. Men uden Andreas Peter Bernstorffs Initiativ og praktiske Arbejde var den „bernstorffske Indretning“ næppe blevet ført ud i Livet. Andreas Peter Bernstorffs Biograf, C. D. U. Eggers pegede kort efter hans Død derpaa¹⁾, og det kan fastslås, at Andreas Peter Bernstorffs Navn maa sidestilles med hans Onkels, naar Talen er om det eneste fuldt gennemførte, praktiske Fremskridt i Danmark i den første Landboreformperiode.

Samtidig med at Andreas Peter Bernstorff ledede Reformen paa Bernstorff Gods, gav hans Embedsstilling ham Anledning til at virke i tilsvarende Retning, idet han forsøgte at skaffe Kronens Bønder lignende Fordele, som Bønderne paa Hørsholm havde faaet, og Bønderne paa Bernstorff var ved at faa. Den 27. Februar 1765 var han indtraadt i Rentekammeret, og der fik han som Embedsmand med Landbosagerne at gøre. I de følgende Aar udførte han i Statens Tjeneste et Stykke praktisk Reformarbejde, der giver ham Ret til at nævnes blandt dem, der ogsaa søgte at sætte Staten i Bevægelse til Fordel for Bonden.²⁾ Dette Forsøg strakte sig imidlertid gennem hele den følgende Periode, indtil han og hans Onkel forlod Danmark. Det maa fremstilles som et Led i den yngre Bernstorffs Embedsvirksomhed i den Tid, og det giver Indblik i hans Stilling til de vigtige Stridsspørgsmaal om Bondereformernes Karakter og Rækkevidde, der delte de reforminteresserede Personligheder inden for Regeringen i to modsatte Lejre i Aarene 1766—1770.

KILDEHENVISNINGER

OG

ANMÆRKNINGER

25*

Forkortelser: B. = Bernstorff, uden Forbogstav = Johan Hartvig Ernst Bernstorff; B. D. I. = første Del af nærværende Værk; B. P. I–III. = Bernstorffske Papirer, udgivne af Aage Friis I–III. Bind 1904–1913; St. = Stintenburg; Wot. = Wotersen; R. A. = Rigsarkivet; T. K. = Tyske Kancelli; T. K. U. A. = Tyske Kancellis udenlandske Afdelings Arkiv i R. A.; Kgl. Bibl. = Det kongelige Bibliothek i København; Biogr. Lex. = Dansk biografisk Lexikon, udgivet af C. F. Bricka; V. C. = Correspondance ministérielle du comte J. H. E. Bernstorff 1751–1770 publiée par P. Vedel; Vedel = Den ældre Grev Bernstorffs Ministerium (1882); H. T. = Historisk Tidsskrift; — Bobé: Rvl. P. = Efterladte Papirer fra den reventlowske Familiekreds. Udg. af L. Bobé.

FØRSTE KAPITEL.

I—II.

S. 3. ¹⁾ Om Udviklingen 1660—1750 se Holm: Danmark-Norges indre Historie 1660—1720 og Danmark-Norges Historie 1720—1814 Bd. 1—3. — ²⁾ Roger: Lettres sur le Dannemarc 1758: S. 1. — ³⁾ Se f. Eks. Luxdorphs Betænkning om en fransk Fremstilling af Danmarks Forfatningsforhold (R. A. T. K. U. A. Indlæg til Koncept til B.s Ordre til Wedel Frijs i Paris ⁷/₁₀ 1760). Sml. Luxdorphs Dagb. I. 124—25. — M. Hübners „Précis de l'état et du gouvernement de Dannemarc“ i Hdskriftsaml. paa Ledreborg. 4to. 288.

S. 5. ¹⁾ Korff til St. Petersburg ¹⁰/₈ 1751 (Korffske Papirer i R. A.).

III.

S. 6. ¹⁾ Om Konseilet sml. Holm: Fr. IV, 241, men min Fremstilling hviler iøvrigt paa omfattende Gennemgang af Regeringsakter. Udtalelser om Konseilet findes i Korffs Geh. Relation til Zarewna ¹⁰/₈ 1751 (R. A. Korffske Papirer). — ²⁾ ²⁵/₂ 1768 (R. A. Geh. Konseilets Beretninger til Kongen 1732—71).

S. 9. ¹⁾ H. T. 4. R. II, 223. — ²⁾ Min Opfattelse af Frederik V's personlige Indgriben i Styrelsen afviger noget fra Edv. Holms (se særlig Fr. V, 2 Afd. S. 3 f). Jeg er vel opmærksom paa de dog ret sjældne Vidnesbyrd om Kongens personlige Mening og Initiativ, der kan paapeges, men tillægger dem ringe Betydning, bl. a. fordi jeg tror, at det, hvor Fr. V, f. Eks. ved Embedsbesættelser, ytrede en selvstændig, fra Kollegiernes afvigende Mening, var andres, f. Eks. A. G. Moltkes, Indflydelse, der laa bag ved. Men i alt Fald var det kun helt underordnede Forhold, det gjaldt. — ³⁾ B. D. I, 256 f. — ⁴⁾ H. T. 4. Rk. IV, 44 f.

S. 10. ¹⁾ H. T. 4. Rk. II, 256. — ²⁻³⁾ ib. S. 263.

S. 11. ¹⁾ H. T. 4. Rk. IV, 45 f.

S. 12. ¹⁾ ib. S. 46.

S. 13. ¹⁾ B. D. I, 257—59.

S. 14. ¹⁾ H. T. 4. Rk. II, 253. — ²⁾ B. P. I, 342.

S. 15. ¹⁾ B. P. I, 384. Sml. B. P. II, 690. — ²⁾ B. P. I, 226.

S. 16. ¹⁾ B. P. I, 325. — ²⁾ B. P. I, 308. — ³⁾ Se S. 81 f.

S. 17. ¹⁾ B. P. I, 338.

S. 18. ¹⁾ D. M. 3. Rk. III, 53. — ²⁾ Danske Kancelli. Supplikprotokol 1758, 1. Halvaar, Nr. 106. — ³⁾ B. P. II, 588. — ⁴⁾ B. til Kongen. ⁸/₁ 1771 (R. A. Christian VII. Kab. A. Indk. Sager 1769—71). Sml. B. P. II, 346.

S. 19. ¹⁾ F. Eks. Udtalelser af U. A. Holstein i hans Optegnelser (R. A.) og i Gählers Breve f. Eks. ⁷/₈ 1769 til St. Germain. (R. A.).

IV.

S. 19. ²⁾ B. D. I, 259. — ³⁾ B. P. II, 304, sml. 635.

S. 20. ¹⁾ B. P. II, 316. — ²⁾ B. P. I, 333–34. — ³⁾ B. P. I, 337–38. — ⁴⁾ Wasserschlebes Optegnelser (Ny kgl. Saml. Fol. 1300 e). — ⁵⁾ Holm: Frederik V. 1. Afd. 6. Kap.

S. 21. ¹⁾ Udgiftsbøgerne (R. A.) og Ordre fra Rentek. til Assignationskontoret ²⁷/₈ 1758 (R. A.).

S. 22. ¹⁾ Sml. S. 384 f. — ²⁾ B. P. I, 405 og Henv. 28. — B. P. III, 135 og Henv. S. 14–15. — ³⁾ Barthélémy: Hist. des relations de la France et du Danemarc. S. 60. — Bobé m. fl.: Danske Len S. 266. — ⁴⁾ Regnskaber paa Wotersens. Sml. B.s Bøn indskrevet i Regnskabsbogen for 1752 (Afskrift Gohlau).

S. 23. ¹⁾ B. P. I, 410. — ²⁾ B. P. II, 232.

S. 24. ¹⁾ B. P. I, 334. Sml. B. P. III, 209. — ²⁾ Utrykt Brev ¹¹/₁₂ 1759 (St.) — ³⁾ U. A. Holsteins Memoirer (R. A.) I, 44.

S. 26. B. P. I, 284. — ²⁾ Biogr. Lex. VIII, 611–12, Holm: Fr. V, 2. Afd. 504 f. B. P. II, 323–24, 481–82. H. T. 4. Rk. II, 174 f., 255 f.

S. 27. ¹⁾ B. P. II, 644–45. — ²⁾ B. P. I, 218. — ³⁾ B. P. I, 347.

S. 28. ¹⁾ B. P. I, de i Registret nævnte Steder. — ²⁾ Biogr. Lex. XVI, 172–73. — B. P. I, 110. — ³⁾ Bernstorffernes Forhold til Kronprinsens Opdragelseshistorie vil blive nærmere behandlet i 3. Bind.

S. 29. ¹⁾ A. G. Moltke: Holms Biografi i Biogr. Lex. XI samt Fr. V, Kochs Afhandling i Museum 1890, Danske Len (1916) S. 257 f. — Sml. Carl af Hessens gunstige Bedømmelse i utrykte Optegnelser om B. (R. A. Haandskriftsaml. Personalialia). — ²⁾ H. T. 4. Rk. II, 247. — ³⁾ B. P. II, 377–78.

S. 30. ¹⁾ Danske Len (1916) S. 265, Biehls Breve ved Bobé 1909, S. 145, Museum 1890, S. 512–15. — ²⁾ Suhms Hemmelige Efterretninger udg. af J. Clausen, S. 20. — ³⁾ U. A. Holsteins Memoirer I, 44, sml. H. T. 4. Rk. II, 143 f.

S. 31. ¹⁾ B. P. I, 342. — ²⁾ U. A. Holstein anf. St. — ³⁾ Brevene findes dels paa Wot. (trykt i Uddrag B. P. II), dels i R. A. blandt Akter, særlig i Tyske Kancellis Arkiv. — Trods gentagne Anmodninger har Hr. Lensgreve Fr. Moltke til Bregentved nægtet mig Adgang til at benytte de i det moltkeske Familiarkiv bevarede Breve fra B. til M. Sml. B. P. II, 341. Det her omtalte Afslag er det *eneste*, jeg har modtaget efter tilsvarende Henvendelser til Efterkommere af hin Statsmandskreds. — ⁴⁾ Om dette Udtryk se bl. a. Bobé: Rvl. P. III, 388.

S. 32. ¹⁾ Sml. S. 14. Som Eksempel bl. mange paa Forhandlingsmaaden se Koncepter til Ordre til Frankrig 1758 med indlagte Breve fra Moltke (R. A.) samt Akter om Laan i Udlandet 1757–58 (R. A. U. A. T. K. Alm. Afd. Realia, Finanssager). — ²⁾ Se herom Holm: Fr. V, 1. Afd. S. 13 f. og de dér citerede Kilder, Moltkes Optegnelser H. T. 4. Rk. II, 179–80. De preussiske Indberetninger er meddelt mig i Uddrag fra Staatsarchiv i Berlin. Jeg lægger ikke saa megen Vægt paa den hele Sag som Professor Holm, idet jeg betragter de forskellige fremmede Diplomaters Udtalelser om en Slags Ministerkrise i København som løse Fantasier. Disse Beretninger er den eneste Kilde; Moltkes Optegnelser tyder ikke paa, at der har eksisteret nogen Uenighed, og Korrespondancen mellem dem viser kun et godt og harmonisk Forhold. — Histo-

rien om *Dehns* Udtalelser i Brunsvig (Polit. Corresp. IX, 134) og Frederik V's til Prins *Frans* (ib. X, 6–7) betragter jeg i endnu højere Grad end Professor Holm som upaalidelige.

S. 33. ¹⁾ U. A. Holsteins *Memoirer* I, 44. I en Afhandling om Rantzau-Ascheberg i Hist. Tidsskrifts Festskrift til Prof. Holm (8. Rk. 4. Bd. Tillægs-hæfte) har Prof. Erik Arup villet paavise en meget alvorlig Uenighed mellem Moltke og B. under Krisen i Foraaret 1762. Prof. Arup mener, at Uenighed om, hvem der burde føre Forhandling i St. Petersburg, har bragt Moltke til at anvende Schack Carl Rantzau-Ascheberg imod B.s Vilje og uden om ham, at B. har været meget bange for Moltkes Indgriben, og at B.s Udenrigsministerstilling har været i Fare. Jeg har hverken i de af Forf. citerede Akter eller i det øvrige trykte og utrykte Materiale, som jeg har gennemgaaet, fundet det mindste til Støtte for denne Paastand, der strider mod alt hvad der hidtil er oplyst om de to Mænds Forhold, særlig under Krisen i 1762, og om dennes hele Forløb. — Sml. H. T. 9. Rk. I, 317 f. Udtalelser om B.s og Moltkes Enighed findes bl. a. af U. A. Holstein i hans *Memoirer* I, 44. — ²⁾ B. P. II, 377.

S. 35. ¹⁾ *Berckentin*. Breve mellem B. og Berckentin (Wot.). — B. D. II, 48 f. — B. P. I–II, de i Registret nævnte Steder. — Holm: Fr. V. 1–2. Afd.

S. 36. ¹⁾ Se B. D. I, 236. — ²⁾ *Fru Plessen*: Biogr. Lex. XIII, 159–60. — B. P. I, de i Registret anførte Steder. — B. P. II, 404–24. — D. Mag. 5. Rk. 5. Bd. S. 84 f. — Holm: Kr. VII, 1. Bd. — ³⁾ *Dehn*: Biogr. Lex. — Holm: Fr. V., 1. Afd., 143–44; II, 12–13. — D.s Breve til B. (Wot.) — B. P. I, 480, 599; II, 105, 682–83. — U. A. Holsteins *Memoirer* I, 41 (R. A.).

S. 37. ¹⁾ B. P. II, 683. — ²⁾ *Holstein*: Biogr. Lex. VIII, 37 f., Holm: Kr. VI og Fr. V. — Breve mellem B. og Holstein (Ledreborg, Wot. og U. A. T. K.)

S. 38. B. P. I, 382. — ²⁾ *Thott*: Biogr. Lex. XVII, 336 f. — Holm: Danmark-Norges Historie II–IV. — Ny kgl. Saml. 711 d. (Wasserschlebes Optegnelser.)

S. 39. ¹⁾ *D. Reventlou*: Optegnelser i Familiebiblen paa Altenhof. — Biogr. Lex. XIV, S. 51–52 og de der anf. Kilder. — B. P. I–II, de i Registret anf. Steder. — Breve mellem J. H. E. og A. P. Bernstorff og D. R. (Wotersen og Altenhof) er trykt i B. P. III. — Bobé: Rvl. P., særlig II, 284; III, 101–65, 359, 397; VII, 500. — Holm: Fr. V og Kr. VII 1766–84, de i Registrene anf. Steder. Fra Pariseropholdet maa R.s officielle Korrespondance med B. i R. A. og U. A. suppleres med de private Breve paa Wot. og Alt. — Paa Altenhof findes nogle, men ikke mange Papirer, Breve efterladt af D. R. Paa Ravnholt en Række Breve fra ham til Schack Rathlou.

S. 40. ¹⁾ Choiseul til B. ^{20/a} 1752. B. P. II, 641.

S. 41. ¹⁾ B. P. III, 5. — ²⁾ Brev ^{2/10} 1752. (Kgl. Bibl.)

S. 42. ¹⁾ Brev ^{8/2} 1753. (Kgl. Bibl.) — ²⁾ Rvl. P. III, 101–104, 397.

S. 44. ¹⁾ B. P. II, 350–61, III, 7–12, D. R. til Schack Rathlou ^{27/6} 60 (Ravnholt Akter paa Jersbek).

S. 46. ¹⁾ B. P. I, 441. — ²⁾ B. P. I, 219, 240. — ³⁾ B. P. I, 287. — ⁴⁾ B. P. I, 312, 318.

S. 47. ¹⁾ B. P. f. Eks. I, 342, 377, 394, 396, 467 f., 675 (Korrespondancen mellem Bernstorfferne paa denne Tid) indeholder Enkeltheder.

S. 48. ¹⁾ *Hans Ahlefeldt*: Bobé: Slægten Ahlefeldt V, 142 f. — Holm:

Fr. V, de Reg. nævnte Steder. — B. P. II, 12–15. — ³⁾ B. D. I, 55–56. — ⁴⁾ U. A. Holsteins Memoirer I, 48 (R. A.). — ⁵⁾ B. P. II, 13. — ⁶⁾ B. P. II, 405.

S. 49. ¹⁾ U. A. Holstein anf. St. — ²⁾ B. P. I, 408, II, 13, 405. — ³⁾ B. P. I, 318. — ⁴⁾ B. P. II, 355–56.

S. 50. ¹⁾ C. V. Ahlefeldt: Bobé: Slægten Ahlefeldt VI, 71. — Biogr. Lex. I, 131 f. — B. P. II, 1–11. — U. A. Holstein anf. St. — ²⁾ B. P. II, 1–3. — ³⁾ B. P. III, 119.

S. 51. ¹⁾ B. P. II, 193. — ²⁾ B. P. III, 120. — ³⁾ Biogr. Lex. VIII, 23–24. — Holm: Fr. V, 2. Afd. S. 392–95. — B. P. I–II, Registret. — ⁴⁾ F. C. Rosenkrantz: Biogr. Lex. XIV, 2. — B. P. I–III, Registret og særlig II, 438–40. — Holm: Kr. VII, 1766–72, Reg. og 3. Bd. 1. Del. S. 6–7. — ⁵⁾ B. D. I, 55 f.

S. 52. ¹⁾ B. P. I, 765. — ²⁾ C. B. Reventlou: En dansk Statsmands Hjem II, 37.

S. 53. ¹⁾ B. D. I, 196–97. — ²⁾ Saint-Germain: Biogr. Lex. XIV, 561 f. og den der anf. Litt. — B. P. I–III, de i Registret ang. Steder.

S. 54. ¹⁾ B. P. II, 488–89; I, 239. — ²⁾ B. P. II, 660–61.

S. 55. ¹⁾ B. P. I, 305–06.

S. 56. ¹⁾ B. P. II, 395. — ²⁾ B. P. II, 359. — ³⁾ B. P. II, 669. — ⁴⁾ B. P. II, 679–80.

S. 57. ¹⁾ B. P. I, 362, 384, 386, 635. — ²⁾ Om H. C. Schimmelmann se Biogr. Lex. XV, 122 f. og Bobé: Rvl. P. V; Holm: Fr. V og Kr. VII samt B. P. I–III de i Registrene angivne Steder. — Der er i de bernstorffske Arkiver saa godt som ingen Breve fra Sch. til B. bevaret; B.s Breve til Sch. findes ikke i R. A. og fandtes efter Medd. til mig ikke paa Ahrensborg. — B. P. I, 249. — ⁴⁾ Bobé: Rvl. P. 5. Bd. XVII–XX.

S. 58. ¹⁾ B. P. I, 300. — ²⁾ B. P. I, 332. — ³⁾ Wasserschlebes Papirer i kgl. Bibl. (Optegnelser om Sch.)

S. 59. ¹⁾ B. P. I, 386, 399, 464, 525–26, 589. — ²⁾ Chr. L. Stemmann til U. A. Holstein ^{7/11} 1769 (Urkunden u. Materialien II, 456).

S. 60. ¹⁾ B. P. I, 568. — ²⁾ B. P. I, 464.

S. 61. ¹⁾ B. P. I, 464. — ²⁾ B. P. I, 577. — ³⁾ B. P. I, 590.

S. 62. ¹⁾ B. P. I, 704. — ²⁾ B. P. I, 696. — ³⁾ B. P. I, 741. — ⁴⁾ B. P. I, 743. — ⁵⁾ B. P. I, 678.

S. 63. ¹⁾ Biogr. Lex. XIV, 41; B. P. I, 731, 735, 739, II, 467, 471–72, 475, 595, III, 146. — ²⁾ Klopstock u. seine Freunde. Von Kl. Schmidt. 1810. S. 364.

S. 64. ¹⁾ Om Rantzauerne: Biogr. Lex. XIII, 411 f., 471 f., B. P. I–III, Registret. — ²⁾ B. P. II, 546, 556, III, 66 og 72.

S. 65. ¹⁾ Biogr. Lex. X, 240–41. — ²⁾ B. P. II, 586. — ³⁾ Desmercières: Biogr. Lex. IV, 246. — B. P. I–III. — Bobé: Rvl. P. III, 385.

S. 66. ¹⁾ B. P. III, 92.

S. 67. ¹⁾ Ny kgl. Saml. Fol. 711 d. (Kgl. Bibl.) — ²⁾ B. P. II, 592. — ³⁾ Instrukserne findes paa Altenhof.

S. 71. ¹⁾ Minerva 1789. S. 178. Šml. Rasmussen: Det afrik. Kompagni, 146. — ²⁾ Gl. kgl. Saml. Fol. 976 (Optegnelser af W. Langfeldt, † 1754 som Sekretær i Kom. Koll.).

S. 72. **B. og Lynar:** B. D. I, 54–55, 111–12, 256 f. — Breve fra Lynar til B. (Wot.) i Udvalg trykt B. P. II, 335 f. — Om Lynar se iøvrigt: P. Vedel: R. F. Lynar, H. T. 4. Rk. IV og Biogr. Lex. X, 525 f.; Jansen: R. Fr. Lynar (1873)

særlig S. 74 f.; Holm: Fr. V, passim, særlig 1. Afd., 5. Kap. og 2. Afd., 488 f. Büsching: Beitr. zu Lebensgesch. denkw. Männer III, 123 f. Jeg har ikke kunnet benytte det lynarske Familiearkiv i Lübbenau og paa Grund af Krigen ikke kunnet gennemgaa Akter i det storhertugelige Arkiv i Oldenburg. — ²⁾ B. P. II, 80–81.

S. 73. ¹⁾ Breve fra Lersner, Schmettow m. fl. (Wot.) B. P. II, 333 f., 470. — ²⁾ B. P. II, 81, 334, 336.

S. 74. ¹⁾ B. P. II, 80. — ²⁾ Holm: Fr. V., 196 f. — ³⁾ Breve fra Dinklage til B. (Wot.). — I Breve fra C. V. Ahlefeldt, der i Struenseetiden (²⁵/₁ 1771 til ¹¹/₃ 1772) var Landdrost i Oldenburg, til C. A. Struensee (R. A. Inkv. Komms. Pap.) omtales Lynars Forhold i Grevskaberne paa en højst nedsættende Maade, der bekræfter Indtrykket af, at der ikke blot i 1765 har været noget galt derved. — ³⁾ De i det fig. citerede Breve er trykt i B. P. II, 336 f.

S. 75. ¹⁾ Vedels Angivelse af Dagen i Biogr. Lex. X, 529 er ikke rigtig. Datoen her efter Akter i R. A. — ²⁾ Det fig. støtter sig paa de fuldstændige Akter i R. A. Sml. B. P. I, 334, 340 og 345 og Holm: Fr. V, 2. Afd., 489 og Noterne S. 57–58. — D. Mag. 5. Rk. V, 244 f.

S. 76. ¹⁾ B. P. II, 340. — ²⁾ B. P. III, 559 og 674. Jansen: Lynar S. 79 f., 103–104. — ³⁾ Büsching III, 162, Jansen: Lynar S. 82.

S. 77. ¹⁾ B. P. III, 674. — ²⁾ D. Mag. 5. Rk. V, 245. — ³⁾ Der vides meget lidt om *Carl Juul*. Han omtales næsten ikke af sine Samtidige og det er trods megen Eftersøgning ikke lykkedes mig at finde Papirer efterladt af ham, paa Valdemar Slot, Hverringe, Juelsberg eller i andre af Familien Juels Gaarde. — Biogr. Lex. VIII, 560 f. — Holm: Fr. V, 2. Afd. 507. H. bygger her udelukkende paa Haesellers og Titleys Meddelelser og lægger ikke Mærke til, at Haesellers Indberetning omtvistet af Frederik II efter andre Indberetninger; se Polit. Corresp. Friedrichs d. Gr. X, 259 og 269. Juels Indberetninger fra Sverige findes i R. A. i Bindet med Depecher fra Stockholm 1751–52. — B. P. I, 18, 265, 419, 456.

S. 79. ¹⁾ Biogr. Lex. IV, 189 f. — B. P. II, 158 f.

S. 80. ¹⁾ B. P. I, 54.

ANDET KAPITEL.

I.

S. 81. ¹⁾ B. D. I, 259.

S. 82. ¹⁾ Om Pladsordningen i Kancellibygningen se A. D. Jørgensen: Udsigt over Centraladministrationens Bygningshistorie 1882, S. 18 f. og de der angivne Kilder.

S. 83. ¹⁾ B. D. I, 258–59. — ²⁾ V. A. Secher: Vejledende Arkivregistraturer I. Danske Kancelli, passim.

S. 84. ¹⁾ Fremstillingen af Forholdene og Forretningsgangen i *Tyske Kancelli* er støttet paa Gennemgangen af Akter i R. A. og i Statsarkivet i Slesvig. Særlig Betydning har: „Bericht wie die Affaires in der Teutschen Kanzeley in Ansehung der innländischen Sachen bishero behandelt werden“ af A. Fabricius

og A. G. Carstens ²⁵/₁₀ 1770 (R. A.) samt Promemoria (af ²/₉ 1772) an die kgl. Untersuchungs-Commission wegen der in der letzten Zeit in den Civil-Departements geschehenen Veränderungen abseiten der Teutschen Kanzeley ²/₉ 1772 (Konzept i St. A. Slesvig A. XVIII, Nr. 14. — Afskrift i R. A.). Forestilling af Thott, Schack Rathlou og A. B. P. ⁸/₁₀ 1773 (Stbg.). — Meddelelser af Geh. Archivar Dr. Hille paa Grundlag af hans mangeaarige Arbejde med Tyske Kancellis Protokoller, af ⁵/₁₂ 1905 og ¹¹/₁ 1906.

S. 87. ¹⁾ Kabinettsstyrelsen I. 8 f. og Akterne i R. A., Geh. Kons. Relationer til Kongen 1732–71. — Anordningen af ⁷/₈ 1768 i Forordningssamlingen.

S. 88. ¹⁾ Meddelelsen herom findes i Fabricius' og Carstens' ovennævnte Betænkning af ²⁵/₁₀ 1770, men af Konseilsprotokollerne fra hin Tid synes det at fremgaa, at der dog undertiden behandledes Naadessager i Kancelliet og ogsaa indførtes saadanne i Konseilsprotokollen.

S. 90. ¹⁾ Fremstillingen af Styrelsen af Tyske Kancellis udenlandske Afdeling og Forretningsgangen dør støtter sig paa Akterne i R. A. Sml. Forestilling fra B. til Kongen ²⁵/₈ 1768 (R. A. Konseilsager). — Sml. Kabinettsstyrelsen i Danmark S. 1 f. — Hverken P. Vedel eller E. Holm har benyttet de bevarede *Koncepter* til Betænkninger eller udgaaende Skrivelser, men har nøjedes med Udfærdigelserne eller Kopierne i Gehejmeregistraturen. Det rette Indtryk af B.s personlige Arbejde faar man først ved Benyttelse af Koncepterne, og i disse finder man ofte — særlig i de Akter, der vedrører Forhandlinger med Rusland og Frankrig eller vedrører Handels- og Søfartspolitik — vigtige Indlæg (Breve, Notitser o. lign.), der uddyber Forstaaelsen af Sagens Sammenhæng og af, hvem der har øvet Indflydelse paa den endelige Afgørelse. Her findes en Mængde Billetter fra A. G. Moltke, en Del fra Berckentin, enkelte fra O. Thott til B. samt Udkast, der er blevet drøftet i Konseilet eller forelagt Kongen.

S. 92. ¹⁾ C. U. D. Eggers' Afhandling i Skandinavisk Museum 1803 I. 149 f. indeholder de vigtigste, samtidige Meddelelser om Carstens' Liv. — Se desuden: Lahdes Mindesmærker I; Badens Universitets Journal 1795 Side 54 f., Biogr. Lex. III, S. 396 f.; Suhms saml. Skrifter, XIV S. 261–62; Frederieke Bruns Ungdomserindringer ved Bobé S. 84–85, enkelte Breve til B. (Wotersen); Efterladte Papirer i Bøllingske Brevsamling, Kgl. Bibliothek.

S. 94. ¹⁾ B. P. III, 257.

S. 95. ¹⁾ Skand. Museum anf. St. S. 154. — ²⁾ B. P. I, 547 f. (Korr. mellem Bernstorfferne i Efteraaret 1768).

S. 96. ¹⁾ Skand. Museum. 1803 I, 158. — ²⁾ Ad L. 6 f. n. (Notetegnet udfaldet i Teksten): Gasparis Urkunden II, 407 f. B. P. II, 513 f.

S. 97. ¹⁾ B. D. I, 200 f.; B. P. II, 545 f.

S. 98. ¹⁾ B. P. II, 546. — ²⁾ B. P. I, 547–48. — ³⁾ Skildringen af Wasserschlebes Embedsgærrning er bygget paa Akterne i R. A., paa hans efterladte Papirer (Kgl. Bibl.) og hans Breve til B. (Wot.) — Sml. B.s Indstilling til Kongen ⁹/₈ 1760 om Fordelingen af Arbejdet i T. K. (Jersbek).

S. 101. ¹⁾ Wasserschlebes Skildring af B. (Kgl. Bibl.) — [Sturz:] Erinerungen aus dem Leben B.s, S. 93–94. — ²⁾ Et fyldigt Indtryk af B.s personlige Arbejde faar man foruden ved Gennemgang af Koncepterne til de alm. Ordre ved at gennemgaa den indholdsrige, men højest broget sammensatte Samling *Realia* i T. K. U. A., Alm. Afd. i R. A., der iøvrigt bør opløses ved en Omordning af Arkivet.

S. 102. ¹⁾ Brev fra Seguy til B., ²³/₈ uden Aarstal. (Wot.) — ²⁾ Se Henv. 1 til S. 101. — Sml. B. D. I, 169 f.

S. 104. ¹⁾ Sml. Henv. 1 til S. 3.

II.

S. 105. ¹⁾ Fortegnelse i Hof- og Statskalenderne. — ²⁾ B. D. I, 256–57. Biogr. Lex. X, 525.

S. 106. ¹⁾ B. P. II, 327 f. — ²⁾ Breve fra Larrey til Bernstorfferne. (Wot., Strbg. og R. A.)

S. 107. ¹⁾ B. D. I, 51 f. — ²⁾ D. Mag. 3. Rk. III, 52–55 og B. P. II, 591. — ³⁾ F. Eks. B. P. II, 311.

S. 108. ^{1–2)} B. P. II, 591–92. — ³⁾ Se S. 57. — ⁴⁾ Se S. 106. — ⁵⁾ C. C. Gramm til Schack-Rathlou ²⁹/₁₂ 1764 (Ravnholt). Sml. H. T. 4. Rk. IV, 540. — ⁶⁾ Se S. 41. — ⁷⁾ H. T. 6. Rk. IV, 10 f. — ⁸⁾ B. P. II, 438 f. og utrykte Breve fra Rosenkrantz til A. P. B. (Wot.)

S. 109. ¹⁾ B. P. II, 592. — B. P. II, 231 f. — H. T. 4. Rk. IV, 540. Note 2. — Trier, U. A. Holstein S. 77 f. — ²⁾ Se S. 73 f.

III.

S. 111. ¹⁾ Biogr. Lex. VI, 256 f. og X, 614 f. — ²⁾ Sml. H. T. 4. Rk. I, 475, 4. Rk. IV, 539–40. — ³⁾ Kabinetsstyrelsen i Danmark I, 381. — ⁴⁾ Biogr. Lex. XV, 353 f.

S. 112. ¹⁾ Biogr. Lex. IV, 349 f. — ²⁾ Om *Sneedorf*: se Biogr. Lex. XVI, 141 f. og de dér nævnte ældre Kilder, N. M. Petersen: Litteraturhistorie V, passim, Vilh. Andersen: Erasmus II, 157 f.

S. 113. ¹⁾ Museum 1893 II, 34. — ^{2–4)} Smstd. S. 41. — ⁵⁾ Af A. Jantzen i Biogr. Lex. XVI, 141.

S. 114. ¹⁾ Büsching. Beitr. z. Lebensgesch. VI, 204. — Sml. S. 320. — ²⁾ B. P. I, 310. — ³⁾ Smst. 284. — ⁴⁾ *Tyge Rothe*: Biogr. Lex. XIV, 357–71. — Genealogisk og biografisk Arkiv, S. 32 f. — Bærens: Juridisk Lommebog 1797, S. 65 f. — B. P. I passim, II, 440 f. — *Roths Breve til Wasserslebe*, Kgl. Bibliothek.

S. 115. ¹⁾ *Rothe, Kiærlighed til Fædernelandet*, S. 201. — ²⁾ Bærens: Jurid. Lommebog 1797, S. 67–68. — ³⁾ B. P. II, 442. — ⁴⁾ Bærens I. c.

S. 116. ¹⁾ B. P. II, 703. — ²⁾ Bærens I. c. S. 70. — ³⁾ Brev fra Klopstock til A. P. B. ¹⁶/₁₀ 1762 (St.). — ^{4–6)} Forest. fra Gen. Toldk. og Komm. Koll. ⁷/₁₀ 1768 (R. A.).

S. 118. ¹⁾ Der findes ingen tilfredsstillende Skildring af *Hübners* interessante Personlighed. P. Vedel har i Danske Samlinger IV, 297 f. paa Grundlag af Akter i U. A. (nu i R. A.) givet Bidrag til hans Historie, og Fr. Bajer har med Benyttelse af samme Materiale og H.'s Breve til J. L. Holstein paa Ledreborg skrevet mindre Afhandlinger om ham i Personalh. T. 4. Rk. VI, 52 f., H. T. 7. Rk. V, 100 f. og i Revue d'hist. diplomatique XVIII, 406–24. I B. P. II, 271 er en Del af H.'s paa Wotersen bevarede Breve til B. trykt, i Biogr. Lex. VIII, 208 f. og i Boye: De bevæbnede Neutralitetsforbund S. er han omtalt. — Min Skildring, der kun behandler B.'s Forhold til Hübner, bygger paa adskilligt af dette Materiale, der er utrykt eller oversat, samt paa Depecher fra danske Diplomater i Udlandet og de af B. skrevne Ordre til disse. H.'s Korre-

spondance med B. og Akter vedr. hans Sendelse til London er nu samlet i én Pakke i R. A., hvor ogsaa André Rogers Instrux fra September 1759 findes (T. K. U. A. alm. Afd.). H.'s Breve og utrykte Memoirer og Afhandlinger er saa værdifulde, hans Skikkelse saa ejendommelig, at han fortjente en udtømmende Skildring, der kunde belyse hans ganske utilstrækkelig kendte Virksomhed efter ca. 1764–70. — ²⁾ Om H.'s Herkomst se Bobé Rvl. P. VII, 456–57. Jeg antager dog, at hans Fader snarest har været den i 1725 afsatte Borgmester i Peine, idet H. i Breve til B. 1761–62 (R. A.) og ⁴⁾/_s 65 nævner, at det er 32 Aar siden, han forlod sit Hjem og omtaler sin Families Ulykker. Dette kunde tyde paa, at et Sammenbrud i Slægten som Barn havde ført ham til Danmark. Det er hidtil ikke lykkedes at oplyse, hos hvem han har tilbragt sin Barndom. — Om Understøttelsen til Udenlandsrejsen se „Breve fra Langebek“, S. 147–48. — ³⁾ Brev til Struensee fra Hübner ⁶⁾/_s 1771 (R. A. Danske Kancellis Kab. Arkiv). — ⁴⁾ Udnævnelsen af ²²⁾/₁₀ 1751 i Sæll. aabne Breve 1751 Nr. 44, R. A.; jfr. Museum 1893. II, 34. — ⁵⁾ B. P. II, 274. — ⁶⁾ ib. II, 274.

S. 119. ¹⁾ de Cheusses fra Haag til B. ¹²⁾/₁ 1760 (R. A.) og B. til Bothmar i London ²⁷⁾/₁₁ 1759 (R. A.).

S. 120. ¹⁾ Hübner til Holstein ¹⁸⁾/₅ 1758 (Ledreborg Fol. 464), B. P. II, 277. — ²⁾ Hübner til Holstein ²⁶⁾/₁₀ 1758 (Ledreborg Fol. 464).

S. 122. ¹⁾ Sæll. Missive Nr. 164, 165 ²⁾/_s 1759 (R. A.). — ²⁾ B. til Bothmar i London ²⁷⁾/₁₁ 1759 (Geh. Reg. R. A.). — ³⁾ B. P. II, 285 og utrykt Brev fra H. til B. ²⁵⁾/₁₁ 1759. (R. A.). — ⁴⁾ Om det flg. S. 122–24 se, foruden de angivne trykte Kilder, utrykte Breve fra de Cheusses i Haag til B. ¹²⁾/₁ og ²⁸⁾/₁, ⁵⁾/₂ og ⁹⁾/₂ 1760 og fra B. til de Ch. ⁸⁾/_s og ¹⁾/₄ 1760 (R. A.).

S. 125. ¹⁾ B. P. II, 351–52.

S. 126. ¹⁾ Memoiren med Bilag er trykt i B. P. II, 279 f.

S. 128. ¹⁾ Sæll. Registre 1762, Nr. 568 (R. A.).

S. 129. ¹⁾ Danske Samlinger IV, 306. — ²⁾ H. T. 7. Rk. V, 105–106.

S. 130. ¹⁾ Akter herom i R. A. (T. K. U. A. Alm. Saml. Realia Finanssager.) — ²⁾ Akter i R. A. (smst. Pk. vedrørende Hübner). — Sml. Danske Samlinger IV, 307–08. — ³⁾ Hübner til B. ¹⁴⁾/_s 1765 (Wot.). — ⁴⁾ Danske Samlinger IV, 308. — ⁵⁾ ib. 309.

S. 131. ¹⁾ Danske Saml. IV, 306. — ²⁾ Haandskrift paa Ledreborg, 4to, Nr. 288. — ³⁾ Brev fra B. i Pk. med Hübners Breve (R. A. T. K. U. A. Alm. Saml.).

S. 132. ¹⁾ Udnævnelsen, Sæll. Missive 1766 Nr. 219 (R. A.). — ²⁾ Brev fra H. til B. ⁴⁾/₉ 1765 (Wot.). — ³⁾ Sæll. aabne Breve 1765. Nr. 744 og 746 med Indlæg (R. A.).

S. 133. ¹⁾ Landhusholdningsselskabets Oprettelse er ikke helt udredet, og manglende Akter gør det ikke muligt aldeles nøjagtigt at fastslaa Hübners Delagtighed. Sml. Holm: Kr. VII, 1. Afd. S. 305 og Henv. S. 33 og Ad. Clément, Landhusholdningsselskabets Forhistorie (Vor Fortid 1919, S. 187). — ²⁾ Hübners Tale i Landhusholdns. 14. April 1774 (trykt Kbh.), S. 51–53. De omtalte Akter fra 1765 har nu ikke kunnet findes i R. A. — ³⁾ B. P. II, 366. — ⁴⁾ Forslagene fra 1768 findes i Mallangiana, Landboforhold. R. A.; Kab. Ordren ³⁾/_s 1768 i R. A. Kab. Ark., Schumachers Koncepter til Kab. O. Sml. Holm anf. Sted. — ⁵⁾ Den kgl. Ordre af ²⁾/₄ 1769 er indført ibl. Ordre til Partikulærk., men der findes ingen Indlæg, og det kan ikke ses, at Pengene er udbetalt. —

Jeg opfatter Hübners Medd. i hans anf. Tale S. 53–54 som, at han er Forfatter til den ^{20/1} 1769 offentliggjorte Plan.

S. 134. ¹⁾ Werlauffs Papirer Nr. 23 (K. B.). — ²⁾ R. A. Struensees Kab. Arkiv. Kopibog B. Nr. 18, 1771. — Danske Kancelli Kab. Ordre. — ³⁾ R. A. Struensees Kab. Arkiv. Nr. 75. — ⁴⁾ Sæll. aabne Breve ^{4/s} 1770. Nr. 473 med Indlæg (R. A.), sml. B. P. II, 298. Den B. P. II, S. 299 L. 3 omtalte Minister er næppe, som i Noten (Henv. S. 18) formodet A. G. Moltke, men Otto Thott. — ⁵⁾ Gunnerus' Forslag findes i Struensees Kab. Arkiv. Nr. 75 (R. A.).

S. 135. ¹⁾ Fallesens Magazin for Religionslærere VI, 691. Kbhvns Univ. Journal 1795 S. 79–80. — ²⁾ Werlauffs Papirer Nr. 23 (K. B.).

IV.

S. 135. ¹⁾ *Roger*: Rvl. P. VII, 490, hvor der genfindes en tidligere fremsat urigtig Meddelelse om, at Rogers Indkaldelse til Danmark skyldtes A. P. B. — Biogr. Lex. XIX, 475. — B. P. I–II, de i Reg. angivne Steder, særlig I, 207, 221 og II, 321–23 og 701 f. — Utrykte Breve mellem Roger og B., fra Grev Marsay og andre Schweizere til B. (Wot.) — A. P. B.s Dagbog 1759. (St.)

S. 136. ¹⁾ Marsay til B. ^{12/s} 1754 (Wot.), sml. B. P. II, 703. — ³⁾ Sml. H. T. 7. Rk. I, 65 f., 76 f. — Breve fra Mallet til B. (Wot.)

S. 137. ¹⁾ Se herom utrykte Breve til B. fra forskellige Franskmand og Schweizere m. fl. (Wot.) — Sml. bl. a. B. P. II, 702.

S. 138. ¹⁾ Biogr. Lex. XIV, 570, Breve fra Roger og Marsay til B. (Wot.). — ²⁾ Se bl. a. B. P. II, 701–02.

S. 139. B. P. I, 221. — ²⁾ ib. II, 703. — ³⁾ Om Rogers Død findes Oplysning i Pakken mellem hans og B.s Korrespondance (Wot.), hvor der ogsaa ligger Breve fra og om Urbain Roger.

S. 140. ¹⁾ Om Sturz se bl. a. Biogr. Lex. XVI, 537 f., de der angivne Kilder. B. P. I–III.

V.

S. 141. ¹⁾ Sml. Holm: Fr. V, 1. Afd. S. 122.

S. 142. ¹⁾ Geh. Reg. ^{27/s} 1752 (R. A.). — ²⁾ Slige Udtalelser findes i Mængde baade i de Breve fra Diplomaterne, der ligger i B.s Privatarkiv, og i dem, der er indlagt i Akterne i U. A.

S. 143. ¹⁾ B. D. I, 66 f., 239 f. — ²⁾ B. P. II, 155.

S. 144. ¹⁾ B. D. I, 242.

S. 145. ¹⁾ Egenhændig Koncept til Ordre ^{16/s} 1762 R. A. Gengivelsen i Teksten er lidt fri. — ²⁾ Om *Osten* og særlig om hans Forhold i Rusland se H. T. 4. Rk. I, 467 f. (særlig 649–62), Holm: Fr. V, 1. Afd. S. 328 f. Biogr. Lex. XII, 453–54. — Jeg bedømmer *Osten* noget mildere end Holm og B.s Forhold til O. noget strængere end P. Vedel og Holm. — ³⁾ H. T. 4. Rk. I, 476.

S. 146. ¹⁾ B. P. II, 397 f.

S. 147. ¹⁾ ib. 398–400. — ²⁾ ib. 401.

TREDJE KAPITEL.

I.

- S. 149.** ¹⁾ B. D. I, 96. — ²⁾ V. C. I, 192. — ³⁾ Brev til Leisching ^{13/7} 1762 (St.). — ⁴⁾ B. P. I, 254.
- S. 151.** ¹⁾ Correspondance entre B. et Choiseul 1758–66 (1871), S. 95. — ²⁾ Holm: Fr. V. 1. Afd. 6. Kap., utrykte Breve (Wot.)
- S. 152.** ¹⁾ Holm: Fr. V. 1. Afd. S. 190–191.
- S. 154.** ¹⁾ Korrespondance med de fleste af de nævnte er bevaret paa Wot. og Uddrag aftrykt B. P. II. — ²⁾ Vedel, S. 151.
- S. 155.** ¹⁾ B. P. I, 66 og 461.
- S. 156.** ¹⁾ Vedel, S. 29 f. — Holm: Fr. V. 1. Afd. S. 176 f.

II.

- S. 158.** ¹⁾ Se Holms Fremstilling i hans Danmark-Norges Historie 1720–1814.
- S. 160.** ¹⁾ Denne Kritik, der bl. a. blev fremsat af „Struensees Parti“, vil senere i Enkeltheder blive behandlet. — ²⁾ Se Vedel, S. 12 f. — Holm: Fr. V, 1. Afd., Kap. 8.
- S. 161.** ¹⁾ Vedel, S. 102.

III.

- S. 163.** ¹⁾ Om Krisen 1762 se Vedel, S. 189–238. — ²⁾ Holm: Fr. V. 1. Afd. S. 250 f. — Desuden er benyttet utrykte Akter i R. A. — ³⁾ Se Haxthausens Depecher fra St. Petersburg 1761–62.
- S. 164.** ¹⁾ V. C. II, 64–65. — ²⁾ Holm: Fr. V. 1. Afd., S. 298 f.
- S. 165.** ¹⁾ Vedel, S. 207. — Dep. fra B. til Bothmar ^{13/2} 1762 (U. A.).
- ²⁾ H. T. 4. Rk. 2. Bd. S. 216. — Wasserschlebes Optegnelser om B. (Kgl. Bibl.) — ³⁾ Sml. Carl af Hessens Optegnelser om B. (R. A.). ⁴⁾ Om B.s Politik 1762 se foruden Vedels og Holms citerede Værker en kritisk dokumenteret Afhandling af mig „Bernstorff og Moltke under Krisen 1762“ i H. T. 9. Rk. I, 317 f.
- S. 168.** ¹⁾ B. P. II, 593. — ²⁾ Sml. S. 49 f.
- S. 169.** ¹⁾ B. P. II, 1–3, sml. ovenfor S. 50. — ²⁾ Sml. S. 53 f. — Biogr. Lex. Bd. XIV, 561–69. — ³⁾ Ditlev Reventlouw til B. ^{22/6} 1762 (B. P. III, 14).
- S. 170.** ¹⁾ Brevene fra Saint-Germain findes i R. A. (T. K. U. A. Ulr. Ad. Holsteins Sendelse til Schwerin 1762–63.)
- S. 171.** ¹⁾ Saaledes Brev fra Numsen til A. P. B. ^{18/5} 1762 (St.). — Sml. B. P. II, 489 f. — ²⁾ Holm: Fr. V. 2. Afd. 19. Kap. — B. P. II, 14–15 og 352 f. — ³⁾ B. P. II, 15. — ⁴⁾ J. C. Leisching til A. P. B. ^{23/6} 1762 (St.).
- S. 172.** ¹⁾ C. A. v. Johnn til B. ^{22/6} 62. (R. A. T. K. U. A. Alm. Realia. Finanssager, hvor adskilligt om Forhandlingerne om Tvangslaanet). — ²⁾ H. T. 4. Rk. II, 316–17. — ³⁾ B. P. II, 352–53. — ⁴⁾ B. P. II, 14. — ⁵⁾ A. P. B. til P. A. Leisching ^{13/7} 1762 (St.). — ⁶⁾ Fru B. til A. P. B. ^{18/5} 1762 (St.).
- S. 173.** ¹⁾ B. P. I, 430. — ²⁾ B. P. I, 436. — B. P. II, 315 (Nr. 1162). — ³⁾ Fru B. til A. P. B. anf. Brev. — ⁴⁾ B. P. I, 436. — ⁵⁾ B. P. I, 437, 458–59.

S. 174. ¹⁾ Gaspari Urkunden. I. Bd. S. 11. — B. P. I, 283. — ²⁾ Brev fra B. til Holstein ²²/₁ 62 (R. A. T. K. U. A. Mecklenb. X). — ³⁾ Wasserschlebes Optegnelser (Kgl. Bibl.). — ⁴⁾ Ditl. Reventlouw til B. ²²/₆ 1762 (Wot.). — B. P. III, 13–14. — ⁵⁾ Holm: Fr. V, 1. Afd., S. 309–313. — Wasserschlebe til B. ¹⁵/₆ 1762 (Wot.)

IV.

S. 175. ¹⁾ Holm: Fr. V, 1. Afd. Kap. 16–18 og Kr. VII 1766–1770. 1. Afd. Kap. 4 og 6. — Vedel, S. 238 f.

S. 178. ¹⁾ Vedel, S. 264. — ²⁾ Holm: Fr. V, 1. Afd. S. 361–62, V. C. I, 256 f.

V.

S. 179. ¹⁾ B. D. I, 112–13. — ²⁾ B. P. II, 459.

S. 181. ¹⁾ Holm: Fr. V, 1. Afd., S. 362 f. — ²⁾ Smstd. S. 321–23.

S. 182. ¹⁾ Vedel, S. 315. — ²⁾ Holm: Fr. V, 1. Afd. S. 335–36. — ³⁾ Sml. Depeche fra den preussiske Gesandt v. Viereck i Kbhvn. til Frederik IV ³/₂ 1759 (Statsarkivet i Berlin).

S. 183. ¹⁾ L. Stavenow i Sveriges Historia (1903) VII, 341.

VI.

S. 184. ¹⁾ Barthélemy: La France et le Dannemarck 1751–1770, S. 42.

S. 185. ¹⁾ Sml. U. A. Holsteins Memoirer I, 46 (R. A.), V. C. I, Nr. 31 og II, Nr. 342. — Vedel, S. 11–12 og 304–05, Holm: Fr. V., 1. Afd., S. 326–27. Kristian VII 1766–1772, 1. Afd., S. 127.

Side 186. ¹⁾ B. D. I, 64–66.

Side 187. ¹⁾ B. og Polen: Holm: Fr. V. 1. Afd. S. 331 f. — Vedel, 261 f. V. C. II, 205.

VII.

S. 189. ¹⁾ B. og England: B. D. I. — Schraders Breve til B. (Wot.) — B. P. I, bl. a. 549, 551, 556; III, 66.

S. 190. ¹⁾ Fortegnelser over B.s Bogsamling ca. 1732, ca. 1750 og senere (Wot. og Ober Ellguth). — ²⁾ Danmark og England: Holms og Vedels Værker. — V. C. særlig I, Nr. 46, og II, Nr. 291. — ³⁾ Koncepter til Ordre ⁴/₁₀ 1754 (R. A.) til London.

S. 191. ¹⁾ B. D. I, 137 f. — B. et Choiseul S. 2. — B. P. I, 564 f.

S. 192. ¹⁾ Disse Breve, hvoraf kun et Udvalg er trykt i B. P. II, findes paa Wot. — ²⁾ V. C. II, S. 141–42. — ³⁾ Bobé: Rvl. P. VII, 497.

S. 193. ¹⁾ B. D. I, 248 f. — Holm: Fr. V, 1. Afd. S. 138 f. — Barthélemy Chap. I–II. — ²⁾ Barthélemy Chap. I–II. — B. D. I, 196. — B. P. I, 335; II, 652–62.

S. 194. ¹⁾ Om Madame Ogier se Hist. Arkiv 1879. I, 321–41. — Holm, anf. St. S. 158. — B. P. II, 652. — ²⁾ B. et Ch. S. 2. — ³⁾ B. og Choiseul: B. D. I, 193 f., Corresp. entre B. et Choiseul 1758–1766 (1871).

S. 195. ¹⁾ B. et Ch., 70. — ²⁾ smstd. S. 5.

S. 196. ¹⁾ Sml. S. 162. — ²⁾ Barthélemy, S. 199.

S. 197. ¹⁾ Biogr. Lex. VI, 102 f. — ²⁾ B. P. I, 335. — ³⁾ B. et Ch. S. 234–248. — ⁴⁾ B. P. I, 582.

VIII.

S. 198. ¹⁾ V. C. II, 443. — **B. P. II,** 664–65. — ²⁾ V. C. I, 79.

S. 199. ¹⁾ B. D. I, 6. — ²⁾ Pol. Corr. VIII, 220. — ³⁾ B. et Ch. 241. —
⁴⁾ smstd. II, 356.

S. 200. ¹⁾ Baade B.s Depecher og Privatbreve til Schulin og dennes Skrivelser til ham fra hele denne Tid er bevaret i R. A. — ²⁾ B. D. I, 139 f., Pol. Corr. f. Eks. III, 265, V, 411, 428, 452 f. — ³⁾ B. D. I, 141. — ⁴⁾ Pol. Corr. VII, 265, 373–75, VIII, 211. — ⁵⁾ Pol. Corr. VIII, 5. — ⁶⁾ Pol. Corr. VII, 383.

S. 201. ¹⁾ Pol. Corr. VIII, 219, 220. — ²⁾ ib. VIII, 491, Holm: Fr. V, 1. Afd., 137. — ³⁾ Pol. Corr. VIII, 506. — ⁴⁾ ib. IX, 276 og de i Bd. VIII–X, Registret nævnte Steder. — ⁵⁾ ib. IX, 80; jvf. 50, 56, 69, 87, 98. — ⁶⁾ Biogr. Lex. IV, 230 f.

S. 202. ¹⁾ Se Holm: Fr. V, 1. Afd., 139 f. — ²⁾ Pol. Corr. IX, 216. —
³⁾ ib. IX, 232. — ⁴⁾ ib. IX, 64. — ⁵⁾ Sml. Holm: Fr. V, I, 139 f., 144 f. Holm lægger noget mere Vægt paa Haesellers Indberetninger, end jeg kan gøre. Naar han S. 139 nævner, at Fr. II tænkte paa at byde *Moltke* en Present, er det Misforstaaelse, der er kun talt om en „Present“ til Bernstorff. — Prinsen af Brunsvig hed Ferdinand, ikke Frans.

S. 203. ¹⁾ Pol. Corr. IX, 309. — ²⁾ ib. XI, 383, 427, 434. — ³⁾ XII, 405–06. — ⁴⁾ ib. XIX, 306. — ⁵⁾ Om disse Forhold vedr. Mecklenburg se bl. a. Pol. Corr. XVI, 187, 188, 243–44, XVII, 334, XVIII, 77, 113, XXI, 218, XXII, 323 og flere af de i Registret under Meckl. og Danmark nævnte Steder. Endvidere B. P. I, 217–19. *Materialien z. Statistik d. dänischen Staaten* III, 28, V. C. I, 302.

S. 204. ¹⁾ Pol. Corr. XXI, 218 — ²⁾ Herom se en vidtløftig Korrespondence i Landesarchiv Rostock (*Acta ad Art. XVIII*, S. 318 C, Vol. 181 f. 1758–59 og 1761–63); velvillig Meddel. og Uddrag ved Landesarchivar L. Krause. — B. til Roger ¹⁴/₂ 1758 (Wot.) — ³⁾ F. Eks. Pol. Corr. XXII, 469. — ⁴⁾ ib. XXII, 311, 367, 469. — ⁵⁾ ib. XXV, 217, XXVII, 61. — ⁶⁾ ib. XXV, 319. — ⁷⁾ ib. XXVI, f. Eks. 140, 152, 159, 261.

S. 205. ¹⁾ Pol. Corr. XXIX, 392, 435, 438. — ²⁾ Udtalelsen er først nævnt i det 1791 udgivne 3. Bd. af „*Materialien zur Statistik der dänischen Staaten*“, S. 194. Forlæget for Fremstillingen er paa dette Sted Ahlemanns Skildring fra 1777, men i denne findes Citatet ikke. Derimod gengives det 1800 i C. U. D. v. Eggers Skrift om A. P. Bernstorff S. 26 i Formen „Dänemark hat doch seine Flotte und seinen Bernstorff“. Citatet er utvivlsomt apokryft. Holm har (Fr. V, 1. Afd. S. 288 Noten) med Rette henstillet det som saadant, men ikke været opmærksom paa, hvorfra det egentlig stammer. — ³⁾ B. D. I, 6 og 64. — ⁴⁾ B. P. I, 6.

S. 206. ¹⁾ B. P. I, 219. — ²⁾ Se f. Eks. Corr. entre B. et Choiseul, S. 26, V. C. I, 242–43. — ³⁾ Sml. Khevenhüller-Metsch. *Aus der Zeit Maria Theresias* 1752–55, S. 519. (Foredrag af Kaunitz ³¹/₅ 1755 om de forskellige Regeringers Politik.)

S. 207. ¹⁾ Holm: Fr. V, 1. Afd. 298 f., Pol. Corr. XXI passim. — ²⁾ Pol. Corr. XXI, 325. — ³⁾ Holm, l. c. 298–99, B. P. III, 149, sml. I, 288.

S. 208. ¹⁾ Sml. S. 72. — Holm, l. c. 104 f. — ²⁾ Holm, l. c. 167 f, 240 f.

S. 209. ¹⁾ Holm, l. c. 305–06. — ²⁾ B. P. I, 269. — ³⁾ Holm, l. c. 315 f. — ⁴⁾ B. P. II, 416.

S. 210. ¹⁾ B. P. I, 381. — ²⁾ I Documents relatifs à l'histoire de la

Russie findes en Række Udtalelser af Catharina til hendes fortrolige Veninde Fru Bielke, der belyser hendes Opfattelse og ikke modsiges af andre Udtalelser. — Se f. Eks. Vol. XIX, 146–48, XIII, 43–44, 58, 89, 208, 384, X, 136. V. C. II, 350. — ³⁾ Documents XIII, 220. Cath. II til Fru Bielke ⁵/₄ 1771 (Afskr. af B. Jersbek).

IX.

S. 210. ⁴⁾ B. D. I, 158 f.

S. 211. ¹⁾ Sml. S. 101 f. — Forestilling af B. om Arbejdsfordelingen i Tyske Kancelli ⁹/₆ 1760 (Jersbek). — ²⁾ Schovelin: Handelens Empire I, 22.

S. 212. ¹⁾ Akter i R. A. T. K. U. A. Alm. Afd. Realia. Finanssager, Laan i Frankrig og Holland. — ²⁾ smstds.

S. 213. ¹⁾ B. P. I, 602, II, 564. — ²⁾ B. P. II, 564. — ³⁾ B. P. I, 650. — ⁴⁾ B. P. I, 506, III, 624.

S. 214. ¹⁾ Se bl. a. Akter i R. A. (T. K. U. A. Alm. Afd.. Realia. Handels- og Finansforhold.)

S. 215. ¹⁾ Holm: Fr. V, 2. Afd., S. 233–36, Kristian VII, 1766–1772, I. Afd. S. 283–84. — ²⁾ B. P. I, 497, 554 og Henv. S. 35 (Nr. 607); II, 366.

S. 216. ¹⁾ Holm: Fr. V, 2. Afd., S. 236 f. Schovelin anf. Skr. I, 22–23. — ²⁾ B. P. II, 588.

S. 217. ¹⁾ B. P. I, 282. — ²⁾ Holm: Fr. V, 2. Afd. S. 243–46, Kr. VII 1766–72, I, 381–82. — *Rasmussen*: Det dansk-afrikanske Kompagnies Historie. 1818. —

S. 218. ¹⁾ B. P. II, 593.

S. 219. ¹⁾ B.'s Betænkning til Kongen ¹⁸/₁₀ 1766. (R. A. Geh. Registraturen, Fol. 304 f.)

S. 220. ¹⁾ Smstds.

S. 222. ¹⁾ B. D. I, 158 f. — ²⁾ Se Akter i R. A. (T. K. U. A. Alm. Afd. Realia. Handelssager), hvoribl. B.'s Corr. med Calzabigi, Moltke og Fabritius. — ³⁾ Holm: Fr. V, 2. Afd. S. 252–53. — ⁴⁾ Sml. S. 212. — ⁵⁾ Om Mossoni (ikke Morroni) *Verrayon* og B.'s Forhold til ham se Holm: Fr. V, 2. Afd. S. 253; Bobé Rvl. P., VI, 589 og VII, 493; Akter i R. A. (Kom. Koll's Arkiv Pk. med Breve fra V. til B. og Akter vedrørende Levanthandelen). — ⁶⁾ Sml. S. 120. — ⁷⁾ B. P. II, 276–77.

S. 223. ¹⁾ Den oven citerede Pk. i Komm. Koll. — ²⁾ B. P. I, 162. — ³⁾ Pk. i Komm. Koll. A. — ⁴⁾ Om V.'s Ansættelse, Afskedigelse, Lønning og Pengeforhold etc. se den citerede Pk. i K. Koll's A. samt i K. Koll. tyske Forest. ⁴/₂ 1764 Nr. 2757, ²²/₆ 1764 Nr. 2827, ²⁸/₁₀ 1765 Nr. 2973 samt Assignationskontorets Ingl. Res. 1765 Nr. 21 (med Indlæg).

S. 224. ¹⁾ Bobé: Rvl. P. VI, 577 og VII, 489; Iris og Hebe 1807, IV, 97 f.

S. 225. ¹⁾ Holm: Fr. V, 2. Afd. S. 253.

S. 228. ¹⁾ Naar der i den i Suhms Nye Samlinger II aftrykte Liste over Statsunderstøttelser til Fabrik- og Manufakturvæsenet i Dmk. 1736–1774 S. 59 kun er opført 7567 Rdlr. til *Verrayon*, stemmer dette ikke med Akterne og viser blandt andre Eksempler, at man ikke kan betragte denne Liste som fuldstændig. *Verrayon* fik Tilskud m. m., som slet ikke er opført i Listen.

FJERDE KAPITEL.

I.

S. 230. ¹⁾ Holm: Kr. VI, 432 ff. — ²⁾ S. 89–90.

S. 231. ¹⁾ Sællandske Tegnelser 1753 ^{23/2} Nr. 70 R. A. — ²⁾ Om Merkan-
tilismens historiske Betydning se fremfor alt: *Schmollers Studien über die*
wirthschaftliche Politik Friedrichs d. Grossen i Jahrb. f. Gesetzgebung etc. 1884
(delvis optrykt i *Schmollers: Umriss u. Untersuchungen* 1898). — Om den
økonomiske Diskussion i Danmark under Frederik V og om O. Lütken se Holm:
Fr. V, 2. Afd. Kap. 7.

S. 233. ¹⁾ Om *Justi* se Allg. deutsche Biographie og Fortalen til hans
Værk om Manufakturerne.

S. 234. ¹⁾ Se B's Promemorie til Chr. VII om Kom. Koll. i Januar
1767. B. P., II, 596 f.

S. 236. ¹⁾ Sml. S. 361 f. — ²⁾ B. D. I, 162 ff.

S. 237. ¹⁾ B. P. II, 599. Holm: Fr. V, 2. Afd. S. 256–57 refererer For-
ordningen. — ²⁾ Holm: Fr. V, 2. Afd., S. 314 ff. — Michael Petersen: Den alm.
Brandforsikring f. danske Landbygninger S. 3 ff. — Biedermann: Deutschland
im 18. Jahrh. I. 2. Aufl. S. 375 giver Oplysninger om Forsikringsforholdene i
Tyskland.

S. 239. ¹⁾ Om Toldforordningerne 1762 og 1768 se foruden Akter i R.
A. Sponneck: Om Toldvæsen II, 34 f., Holm: Fr. V, 2. Afd. 9. Kap. og Kr.
VII, 1. Bd. 1. Afd. S. 364 f., Eggers: A. P. B. S. 37. — Schovelin anf. Skr. I, 75.
— B. P. I, 242, 518, 566, 572, 589. — ²⁾ B. P. I, 242.

S. 240. ¹⁾ B. P. I, 572.

S. 241. ¹⁾ B. P. I, 518.

II.

S. 241. ²⁾ Holm: Fr. V, 2. Afd. S. 170 f.

S. 242. ¹⁾ B. P. II, 599.

S. 243. ¹⁾ Kom. Koll. danske Forestillinger ^{23/12} 1765. (R. A.)

S. 244. ¹⁾ Wasserschlebe: Sml. S. 97 f. Biogr. Lex. XVIII, 277–278. —
B. P. I–II og særlig II, 544–575. — Brevvækslingen mellem W. og B. (Wotersen
og Kgl. Bibl.) — Akter i Kommercekollegiets Arkiv R. A. — ²⁾ S. 97 f. — ³⁾ Holm,
Kr. VI, 456 f.

S. 245. ¹⁾ I R. A. U. A. T. K. alm. Afd. Realia findes under *Fabrikker*
en Mængde indsendte Projekter, foruden de utallige i Kom. Koll.s Arkiv.

S. 246. ¹⁾ Suhms nye Samlinger II, 3. H. 1–64.

S. 247. ¹⁾ Holm, Kr. VI, 459, Fr. V, 2. Afd., S. 178. — Tallene er iøv-
rigt meget usikre, og modstridende Angivelser findes. Efter en Liste i R. A.
(Mallingiana, Industri) var Arbejdertallet i 1751: 4528, i 1767: 5097. — ²⁾ B. P.
II, 596 f. — ³⁾ Afskriften findes i Mallingiana, Handel II. R. A. Retskrivningen
er læmpet i dette som i det følgende Citat.

S. 251. ¹⁾ Sml. S. 222 f.

S. 252. ¹⁾ Bruun, København III, 71 f. — ²⁾ *Frontin*: Hovedkilden er
en Pakke Akter i R. A. (Komm. Koll.s Arkiv Reg. Nr. 522–40), hvori ligger
en Del Dep. fra Paris og Haag. Sagen er tidligere nævnt Holm: Fr. V, 2. Afd.,
S. 180, Bruun: København III, 72–73 og Hist. Medd. om Kbhvn. IV, 502.

S. 253. ¹⁾ Komm. Koll.s tyske Forest. Nr. 1421, ²⁴/₆ 1754 og Nr. 1404, ⁴/₆ 1754. — ²⁾ Komm. Koll.s tyske Resol. Nr. 1798, ³¹/₁₀ 1757.

S. 255. ¹⁾ Højesteretsdomme af ³⁰/₃ 1761 og ¹¹/₁₁ 1762. R. A.

S. 257. ¹⁾ Komm. Koll.s tyske Forest. ²²/₈ 1763.

S. 259. ¹⁾ Apostille til Depeche fra Gleichen til B. ²¹/₁₁ 1766. — ²⁾ Wilse, Rejse-lagtagelser III, 214. — ³⁾ Kom. Koll.s tyske Forest. Nr. 3043, ²⁶/₆ 1766. — ⁴⁾ Kom. Koll.s tyske Forest. Nr. 3122 og 3138, 1767. — ⁵⁾ Akter i R. A. Kom. Koll. (B.s og Wass.s Sager vedr. danske Fabrikker).

S. 260. ¹⁾ Brev fra Wasserschlebe ²⁷/₂ 1757 til B. (R. A. T. K. U. A. Alm. Afd. Realia, Finanssager, Laan i Frankrig og Holland).

S. 261. ¹⁾ Holm: Fr. V, 2. Afd. S. 179—80, Bruun: København III, 72. Brev fra Pflueg til Gaehler ²/₁ 1767 (R. A. Inkvisitionskom. 1772, Nr. 29).

S. 262. ¹⁾ *Den rahn-klopstockske Fabrik*: Nyrop: Rejersen, S. 79, 90—92; Bobé, Rvl. P., V, 205, 280; VI, 582; VIII, 30—31; Muncker: Klopstock, særlig S. 270 f. Akter i Kom. Koll. Arkiv vedr. Silkefabrikker.

S. 263. ¹⁾ Akter i R. A. Indlæg til Kom. Koll.s Journal i 1760, bl. a. Nr. 393, ²⁸/₃ samt Kom. Koll.s tyske Forest. 1760 Nr. 2209. Suhms nye Saml. III, 2. Hæfte, S. 15.

S. 264. ¹⁾ Nyrop: J. F. Classen, S. 85 f. Akter i Kom. Koll.s Arkiv. — ²⁾ B. P. IV.

III—IV.

S. 266. ¹⁾ Brev fra F. A. Pflueg til Gaehler ²/₁ 67 (R. A. Inkvisitions Komm. 1772, Pk. 29). — ²⁾ D. M. 3. Rk., III, 52, 5. Rk. IV, 370 f.

S. 267. ¹⁾ D. M. 3. Rk. III, 53. — ²⁾ B. P. II, 585 f. — ³⁾ Pfluegs oven-citerede Brev. — ⁴⁾ B. P. II, 596 f., I, 359.

S. 268. ¹⁾ B. P. I, 363. — ²⁾ Den Angivelse af Dagen for B.s Udtrædelse af Kom. Koll., der findes i Medd. fra det kgl. Gehejmearkiv 1886—88, S. 167, er ikke rigtig. — ³⁾ Sml. S. 266.

S. 269. ¹⁾ Om Ændringerne se Kom. Koll. Forestillinger, Resol. og Kopi-bøger; Statens Udgiftsbøger og Civilreglementet for 1767 samt C. C. Gramms Breve til Schack Rathlou Febr.—April 1767 (Ravnholt). — ²⁾ Pfluegs oven-citerede Brev. — ³⁾ Kab. Ordre ⁷/₂ 1768 vedlagt Sæll. Missive ¹²/₂ 1768 Nr. 113—116, R. A. — Navnet paa det nye Koll. angives i Akterne snart som General Toldkammer og Kommercekollegiet, snart som Generalkommercekollegiet, efterhaanden mest det sidste. — B. P. I, 394 f. — ⁴⁾ Den citerede Kab. Ordre af ⁷/₂ 68.

S. 270. ¹⁾ Smstd. — ²⁾ Brev ¹⁷/₁₀ 1784 fra Ch. D. Biehl til Joh. Bülow (Sorø; Medd. af Dr. L. Bobé.) Sml. Gaehler ²⁵/₃ 1769 til Prinsen af Bevern (Inkvisitionsk.s Pap. Pk. 21, R. A.). D. M. 5. Rk. III, 13.

S. 271. ¹⁾ Sml. Holm: Kr. VII 1766—1770, I, Kap. 16—17, hvor der gives en alm. Oversigt over Handels- og Industripolitik 1766—1770. IV, S. 271 — ²⁾ B. P. II, 588. — ³⁾ B. P. II, 588—589.

S. 272. ¹⁾ Sml. S. 48—49. — ²⁾ H. T. 6. Rk. I, 519 f. — ³⁾ B. P. II, 589. — ⁴⁾ Holm, Fr. V, 2. Afd. Kap. 19. — H. T. anf. Sted. — ⁵⁾ H. T. anf. Sted S. 519. — ⁶⁾ B. P. II, 355—58.

- S. 273.** ¹⁾ Reventlou til Schack Rathlou ^{30/6} 1765 (Ravnholt). — ²⁾ Smstd. ^{16/7} 1765, ^{10/1} 1766, ^{24/2} 1767.
S. 274. ¹⁾ S. 57 f.

FEMTE KAPITEL.

I.

- S. 275.** ¹⁾ Bruun: København III, 88 f. — Meldahl: Frederikskirken, S. 41 f.
S. 276. ¹⁾ En Pakke i Rentekammerets Arkiv (R. A.) vedkommende Bernstorff Gods indeholder ogsaa Skøder etc. vedk. Palæet. — ²⁾ B. til Bernckentin ^{4/7} 1751 (Wot.).
S. 277. ¹⁾ „Architekten“ August 1902, S. 231. — Københavns Civiletat Kontors Journal B, S. 388, 574—75. (R. A.). — ²⁾ Breve fra Gouyn til Wasserschlebe (særlig ^{12/4} 1753 med vedlagte Udtalelser af Coustillier) i W.s Breve, kgl. Bibl. — ³⁾ Kgl. Skøde ^{11/10} 1754. Den i Henv. til S. 276 omtalte Pk. i R. A. — ⁴⁾ At B. boede her 1751—55 ses af Mandtalslisterne i Raadstuearkivet, hvis Indhold for Aarene, før der var trykte Vejvisere, er blevet let tilgængelige ved skrevne alfabetiske Navnelister, som Arkivar, Dr. Villads Christensen har ladet udarbejde.
S. 279. ¹⁾ B. D. I, 227 f., 236, 201. — Om Palæets Udstyr se især Breve til B. fra Thiers og Seguy (Wot.), Breve mellem B. og Wass. (Wot. og Kgl. Bibl., Ny kgl. Saml. 2152 c 4to). — I Politiken ^{1/10} 1904 Nr. 275 A og i Tilskueren 1908, S. 871 f. har jeg givet en Fremstilling af „Gobelinsalen“ i det bernstorffske Palæ samt Træk af Palæets Tilblivelseshistorie. Det Afsnit af „Bernstorfferne og Danmark“, hvoraf disse Artikler var et Brudstykke, var færdigskrevet i 1907; den her i Teksten givne Skildring er revideret i 1918 med Benyttelse af en udførlig kunsthistorisk Fremstilling af det bernstorffske Palæ Bygning og Udstyr, som Museumsdirektør Mario Krohn har udarbejdet som Led af et større Værk om den kunstneriske Forbindelse mellem Frankrig og Danmark i det 18. Aarhundrede, hvori bl. a. Bernstorffs og Wasserschlebes Betydning omhandles. Direktør Krohn har dertil kunnet benytte det Materiale, der findes i mine Samlinger fra bernstorffske Arkiver, medens jeg har haft Lejlighed til at supplere min Fremstilling ved hans endnu utrykte Skildring, der rummer en Række interessante kunsthistoriske Enkeltheder. Det er Direktør Krohn, der har fastslaaet Betydningen af Germains Arbejder i Salen, særlig Kaminen. — ²⁾ B. P. II, 552. Sml. S. 307. — ³⁾ B. P. I, 390. — ⁴⁾ B. D. I, 180—87. — Gazette des beaux arts 1912, II, 583.
S. 280. ¹⁾ Krohn I. c. — ²⁾ B. P. I, 390.
S. 281. ¹⁾ Krohn I. c. — ²⁾ Brev til B. ^{17/7} 1735. — ³⁾ Tilskueren 1908, S. 875. — ⁴⁾ Krohn I. c.
S. 282. ¹⁾ Burman-Becker: Vævede Tapeter i Danmark, 2. Udg., S. 40—41. ²⁾ Sml. S. 201. — ³⁾ Barthélemy: Les relations de la France et du Danemark, S. 96. — ⁴⁾ Krohn I. c. (Lazare-Duvau Nr. 3150). — ⁵⁾ Oudry til Wasserschlebe ^{17/6} 1753.
S. 283. ¹⁾ Badin, La manufacture de tapisserie de Beauvais, 1909, Pag. 61. — ²⁾ Breve til Wasserschlebe fra Mandelberg ^{11/3} 55 og Massé (kgl. Bibl.).

Sml. Krohn I. c. — ³⁾ B. P. II, 313 og Wasserschlebes Optegnelser. — ⁴⁾ Thiers til B. ^{3/10} 1759, Brev fra Germain til Wasserschlebe ^{26/11} 1757 (vgl. Bibl.).

S. 284. ¹⁾ B. P. I, 391—92.

II.

S. 285. ¹⁾ Om Landstederne i Københavns Omegn ca. 1750 se bl. a. Hofmans Foundationer VII, S. 11—20. — Trap: Danmark, 3. Udg., 2. Del 259 f., 280 ff., 270 ff. — Bobé: Rvl. P. VI, 630, 602 f. — Meddelelser fra Kbh. IV, 475 f., 577 f.

S. 286. ¹⁾ Af Egnen omkring Bernstorff omtrent 1760 er der en god Skildring i Ed. Erslev: Fra Bernstorffs Omegn før og nu (Kbh. 1888), men Hovedværket er E. Nystrøm: Gentofte Sogn i Fortid og Nutid (1916), der ogsaa hviler paa utrykte Kilder. — ²⁾ Holm: Fr. V, 2. Afd. S. 222. — ³⁾ B. P. I, 310—11.

S. 287. ¹⁾ B. P. II, 547. — At Bernstorff laa paa Landet i Holte 1752 ses bl. a. i Billetter fra ham til J. G. Klinggraff. (R. A. T. K. U. A.).

S. 288. ¹⁾ Nystrøm anf. St. 129. — ²⁾ Alle Skøder og andre Dokumenter vedr. Bernstorff findes i den ene (I) af to Pakker med Papirer vedr. Bernstorffs Gods i Rentekammerets Arkiv i R. A. — Jævnfør E. Nystrøm anf. St. 123 f. — ³⁾ B. P. I, 201. — Efter Jardins Kort (i Nationalmuseets Arkiv) er der ingen Tvivl om, at den gamle Fasangaard maa have ligget ved den aabne Plet, hvor der endnu er Frugthave.

S. 289. ¹⁾ B. P. I, 218. — ²⁾ Schütze til Wasserschlebe ^{9/4} 1765. — ³⁾ Brev fra Mme Geoffrin til B. 1754 (Wot.). — ⁴⁾ En Situationsplan, „Bernstorffsche Gartenabriss“ med særlig Hensyn til Beliggenhed og Udsigt findes paa Kgl. Bibl. (Ny kgl. Saml. Fol. 371 e). Den har Paategninger af Jardin og Wasserschlebe. Et Grundris af Bygningen findes i Nationalmuseets 2. Afdelings antikvarisk-topografiske Arkiv. sammen med to Tegninger af Jardin, stukne af Rosenberg, af Slottet set fra begge Sider. — ⁵⁾ B. P. I, 218.

S. 290. ¹⁾ Jersbek Pk. 14. — ²⁾ B. P. I, 410. — ³⁾ B. P. I, 411, 310. — Regnskaber og Optegnelser af Wasserschlebe om Bygningen og Anlægget af Haven paa B. (Jersbek). — ⁴⁾ B. P. I, 437. — Wasserschlebes Breve til B. Juni 1762 (Wot.). — ⁵⁾ B. P. I, 277, 291, 328. — ⁶⁾ Wasserschlebes Regnskabsbog. Kgl. Bibl. (Ny kgl. Saml. Fol. 700). — ⁷⁾ B. P. I, 555.

S. 291. ¹⁾ Det er hans kgl. Højhed Prins Valdemar, der har gjort mig opmærksom paa, at de to Dørstykker maatte forestille den gamle Fasangaard og har tilladt Reproduktionen af dem. De to andre Dørstykker er gengivet i E. Nystrøm: Gentofte, S. 136—37. — ²⁾ Pk. 1 vedr. B. Gods i Rentekammeret R. A. — B. P. I, 241—42, 310—18.

S. 292. ¹⁾ B. P. I, 311.

S. 294. ¹⁾ Om Bernstorff Park og Have se foruden Jardins Kort og en Mængde Udtalelser i Bernstorffernes Breve (f. Eks. B. P. I, 239, 243, 245, 258, 375, 376, 389—90, 409, 433, 438, 490, 493, 544, 552, 561, 628); desuden Ramdohr: Reise nach Dänemark 1792, I, 212—13, Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst III. S. 223 f. og fremfor alt Wasserschlebes Skildring Kgl. Bibl. Ny kgl. Saml. Fol. 1300 °.

S. 295. ¹⁾ Breve fra Grevinde Stolberg og Henriette Stolberg, fra Charitas Emilie B. til A. P. B. 1761—62 (Stbg. og Ober Ellguth). — ²⁾ En Fortegnelse

over de udenlandske Træsorter findes i Hirschfeld's ovennævnte Værk III. —

³⁾ Sml. S. 309—10. B. P. I, passim. En Mængde Udtalelser i utrykte Breve. —

⁴⁾ Sml. B. P. I, 375, 389, 402, 490, II, 560 f.

S. 296. ¹⁾ B. P. I, 402. — ²⁾ W.'s Skildring (Kgl. Bibl. Ny kgl. Saml. Fol. 1300°); Carl af Hessens Skildring af B. (R. A. Haandskrifter Personalia.) — ³⁾ B. P. I, 264. — ⁴⁾ Wasserschlebe anf. St.

S. 297. ¹⁾ Wasserschlebe, anf. Sted. — ²⁾ B. P. I, 433, 451. — ³⁾ B. P. I, 530. — ⁴⁾ F. Eks. B. P. I, 239, 409. A. P. B.s Dagbog 1759.

S. 298. ¹⁾ B. P. I, 649. — ²⁾ Breve fra A. Roger til B. f. Eks. ²⁴/₃ 1758. — ³⁾ B. P. I, 544—45. — ⁴⁾ *Dörschel*: B. P. I, 266, 282, 449, 451, II, 324—25, 560—62, III, 518. Bobé: Rvl. P. I, 291; VIII A, 5.

S. 299. ¹⁾ Wasserschlebe anf. St.

S. 300. ¹⁾ B. P. I, 490. — ²⁾ B. P. I, 514. — ³⁾ B. P. I, 415. — ⁴⁾ B. P. II, 565—66. — ⁵⁾ B. P. I, 235—36.

S. 302. ¹⁾ B. P. I, 581.

S. 303. ¹⁾ B. P. II, 362. — ²⁾ B. P. I, 359—60.

III.

S. 304. ¹⁾ Meyer: Maria von Hessen, S. 171 f. — ²⁾ Mandtallet 1762 (R. A.). — ³⁾ B. P. I, 506.

S. 305. ¹⁾ B. D. I, Kap. 10. — ²⁾ Om *J. A. Leischings Forhold i Danmark* se B. P. I, de i Registret nævnte Steder, særlig S. 161, 202, 206, 311, 318, 542—44. — Breve til A. P. B. (St.). — Bobé: Rvl. P. V, 280—81.

S. 306. ¹⁾ Om Wasserschlebe og B. se B. D. I, 200 f. samt foran S. 97 f. — ²⁾ W.s Regnskabsbog for nogle Aar i 1750—60erne findes paa Kgl. Bibl. (Ny kgl. Saml. Fol. 700).

S. 307. ¹⁾ Se herom W.s bevarede Brevsamling paa det kgl. Bibl.

S. 308. ¹⁾ B. P. II, 557. — ²⁾ B. til Wass. ¹⁶/₆ 1750 (Kgl. Bibl.). — ³⁾ B. P. I, 273. — ⁴⁾ B. P. II, 552—53. — ⁵⁾ Meldahl og Johansen: Kunstakademiets Historie (1904), S. 55.

S. 309. ¹⁾ B. P. II, 560—62. — ²⁾ B. P. II, 566.

S. 310. ¹⁾ B. P. I, 375, 389, 390. — Ny kgl. Saml. Fol. 700. — ²⁾ B. P. I, 389. — ³⁾ B. P. I, 552, 642, 688. — ⁴⁾ Trykte og utrykte Breve mellem B. og A. P. B. 1770—1772. — ⁵⁾ Om *Temler* se Biogr. Lex. XVII, 123—124; B. P. I—III de i Registret angivne Steder; Schrader til Bernstorff ⁸/₆, ¹⁸/₆ 1751. B. til Schrader (Koncept) ¹⁴/₆ 1755 og andre Breve (Wot.). Breve fra Temler til B. ¹⁴/₆ 1755 og senere udaterede (Wot.)

IV.

S. 312. ¹⁾ B. P. I, 263 f. — ²⁾ Büsching: Lebensgesch. VI, 131.

S. 313. ¹⁾ B. P. I, 265, II, 550. — ²⁾ B. P. II, 551. — ³⁾ Til Thiers (Koncept, Wot.). — ⁴⁾ Hans B.'s Optegnelser (Gohlau). — ⁵⁾ Utrykt Brev (Wot.). — ⁶⁾ Hans B.'s Optegnelser.

S. 314. ¹⁾ Akter om Arveforhold (Wot., Jersbek og St.). — ²⁾ B. P. I, 72, 79. — ³⁾ Hans B.'s Optegnelser.

S. 315. ¹⁾ Om *Charitas Emilie* se B. P. I—III de i Reg. nævnte Steder; Breve fra hende til A. P. B. (St.), Breve fra Klopstock til A. P. B. (St.), Breve mellem A. P. B. og Familien Stolberg (Ober Ellguth); Bobé: Rvl. P. VIII, 464—65. A. P. B.'s Dagbog 1759 (St.); Bemærkninger af Reverdil i Breve til hans Moder (Bibliothèque publique, Genève). — ²⁾ A. P. B.'s Dagbog ^{13/11} 1759 (St.).

S. 316. ¹⁾ B. D. I, 421—22.

S. 317. ¹⁾ St. — ²⁾ B. P. III, 342—43.

S. 318. ¹⁾ Om Frk. B. se Optegnelser og Breve paa Gartow og Wot., mange Udtalelser i utrykte Breve; B. P. I, 239, 397—98.

S. 319. ¹⁾ Frk. B. til A. P. B. ^{24/1} 1764 (St.). — ²⁾ Hans B.'s Optegnelser (Gohlau). — ³⁾ B. P. I, 398 — ⁴⁾ B. P. I, 397. — ⁵⁾ Om *Hans B.* (1754—1808) se hans selvbiografiske Optegnelser, der særlig omhandler Opholdet i Kbhvn. (Afskrift paa Gohlau), Bernstorffernes Stamtavle (Wedendorff) samt B. P. I, 283—84, 310, 336, 578, Bobé: Rvl. P. VIII, 392. — ⁶⁾ Bobé: Rvl. P. III, 380, V, 202, VIII, 465.

S. 320. ¹⁾ B. P. I, 578. — ²⁾ Sml. S. 112—14. — ³⁾ B. P. I, 310, 567, 578. — ⁴⁾ Biogr. Lex. XV, 438—39. — Bobé: Rvl. P. VIII, 392—93 og de der angivne Kilder.

SJETTE KAPITEL.

I.

S. 322. ¹⁾ B. D. I, 424. — ²⁾ De to Mænds efterladte Brevveksling (B. P. I) viser deres indbyrdes Forhold. Af karakteristiske Udtalelser derom kan nævnes B. P. I, 247, 426—27, 463, 472, 491, 492—93, 534, 537, 643—44.

S. 323. ¹⁾ B. P. I, 203. — ²⁾ B. P. I, 204. — ³⁾ B. P. I, 379. — ⁴⁾ B. P. I, 204.

S. 324. ¹⁾ B. P. I, 204, 208, 210. Brev fra A. P. B. til A. Larrey ^{22/7} 1758 (St.). — ²⁾ Anf. Brev til A. Larrey. — ³⁾ B. P. I, 397. — ⁴⁾ Smstd.

S. 325. ¹⁾ Forestilling til Kongen fra B. ^{9/5} 1760 og kgl. Specialbefaling ved B. ^{13/5} 1760 (Jersbek). — ²⁾ Se f. Eks. Koncepter til Ordre til England 1760—1761, Miscellanea Holland 1760 samt Akter vedr. engelske Kaperier 1756—62. (R. A.). — ³⁾ A. P. B. til A. Larrey ^{20/11} 1759 (St.). Sml. S. 163 f. Se herom bl. a. B. P. I, 418—457 og de der angivne Kilder. — Akter i R. A.

S. 326. ¹⁾ B. P. I, 201—02, 205.

S. 327. ¹⁾ B. P. I, 208—10. — ²⁾ B. P. I, 232—33. Hof- og Statskalender for 1760—61. Bestillingen er dateret ^{7/5} 1760 (Jersbek). — ³⁾ B. P. I, 233—34. — ⁴⁾ B. P. I, 327.

S. 328. ¹⁾ Medd. fra Rentekammerarkiverne 1873—1878 S. 30—33 — ²⁾ Bestalling (Jersbek). ³⁾ B. P. I, 324. — Medd. fra de kgl. Arkiver 1886—88, S. 157. — ⁴⁾ Ordre (Jersbek). Udgiftsbøgerne i R. A.

S. 329. ¹⁾ Medd. fra de kgl. Arkiver 1886—88, S. 215. — ²⁾ A. P. B.'s Dagbog ³¹/₁₀ 1759. — ³⁾ B. P. I, 233. — ⁴⁾ B. P. I, 282, 284, 287.

S. 330. ¹⁾ Brudstykket af Dagbogen findes paa St. — ²⁾ I sin Bog „Aus Fr. Leopold v. Stolbergs Jugendjahre“ 1876 meddelte J. H. Hennes S. 10 en Optegnelse, som A. P. B. havde skrevet „in seinem Tagebuch“ om sin Svigermoder. Jeg har forgæves eftersøgt Hennes' Kilde.

S. 331. ¹⁾ Optegnelser i Dagbogen og Brev ²⁹/₉ 1759 til A. Larrey (St.).

S. 332. ¹⁾ Sml. S. 370.

II.

S. 332. ²⁾ B. P. I, 311, 318. Sml. S. 272 f. — ³⁾ B. P. I, 324—25. — Om A. P. B.'s Udnævnelse se Akter i R. A.

S. 333. ¹⁾ B. P. I, 335. — ²⁾ B. P. I, 339. — ³⁾ B. P. I, 345.

S. 334. ¹⁾ Holm: Fr. V, 2. Afd., S. 377; Kr. VII 1766—1772, 1. Afd., S. 364 og 411.

III.

S. 335. ¹⁾ B. P. I, 330. — ²⁾ Om Familien Stolberg se bl. a. Bobé: Rvl. P. III, S. IX f., V, 241 f., VII, 115 f., Biogr. Lex. XVI og den der angivne Litteratur. Desuden Hennes' Skrifter om Fr. L. Stolberg.

S. 336. ¹⁾ Stamtavle, Bobé: Rvl. P. III. — ²⁾ B. P. I, 330. — ³⁾ Hennes: Aus Fr. L. Stolbergs Jugendjahre, S. 6—7.

S. 337. ¹⁾ B. P. I, 255. — ²⁾ Bobé: Rev. P. V, S. 241—244. — B. P. I, 80. — ³⁾ Büsching: Lebensgesch. III, 196, VI, 193—94.

S. 338. ¹⁾ Se Brødremenighedens Diarier i de nævnte Aar, særlig under ¹⁹/₈ 1765, ¹⁵/₈, ⁴/₆, ²⁷/₇, ¹⁴/₈, ²⁵/₁₀, ¹⁰/₁₂ 1766, ⁸/₁, ¹⁹/₃, ³⁰/₈, ¹⁴/₄, ⁷/₇, ¹⁵/₇, ¹⁴/₈, ¹⁷/₉ 1767, ⁴/₈ 1768. (De nævnte Steder er meddelt mig af Pastor Knud Heiberg). Sml. Kirkehistoriske Samlinger 4. R. 5. Bd., S. 646, Schriften d. Vereins f. schl.-holst. Kirchengesch. I, Heft 4, S. 63. — Om Prætorius se Biog. Lex. XIII, og B. P. I, 566, 575, 581, 589, III, 413—14. — ²⁾ Sml. Bobé: Rvl. P. VII, 123.

S. 339. ¹⁾ Bobé: Rvl. P. VII, 115.

S. 340. ¹⁾ B. P. I, 330. — ²⁾ Bobé: Rvl. P. VII, 118. — ³⁾ Side 315 f.

S. 341. ¹⁾ Breve mellem A. P. B., hans Hustru og Fru Stolberg findes paa Ober Ellguth. — ²⁾ B. D. I, 173—75. — ³⁾ Se de ovenfor citerede Breve samt den i Note 2 til S. 335 citerede Litteratur. Breve fra Klopstock til A. P. B. (St.). — ⁴⁾ Fru Stolberg til A. P. B. ⁴/₈ 1761 (Ober Ellguth). — ⁵⁾ Fru Stolberg til A. P. B. ¹³/₈ 61.

S. 342. ¹⁾ B. D. I, 417 f. — ²⁾ B. P. I, 214.

S. 343. ¹⁾ Bobé: Rvl. P. III, Side V—VI. — ²⁾ Brev til Grevinde Stolberg ²⁶/₈ 1761 (Ober Ellguth).

S. 344. B. P. I, 285. — ²⁾ Hans Bernstorffs Selvbibliografi (Gohlau). — ³⁾ Flere Afskrifter findes i de bernstorffske Arkiver (St., Gartow, Ober Ellguth samt i det stolbergske Arkiv paa Brauna).

S. 346. ¹⁾ Bobé: Rvl. P. VII, 117.

S. 347. ¹⁾ Afskrifter i de bernstorffske Familiearkiver (St., Gartow, Ober Ellguth.).

- S. 348.** ¹⁾ Klopstock til Asseburg ^{20/11} 1762 (Euphorion XX, 609).
S. 349. ¹⁾ B. P. I, 78, 244 f.
S. 350. ¹⁾ B. P. I, 247. — ²⁾ B. P. I, 248—49. — ³⁾ Udat. (Ober Ellguth). Sml. B. P. I, 243.
S. 351. ¹⁾ ^{26/6} 1761 (smstds.)
S. 352. ¹⁾ B. P. I, 72, 85—87. — ²⁾ B. P. I, 72 og 79. — ³⁾ B. P. I, 250 f.
S. 354. ¹⁾ Breve paa Ober Ellguth.
S. 357. ¹⁾ B. P. I, 272 f.
S. 358. ¹⁾ B. P. I, 275.
S. 359. ¹⁾ B. P. I, 277—78. — ²⁾ B. P. I, 280.
S. 360. ¹⁾ B. P. I, 307. — ²⁾ B. P. I, 312. — ³⁾ B. P. I, 322. — ⁴⁾ B. P. I, 295, 302. — ⁵⁾ B. P. I, 281.

SYVENDE KAPITEL.

I.

- S. 361.** ¹⁾ Sml. min Afhandling i H. T. 8. R. IV, 1913 (Tillægshæfte S. 98—114.)
S. 362. ¹⁾ B. P. II, 599. — Forordningen er trykt i Chronol. Samml.; Forestillingen findes i Tyske Komm. Koll., A. P. B.'s Indlæg i „Akter vedr. Landboforholdene i Slesvig og Holsten“ (Komm. Koll.). — Se desuden den tilsvarende Korrespondance, der lettest findes efter Registret til Komm. Koll.s tyske Journal og Brevbog. — Cirkulærreskriptet findes ikke i R. A., men er velvilligt meddelt mig fra St. A. i Slesvig. — Holm: Fr. V, 1. Afd., 6. Kap. — Sønderjydske Aarbøger 1889, S. 105 ff.
S. 363. ¹⁾ Sml. Trier: U. A. Holstein, S. 119. — Der er ikke Tale om *Kolonister*, som Trier S. 110, L. 11 f. o. fejlagtigt skriver om *Köthner* o: Kaadnere.
S. 364. ¹⁾ Gaspari: Urkunden u. Materialien 1780, S. 459 ff., 475—77. — Holm: Kr. VII, 1, S. 352 ff., B. P. II, 256 f. — ²⁾ B. P. II, 256 f.
S. 365. ¹⁾ Chr. L. Stemmanns Breve til U. A. Holstein (Gaspari anf. St.). — ²⁾ Forordningens Forakter findes i St. A. i Slesvig A, XVIII, Nr. 5888. — P. Lauridsen har i Sønderjydske Aarbøger 1889, S. 116 ff. gjort opmærksom paa Forordn.s store Betydning.
S. 366. ¹⁾ Holm: Fr. V, 2. Afd., S. 104.
S. 367. ¹⁾ Reverdil: Struensee (Bobés Udgate) S. 57.

II.

- S. 367.** ²⁾ B. D. I, 320 f. — ³⁾ B. D. I, 360 f. — ⁴⁾ Et Par Breve til A. P. B. fra Bertrand findes paa St., og deres Bekendtskab omtales i andre Breve fra Aarene 1756—62. Men Hovedmassen af Brevene er gaet tabt og

trods Efterforskning i Schweiz er det kun lykkedes mig at finde et af A. P. B.'s Breve til Bertrand i Stadtbibliothek i Bern (Oekonomisches und gemeinnütziges Gesellschaft des Kantons Bern Ms. 4to Nr. 22 (Nr. 123). En Afskrift er 1905 venligst meddelt mig af Professor v. Mülinen). — Abhandl. u. Beobachtungen herausgeg. durch die oekonom. Gesellschaft zu Bern 3. Jhg. 1762, S. LX og I, XXII. — At M. H. Høyer var Medlem, ses af Høyers Breve til Reverdil. — ⁵⁾ B. D. I, 388 og 316.

S. 368. ¹⁾ B. P. I, 199—203. — B. D. I, 424—25. — ²⁾ B. P. I, 201—02. — ³⁾ B. P. I, 85.

S. 370. ¹⁾ Den i næste Note citerede Afhandling. — ²⁾ Brevet af ²¹/₁₀ 1761 findes i Stadtbibliothek i Bern; Afhandlingen „Über die Pflichten eines Gutsbesitzers“ fra 1762 er bevaret i Afskrift paa Gartow og Ober Ellguth. —

S. 372. ¹⁾ Brevvekslingen paa St. Af det trykte se eksempelvis B. P. I, 243, 289, 300—301, 310—311, 336, 360, 490. — ²⁾ Holm: Fr. V, 2. Afd. S. 68. Sml. „Vor Fortid“ 1919, S. 187 f. — ³⁾ Om de i det følgende nævnte Mænd, hvis Forhold til B. ne vil blive behandlet i næste Bind, se Biogr. Lex., B. P. I III og utrykte bernstorffske Breve.

S. 373. ¹⁾ Biogr. Lex. XIII, 437.

S. 374. ¹⁾ Om Reformen paa Hørsholm se Christensen: Hørsholms Historie. — ²⁾ Sml. S. 340. I A. P. B.'s og Familiens Stolbergs Brevveksling fra disse Aar (St.) har jeg ikke fundet Reformen omtalt. — ³⁾ *Torkel Baden*: Biogr. Lexikon; de i Registret til B. P. I anf. Steder; Akter i Rigsarkivet om Badens senere Forhold paa de vordingborgske Godser og om hans Processer.

S. 375. ¹⁾ B. P. I, 465. — ²⁾ ib. 482, 485—86. — ³⁾ R. A., Fin. Min.s Domænekontor. Diverse Sager. Bernstorff Gods (sml. Vejl. Arkivreg. II, 95). Det er omtrent den eneste Bemærkning af A. P. B. paa *Dansk*, som jeg har truffet. — ⁴⁾ Nystrom: Gjentofte S. 67. Badens Skøde af ¹⁵/₃ 1766 findes i den ovennævnte Pk. om B. Gods i R. A. — ⁵⁾ Brev fra Chr. Fredr. Scheel-Ples- sen til B. ²⁸/₁ 1771 (Wot.). — ⁶⁾ Om Reformen paa Bernstorff se bl. a Torkel Badens Beskrivelse (1774), Papirer vedr. Bernstorff Gods i R. A. (Vejl. Arkivreg. II, 95) samt Nystrom: Gjentofte Sogn, S. 138 f. — ⁷⁾ Sml. S. 291 f. Se iøvrigt de i forrige Note anf. Kilder.

S. 376. ¹⁾ I Badens Opgørelse af Godsets Forfatning i 1769. (Pk. I vedk. B. Gods. R. A.). — ²⁾ B. P. I, 215—18.

S. 377. ¹⁾ Sml. Nystrom: Gjentofte Sogn, S. 143—44. — ²⁾ Baden anf. Skr., S. 10—28.

S. 378. ¹⁾ Baden, S. 25 — ²⁾ B. P. I, 316—17.

S. 379. ¹⁾ Baden, S. 70.

S. 380. ¹⁾ Rentekammeret, Rytterdistrikt Kontor. Kgl. Resol. Nr. 75, ⁸⁰/₁₂ 66. — Kortene findes nu i Matrikelkontorets Arkiv. — ²⁾ B. P. I, 329, 331. Baden anf. Sted, S. 154 f.

S. 381. ¹⁾ Sml. S. 371.

S. 382. ¹⁾ Baden anf. St., S. 142 f. — ²⁾ smstd., S. 157. — ³⁾ B. P. I, 331. — ⁴⁾ Baden anf. St.

S. 383. ¹⁾ Se herom General Landvæs. Koll.s indkomne Sager 1767—68, Nr. 86 og 1771, Nr. 662 (R. A.). — ²⁾ Forordn. af ²⁹/₇ 1769 er trykt i Kvart- udgaven; Forest. findes i Gen. Landv. Koll.s kgl. Resol. 1769, men Forakterne, hvoraf en direkte Forbindelse mellem B.s Klager og Forordn.s Fremkomst vel maatte kunne paavises, har ikke kunnet findes. — ³⁾ B. P. I, 403. — ⁴⁾ Kon-

cept af A. P. B. til B's Svar til Skrivelse fra Rentekammeret af $2\frac{1}{2}$ 1771 findes i den ovenf. citerede Pakke I vedk. B. Gods i R. A. J. H. E. B.'s Svar, dateret $10\frac{1}{4}$ 1771, er blevet indsendt til Rtk., Rytterdistrikternes Ktr. (Journal I. Nr. 1060); der findes der ingen Notits om, hvor den er blevet af. En anden af de ved denne Lejlighed indhentede Betænkninger kan ses at være overgivet Finanskollegiet (Rtk. Jylland og Fyens Dep. over indk. Sager. $10\frac{1}{8}$ — $23\frac{1}{8}$ 1771, Nr. 155). Dette Kollegiums Akter er imidlertid for en Del gaaet tabt, og de paagældende Betænkninger, deribl. B.s, har ikke kunnet findes.

S. 384. ¹⁾ Baden, S. 161. — ²⁾ Smstd. — ³⁾ Promorie af Baden $21\frac{1}{1}$ 1769 (den citerede Pk. I om B. Gods i R. A.) — ⁴⁾ B. P. I, 780.

S. 385. ¹⁾ Den i Henv. 3 til S. 384 citerede Promemorie. — ²⁾ Brev af $26\frac{1}{1}$ 1771 (Wot.).

S. 386. ¹⁾ Eggers: A. P. Bernstorff, S. 43 ff. — ²⁾ B. P. I, 326.

NAVNEFORTEGNELSE

til

1.—2. BIND.

(Heri er optaget næsten alle Personnavne samt Navne paa bernstorffske Godser, forsaavidt disse nærmere omtales. J. H. E. B.s og A. P. B.s Navne er ikke medtaget.)

Achenwall, Gottfried, Professor, I, 355, 356, 371.

Adolf Frederik, Konge af Sverige, I, 118, 148, 149, 150; II, 180, 182, 233.

d'Affry, Greve, fransk Gesandt i Haag, II, 128.

Ahlden, Prinsesse af, se Sophie Dorothea.

Ahlefeldt, Conrad Vilhelm (1708—91), Overkrigssekretær, II, 47, 49—51, 56, 67, 68, 72, 168—170, 393.

Ahlefeldt, Hans (1710—80), Landdrost i Oldenburg, siden Amtmand i Husum, 1. Deputeret i Rentekammeret 1759—64, siden Landdrost i Pinneberg, I, 55; II, 22, 43, 47—49, 67, 68, 71, 72, 171, 172, 239, 272, 273, 285, 332.

Ahlefeldt, Henning (1705—78), I, 58, 73.

Ahlefeldt, Johan Henrik (1725—76), Gesandt i Berlin, II, 144, 145.

Ahlefeldt, Vilhelmine Hedevig Antoinette, f. Gramm, g. m. C. V. A., II, 50.

Aldenburg, Anton, Greve af, I, 41, 49, 400.

Aldenburg, Charlotte Sophie, Grevinden af, se Bentinck.

d'Alembert, fransk Matematiker, I, 372; II, 120.

Amelot, fransk Udenrigsminister, I, 139, 143, 147.

Anhalt-Zerbst, Enkefyrstinden af, II, 208.

Anna, Dronning af England, I, 4.

Anna Sophie (Reventlow) (1693—1743), Frederik IV's anden Dronning, I, 31, 56, 57.

Arbo, Nicolai (1723—97), Læge, I, 235.

d'Argenson, Marquis, fransk Udenrigsminister, I, 143, 144, 209, 210, 214, 215.

Arup, Erik, Professor, II, 391.

Asseburg, Achatz Ferdinand v. der (1721—97), Diplomat, II, 105, 106, 110, 196, 207, 208.

Aubert, Købmand i Genève, I, 367.

August II, Kurfyrste af Sachsen, Konge af Polen, I, 62.

August III, Kurfyrste af Sachsen, Konge af Polen, I, 62, 65, 75, 121, 196, 334, 401; II, 186.

Augusta, Prinsesse af Wales (f. 1719), II, 189.

Bachenschwanz, Ridelærer i Hannover, I, 312.

Bachoff von Echt, Johann Fr. (1710—81), Greve, dansk Gesandt i Wien, I, 399; II, 105.

- Baden, Jakob, Rektor i Vordingborg, II, 374.
- Baden, Torkel, Landmaaler, Godsforvalter paa Bernstorff, siden Inspektør paa Vordingborg Krongods, II, 374, 375, 377—379, 381, 382, 384.
- Bartels, dansk Konsul i Lucca, I, 390, 410.
- Barthélémy, Jean-Jacques, Arkæolog, I, 395, 396.
- Basballe, Michael (1687—1762), Finansdeputeret, II, 66.
- Bauernfeind, Kaptajn, I, 31.
- Baumgarten, Joh. Fr., B.'s Sekretær, II, 304.
- Baur, Daniel, Købmand og Borgermester i Altona. Svigerfader til Joh. Chr. Leisching, II, 254, 305.
- Bayreuth, Sophie Christiane, Markgrevinde af, I, 57.
- Beaumont, Præst i Genève, I, 369, 370.
- Beaumont, Etienne, Forfatter, I, 369, 370, 371, 372.
- Belle-Isle, Chevalier de, Broder til efterfølgende, I, 122, 179.
- Belle-Isle, Charles-Louis-Auguste Fouquet de, Hertug, I, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 130, 131, 132, 134, 138, 139, 143, 147, 171, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 193, 197, 198, 202, 232, 241, 294, 296, 326, 327, 328, 408, 412; II, 129, 223, 289.
- Belle-Isle, Marie-Casimire-Thérèse-Genève-Emmanuelle de, I, 122, 123, 124, 130, 131, 133, 134, 138, 139, 146, 147, 169, 170, 171, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 192, 197, 201, 219, 220, 222, 224, 227, 229, 230, 244, 246, 261, 266, 321, 322, 326, 406; II, 289, 341.
- Bentinck, Grev, I, 400; II, 40, 151.
- Bentinck, Charlotte Sophie, født Grevinde af Aldenburg, I, 400; II, 40, 151.
- Berckentin, Christian August, Greve, Gesandt i Wien, Konseilsminister, I, 34, 36, 49, 50, 61, 68, 70, 73, 78, 79, 87, 88, 103, 108, 111, 112, 114, 116, 117, 118, 134, 135, 153, 163, 164, 165, 166, 168, 225, 231, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 244, 245, 247, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 340; II, 13, 14, 17, 21, 34—36, 38, 43, 48, 58, 65, 67, 71, 72, 74, 104, 202, 210, 211, 214—217, 231, 276, 277, 285, 303, 394.
- Berckentin, Louise, se Plessen, Louise. f. Berckentin.
- Berger, Johan Just v., Livmedikus, II, 106, 139, 298, 302.
- Beringskjold, Magnus (1721—1804), II, 167.
- Bernis, François de, Kardinal, fransk Statsmand, I, 182, 184; II, 194.
- Bernstorff, Andreas, Raad- og Domherre i Ratzeburg (1604—1653), I, 2.
- Bernstorff, Andreas (1688—1757), Vicedirektør i Justitskancelliet i Celle, Broder til Joachim Engelche B., II, 319.
- Bernstorff, Andreas Gottlieb den ældre (1649—1726), I, 2—17, 18, 20, 21, 22, 26, 27, 30, 39, 40, 45, 46, 47, 48, 50, 69, 112, 113, 139, 175, 210, 211, 230, 233, 262, 267, 271, 272, 275, 276, 278, 279, 282, 296, 297, 298, 299, 301, 303, 306, 307, 314, 317, 322, 327, 328, 332, 378, 417, 421; II, 189, 199, 205.
- Bernstorff, Andreas Gottlieb den yngre (1708—68), I, 13, 17—19, 20, 21—33, 34—41, 43, 45, 46, 61, 69, 73, 83, 87, 110, 115, 116, 123, 128, 134, 135, 179, 180, 213, 227, 228, 230, 231, 233, 242, 243, 252, 256, 260, 261, 265, 267, 268, 270, 272, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290—304, 305—307, 308—314, 316—320, 321, 322, 325, 328—334, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 349, 351, 352, 353, 354, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 364, 369, 370, 371, 378, 379, 380, 381, 382, 384, 386, 387, 389, 390, 392, 400, 401, 402, 403, 411, 412, 414, 415, 416, 423, 424; II, 205, 238, 314, 318, 332, 349—352, 254, 357, 359, 361, 367, 368, 371, 372.
- Bernstorff, Andreas Joachim, Assessor i Speyer, I, 2.
- Bernstorff, Anna Elisabeth († 1673), f. v. Bülow, I, 2, 10.

- Bernstorff, Charitas Emilie, f. v. Buchwaldt (1734—1820), I, 176, 263, 264, 265, 377; II, 27, 130, 172, 173, 289, 295, 312—18, 331, 340, 352, 359.
- Bernstorff, Charlotte, f. v. Holle († 1763), g. m. Andreas B. († 1757), II, 319.
- Bernstorff, Charlotte Claudine Louise (1736—42), I, 308, 318.
- Bernstorff, Charlotte Sophie (1682—1732), g. m. Joachim Engelche B., I, 12, 13, 17—19, 20, 26, 27, 28, 45, 50, 61, 68.
- Bernstorff, Christiane Elisabeth Marianne (1739—54), I, 308, 314, 316, 317, 319, 343, 402.
- Bernstorff, Dorothea Wilhelmine f. von Weitersheim (1699—1763), I, 24—27, 31, 61, 87, 171, 173, 180, 214, 217, 231, 265, 275, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 293, 294, 295, 308, 310, 311, 318, 319, 320, 321, 326, 333, 339, 340, 341, 342, 344, 354, 357, 358, 359, 360, 361, 378, 402, 403, 415; II, 309, 349—351, 359.
- Bernstorff, Eggert Detlev, I, 2.
- Bernstorff, Elisabeth Johanne Eleonore (1709—68), Søster til J. H. E. B., I, 20, 69, 217, 218, 287, 288; II, 209, 318, 319, 340.
- Bernstorff, Frederikke Sophie Eleonore (1755—1819), g. m. Ernst C. C. v. Schardt, II, 319.
- Bernstorff, Hans Joachim Carl (1754—1802), II, 319—21.
- Bernstorff, Henriette Frederikke, f. Stolberg (1747—82), g. m. A. P. B., I, 176; II, 28, 295, 314, 316, 327, 336, 340, 342, 344—359.
- Bernstorff, Joachim Bechtold (1734—1807), I, 276, 277, 282, 283, 285, 293, 308, 309, 311—317, 319, 320, 321, 322, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 338—344, 345, 347, 349—353, 357, 358, 359, 360, 371, 378, 403, 404, 423; II, 305, 361.
- Bernstorff, Joachim Engelche (1678—1737), I, 12, 13, 17—19, 20, 26, 27, 28, 46, 50, 68, 69, 74, 115, 230, 267, 275, 276, 280, 298, 311, 317; II, 319.
- Bernstorff, Johannette Lucie († 1706), f. v. Schütz, I, 3, 10, 12.
- Bernstorff, Louise, f. von Steinberg († 1758), g. m. Joachim Bechtold B., I, 360, 403, 404.
- Bernstorff, Gods og Slot, II, 287—304, 312, 367, 368, 374—86.
- Bernstorffs Palæ (i København), II, 201, 276, 177, 279—84, 306, 308, 312.
- Berregaard, Willum (1717—69), Deputeret i Økonomi- og Kommercekollegiet, II, 105, 269.
- Bertelsen de Cederfelt, Bartholomæus (1715—83), Kommitteret i Vestind.-guineisk Rente- og Generaltoldkammer, II, 270.
- Bertrand, Elias, Præst i Orbe, siden i Bern, II, 367, 370.
- Bestushef, russisk Minister, I, 149; II, 201.
- Billerbeck, Hofmand hos Prinsen af Wales, I, 252.
- Bjelke, Johanne Dorothea, f. Baronesse Grothusen, Veninde af Catharina II, II, 401.
- Bjørn, Joen Christensen, II, 226.
- Blauet, Fløjtespiller, I, 37, 178.
- Blome, Otto v. (1735—1803), Diplomat, I, 350.
- Blondel, fransk Musiker, I, 178.
- Blondy, Danser i Paris, I, 37.
- Blosset, fransk Gesandt i København, II, 197.
- Bode, Præst i Gartow, I, 218, 310.
- Boje, Fr. Chr., Etatsraad, II, 365.
- Borcke, Adrian Heinrich v., preussisk Gesandt i København, II, 204.
- Borstel, bernstorffsk Gods, II, 173, 313.
- Bothmar, Grev, hannoveransk Minister i London, I, 5, 39.
- Bothmar, Hans Caspar v. (1727—87), Greve, dansk Gesandt i London, II, 122, 124—26.
- Boucher, François, fransk Maler, I, 187; II, 281—283, 307.
- Boufflers, Hertuginde, I, 191, 192, 193, 195, 219, 409, 410.
- Bracci, Antikvar, I, 396.
- Brockdorff, Joachim (1695—1763), Baron, II, 276.
- Brockes, tysk Forfatter, I, 284.
- Broglie, Victor-François de (1718—1804), Marskal, I, 198.
- Broucker, Frk., Selskabsdame, II, 314.

Bruhn, Peter, Justitsraad, II, 365.
 Brühl, Hans Moritz v., Greve, sachsisk Minister, I, 62, 63, 64, 65, 334, 336, 341, 401.
 Brühl, Hans Moritz v., Greve, I, 341, 342, 411, 414.
 Buchwald (Buchwaldt), Friederich v. († 1761), Geheimeraad, J. H. E. B.s Svigerfader, I, 263, 264, 265, 266, 313.
 Buchwald, Henrica Emilia v. (1714—74), f. v. Holstein, J. H. E. B.s Svigermoder, I, 363; II, 314.
 Buffon, fransk Naturforsker, II, 120.
 Busch, bernstorffsk Godsbetjent, I, 280.
 Bülow, August v., Ritmester, I, 10.
 Bülow, Jobst v., til Gartow, I, 11.
 Bülow, Kurt v., til Gartow, I, 11.
 Büsching, Anton Friedrich, Statistiker, Professor, II, 114, 312, 327—338.
 Böhmer, Professor i Göttingen, I, 355.
Calandrini, Genfer, A. P. B.s Rejsefælle i Italien, I, 390, 398, 414.
 Calvin, I, 362.
 Calzabigi, italiensk Købmand, II, 222.
 Canitz, Friedr. Rud Ludw. v. (1654—99), tysk Digter, I, 297, 302.
 Carl, Prins af Danmark, Frederik IV's Broder († 1729), II, 93.
 Carl VI, tysk Kejser (1711—40), I, 4, 12, 116, 117, 134.
 Carl VII (Carl Albert, Kurf. af Bayern), tysk Kejser 1740—45, I, 117, 118, 120, 121, 132, 133.
 Carl XII, Konge af Sverige 1697—1718, I, 48, 112.
 Carl, Prins af Hessen-Kassel (1744—1836), I, 405; II, 92, 304, 390, 398.
 Carl Alexander, Hertug af Würtemberg († 1737, I, 83.
 Carl Edward, Hertug af Würtemberg, I, 181.
 Carl Edzard, Fyrste af Ostfriesland, I, 85.
 Carl Emmanuel III (f. 1701), Konge af Sardinien (1730—73), I, 390.
 Carl Eugen, Hertug af Würtemberg 1737—93, I, 83.
 Carl Leopold, Hertug af Mecklenburg, I, 303.

Carl Peter Ulrik, se Peter III.
 Caroline, Dronning af England, g. nr Georg II, I, 39.
 Caroline Mathilde (1751—75), Dronning, I, 88; II, 36, 189, 191, 28, 284, 303.
 Carstens, Adolf Gotthard (1712—95), Konferensraad, Sekretær, fra 1771 Overprokurør i Tyske Kancelli, II, 66, 76, 85, 89, 91—96, 100, 103, 365.
 Carstens, Chr. Gottfried (1716—95), Justitsraad, II, 365.
 Carstens, Frederik, Kommitteret, II, 95.
 Carstens, N. Gottfried (1678—1748), Medlem af Overretten paa Gottorp, siden Landfoged i Bredsted, II, 92.
 Carteret, Lord, se Granville.
 Castell-Rüdenhausen-Remlingen, Grevinde, Henriette B.s Mormoder, II, 337.
 Catharina II (1729—96). Kejserinde af Rusland, II, 72, 145, 160, 175—78, 185, 186, 188, 206, 208—10.
 Cato, M. Porcius, II, 46.
 Caunitz, Wenzel Anton v., Greve, østrigsk Statsminister, I, 399.
 Caylus, fransk Arkæolog, II, 223.
 Chardin, Jean-Baptiste-Siméon, fransk Maler, I, 41.
 Charlotte Amalie, Prinsesse (1706—82), II, 28, 288, 303.
 Chateauroux, Marie-Anne de Mailly, f. de Nesle, I, 143, 145, 183.
 Chauvelin, François-Claude de, Marquis, fransk General og Diplomat, I, 193, 390, 392.
 Chesterfield, Lord, engelsk Statsmand og Forfatter, I, 41, 204, 416.
 Cheusses, Frédéric-Henry de (1701—73), dansk Gesandt i Holland, I, 423; II, 123, 124, 143, 164, 223.
 Choiseul-Praslin, Charles-Marie, Greve, fransk Udenrigsminister, II, 197, 325.
 Choiseul-Stainville, Etienne-François de (1719—83), Hertug, fransk Diplomat og Udenrigsminister, I, 147, 193, 194, 195, 196, 198, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 409, 410; II, 27, 40, 54, 55, 108, 127, 128—29, 151, 154, 161, 185, 192—98, 259, 325, 326.

- Choiseul-Stainville, Louise-Honorine de, f. Crozat-Duchatel, Hertuginde, I, 194, 195, 392—395.
- Christensen, Villads, Raadstuearkivar, II, 404.
- Christian V, I, 50, 150; II, 79, 275, 288.
- Christian VI, I, 34, 38, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 62, 63, 64, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 79, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 92, 93, 94, 95, 98—100, 102, 103, 105—6, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 119, 133, 134, 135, 137, 149, 165, 244, 245, 250, 257, 297; II, 6, 8, 21, 27, 28, 37, 64, 77, 79, 81, 86, 92, 98, 210, 214, 235, 239, 244, 247, 288, 336, 338.
- Christian VII, I, 260; II, 10, 14, 21—24, 27—29, 36, 43—46, 52, 55, 59, 60, 67, 75, 78, 87, 91, 92, 102, 133, 138, 140, 148, 160, 191, 197, 204, 207, 210, 220, 238, 240, 266—269, 274, 280, 284, 285, 303, 309, 329, 335, 361, 364, 373, 382.
- Christian VIII II, 141.
- Christian Ludvig, Hertug af Meklenburg-Schwerin, I, 2.
- Christian Ludvig II, Hertug af Meklenburg-Schwerin I, 303, 306.
- Classen, Joh. Fr. (1725—92), General-krigskommissær, II, 61, 298.
- Clemens, Magister, Lærer for Hans B., II, 320.
- Closure, fransk Gesandt i Genève, I, 30.
- Colbert, Jean-Baptiste (1619—83), fransk Minister, I, 153, 163; II, 26.
- Condé, Louis, Prins af, fransk Hærfører, I, 121.
- Corneille, Pierre, fransk Forfatter I, 237, 238; II, 346.
- Courtonne, Elias, Klædefabrikant, II, 261.
- Coustillier, fransk Arkitekt, II, 277.
- Cramer, Forlægger i Genève, I, 374.
- Cramer, Johann Andreas, Hofpræst, Professor, I, 290, 340, 341; II, 172, 208, 285, 290, 298, 299, 301, 303, 310, 319, 320, 330, 331, 341, 359, 373.
- Crozat, Pierre, fransk Samler, II, 280.
- Crozat-Duchatel, Louise-Honorine, se Choiseul-Stainville.
- Cumberland, Hertugen af, se Wilhelm August.
- Czartoriski, polsk Slægt, II, 186, 187.
- Czartoriski, August Alexander, Fyrste, I, 65.
- Czartoriski, Mikael Frederik, Fyrste, I, 65.
- Dahl, Hans Jørgen** (1694—1779), Regimentsskriver paa Kollekolle, II, 383.
- Daldorff, Herre til Wotersen, I, 10.
- Damiens, I, 413.
- Danneskjold, Grev, I, 364.
- Danneskjold-Laurvig, Anna Joachima (1717—95), Enkegrevinde, II, 309.
- Danneskjold-Samsøe, Frederik (1703—70), Greve, Statsminister, Overkrigsekretær for Søetaten, I, 54, 55, 101, 134, 235; II, 79, 80, 221, 266, 267.
- Dargent, engelsk Læge, II, 139.
- David, Michel, hamburgsk Bankier, I, 69, 129.
- Dehn, Conrad Ditlev v. (1688—1753), Greve, dansk Diplomat, II, 105.
- Dehn, Fr. Ludv. v. (1697—1771), Greve, Statsminister, II, 27, 35—37, 65, 67, 201, 202, 231, 236, 276, 285, 362, 363.
- Demler, Sadelmager i Zerbst, Fader til Chr. Fr. Temler, II, 310.
- Demoffski, polsk Adelsmand i J. H. E. B.s Tjeneste, I, 115, 229; II, 304.
- Descharges, Mademoiselle, Skuespillerinde, I, 199.
- Desmercières, Elisabeth Sophie. f. Comtesse Frijs, g. m. J. H. D., II, 268.
- Desmercières, Johan Henrik (1687—1778), Geheimekonferensraad, Deputeret, siden Præsæs i Kommercekollegiet, I, 165, 236, 263, 265; II, 39, 65, 214, 215, 218, 231, 236, 268—270.
- Desportes, fransk Maler, II, 283.
- Détille, Sproglærer i Hannover.
- Diderot, Denis, fransk Filosof, II, 214, 372.
- Diede zum Fürstenstein, Wilhelm Chri-

- stoph (1732—1807), Diplomat, II, 105, 106, 108, 110, 145, 190.
- Dinklage, A. E. v., Landdrost i Neuenburg, II, 74.
- Dombré, Jean, Silkevæver, II, 263.
- Dreyer, Christopher Vilhelm (1737—1810), Diplomat, II, 112, 146.
- Dreylützow, bernstorffsk Gods, I, 277; II, 173, 252.
- Dudeffand, Marquis, I, 205.
- Dudeffand, Marie-Anne, Marquise, I, 177, 194, 197, 199, 205, 206, 207, 210, 213, 226, 375.
- Du Vernet, schweizisk Præst, I, 32.
- Dörschel, Chr., J. H. E. B.s Gartner, II, 298, 299, 302.
- E**bert, J. A. (1723—95), tysk Digter, I, 340.
- Edinger, Nicolai, københavnsk Borger, II, 277.
- Eggers, C. U. v., Nationaløkonom, Forfatter, II, 386, 400.
- Ehlers, Marx Johan, Sekretær i Tyske Kancelli, II, 91, 96, 101.
- Ehrenschild, Frederik v., Sekretær i Danske Kancelli, siden Diplomat, I, 36.
- Eigtved, Nicolai (1701—54), Hofbygmester, II, 276, 285.
- Elisabeth, Kejserinde af Rusland († 1762), I, 149; II, 161, 163, 326.
- Elisabeth Charlotte, Hertuginde af Orleans (1652—1722), I, 2.
- Emaldi, Abbed, I, 233, 396.
- Endten, Major v., I, 127.
- Erffa, Crafft v., hannoveransk Minister, I, 89.
- Erichsen, Johann Gottfried, Læge, I, 235.
- Ernst August, Kurfyrste af Hannover (1629—98), I, 3.
- Esmarck, Frederik, Etatsraad, Sekretær i Tyske Kancelli, I, 52.
- Eyben, J. v., Gehejmerraad, Minister i Hessen-Kassel, I, 405; II, 260.
- F**abricius, Anton, Kancelliforvalter i Tyske Kancelli, II, 85, 90, 91, 101.
- Fabritius, Godthilf Just, Købmand, Bernstorfferne og Danmark. II.
- Etatsraad, II, 130, 212, 218, 222, 223—225, 228.
- Fabritius de Tengenagel, Conrad Alexander (1731—1805), Grosserer, II, 212.
- Fabritius de Tengenagel, Michael (1739—1815), Grosserer, II, 212, 213.
- Falster, Christian, Digter, Filolog (1690—1752), II, 64.
- Ferber, Carl Frederik († 1776), Sekretær i Tyske Kancelli, II, 96.
- Ferdinand, Prins af Brunsvig, II, 202.
- Fistaine, Jean-François, Guldsmid, II, 255.
- Flemming, Carl Georg v., Grev, sachsisk Gesandt i Wien, I, 399.
- Fleury, Kardinal, Minister († 1743), I, 120, 142, 143, 199.
- Fontenay, sachsisk Hofmand, I, 263.
- Fontenelle, Bernard le Bovier (1657—1757), fransk Forfatter, I, 182, 204, 208; II, 120.
- Forstner, Christoph Peter v., württembergsk Gehejmerraad og Minister, I, 24, 25, 27, 31, 32, 35, 83, 84, 171.
- Foucquet, Nicolas, Ludvig XIV's Finansminister, I, 120.
- Franz Stephan, Hertug af Lothringen (siden tysk Kejser), I, 35, 391.
- Frederik, Arveprins, II, 28, 63, 67, 116, 138, 177, 320.
- Frederik af Hessen, Konge af Sverige († 1751), I, 48, 114.
- Frederik II, Landgreve af Hessen-Kassel (1760—85), I, 405.
- Frederik, Prins af Hessen-Kassel (1747—1823), I, 405; II, 304.
- Frederik, Prins af Wales († 1751), I, 39, 40, 232, 251, 252, 253, 257, 258, 259, 260, 265, 306, 417; II, 72, 189, 310.
- Frederik II, Konge af Preussen, I, 64, 117, 118, 120, 121, 125, 126, 139—140, 141, 179, 211, 231, 304, 374, 399, 401, 402, 412; II, 16, 20, 25, 26, 27, 32, 33, 37, 78, 145, 151, 152, 154, 155, 162, 164, 165, 186—188, 193, 199—209, 233, 234, 258, 282.
- Frederik III, I, 196; II, 3.
- Frederik IV, I, 28, 93, 280; II, 8, 28, 81, 158, 288.
- Frederik V, I, 114, 118, 134, 137, 149, 164, 165, 190, 241, 244, 245, 246, 27

- 247, 248, 249, 251, 254, 256, 257, 258, 259, 260, 266, 267, 379, 385, 397, 398, 405; II, 1, 5, 7—21, 23—32, 34—39, 44—47, 51—54, 56—58, 63, 66, 67, 70, 71, 73, 77, 79, 80, 82, 86, 87, 89, 90, 94, 95, 97, 104, 112, 114, 133, 148, 151, 154, 160, 161, 164, 168—173, 177, 191, 201, 202, 208, 215, 216, 218, 220, 225, 232, 235, 236, 243, 247, 266, 272, 274—276, 281, 284, 288—290, 292, 301, 302, 307, 308, 326—329, 352, 358, 359, 361, 363, 372.
- Frederik VI, II, 284.
- Friedrich Carl (1706—61), Hertug af Pløen, II, 160.
- Frederik Ernst, Markgreve af Brandenburg-Culmbach, Statholder i Hertugdømmerne (1703—62), II, 92.
- Frederik Wilhelm, Kurfyrste af Brandenburg († 1688), I, 6.
- Frederik Wilhelm I, Konge af Preussen, I, 48, 73, 86.
- Frontin, Marie-Elisabeth, f. Fistaine, II, 255.
- Frontin, Pierre, Klædefabrikant, II, 252—261.
- Frontin, Pierre, hans Søn, II, 255.
- Fürstenberg, Fyrste, Præsident i Rigsdagen i Regensburg, I, 78.
- Fürstenberg, Fyrstinde, I, 78.
- G**andil, Pierre, Klædefabrikant, II, 253.
- Gartow, bernstorffsk Gods, I, 10, 11, 13, 270, 271, 272, 273, 274, 277, 279, 282, 286, 287; II, 295, 299, 318, 349—51, 354, 357.
- Giovanni Gastone, Storhertug af Toscana, I, 33.
- Gebauer, Georg Chr. (1690—1773), juridisk Professor i Göttingen, I, 356.
- Gellert, Christian Fürchtegott (1715—69), tysk Digter, Professor i Leipzig, I, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 343, 374.
- Geoffrin, Monsieur, I, 176, 206.
- Geoffrin, Madame, I, 176, 192, 205, 206, 207, 208, 375, 409; II, 289.
- Georg (Ludvig) I, Konge af England-Hannover 1714—27, I, 3—9, 39, 40, 113.
- Georg II, Konge af England 1727—60, I, 39, 85, 89, 90, 91, 94, 95, 96, 98, 103, 104, 105, 139, 140, 251, 252, 253, 256, 306, 319, 345, 360, 414, 417.
- Georg III, Konge af England 1760—1820, I, 306; II, 189.
- Georg Wilhelm, Hertug af Lüneburg-Celle, I, 3, 4, 11.
- Germain, François-Thomas, fransk Guldsmed, II, 281.
- Gerstenberg, Heinrich Wilhelm (1737—1823), tysk Digter, II, 301, 303.
- Giesmann, Friedrich Ernst, B.s Kok, I, 228.
- Gisors, Louis-Marie de (1732—58), Greve, Søn af Hertugen af Belle-Isle, fransk Officer, I, 171, 180, 326, 327, 328, 408, 412.
- Gleichen, Carl Heinrich v. (1735—1807), Baron, dansk Gesandt, II, 108, 197, 198, 258, 259.
- Goethe, Joh. Wolfgang v., I, 334.
- Gontaut, Madame de, I, 194.
- Gontaut, Marquis de, I, 194.
- Gottsched, Joh. Christoph (1700—1766), tysk Forfatter, I, 237, 335, 340.
- Gouyn, fransk Kunstkender, II, 277.
- Gram, Hans, Historiker (1685—1748), II, 38, 64, 113.
- Grambow, Diderik Otto v. (1732—73), Stiftsbefalingsmand i Trondhjem, I, 350.
- Gramm, Familien, II, 297, 303.
- Gramm, Birgitte Christiane v., f. Frijs, g. m. Carl Chr. v. G., II, 303.
- Gramm, Carl Christian v. (1703—80), Hofjægermester, I, 56, 236, 247, 258, 408; II, 50, 303.
- Gramm, Christian Frederik v. (1737—68), Kammerherre, II, 303, 343.
- Gramm, Frederik v. (1664—1741), I, 56, 408; II, 136, 343.
- Gramm, Frederik Carl v. (1702—82), Hofmarskal, I, 56, 71, 72, 73, 74, 103, 135, 236, 247, 258, 408; II, 50.
- Gramm, Frederikke Louise, f. Reventlow, se Reventlow.
- Granville, John Carteret (1690—1763), Lord, engelsk Udenrigsminister, I, 140, 416.
- Greuze, Jean-Baptiste (1725—1805), fransk Maler, I, 396.

Griffenfeld, Peder II, 3, 83, 153.
 Groote, Heinrich v., Friherre, hannoveransk Minister, I, 89.
 Grüner, Gustav (1688—1763), Diplommat, II, 111.
 Gude, Henrik (1703—82), Oberst, II, 285.
 Guldberg, Ove Høegh- (1731—1808), II, 213.
 Gunnerus, Johan Ernst (1718—73), Biskop, II, 134.
 Gustav III, Konge af Sverige 1771—92, I, 206; II, 180.
 Gutschmied, Christian Gotthelf, Professor i Leipzig, siden sachsisk Statsminister, I, 341.
 Gyldenløve, Christian (1674—1703), II, 79.
 Gyldenløve, Ulrik Frederik (1638—1704), I, 196.
 Gyldensteen, Jean-Henri Huguëtan, Greve af (1654—1749), I, 236; II, 65.
 Gyllenborg, Karl (1679—1746), svensk Kancellipræsident, I, 112, 113, 114; 179.
 Gähler, Peter Elias v. (1718—83), Generalmajor, II, 168, 390.
 Gähler, Sigismund v., dansk Gesandt i Konstantinopel, II, 224.
 Gärtner, tysk Digter, I, 340.
 Görtz, Georg Henrik v. (1668—1719), holsten-gottorpsk Minister, I, 93.

Hagen, Frans v. (1672—1749), Oversekretær i Tyske Kancelli, I, 51, 52.
 Hall, Carl Chr. (1812—88), Minister, II, 141, 150, 151.
 Haller, Albrecht v., tysk Digter, II, 355.
 Hans, Tjener hos B., I, 101.
 Hansen de Liljendahl, dansk Konsul i Bordeaux, I, 159.
 Hasenmüller, Legationspræst i Paris, I, 201, 202.
 Hauss, Friederich Ludwig v., hannoveransk Minister, I, 89.
 Haxthausen, Gregers Chr. (1732—1802), Greve, Gesandt i St. Petersburg, II, 106, 110, 166, 167.
 Heinrich VI, se Reuss.

Hemert, Just v., Handelsmand, II, 212, 218.
 Hénault, Præsident, I, 199, 205, 210.
 Henrik Løve, Hertug af Sachsen og Bayern, I, 1.
 Hessen-Kassel, Prinser af, se Carl, Frederik, Vilhelm.
 Heusinger, Læge, I, 235.
 Hielmstierne, Henrik Henriksen, Justitiarius i Højesteret, I, 236; II, 38, 66.
 Hille, Georg, Arkivar, II, 394.
 Hofmann, Frederik, Klædefabrikant, II, 26.
 Holberg, Ludvig (1684—1754), I, 235; II, 3, 64, 113.
 Holderness, Robert d'Arcy, Lord, engelsk Udenrigsminister, II, 123.
 Hollmann, Samuel Chr., Professor i Göttingen, I, 356.
 Holm, Edvard, Historiker, II, 390, 391, 394, 397.
 Holst, Jacob Nicolai, Søkaptajn, II, 277.
 Holstein, Greve, Storkanslerens Søn, I, 58.
 Holstein, Kaptajn, til Langesø, I, 127.
 Holstein, Carl (1700—1763), Oversekretær, Gehejmerraad, II, 51, 67, 68, 71, 285.
 Holstein, Christian Fr. (1735—99), Søn af Joh. L. H., II, 118.
 Holstein, Chr. Detlef (1707—60), Amtmand i Flensborg, II, 96.
 Holstein, Christine Sophie, f. Reventlow (1672—1757), Storkanslerinde, I, 266.
 Holstein, Frederik Vilhelm (1703—67), Gehejmekonferensraad, Amtmand i Tønder, II, 363.
 Holstein, Johan Ludvig (1694—1763), Greve til Lethrabort, Statsminister, I, 135, 234, 235, 236, 237, 259; II, 13, 17, 34, 35, 37—39, 51, 67, 68, 71, 90, 104, 118—121, 202, 288.
 Holstein, Ulrik Adolf (1731—89), Greve, Diplomat, Amtmand, I, 56, 58, 128; II, 48, 50, 96, 109, 168, 173, 174, 364, 365, 390.
 Holtze, dansk Gesandt i Regensburg, I, 77, 81.
 Horn, Arvid (1664—1742), svensk Minister, I, 112.

- Hornemann, Ole (1718—79), Justitsraad, Told- og Konsumptionsinspektør, II, 213.
- Hornemann, Ulrikke Antoinette, f. Pauli, g. m. Ole H., II, 213.
- Hugo, hannoveransk Gesandt i Regensburg, I, 83.
- Huguetan, Jean-Henri (1654—1749), se Gyldensteen, J. H. H., Greve af.
- Hume, David (1711—76), engelsk Filosofof, I, 372.
- Hundorff, bernstorffsk Gods, I, 10.
- Hurck, Peter van († 1775), Storhandelmand i København, II, 212.
- Hübner, Anton, Bomuldsfabrikant, II, 260, 261.
- Hübner, Martin (1723—95), Professor, folkeretlig Forfatter, II, 113, 117—135, 222, 223, 389.
- Häseler, J. A. v., preussisk Gesandt i København, II, 201, 202.
- Højer, Andreas (1690—1739), Historiker, II, 38.
- Høpken, Anders, svensk Statsmand, II, 151, 180.
- Høyer, Markus Haggæus, Deputeret i Danske Kancelli, Amtmand i Lundenes og Bøvling Amter, II, 367.
- Isabelle-Angélique de Montmorency**, Hertuginde af Mecklenburg-Schwerin, g. m. Hertug Christian Ludvig, I, 2, 3.
- Iselin, Carl Frederik († 1804), Storkøbmand, II, 247.
- Iselin, Reinhard v. (1715—81), Storkøbmand, Baron, II, 212, 213, 218.
- Isenburg Ludvig Casimir v., Greve, I, 54, 55, 116.
- Jacobi**, Præst i Celle, I, 218, 288, 310.
- Jagow, Frøken v., lüneburgsk Adelsdame, I, 287.
- Jallabert, Jean, Filosof og Naturforsker i Genève, I, 364, 367, 369, 370, 371.
- Jardin, Nicolas-Henri (1720—99), fransk Arkitekt, I, 181, 397, 398; II, 289—291, 293, 308.
- Jensen, Hans, Bonde i Gentofte, II, 373, 380, 381.
- Jessen, Johann Fr. Wilh. v. († 1768), Kommitteret i Generaltoldkammer- og Generalkommercekollegiet, II, 241.
- Johnn, v., holstensk Familie, II, 93.
- Johnn, Chr. August v. (1688—1764), dansk Gesandt i Hamburg, I, 94, 95, 99; II, 105.
- Juel, Carl (1706—67), Overhofmester, siden Stiftamtmand i Fyen, II, 72, 77, 260, 261.
- Juel, Gregers Chr. (1738—76), Gesandt i St. Petersburg, II, 106, 106, 110.
- Juel, Niels (1629—97), Søhelt, II, 77.
- Juel-Vind, se Vind.
- Juliane Marie (⁴/₁₀ 1729—¹⁰/₁₀ 1796), Dronning, II, 20, 21, 26, 27, 33, 37, 78, 201, 202, 281, 359.
- Justi, Joh., tysk Kameralist, II, 233.
- Keith**, Robert, Sir, engelsk Gesandt i St. Petersburg, II, 166, 167.
- Keller, Christoph Dietrich v. (1699—1766), Statsminister i Sachsen-Gotha, I, 401; II, 154.
- Kendale, Hertuginde af, Georg I's Elskerinde, I, 40.
- Keyssler, Johan Georg († 1743), Hofmester i Familien Bernstorff, I, 21—24, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 87, 133, 201, 213, 276, 285, 295, 308, 311, 312, 321, 329, 361, 364, 369, 380, 381, 383, 386, 423.
- Khevenhüller, Josef v. (1706—76), Greve (Fyrste), Overhofmarskal hos Maria Theresia, I, 399.
- Kleve (Klevenfeldt), Terkel (1710—77), Genealog, I, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 219, 228, 232—233, 235.
- Klinggraf, Joachim Gustaf, († 1760), Sekretær i Tyske Kancelli, II, 101.
- Klopstock, August Philip, Fabrikant, II, 262.
- Klopstock, Friedrich Gottlieb (1724—1803), tysk Digter, I, 239, 297, 320, 335, 340, 341, 342, 343, 374; II, 63, 64, 116, 171, 208, 262, 295, 301, 303, 305, 306, 310, 315, 316, 320, 321, 341, 342, 344, 373, 380.
- Klopstock, Meta, f. Møller († 1758), g. m. F. G. K., II, 315.

- Klöcker, Herman Lengercken (1706—65), Købmand i København, II, 254.
- Kofoed-Ancker, Peder (1710—88), juridisk Professor, II, 38, 122, 285.
- Korff, Baron v., russisk Gesandt i København, II, 199.
- Krabbe-Carisius, Hans (1771—1845), Statsminister, II, 141.
- Kratzenstein, Chr. Gottlieb (1723—95), Sekretær, Hovmester hos Familien Lynar, siden Professor, II, 338.
- Krohn, Mario, Museumsdirektør, Kunsthistoriker, II, 404.
- Krüger, Joachim, B.s Kammertjener, II, 304.
- Kurland, Hertugen af († 1787), I, 75.
- Köhler, Professor i Göttingen, I, 356.
- La** Condamine, fransk Lærd, I, 395.
- La Ferté, Bogbinder i Paris, II, 279, 307.
- Lafontaine, Jacques, B.s Kurer, I, 229; II, 304, 305.
- Lambert, Madame, I, 204.
- La Motte, Antoine Houdart de (1672—1731), fransk Digter, I, 41.
- La Roche, schweizisk Præst, I, 32.
- Larrey, Anton v. (1735—77), Diplomat, I, 350, 351, 423; II, 106, 108, 110, 196, 317.
- Larrey, Thomas Isak v., hollandsk Minister (f. 1703), I, 41, 157, 168, 197, 350; II, 26, 106, 108, 110, 136, 154, 298.
- La Tour, Officer, Gæst hos Marskallen af Belle-Isle, I, 178, 218, 227.
- Laurenzy, Hofmand hos Prinsen af Wales, I, 252.
- Laurvig, se Danneskjold-Laurvig.
- La Vallière, Louise (1644—1710), Ludvig XIV's Elskerinde, I, 143, 219, 409, 410.
- La Vallière, Hertuginde de, I, 191, 192, 193.
- Leisching, Christian, Magister, Præst i Langensalza, I, 320.
- Leisching, Johann Christian (1724—72), Huslærer paa Gartow, Sekretær i Tyske Kancelli, Resident i Lübeck, I, 320, 321, 322, 325, 330, 333, 334, 338, 339, 341, 342, 343, 344, 349, 351, 352, 353, 357, 417; II, 171, 305, 306.
- Leisching, Martha Maria, f. Schmidt, I, 320.
- Leisching, Polykarp August (1730—93), Jurist, I, 338, 339, 341, 342, 349, 350, 360, 361, 366, 368, 369, 418; II, 305.
- Lemaire, Abbé, fransk Gesandt i København, I, 139, 141, 248, 255; II, 193, 201, 202.
- Lemvig, Amtsforvalter, II, 285.
- Le Normand d'Etiolles, Finansmand, gift med den senere Marquise de Pompadour, I, 182, 198.
- Le Normand d'Etiolles, Madame, se Pompadour, Marquise de.
- Le Nourmand de Tournehem, Generalforpagter, I, 198.
- Le Riche de La Popolinière, Generalforpagter, I, 198, 199.
- Lenthe, Otto Christian v., Gehejmeregeringsraad, Fætter til J. H. E. B., I, 75, 78.
- Lerche, Christian (1692—1757), Overkrigssekretær, II, 218.
- Lersner, Friedrich Maximilian v. (1697—1753), Legationssekretær i Paris, senere Raadsherre og kejserlig Resident i Frankfurt, I, 36, 37, 38, 52, 55, 56, 57, 128.
- LeSage, Alain-René (1668—1747), fransk Forfatter, I, 37.
- Lessing, Gotthold Ephraim (1729—81), tysk Forfatter, I, 334, 335.
- Leszczynska, Marie (1703—68), Ludvig XV's Dronning, I, 35, 184, 189, 190, 199, 226.
- Leszczynski, Stanislaus, polsk Konge, Hertug af Lothringen († 1766), I, 62, 405; II, 186.
- Levetzau, Christian Frederik (1682—1756), Deputeret i Kommercekollegiet, II, 65, 231, 276.
- Lintrup, Søren, Justitsraad (adlet Lindencrone), II, 276.
- Locke, John (1632—1704), engelsk Filosof, I, 216, 372.
- Lodde, Barthold, Oversætter, Forfatter (1706—88), II, 330.
- Longueville, Anna Marie, f. Køster,

- Enke efter J. Fr. Wewer, siden g. m. J.-B. L., II, 285.
- Longueville, Jean-Baptiste Descarrières de, Oberstløjtnant, siden Generalmajor, II, 217, 285.
- Lorck (Lorch), Josias (1723—85), Præst ved Frederiks tyske Kirke paa Christianshavn 1759—85, II, 330, 331.
- Louisa Ulrikka (1720—82), Dronning af Sverige, I, 149; II, 180.
- Louise (1724—51), Dronning af Danmark, I, 134, 137, 258, 405; II, 26, 78, 201.
- Louise, Prinsesse (1726—56), Frederik V's Søster, I, 190.
- Louise, Prinsesse (1750—1831), siden Landgrevinde af Hessen), II, 23.
- Lowson, Andreas (1704—58), Højesteretsadvokat, II, 285.
- Lucas, Paul, fransk Rejsende og Samler, I, 37.
- Ludvig XIV, Konge af Frankrig, I, 2, 3, 4, 120, 143, 163, 181, 190, 191, 203, 208, 230; II, 160.
- Ludvig XV, Konge af Frankrig, I, 35, 36, 120, 124, 139, 142, 143, 144, 145, 146, 172, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 193, 198, 209, 232, 390, 393, 405, 413; II, 15, 54, 186, 195, 200, 282.
- Lund, Peder Michaelsen († 1766), Deputeret i Rentekammeret, II, 333.
- Luxdorph, Bolle Villum (1716—88), Gehejmerraad, Deputeret i Danske Kancelli, II, 38, 285, 389.
- Luxembourg, Hertugen af, I, 191.
- Luxembourg, Hertuginde af, se Boufflers, Hertuginde af.
- Luynes, Hertugen af, I, 189, 190, 196, 199, 225, 226, 230, 232, 409.
- Luynes, Hertuginde af, I, 189, 190, 192, 409.
- Lynar, Familien, II, 337.
- Lynar, Rochus Friedrich, Greve, dansk Diplomat, Overlanddrost i Oldenburg, I, 54, 55, 87, 111, 112, 255, 257, 260; II, 13, 72—78, 105, 109, 201, 202, 208.
- Lütken, Otto Diderik (1713—88), økonomisk Forfatter, Præst, II, 233.
- Løvendahl, Ulrik Frederik Valdemar (1700—1755), fransk Marskal, I, 196, 197, 246; II, 53.
- Løvenskjold, Severin (1719—76), Baron, til Løvenborg, Konferensraad, II, 276, 301.
- Løvenørn, Poul Vendelbo, Diplomat, Minister, I, 57, 111; II, 111.
- Maily, Madame de, I, 120.
- Maine, Hertuginde af, 203, 204, 205.
- Mallet, Paul-Henri, Professor i fransk Litteratur, II, 136, 192.
- Mandelberg, Johan Edvard (1731—86), dansk Maler, I, 390; II, 283.
- Mann, Sir Horace, engelsk Gesandt i Firenze, I, 391, 392.
- Marais, fransk Musiker, I, 37.
- Maria Theresia, Kejserinde, I, 118, 125, 139, 391, 399, 400; II, 200.
- Marie, engelsk Prinsesse, siden Arveprinsesse af Hessen-Kassel, II, 154.
- Marivaux, Pierre de (1688—1763), fransk Digter, I, 204.
- Marmontel, Jean-François (1723—99), Forfatter, I, 192, 204.
- Marsay, Grev de, engelsk Gesandt i Genève, I, 30, 410; II, 135—36, 138.
- Marsay, Grever de, II, 135—136.
- Maupertuis, Pierre-Louis Morceau de, (1698—1759), fransk Matematiker, I, 182.
- Maurepas, Jean-François de (1701—81), fransk Minister, I, 143, 146, 155, 165, 168.
- Mazar de la Garde, J. G., Brandmajor, Oberst, II, 224, 227.
- Mazar de la Garde, Pierre-François, II, 224.
- Mazar de la Garde, Sophie-Renée, f. Rocques, II, 224.
- Meister, Professor i Göttingen, I, 356.
- Milton, John (1608—74), engelsk Digter, I, 335.
- Mirepoix, Hertug af, I, 193.
- Mirepoix, Hertuginde af, I, 193.
- Molesworth, Robert (1656—1725), engelsk Gesandt i Danmark, II, 131.
- Moltke, Adam Gottlob (1710—92), Greve, Overhofmarskal, Statsminister, I, 234, 236, 247, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 350, 379, 408; II, 5, 7—15, 18,

- 21, 22, 24—27, 29—35, 38, 41, 43—45, 47—49, 52, 53, 56, 58, 65, 67, 68, 71—73, 75, 79, 82, 89, 94, 97, 100, 104, 107, 113, 115, 120, 125, 133, 136, 138, 155, 165, 167, 168, 171, 172, 201—203, 207, 212, 214—215, 218, 220, 222, 224—226, 228, 239, 254, 265, 272, 275, 276, 279, 284, 297, 301—303, 308, 333, 372, 394.
- Moltke, Christian Frederik (1736—71), Søn af A. G. M., Greve, Overhofmarskal, I, 350, 408; II, 33, 65, 239, 328, 333.
- Moltke, Fr., Lensgreve, II, 394.
- Moltke, Ida Hedeveg, f. v. Buchwald (1644—1816), II, 33, 172.
- Moltke, Sofie Hedeveg (1732—1802), f. v. Raben, A. G. M.s anden Hustru, II, 359.
- Moltzahn, Johan Lotharius Friederich (1719—56), Gesandt, II, 105.
- Montesquieu, Charles de Secondat, Baron de (1689—1755), fransk Forfatter, I, 181, 182, 187, 198, 199, 204, 207, 208, 210, 211, 212, 214, 215, 224, 372, 374; II, 15, 40.
- Montijo, Christoph de, Greve, spansk Gesandt i Regensburg, I, 78, 126.
- Montmartel, Jean Pâris de, fransk Finansmand, II, 129, 297.
- Montolieu, Baron v., württembergsk Overhofmester, I, 84.
- Moritz af Sachsen, Marskal, I, 121, 196, 246.
- Moritz, Hofraad, II, 260.
- Munch, Niels Simonsen († 1786), Kommitteret i Kommercekollegiet, II, 246.
- Munk, Morten, Grosserer, II, 225.
- Munthe, Professor i Græsk († 1763), II, 132.
- Muralt, schweizisk Gesandt i London, II, 130.
- Münchhausen, Gerlach Adolf v. (1688—1770), hannoveransk Minister, I, 45, 84, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99—107, 129, 140, 251, 252, 253, 345, 346, 347, 348, 378, 403, 414; II, 153.
- Münchhausen, Philip Adolf v., Gehejmerraad, hannoveransk Minister i London, I, 414, 415.
- Münster, Huslærer paa Gartow, I, 308, 309, 311, 314, 316, 320, 321.
- Mussard, Syndicus i Genève, I, 367.
- Møller, Niels Hansen, Informator for Grev Stolbergs Børn, siden Præst i Bloustrød, II, 338.
- Neckar, Joh. Fr., Prof. jur. i Genève, I, 31, 364, 367, 370, 373.
- Neckar, Louis, Professor i Genève, I, 367, 370, 371.
- Necker, fransk Minister, Jacques (1732—1804), I, 31, 364, 367.
- Noailles, Hertugen af, I, 143.
- Nogents, Mistress, I, 39.
- Noorden, dansk Konsul i La Rochelle, I, 155.
- Numsen, Fr. (1737—1802), Generaladjutant, II, 170.
- Ogier, Jean-François, fransk Gesandt i København, I, 196; II, 193—194, 196, 197, 282.
- Ogier, Susanne, f. Cideville, g. m. J. F. O., II, 194.
- Oppenheimer, Suss, württembergsk Jøde, I, 84.
- Orford, George Walpole, Lord, I, 416.
- Orry de Fulvy, Jean-Henri-Louis, Intendant, fransk Hofmand, I, 143.
- Osten, Adolf Siegfried v. der (1726—97), dansk Diplomat og Udenrigsminister, I, 350; II, 105, 106, 110, 145—147, 161, 165, 196, 209.
- Oudry, Bestyrer af Gobelinfabrikken i Beauvais, II, 281, 283.
- Pallavicini, Marquis, Genuas Gesandt i Paris, I, 197.
- Panin, Nikita, russisk Minister, II, 178, 188, 210.
- Pauli, Købmandsfamilie, II, 213.
- Pauli, Anna, f. Kamphöwener, g. m. O. G. P., II, 213.
- Paulli, Otto Georg († 1780), Deputeret, II, 213.
- Peter III, russisk Zar 1762, II, 78, 146, 152, 155, 158, 160—167, 170, 172, 174, 176, 207—209, 326.

- Peterswaldt, hannoveransk Adelsmand, I, 69.
- Peyrembert, Etienne Jandin, Kanonstøber, 264.
- Philibert, Forlægger i Genève, I, 374.
- Plans, Mlle de, Fru C. E. B.s Selskabsdame, II, 304.
- Platen, Greve, hannoveransk Minister, I, 4.
- Plélo, Louis-Robert-Hippolyte de, Greve, fransk Gesandt i Danmark, I, 52, 53, 56.
- Plessen, Familien, II, 145.
- Plessen, Bernhard (Bernt) Hartvig, Amtmand i Gottorp, II, 196, 352, 353.
- Plessen, Carl Adolf v., (1678—1758), Gehejmeraad, I, 50, 51, 54, 56, 57, 70, 71, 73, 260.
- Plessen, Christian Ludvig v. (1676—1752), Gehejmeraad, I, 50, 51, 54, 56, 57, 58, 63, 70, 71, 73, 135, 260; II, 63.
- Plessen, Chr. Ludvig Scheel v. (1741—1801), Medlem af Generallandvæsenkommissionen, II, 385.
- Plessen, Christian Siegfried v. (1646—1723), dansk Statsminister, I, 50.
- Plessen, Christian Siegfried v. (1716—55), Amtmand, Rentekammerdeputeret, I, 135, 236; II, 36.
- Plessen, Louise, f. Berckentin (1725—99), Overhofmesterinde hos Dronning Caroline Mathilde, I, 88, 135, 236; II, 36, 58, 297, 303, 319.
- Plessen, Mogens Scheel, Kammerjunker, I, 55.
- Ployart, dansk Konsul i Marseille, I, 159.
- Pløen, Hertugen af, se Friedrich Carl.
- Pogarelli, baden-durlachsk Minister, I, 110.
- Pohlmann, von, preussisk Gesandt i Regensburg, I, 78.
- Poisson, François, fransk Finansenbedsmand, Mme de Pompadours Fader, I, 182.
- Poisson, Jeanne-Antoinette, se Pompadour, Madame.
- Poisson, Madame, g. m. François P., Mme de Pompadours Moder, I, 182, 183, 185, 198.
- Pompadour, Jeannette-Antoinette, Marquise de, f. Poisson, I, 142, 144, 145, 146, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 196, 198, 199, 228, 375, 395, 408; II, 232, 282, 307.
- Poniatowski, polsk Slægt, II, 186.
- Poniatowski, Alexander, I, 66.
- Poniatowski, Stanislaus (1677—1762), polsk Greve og Fyrste, Fader til Kong Stanislaus II, I, 65, 66, 76.
- Pont de Veyle, fransk Adelsmand, I, 177.
- Pontoppidan, Erik (1698—1764), Biskop, Prokansler, II, 285.
- Poul, Storfyrste, siden Kejser af Rusland, II, 176, 177, 209.
- Prætorius, Lorens (1708—81), Kommitteret i Generaltoldkammeret, II, 240, 338, 339.
- Puissieux, Louis-Ph.-Br., Marquis de (1702—71), fransk Udenrigsminister 1747—51, I, 140, 141, 144, 147, 149, 150, 168, 248, 255.
- Pütter, Johann Stephan (1725—1807), Professor i Göttingen, I, 355, 356, 371.
- Pölschendorff, bernstorffsk Gods I, 10.
-
- Qualen (Quaalen), Henning v. (1703—85), Deputeret i Kommercekollegiet, I, 165.
- Quesnay, François (1694—1774), Læge, fysiokratisk Forfatter, II, 232.
- Rabener, Gottlieb Wilhelm (1714—71), tysk Forfatter, I, 340, 341, 343, 349, 374.
- Racine, fransk Digter, I, 237, 238; II, 346.
- Rahn, Hartmann, Silkefabrikant, II, 262.
- Rahn, Johanne Victoria, f. Klopstock, g. m. Hartmann R., II, 262.
- Ranke, Leopold v., tysk Historiker (1795—1886), I, 5.
- Rantzau, Familien, II, 63.
- Rantzau, II, 342.
- Rantzau, Christian (1683—1771), Greve, til Brahesborg, Vicestatholder i Norge, II, 63—64.
- Rantzau, Otto Manderup (1719—68), Gehejmeraad, II, 64, 285.
- Rantzau-Ascheberg, Hans, Greve (1693—1769), II, 373.

- Rantzau-Ascheberg, Schack Carl (1717—89), Greve, II, 167, 391.
- Raphael, I, 396.
- Raschk, Jens, († 1744, Miniaturmaler, I, 235.
- Rasmussen, Ole, Slagter, II, 256, 257.
- Reuss, Heinrich VI (1707—83), Greve, Overhofmester i Sorø, I, 54, 55, 257; II, 72.
- Reventlow, Anna Sophie, Dronning, se Anna Sophie.
- Reventlou, Cai Frederik († 1762), Greve, Fader til Ditlev R., II, 39.
- Reventlow, Charlotte Dorothea, f. Plessen (1724—71), g. m. Claus R., II, 63.
- Reventlow, Chr. Ditlev (1710—75), til Christianssæde og Brahetrolleborg, Greve, II, 343.
- Reventlow, Chr. Ditlev (1735—59), til Reventlow og Brahetrolleborg, Greve, II, 120, 343.
- Reventlow, Claus (1693—1758), Gehejmekonferensraad, Justitiarius i Højesteret, II, 63, 68, 71.
- Reventlou, Ditlev (1712—83), Overkammerherre, Christian VII's Opdrager, Statsminister, I, 258, 260; II, 29, 35, 39—47, 50, 52, 61, 67, 68, 71, 76, 94, 105, 108, 174, 215, 253, 268, 270, 272—274, 297, 303, 332, 333, 335.
- Reventlow, Frederikke Louise (1746—1824), g. 1. m. Chr. Fr. Gramm, 2. med Chr. Stolberg, II, 42, 303, 314, 320, 343, 344.
- Reventlow, Johanne Sophie Frederikke, f. v. Bothmar (1718—54), II, 348.
- Reventlow, Konrad Ditlev (1704—50), Deputeret i Kommercekollegiet, Gehejmeraad, I, 165.
- Reventlou, Margrethe, f. v. Raben (1726—94), g. m. Ditlev R., II, 40.
- Reventlow, Sofie Frederikke Charlotte (1747—1822), f. v. Beulwitz, Grevinde, g. m. C. D. F. R. II, 52.
- Reverdil, Elie-Salomon-François, Lærer for Arveprins Frederik og Kronprins Christian (VII), II, 131, 137—138, 140, 303, 366, 373.
- Rhöder, Grev v., I, 263.
- Richelieu, Armand, Hertug af, fransk Marskal, I, 199; II, 74.
- Robecq, Prinsesse, Datter af Hertuginde af Boufflers, I, 195.
- Robethon, Jean de, Sekretær hos Andreas Gottlieb Bernstorff d. æ., I, 5.
- Roger, André († 1759), Privatsekretær hos B., I, 364, 369; II, 116, 122, 124, 130, 131, 135—140, 331.
- Roger, Urbain, dansk Ambassaderaad, II, 130, 140.
- Rosenberg, Johann Gottfried (1709—76), Arkitekt, II, 277.
- Rosenkrantz, Charlotte Amalie, f. Skeel, g. m. Ivar R., I, 56, 57, 58, 172; II, 51.
- Rosenkrantz, Frederik Christian (1724—1802), Gesandt i London, 1763 Oversekretær for Sætaten, I, 141, 235; II, 22, 51, 52, 67, 71, 72, 105, 108.
- Rosenkrantz, Ivar (1674—1745), Udenrigsminister, I, 50, 51, 52, 54, 56, 57, 58, 67—74, 79, 81, 83, 87, 111, 116, 141; II, 35, 51, 140.
- Rosenkrantz, Niels (1757—1824), Udenrigsminister, II, 141.
- Rosenørn, Peder Otto, I, 36, 39, 55, 235.
- Rothe, Heinrich, Magister, I, 341.
- Rothe, Tyge Jesper (1731—95), Professor i Filosofi, Godsejer, Vicelandsdommer, II, 114—117, 172, 373.
- Rousseau, Jean-Jacques (1712—78), fransk Forfatter, I, 208, 372, 374, 375.
- Rüdinger, Christiane Juliane, f. Leisching, I, 338, 339, 341, 344, 352; II, 305.
- Saint-Germain** (San Germano), Marquis de, sardinsk Gesandt i Paris, I, 197, 390.
- Saint Germain, Claude-Louis de (1707—78), Greve, Marskal, II, 53—57, 68, 71, 169, 170, 171, 285.
- Saint-Saphorin, Armand-François-Louis de Mestral de (1738—1805), Diplomat, II, 108, 138.
- Saint-Sévérin, Grev de, fransk Diplomat, I, 150.
- Saladin, Jean-Louis, Syndicus i Genève), I, 32, 197, 198, 364, 367.

- Saldern, Casper v. (1710—86), holstensk-russisk Diplomat, II, 166, 167, 177.
- Saly, Jacques-François-Joseph (1717—76), Billedhugger, II, 308.
- San Germano, se Saint-Germain.
- Sarti, Guisepppe (1739—1803), Kapelmester, II, 315.
- Schack, Kammerherre, I, 31.
- Schack-Rathlou, Joachim Otto (1728—1800), Gesandt i Stockholm, siden Statsminister, II, 61, 105, 106, 108, 110, 182.
- Schardt, Ernst C. C., tysk Baron, II, 319.
- Scheel (Skeel), Christen (1743—71), til Gl. Estrup, Greve, Gesandt i St. Petersburg, II, 105, 106, 110.
- Scheffer, Carl Frederik (1715—86), svensk Gesandt i Paris 1743—51, siden Statsminister, I, 197; II, 153, 179, 180, 234.
- Schimmelmänn, Caroline Tugendreich (1730—95), f. v. Friedeborn, g. m. H. C. S., II, 58.
- Schimmelmänn, Heinrich Carl (1724—82), Baron, Skatmester, II, 36, 53, 57—63, 68, 71, 108, 171, 212, 213, 217, 269, 270, 273, 274, 276, 290, 334, 335.
- Schimmelmänn, Heinrich Ernst (1747—1831), Baron, II, 58, 141.
- Schlegel, Johann Adolph (1721—93), tysk Digter, I, 340.
- Schlegel, Johann Elias (1719—49), tysk Digter og Kritiker, I, 236, 238, 239, 340.
- Schmaus, Johann Jacob (1690—1757), juridisk Professor i Göttingen, I, 356.
- Schmettau, tysk Adelsmand, I, 36.
- Schmettau (Schmettow), Georgine Amalie (1716—76), f. de la Croix de Frèchapelle, g. m. H. W. v. S., I, 246.
- Schmettau (Schmettow), Herman Walde-mar v. (1719—85), Greve, General, I, 245, 246, 247, 248, 263, 264, 265; II, 26, 54, 55, 168, 170.
- Schnell, Kay Frederik († 1740), Kommitteret i Kommercekollegiet, siden Amtmand, I, 55; II, 48.
- Schrader, L. v., Gehejmelegationsraad, Assessor i London, I, 218, 232, 252, 285, 288, 417, 419—422; II, 130, 154, 189, 310, 311, 316, 317, 331.
- Schreiber, Matthias, Legationspræst i Paris, I, 202, 218, 239, 240, 409; II, 41, 192.
- Schulenburg, Werner v. (1679—1755), Greve, dansk Gesandt i Paris, I, 68, 200.
- Schulin, Familien, II, 285.
- Schulin, Johan Sigismund (1694—1750), Udenrigsminister, I, 57, 58, 68, 71, 74, 75, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 91, 92, 98—103, 105—108, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 118, 119, 120, 124, 133, 134, 136, 141, 149, 150, 151, 164, 165, 166, 169, 225, 228, 231, 236, 241, 244, 245, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 257; II, 13, 34, 71, 72, 140, 156, 158, 210, 211, 215, 277.
- Schultz, Fröken, lüneburgsk Adelsdame, Veninde af Bernstorfferne, I, 287.
- Schumacher, Andreas (1726—90), Sekretær i Tyske Kancelli, siden Legationssekretær i St. Petersburg, II, 111, 146.
- Schumacher, Peter Chr. (1743—1817), ansat i Tyske Kancelli, II, 91.
- Schwartz, Joachim, Staldkarl hos B., II, 304.
- Schütz, se Sinold, genannt von Schütz.
- Schütz, hannoveransk Geheimeraad, I, 415.
- Schütz, Chr. Ludvig, Deputeret i Tyske Kancelli, II, 81, 96.
- Schütze, Gottlieb († 1784), Legationssekretær i Paris fra 1757, II, 192.
- Schönborn, Gottlob Fr. Ernst (1737—1817), Huslærer II, 320.
- Scipio Nasica, I, 323.
- Seest, Christian, Billedhugger, I, 235.
- Seguy, fransk Adelsmand, I, 181, 199, 219, 227, 409.
- Sehested, Christen (1666—1740), dansk Gesandt i Paris 1728—31, I, 36, 49, 54, 200.
- Senckenberg, Heinrich Christian v., (1704—68), Rigshofraad, Rigsfriherre, I, 399, 400.
- Shakespeare, I, 335.
- Sieverts, Friederich, Tjener hos A. P. B., I, 329, 360, 361, 381.

- Sinold genant von Schütz. Johann Helweg (1623—1677), brunsvig-lüneburgsk Kansler, A. G. B. d. æ.s Svigerfader, I, 3, 6, 10.
- Skeel, se Scheel.
- Smith, Adam, Nationaløkonom, II, 233.
- Sneedorff, Jens Schielderup (1724—64), Professor i Sorø, Lærer for Arveprins Frederik, II, 112—114, 116—118, 320.
- Solar, Gaspard-Joseph, Comthur, Johanniternes Gesandt i Rom, I, 395.
- Sophie Caroline (1707—64), Enkefyrstinde af Ostfriesland, I, 85; II, 28, 286, 303.
- Sophie Dorothea, Dronning af England, g. m. Georg I, 3, 4.
- Sophie Magdalene (1700—1770), Dronning af Danmark, I, 53, 54, 57, 85, 135; II, 21, 27, 28, 40, 174, 285, 303, 327, 335, 336, 340, 350, 354, 357—459, 373.
- Sophie Magdalene (1746—1813), Prinsesse (siden Dronning af Sverige), II, 28, 180.
- Sprengporten, Vilhelm v., Baron, svensk Gesandt i København, II, 309.
- Stainville, Etienne-François, Greve af, se Choiseul, Hertugen af.
- Stainville, Madame de, se Choiseul, Hertuginde af.
- Stampe, Henrik (1713—89), Generalprokurør i Danske Kancelli, II, 38, 66, 76.
- Stanislaus II Poniatowski, Konge af Polen, I, 66, 206; II, 186, 188, 209.
- Staunton, engelsk Læge, II, 131.
- Stavenow, L., svensk Historiker, II, 399.
- Steinberg, v., til Brüggén, g. m. A. G. B. d. æ.s Søster Eleonore, I, 287.
- Steinberg, Eleonore v., f. Bernstorff, I, 287, 318.
- Steinberg, Ernst v., Chef for Tyske Kancelli i London, I, 88, 89, 90, 91, 103.
- Steinberg, Ernst v., hannoveransk Grossvogt, I, 360.
- Steinberg, Georg Friedrich, Friherre v., hannoveransk Gesandt i Wien, I, 399.
- Stemann, Chr. Ludvig (1730—1813), Deputeret i Tyske Kancelli, II, 66, 91, 94—96, 100, 365.
- Stintenburg, bernstorffsk Gods, I, 268, 269, 278; II, 173, 352.
- Stolberg-Stolberg, Familien, II, 297, 303, 316, 335, 351, 352, 374.
- Stolberg, Christian (1748—1821), Greve, Forfatter, II, 336, 341, 344, 346.
- Stolberg, Christian Günther (1714—65), Greve, Overhofmester hos Enkedronning Sophie Magdalene, II, 28, 335, 338—341, 352—354, 373.
- Stolberg, Christiane Charlotte Frederikke (1722—73), f. Grevinde Castell-Remlingen, g. m. C. G. S., II, 335—343, 346—348, 350, 352, 353, 356—359, 374.
- Stolberg, Frederik Leopold (1750—1819), Greve, Forfatter, II, 336, 341, 346.
- Stolberg, Frederikke Louise, f. Reventlow, se Reventlow, Fr. L.
- Stolberg-Werningerode, Christian Ernst (1691—1771), Greve, I, 54, 57, 58, 86, 92, 95, 96, 98—107; II, 336.
- Struensee, Johann Friedrich (1737—72), Greve, Gehejmekabinetminister, II, 50, 61, 99, 117, 133—135, 213.
- Stub, Ambrosius (1705—58). Digter, II, 64.
- Sturz, Helfferich Peter (1736—79), Privatsekretær hos B. Sekretær i Tyske Kancelli, Legationsraad, II, 101, 140, 312.
- Suhm, P. F. (1728—98), II, 30.
- Sully, Hertugen af, I, 36; II, 26.
- Syphax, Numidernes Konge, I, 323.
- Söhlenthal, Friedrich v. (1685—1752), dansk Gesandt i London, I, 68, 87, 152.
- T**angermann, Bartholomæus Samuel. B.s Husforvalter, I, 115, 228; II, 304.
- Tasso, Torquato, italiensk Digter, I, 389.
- Temler, Chr. Friederich (1717—80). Sekretær i Tyske Kancelli, Legationsraad, II, 91, 101, 306, 310—312.
- Tencin, Kardinal de, I, 143, 146, 147.
- Tencin, Marquise de, I, 204.
- Teufel, Baron v., Kammerjunker, I, 127.
- Thaarup, Fr. (1766—1845), Statistiker, II, 249.

- Thienen, Wulff v. (1721—1809), Diplomat, II, 105.
- Thiers, Louis-Antoine Crozat, Baron de, fransk Ven af B., I, 180, 181, 198, 199, 210, 218, 219, 227, 409; II, 223, 279, 280—283, 289.
- Thiers, Marie-Louise, Baronesse de, f. de Laval-Montmorency, I, 180, 181, 192, 198, 219.
- Thomson, Professor i Göttingen, I, 356.
- Thott, Otto (1703—85), Oversekretær i Danske Kancelli, I, 165; II, 29, 35, 38, 39, 48, 67, 71, 72, 132, 231, 394.
- Thurn und Taxis, Fyrsten af, I, 131.
- Tronchin, François, Læge i Genève, I, 204, 364.
- Tordenskjold, Peder, II, 3.
- Trudaine, Daniel-Charles, Generalintendant, I, 199.
- Turenne, fransk Hærfører, I, 121.
- Tutein, Peter, Grosserer, II, 247.
- U**rlsberger, Samuel, tysk Theolog, I, 218.
- W**aager, Engelbert († 1768), Møntkommissær, Kommitteret i Rentekammeret, II, 60.
- Waitz, Georg Ludwig, dansk Postdirektør i Hamburg, I, 101.
- Walck, Chr. Wilh. Fr. (1726—84), Professor i Göttingen, I, 356.
- Valdemar, Prins af Danmark, II, 405.
- Wallmoden, Grevinde, se Yarmouth, Grevinde af.
- Wallmoden-Gimborn, Johann Ludwig v., Greve, Diplomat, General, Ungdomsven af A. P. B. I, 350.
- Walpole, Horace, Memoireforfatter, I, 190, 205, 226, 391.
- Walpole, Robert (1676—1745), engelsk Minister, I, 416.
- Wasserfall, Købmandsfamilie, II, 285.
- Wasserschlebe, Joachim (1709—87), Legationssekretær, Deputeret i Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet, I, 163, 164, 167, 169, 200, 201, 218, 240, 243, 258, 260, 261, 266, 294, 397, 409; II, 41, 66, 69, 91, 97—102, 130, 140, 174, 192, 211, 212, 215, 216, 219, 222—226, 228, 244—246, 251, 153, 254, 256—260, 262—265, 270, 277, 279—283, 289, 293, 295—297, 299, 302, 306—310, 315, 316, 357.
- Watteau, fransk Maler, II, 280, 283.
- Wedderkopp, Gehejmeraad, I, 93, 94, 95, 102.
- Vedel, Peter, Gehejmelegationsraad, historisk Forfatter (1823—1911), II, 102, 141, 394, 397.
- Wedel-Frijs, Christine-Sophie, Grevinde, g. m. Erh. W. F., I, 411.
- Wedel-Frijs, Erhard (1710—86), Greve, dansk Gesandt i Paris, I, 408, 409, 411; II, 110, 127, 197, 198, 325.
- Wedendorff, bernstorffsk Gods, I, 269.
- Weitersheim, Carl Eugenius v., Oberstløjtnant, Svoger til A. G. B., I, 294.
- Wense, Georg Ludwig v. der, dansk Diplomat, II, 105.
- Vernet, Claude-Joseph (1714—89), fransk Maler, II, 283.
- Verrayon, Móssoni, Handelsintendant i Levanten, II, 222—229, 251, 254.
- Westphalen, H. G. (1674—1733), dansk Gesandt i Rusland, I, 74.
- Wewer, Johan Fr. (1699—1759), Købmand, Etatsraad, II, 212, 218.
- Victor Amadæus II, Konge af Sardinien, I, 27, 32.
- Wiedewelt, Joh. (1731—1802), dansk Billedhugger, I, 390, 397.
- Vieregg, dansk Gesandt i Regensburg, I, 36.
- Wilhelm (1713—1821), Prins, siden Landgreve og Kurfyrste af Hessen-Kassel, I, 405; II, 304.
- Wilhelm August, Hertug af Cumberland (1721—65), I, 412; II, 74.
- Villeroy, Marskal, I, 191.
- Wilster, P., Landmaaler, II, 379, 381.
- Vind, Jens Krag-Juel- (1723—96), Baron, Amtmand i Københavns Amt, II, 383.
- Wind, Niels Krabbe (1705—66), Etatsraad, dansk Gesandt i Paris, I, 133, 135; II, 105.
- Winsløw, Peter Christian, Medailiør, I, 235.
- Witzendorff, Georg Wilhelm v., Deputeret i Kommercekollegiet, II, 65, 269.

- Voltaire, I, 182, 184, 187, 196, 199, 203, 204, 207, 208, 214, 215, 216, 224, 231, 364, 372, 374, 375, 376, 415.
- Voss, Fr. Christoph H. v., preussisk Gesandt i København, II, 200, 201.
- Wotersen, bernstorffsk Gods, I, 13, 134, 269, 282; II, 173, 352.
- Wrisberg, Rudolph Johann, hannoversk Gehejmeraad, I, 88.
- Y**armouth, Grevinde af, tidligere Grevinde Wallmoden. Georg II's han-
- noveranske Elskerinde, I, 90, 360, 414.
- Young, Edward (1681—1765), engelsk Digter, I, 415; II, 64.
- Z**aluski, Andreas Stanislaus, polsk Storkansler, I, 65.
- Zepelin, Berkentins Kok, I, 236.
- Zinzendorf, Nicolaus Ludwig v. (1700—1760), Brødremenighedens Stifter, I, 26.
- O**eder, Georg Christian, Botaniker, II, 373.

TRYKFEJL.

- S. 19 (Afsnit) III, læs: IV.
- 61 L. 14 f. o. C. F., læs: J. F.
  - 93 - 2 f. o. V, læs: IV.
  - 129 - 13 f. o. 25, læs: 15.

Billederne skal indsættes paa følgende Maade:

J. H. E. Bernstorff par Tocqué.....	foran Titelbladet.
Joachim Wasserschlebe (1709—39) par Tocqué	mellem S. 98—99.
Charitas Emilie Bernstorff, f. Buchwald, (1733—1820)	mellem S. 314—15.
Henriette Frederikke Bernstorff, f. Stolberg (1747—82).....	mellem S. 344—45
Fra Gobelinsalen i det bernstorffske Palæ, I—IV	mellem S 280—81.
Bernstorff Slot, I—II	mellem S. 290—91.
Den gamle Fasangaard, I—II.....	mellem S. 296—97.

